HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Borosy András
PERDÖNTŐ PÁRVIADALOK MAGYARORSZÁGON

Tóth Sándor László
A KANIZSAI CSATA, 1600. OKTÓBER 7–13.

Kiss József
HADKÖTELEZETTSÉG ÉS HADIADÓ
EGY KORONABIRTOKON 1731-TŐL 1745-IG

Bényei Miklós
A LUDOVIKA KATONAI AKADÉMIA KÉRDÉSE
A REFORMKORI ORSZÁGGYŰLÉSEKEN

2

XXXIII. ÉVFOLYAM BUDAPEST, 1986

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

2

1986

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXXIII. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Dr. Bényei Miklós, az MSZMP Debrecen Városi Bizottságának titkára, *Borosy András*, a történelemtudományok kandidátusa, főlevéltáros, Pest Megyei Levéltár (Budapest), *dr. Csonkaréti Károly*, a Magyar Közlöny szerkesztője (Budapest), *Hermann Róbert* egyetemi hallgató (Budapest), *Kiss József*, a történelemtudományok kandidátusa (Budapest), *Lengyel István*, a történelemtudományok kandidátusa, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Tudományos Szocializmus Tanszék (Budapest), *dr. Molnár József* nyá. ezredes (Budapest), *dr. Sárhidai Gyula* mérnök, a Haditechnika szerkesztője (Budapest), *dr. Tóth Sándor László* tudományos munkatárs, József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Segédtudományi Tanszék (Szeged), *Zalka András* (Budapest); valamint *Damó Csilla*, *Okváth Imre*, *Ravasz István Dezső* főhadnagy, *dr. Veszprémy László*, *Viniczai István*, *Zachar József* alezredes, a történelemtudományok kandidátusa, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:

Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Háncs Ernő, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Ölvedi Ignác, Szabó Miklós, Tóth Sándor, Urbán Aladár, Zachar József (főszerkesztő)

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250
Telefon: 569-522

A kiadásért felel a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó igazgatója

Kiadja:

A Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/b.
Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 331-170

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 64 Ft, negyedévre 16 Ft.

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900 —, közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 25 371 HU ISSN 0017—6540

86.2707/20-02 — Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS

PERDÖNTŐ PÁRVIADALOK MAGYARORSZÁGON

A perdöntő párviadal a középkori Európában az istenítéletek egyik fajtája volt. Istenítéletnek azt a törvénykezési eljárásban használt bizonyítási módszert nevezzük, melyben a felek a természeti erők segítségéhez folyamodnak, hogy igazukat bizonyítsák. Az istenítélet nem a keresztény középkor találmánya, sokkal régebbi intézmény, s megtalálható a legkülönbözőbb természeti népeknél. Formái: az eskü, melyben az esküt letevő személy, vagy csoport a természetfeletti erőket, az istenséget arra kéri, hogy semmisítse meg őt, ha valótlant állít; a továbbiakban részletesen tárgyalandó perdöntő párviadal, valamint a különböző „próbák" (tűz, víz stb.), melyekben a természet erőit hívják segítségül, hogy bizonyítsák a peres fél igazát.

Az istenítéletek tehát az összes kontinens legkülönbözőbb népeinél ismertek voltak, az egyik fajtájukként feltűnő perdöntő párviadalok azonban nem.[1] Valószínű, hogy a perdöntő párviadal nem is volt eredetileg istenítélet. A germán népeknél, akik a perdöntő párviadalt a leginkább gyakorolták, kétségtelenül nem. Náluk a perdöntő viadal eredetileg nem más, mint a peres eljárásba illesztett, legalizált és a peres felekre szorítkozó magánháború (Fehde), azaz a háború speciális formája. Abból a szokásból alakult ki, hogy a törzsek egymás ellen vívott háborúiban a vezérek vívtak meg egymással. A perdöntő viadal csak később vált az istenítéletek egyik nemévé. Ekkor a peres felek már nem feltétlenül maguk vívtak, hanem gyakran bérelt vívó viaskodott helyettük.[2]

A perdöntő párviadal ismert volt Európán kívül is — így Augustus császár korában a núbiaiaknál — de a középkori Európában különös népszerűségnek örvendett. Megtalálható a legtöbb népvándorláskori germán törzsnél, elterjedt és igen népszerű a frank birodalomban és utódállamaiban. A rómaiak körében a perdöntő párviadal intézménye már rég elhalt, de 967-ben I. (Nagy) Ottó császár (939—73) újra bevezette Itáliában. I. (Barbarossa) Frigyes császár (1152—90) törvényei többször is előírják. Ismerik a XIII. századi német jogkönyvek s az olasz, francia és német városjogok. E három országban a XIV. században is kétségkívül élő intézmény, bár az egyház az 1215-ös lateráni zsinat óta tiltja.

Angliában a perdöntő viadal eredetileg kevésbé népszerű. Ide a normannok vitték be szokását, de ők főként vidéken éltek, s a városokban az ezen intézményt nem ismerő angolszász jog uralkodott. Anglia 1213 óta a pápaság hűbérese, ezért itt komolyabban veszik a lateráni zsinat tilalmát. Ennek ellenére nem képesek a viadalokat megszüntetni: még a XIV. században előfordulnak ilyen viadalok. (Érdekes, és az angol jog hagyománytiszteletét mutatja, hogy a XIX. század elejéig minden

1 *J. Kohler:* Studien über die Ordalien der Naturvölker. Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 5. (1884). 368—376. o. Több mint húsz nem európai népet sorol fel, akiknél az istenítélet el volt terjedve. Perdöntő párviadal azonban a tanulmány szerint a felsorolt népeknél nem fordul elő.

2 *Heinrich Mitteis:* Deutsche Rechtsgeschichte. Neubearbeitet von *Heinz Lieberich*, München—Berlin, 1960. 30. o.

királyi koronázáskor a király bajnoka — azaz bérvívója — viadalra hívja ki mindazokat, kik nem ismerik el jogosnak a király uralmát. E szokás csak IV. Vilmos idején [1830—37] szűnik meg!)

A skandinávoknál a perdöntő párviadal kevésbé népszerű, mint a többi germán népeknél. 1000-ben Izlandban tiltják be, 1014-ben Norvégiában. Dániában a lovagi intézmény elterjedése újra divatba hozza, csak a XV. században szűnik meg. A különösen harcias normannok Dél-Itáliában is elterjesztik, s bár a racionálisabb gondolkodású II. Frigyes császár (1212—50) korlátozni igyekezett a párviadalt, az még a XVI. században is előfordul a két Szicíliában. A balti népeknél az eredetileg bizonyára ismert párviadal már megszűnt, de a germán hódítók — akár Itáliában — újra bevezették.

A szlávoknál is ismerték a perdöntő párviadalt. Oroszországban kétségtelenül megvolt már a X. század végén, s még IV. Iván cár (1533—84) törvénykönyve is ismeri, Csehországban és Szerbiában sem ismeretlen. Bizáncba a nyugat-európai keresztesek vitték be, mint ahogyan Palesztinába is.

A perdöntő párviadal intézményét, melyet a középkori Európa harcias népei nagyon kedveltek, az egyház tiltani igyekezett, de kevés sikerrel. Még a papság körében is népszerű volt. A IX. században Dankbrand brémai pap, Izlandban térítvén, a kereszténység igazát párviadalban bizonyította be: legyőzött egy hivatásos viadort (berserker-t). III. Ince pápa (1198—1216) 1208-ban megtiltja, hogy istenítéleteket és ezen belül párviadalokat tartsanak templomokban (!), templomudvarokon, s megtiltja azt is, hogy püspökök ilyen viadalokon részt vegyenek. Az 1215-ös lateráni zsinat, mint említettük, egészen eltiltja a perdöntő viadalt. E tilalom azonban csak igen lassan érvényesült. A Rómában székelő pápák nem ismerték az intézmény mély gyökereit, népszerűségét a germán népeknél, nemcsak a nemesség, hanem a parasztság körében is. Franciaországban 1258-ban IX. (Szent) Lajos (1226—70) betiltja, de IV. (Szép) Fülöp (1285—1314) főbenjáró ügyekben újra bevezeti, s büntetőperekben a XV. század végéig megmarad. Itáliában, ahol pedig a nem germán városi lakosság nem kedvelte, szintén csak a XIV. században szűnik meg. A városlakók általában ellene voltak, a kereskedők nem találtak élvezetet a harcban, a viaskodásban, s racionálisabb gondolkodásuk miatt kevésbé is hittek az istenítéletben.

Általában a XIII. század végétől mindenfelé csökkennek a perdöntő viadalokra vonatkozó adatok, — bár igen késői esetek is előfordulnak: Spanyolországban 1522-ből, Firenzében 1530-ból, Franciaországban 1547-ből, Angliában pedig 1638-ból említenek utoljára viadalt (!).

Mint láttuk, az egyház elítélte a perdöntő viadalt, de mivel megszüntetni nem tudta, bizonyos fokig szertartásaival vette körül. A helyi egyházi vezetők nem sokat törődtek a pápai tilalmakkal. A párviadal jogi formái mindenesetre világi jellegűek. A viadalok legrészletesebb leírását a francia forrásoknak köszönhetjük. A vádló először vádat emelt valamely bíróság előtt, s kétségbe vonta — néha már előzetesen — ellenfelének esküjét, vagyis hamis esküvel is vádolta, s viadalt ajánlott. Ha a másik fél is elfogadta a viadalt, mindketten túszokat állítottak, hogy azokkal is bizonyítsák a maguk igazát. Túszoknak a fél olyan rokonai, barátai jelentkeztek, kik meg voltak győződve igazáról, s így arról is, hogy a viadalban győzni fog, mert veresége rájuk nézve is kellemetlen következményekkel járt volna. A felek a viadal előtti éjszakán a közeli templomban virrasztottak, reggel misét hallgattak és megáldoztak. A bíró békülésre szólította fel a feleket, s ha a felek nem békültek, megesküdtek arra, hogy tiltott fegyvert, varázseszközt nem használnak. Ezután összecsaptak. A viadal után a legyőzöttet pervesztesnek minősítették, s — amennyiben életben volt — megbüntették, olykor halálbüntetéssel sújtották. Utána a vesztes fél túszait is megbüntették, esetleg szabadon bocsátották. Rokonok nem vívhattak egymás ellen. Eleinte meg-

követelték, hogy a viadalban részt vevők ugyanazon társadalmi rendhez tartozzanak, később a magasabb társadalmi helyzetű kihívhatta az alacsonyabb helyzetűt, de ilyenkor a két fél fegyverei nem voltak egyenlők.

A viadal nyilvánosan, vagy legalábbis tanúk előtt folyt. Itáliában jegyző is jelen volt. A bíró kihirdette, hogy a viadal megzavarásáért súlyos büntetés jár. A bajvívás rendszerint a király, vagy más nagyúr előtt történt, kiknek joguk volt bajvívást tartatni. Előfordult, hogy a bajvívástartási jogot hűbérbe adták a vele járó bevételek és az élvezet (!) miatt. A törvénylátó úr (Gerichtsherr) jelölte ki a viadal helyét, mely lehetett alkalmi, vagy rendszeresen ilyen célra használt térség. (Udvar, városi tér, széles utca, vár- vagy városkapu előtti mező, falun templomtér.) A küzdőteret bekerítették, hogy a nézők a viadalt meg ne zavarják. Ilyen szempontból a sziget volt a legalkalmasabb hely. A körülkerített helyen belül egy kisebb területet kerítettek be, gyakran kötéllel, melyről a vívók ki nem léphettek. A külső körben tartózkodott a törvénylátó úr, vagy megbízottja, a tanúk és a fegyveres őrség, melynek feladata a viadal zavartalanságának biztosítása volt. A viadal reggel 6, vagy 9 órakor kezdődött, legkésőbb 15 órakor. Ha valamelyik fél addig nem jelent meg, vesztesnek nyilvánították. Előfordult, hogy a későn jövőt lefegyverezték és átadták a másik félnek.

A felek között egyenlően osztották fel a területet, a szelet, a napsütést. A viadal eszközei különbözőek voltak. A pannóniai kelták gyalogosan, vaskarddal és bárddal vívtak, a burgundok szintén, a nyugati gótok lovon, lándzsával, a többi germán népek általában gyalog, karddal, vagy harci bottal.

Francia- és Spanyolországban a lovagok lovon, lándzsával vívtak, a polgárok, parasztok s többnyire a bérvívók is gyalog, pajzzsal és harci bottal. Az egyes jogforrások a vívók fegyverzetét és öltözetét részletesen szabályozták.

A felszerelést ellenőrző bíró adott jelt a viadal elkezdésére, s még közben is adhatott — ünnepélyes formák között — utasításokat. Ügyelt rá, hogy egyik féllel se történjék jogtalanság. A vívókat olykor segédek támogatták.

A Szászтükör szerint a segéd hosszú botot tart a kezében s a bíró utasítására leereszti azt, ha vége a viadalnak. A Szászтükör szerint a viadalnak akkor van vége, ha 1. az egyik fél a földre esik, hogy hogy a feje a földet érinti, 2. valamelyik fél megsebesül, 3. valamelyik fél kéri, hogy a viadalt fejezzék be.

A viadal tehát nem volt feltétlenül halálos. Az is vesztesnek számított, aki a kijelölt területről kilépett, aki nem bírt tovább harcolni, mert kimerült, vagy elejtette fegyverét, vagy aki vesztesnek nyilvánította magát. Vesztesnek számított a vádlott, ha nem jelent meg a viadalon, vagy ha megjelent, de nem állt ki. A viadal közben a vádlott, ha úgy látta, hogy alulmarad, elismerhette a másik fél igazát, s ezzel vége szakadt a viadalnak; ki is egyezhettek viadal közben. Franciaországban a XIII. században az első csapások után, ha sebesülés történt, bármelyik fél javasolhatott kiegyezést. Ha a vádlott veszített, megbüntették, esetleg ki is végezték, ha győzött, a vádló egy bizonyos pénzösszeget volt köteles neki fizetni. A bíráknak járó díjat a vesztes fizette, kivéve az egyháznak járót — a felek s fegyvereik megáldásáért —, ezt közösen fizették.

A bíráknak járó összeg nem volt csekélység, mert a kihívás napjától a viadal napjáig a felek a törvénylátó úr őrizetében voltak, ő táplálta őket s biztosított nekik vívómestert, hogy gyakorolhassák magukat. A vesztes köteles volt a győztes költségeit is kifizetni, sőt a győztesen ejtett sebekért fájdalomdíjat is kellett fizetnie. A vesztest hamis eskü bűnében is elmarasztalták s így becstelenné vált. Súlyos esetekben a viadalt elvesztő vádló jobb kezét levágták — a vádlottnál ilyen esetekben erre nem volt szükség, mert őt kivégezték. A francia jog szerint a vesztes fél halottnak számított, ha nem végezték is ki — hűbérbirtokai visszaszálltak hűbérurára,

allodiális birtokai pedig örököseire, néha lebontották a házát, s a felesége újra férjhez mehetett. Olykor a törvénylátó úr kapta meg a vesztes vádlott vagyonát.

Nők, papok és zsidók általában nem vettek részt a párviadalon. Korábban a zsidók — fegyverviselők lévén — részt vettek viadalokban, később csak helyettest, bérvívót állíthattak — ez társadalmi süllyedést jelentett számukra.

Az egyházi személyek korábban részt vettek párviadalokban, de az ő — és csak az ő — esetükben az egyház képes volt az 1215-ös tilalomnak érvényt szerezni.

Nők általában ugyan nem vettek részt viadalokon, de egyes források említenek nők közötti, sőt férfi és nő közötti viadalt is. (Bern, 1288). Hogy ezek tényleg lezajlottak-e, az nagyon kétséges.

Helyettesek vívtak a túlságosan fiatalok, túlságosan öregek (általában 60 évnél idősebbek), betegek és testi hibások helyett. Ha ezeknek nem volt viadalra képes rokonuk, idegeneket is bérbe fogadhattak. Később olyan személyek is állítottak helyettest, akiket viadalképesnek tekintettek: ezek magas állású emberek voltak, s jobbágyot, más függő személyt, vagy hivatásos bérvívót fogadtak bérbe.

A bérvívók (campiones, pugiles) száma nem volt csekély, bár korábban becstelennek számítottak. Később nem, annál kevésbé, mert elszegényedett, kóbor lovagok is álltak közéjük. Több város saját bérvívót tartott. A bérvívót vagy a bíró jelölte ki, vagy a felek választották ki több viador közül. Ügyeltek arra, hogy egyenlő fegyverzetűek legyenek, s lehetőleg egyforma erősek és gyakorlottak. Mivel ez utóbbi követelményt nehéz volt teljesíteni, egyes helyeken kisorsolták őket. Egy 1252-es bolognai törvény szerint csak a viadal után tudták meg, kiért vívtak. Visszaélések nem voltak ritkák. Pikardiában egy időben a nemesek a körzetben található összes bérvívót lekötelezték maguknak s így esetleges ellenfeleik nem találtak viadort. A bérvívók megesküdtek, hogy nincsenek varázsszereik.

A vesztes fél fizette a bérvívókat is, s ez nem volt kis összeg, hiszen azok a bőrüket kockáztatták. A bérvívó általában (persze kivéve, ha kisorsolták) nem vállalt olyan ügyet, melynek igazáról nem volt meggyőződve, mert akkor attól kellett tartania, hogy alul marad.

Említettük, hogy az egyház ellenezte a viadalokat. 1215-től kezdve ez így volt, korábban azonban nem. I. Miklós (858—867) volt az első pápa, aki tiltotta — ezután 150 évig nem nyilatkoztak az ügyben a pápák. A XI. század közepe után néhány pápa még helyeselte is, olyan erős volt ekkor az egyházban a germán befolyás. Az egyház tilalma 1215 után is csak fokozatosan érvényesült, végérvényesen csak a tridenti zsinat tiltotta el 1563-ban. Megszűnése után helyét a római jogból átvett, s az egyházi bíróságok által is alkalmazott kínvallatás (tortura) vette át.[3]

3 Az istenítéletekről s ezen belül a perdöntő párviadalokról is a legalaposabb mű: *Hermann Nottarp:* Gottesurteilstudien. München, 1956. (Bamberger Abhandlungen und Forschungen II.) Az egyház és az istenítéletek viszonyáról l.: *Charlotte Leitmaier:* Die Kirche und die Gottesurteile. Eine rechtshistorische Studie. Wien, 1953. Az istenítéletekre vonatkozó pápai és zsinati dekrétumokat közli: *Petrus Browle S. J.:* De ordaliis. Decreta pontificum romanorum et synodorum. Pontificia Universitas Gregoriana. Textus et documenta in usum exercitationum et praelectionum academicarum. Series theologica 4. Romae, 1932. A legkorábbi dekrétum Zephyrinus pápa korából (199—217) származik, a legkésőbbi a rigai tartományi zsinat 1428-as dekrétuma. A germán népek, különösképpen a frankok, s később a németek és franciák körében elterjedt intézménnyel a német és francia jog- és kultúrtörténeti irodalom bőven foglalkozik. Így *Friedrich Wilhelm Unger:* Der gerichtliche Zweikampf bei den germanischen Völkern. Göttingen, 1847. passim.; *Rudolf Sohm:* Die fränkische Reichs- und Gerichtsverfassung. Weimar, 1871. 500—503. o.; *Georg Waitz:* Deutsche Verfassungsgeschichte. 3. kiadás. I. Kiel, 1880. 445—446. o. és 2. kiadás IV. k. Berlin, 1885. 429—431. o.; *Alwin Schultz:* Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger. II. k. Lipcse, 1880. 133—188. o. Leírása szerint a viadal közben pihentek is. A küzdelem során birkózás is kialakulhatott, ha valamelyik fél a másik „kardja alá szaladt".; *Heinrich Brunner:* Deutsche Rechtsgeschichte. I. k. Lipcse, 1887. 402 és köv. o. szerint a párviadal a nyugati germánoknál és burgundoknál törvényes eljárás volt, az északi germánoknál, s valószínűleg a gótoknál is, törvényen kívüli. A bajoroknál és longobardoknál bérvívók is szerepeltek. A bajoroknál a bérvívót közvetlenül a vívás előtt, sorshúzással jelölik ki. A száli frankok pajzzsal és „baculus"-szal felszerelve vívtak. Ez utóbbit Brunner nem botnak, hanem bárdnak tartja. A IX. században hallunk először lovon, lándzsával vívott viadalról. Ez az előkelőbbekre korlátozódó forma, később a nemesség és lovagság előjoga.; *M. Pfeffer:* Die Formalitäten des gottesgerichtlichen Zweikampfs in der altfranzösischen Epik. Zeitschrift für romanische Philologie IX. (1885) 1—74. o. Hangsúlyozza, hogy az előkelők nagyon kedvelték. A pápai tilalmak azért voltak hatástalanok, mert az intézmény gyökerei az Alpoktól északra igen mélyek voltak.; *Fustel de Coulanges:* La histoire des institutions politiques de l'ancienne France. La monarchie franque. Paris, 1888. 454—459. o.; *Otto Henne am Rhyn:* Geschichte des Rittertums. Leipzig, é. n. 126—131. o.; *Alexander Gál:* Der Zweikampf im fränkischen Prozess. ZRG Germ. Abt. 28. (1907) 236—289. o.; *Karl von Amira* Grundriss des germanischen Rechts. 3. kiadás, Strassburg, 1913. 256—259., 275—280. o.; *Hans Fehr:* Das Waffenrecht der Bauern

Itália római eredetű lakossága a perdöntő viadalt soha nem kedvelte, a longobardoknál viszont ismert és népszerű volt.[4]

im Mittelalter. ZRG. Germ. Abt. 35. (1914) 127. és 155—158. o. Szerinte a X. sz. végén és a XI. sz. elején a szabad paraszt, mint minden más szabad, maga vív a perdöntő párviadalon. Száz évvel később is elismerik a longobard állapotú személyek bajvívó jogát, de egy előkelő személy nem köteles kiállni egy kevésbé előkelő ellen. 1152-ben megszűnik a paraszt bajvívási joga. *Ő.*: Deutsche Rechtsgeschichte. 2. kiadás, Berlin—Leipzig, 1925. 128. o.; *R. Hübner:* (in: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. [ed. *Johannes Hoops*] IV. k. Strassburg 1918—1919) 595—597. o. Megemlíti, hogy egyesek szerint a frankoknál a királyi hatalom vezette be, s hogy a skandinávoknál kevésbé terjed el s korán megszűnik.; *Ernst Mayer:* Der Ursprung der germanischen Gottesurteile. Historische Vierteljahrschrift XX. (1920—21) 289—316 o. évszám szerint is közli: Izlandban 1000-ben, Norvégiában 1014-ben szűnt meg.; *Georg Grupp:* Kulturgeschichte des Mittelalters. 3. kiadás., 4. k., Paderborn, 1924. 114—116. o.;Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. III. k. Berlin—Lipcse, 1930/31., 1045. hasáb és IX. k. Berlin, 1938/41. 958—963. hasáb; *Richard Schröder—Eberhard Fr. v. Künssberg:* Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. 7. kiadás. Berlin—Lipcse, 1932. 94., 397—398., 852. o.; *Claudius Fr. v. Schwerin:* Deutsche Rechtsgeschichte (mit Ausschluss der Verfassungsgeschichte). Grundriss der Geschichtwissenschaft (ed. *Aloys Meister*) Leipzig—Berlin, 1912. 177., 180., 186. o.; *Ő.*: Germanische Rechtsgeschichte. Ein Grundriss. Berlin, 1936. 215. o.; *Ő.*: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. Berlin, 1941. 228. o.; *Hans Planitz:* Germanische Rechtsgeschichte. Berlin, 1936. 36—37. o.; *Jan Huizinga:* Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására. (Ford. Máthé Klára) Budapest, 1944. (eredeti: Leiden, 1938) 102. és köv. o. A párviadal formális, játékszerű jellegét hangsúlyozza. Nézete szerint e párviadalok rendszerint súlyosabb sérülés nélkül végződtek.; *Hans Kuhn:* Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft. ZRG Germ. Abt. 73. (1956) 68—76 o. Szerinte az északi germánoknál az előkelőket fegyveres kíséretükön (Gefolgschaft) kívül hivatásos viadorok is körülvették. Ezek Kuhn szerint a római gladiátorokhoz hasonlóan általában alacsony származású emberek, de az előkelők kíséretében nagy tekintélyt érhettek el. A viadorok (Kämpen) néha maguk döntik el a háborúk sorsát — a nép, a hadsereg helyett harcolnak. Az alsóbbrendű viadorok neve északon „berserker"; úgy tűnnek fel, mint a „Kämp"-ek, elvadult keresetnélkülivé vált ága, bár voltak előkelő származású és fejedelmi szolgálatban álló berserkerek is a X. századig.

Az izlandi források 12—15 főnyi berserker csoportokról beszélnek. Izlandban és Norvégiában hamar megszűnik a perdöntő viadal, Svédországban és Oroszországban azonban tovább él, s a berserkerek tekintélye is tovább megmarad. *Lucien Musset:* Problèmes militaires du monde scandinave (VII—XIIe siècles). In: Ordinamenti militari in Occidente nell'alto Medioevo. I. k. Spoleto, 1968. 247. o.; Megemlíti, hogy a berserkerek rendkívüli dühhel harcoltak, gyakran meztelenül — talán kábítószer hatása alatt.; *Hermann Conrad:* Deutsche Rechtsgeschichte. I. k. Frühzeit und Mittelalter. 2. kiadás., Karslruhe, 1962. 147—148., 387., 389. o.; *A. Esmein—R. Génestal:* Cours élementaire d'histoire du droit francais. 15. kiadás, Párizs, 1925. 89., 100., 247., 260., 407. o.; *Émile Chénon:* Histoire générale du droit francais public et privé des origines à 1815. I. k. Páris, 1926. 261—262., 673—674. o. A nemesek egymás között lovon, lovagi fegyverzetben vívtak, a parasztok gyalog, pajzzsal és megvasalt bottal felfegyverkezve. Nemes és paraszt közötti viadal így nagyon egyenlőtlen lenne, ezért van olyan felfogás, hogy ilyenkor bérvívókat alkalmaztak. Olyan adatot is közöl, hogy ha a paraszt hívja ki a lovagot, tehát a lovag az alperes, a paraszt lovagi fegyverekkel harcolhat, ha a lovag a felperes, paraszti fegyverekkel. A bérvívók egymással csakis paraszti fegyverekkel vívtak: *Fr. Olivier—Martin:* Histoire du droit francais des origines à la Révolution. Montchrestien, 1951. 57—58., 142—143. o.; *Ferdinand Lot—Robert Fawtier:* Histoire des institutions francaises au moyen age. II. Institutions royales (Les droits du Roi exercés par le Roi.) Paris, 1958. 306—307., 312., 317., 319—320. o. Franciaországban a XIII. századtól kezdve a jogászok korlátozni igyekeznek a perdöntő viadalokat. IX. Lajos is ellenük volt. 1306-ban Szép Fülöp bűnügyekben továbbra is engedélyezi, polgári ügyekben azonban nem, háború idejére pedig megtiltja.

4 *Ernst Mayer:* Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunftherrschaft. Leipzig, 1909. I. k. 29. o., II. k. 227., 360. o. A longobardok a rendes bíróság, a frank uralom idején a comes előtt vívtak, rómaiak csak királyi missus, a comes palatii (Pfalzgraf), esetleg a király jelenlétében vívhattak. A római lakosság körében nem is nagyon volt elterjedve s a X. század második felében I. (Nagy) Ottó császár szinte újra vezeti be. *Giuseppe Salvioli:* Storia del diritto italiano. 9. kiadás, Torino, 1930. 49., 726. o. Nézete szerint a bérvívó eleinte családtag volt. Szicíliában a szegényeknek közpénzen fogadtak viadort.; *P. S. Leicht:* Ultime menzioni delle ordalie e del duello giudiziario in Italia. In: Festschrift Ernst Heymann. I. k. Weimar, 1940. 95—101. o. Szerinte a perdöntő viadal Itália nagyobb részében a XIV. század első felében megszűnik. Legtovább Friuliban és Isztriában tartja magát.; *Robert Davidsohn:* Forschungen zur Geschichte von Florenz. Berlin, 1900. c. műve II. kötetében a 315—317. oldalon San Gimignano városa „városkönyveiből" és okleveleiből a perdöntő viadalokra vonatkozó regestákat közöl az 1238—1314-es évekből.; Angliában a normann hódítás előtt a perdöntő viadal nem ismeretes. *Frederick Pollack—Frederick William Maitland:* The History of English Law before the Time of Edward I. II. k. Cambridge, 1895. 597—598. o.; *W. S. Holdsworth:* A History of English Law. 5. kiadás, I. k. London, 1931. 308—310. o. A normann hódítás után Angliában a legkülönbözőbb módon alkalmazzák a viadallal történő bizonyítást. Tanúk — sőt néha bíróságok is — ezzel igazolják szavahihetőségüket. Egyének ezzel igazolták ártatlanságukat, egy birtokhoz, valamely pénzösszeghez való jogukat. Nemzetközi viták eldöntésére is használták. Eleinte nők, gyermekek és 60 éven felüliek alkalmazhattak bérvívót, később mások is. A XIII. század végére már elavul a perdöntő viadal. Elszigetelt esetek még 1571-ben, sőt 1638-ban is előfordulnak, mint peres bizonyíték azonban teljesen csak 1819-ben szűnik meg.; *Dietrich Sandberger:* Studien über das Rittertum in England, vornehmlich während des 14. Jahrhunderts. Berlin, 1937. Historische Studien 310., 93—147. o. Szerinte az angolszászok is ismerték már a párviadalt. Angliában 1199-ben a felek még személyesen harcoltak. 1271-ben tűnik fel az oklevelekben először a bérvívó. 1219-ben az istenítélet többi formája megszűnik, a viadalok éppen ezért gyakoribbá válnak. Ritkán használták büntető, gyakrabban a polgári perekben. A XIV. század végén szinte új virágkora van a perdöntő bajvívásnak; *Vivian Hunter Galbraith:* The Death of a Champion (1287). In: Studies in Medieval History presented to Maurice Powicke. 2. kiadás. Oxford, 1969. 283—295. o.: 1287-ben egy perdöntő viadalban meghalt egy viador. A szerző e tényből kiindulva leírja, hogy a perdöntő viadal Angliában ez idő tájt már hanyatló intézmény. Évente kb. 20 esetben fordult elő. A bérelt vívók szabad emberek voltak, s nemcsak a XIII. században tevékenykedtek, hanem már a XII. század első felében is, sőt talán mióta egyáltalán csak létezik perdöntő viadal. A XIII. század előtti jogi forrásokban feltehetőleg azért nem szerepel, mert az egyház szigorúan tiltotta. A viadalok során ritkán fordult elő haláleset, de lebonyolításuk nagyon költséges volt. Ezért sokkal több esetben esik róluk szó, mint ahány esetben tényleg is le zajlottak ilyen viadalok. Sokféle módon lehetett a viadalban csalni is.; *Hermenegild Jireček:* Das Recht in Böhmen und Mähren. I. k. Prága, 1866. 132—133. o. Kétféle perdöntő viadalt említ: a karddal vívottat (meče sedati) s a bunkósbottal vívottat (kyje sedati).; *Emil Werunsky:* De ordo iudicii terre Boemie, ZRG Germ. Abt. X. (1889). 129. o.; *A. Rambaud:* Oroszország története eredetétől kezdve 1884-ig. I. k. Budapest, 1890. 226. o. A XV. században is van perdöntő párviadal. Arra törekszenek, hogy ne legyen halálos kimenetelű. Mindkét fél vértezve legyen, fegyverük csak dorong lehet. Nők, kiskorúak, egyházi személyek bérvívót állíthatnak. A perdöntő viadalokról, a párviadalok képes ábrázolásáról l. *Hans Fehr:* Kunst und Recht I. k. Das Recht im Bilde. Erlenbach — Zürich — München — Leipzig, 1923. és *Talhoffers* Fechtbuch aus dem Jahre 1467. Gerichtliche und andere Zweikämpfe darstellen. (Ed. *Gustav Hergsell*) Prága, 1887. Az 1467-ben rajzolt 270 táblán a vívás legkülönbözőbb helyzeteit ábrázolta a szerző, a legkülönbözőbb fegyverekkel, sőt fegyver nélküli birkózó fogásokat is. A helyzetek némelyike elképzeltnek, irreálisnak tűnik. Ilyenek többek között a férfi és nő közötti viadalokat ábrázoló képek.; A magyar történeti irodalomból: *Thót László:* Az istenítéletekről, különös tekintettel hazánkra. Budapest, 1908. 42—73. o.; *Kulcsár Zsuzsanna:* Így éltek a lovagkorban. Budapest, 1967. 70. o.

A perdöntő párviadal intézményét ismerték Magyarországon is. Mivel igen érdekes, mondhatni „látványos" intézményről van szó, érthető, hogy már korán felkeltette történetíróink figyelmét. Botka Tivadar már a XIX. század első harmadának vége felé monográfiát írt a perdöntő párviadalokról, az oklevelek adataiból vont le érdekes következtetéseket, s számos oklevelet is közölt.[5] A témáról a kiegyezés évében Pesty Frigyes igen alapos, máig nélkülözhetetlen tanulmányt írt. Ebben az egyetemes történeti összefüggéseket is vizsgálva írja le a perdöntő párviadalok magyarországi történetét az oklevelek adatai alapján. Ismerteti a viadalok előzményeit, jogi alapjait, lefolyásukat, a bajvíváskor használt fegyvereket, ruházatot, a viadalok szabályait, jogi következményeit. Külön fejezetben foglalkozik a viadorokkal (pugiles), akik a perdöntő viadalokban ügyfeleik helyett vívtak, anyagi ellenszolgáltatás fejében testi épségüket, sőt életüket kockáztatva. Megállapítja, hogy társadalmi helyzetük nem megvetett, sőt földbirtokaik is lehetnek, s nemesekké is válhatnak. Szereplésük hozzájárult az intézmény hanyatlásához, mert nem ritkán megvesztegették őket. Részletesen vizsgálja Pesty hol és milyen időpontban zajlottak le a párviadalok, s milyen bírák rendelhettek el perdöntő viadalokat. Foglalkozik a bajvívás alóli felmentés kérdésével. Cáfolja Botka nézetét, hogy a városi polgárok azért igyekeztek felmentést szerezni, mert nem voltak annyira harciasak. (Nézetünk szerint e tekintetben inkább Botkának van igaza — mint a külföldi példák is mutatják: a nem hivatásszerűen harcos és racionálisabb gondolkodású polgárnak a perdöntő viadal aligha lehetett olyan rokonszenves, mint a kifejezetten harcos népelemeknek.) Kifejti, hogy a klérus mindig ellenszenvvel viseltetett a perdöntő viadalok iránt, szívesen betiltotta volna, de semmit sem tehetett a „nép szellemében gyökerező", a harcos népelemek által kedvelt intézménnyel szemben. Külön fejezetben írja le a viadalok nyomán hozott ítéleteket. Végül leír néhány nevezetesebb párviadalt s tárgyilagosan próbálja értékelni a modern ember számára szokatlan intézményt.[6]

A perdöntő párviadallal foglalkozó későbbi művek általában Pesty adatait használják fel s kevés újat mondanak. Ilyenek Séda Ernő műve és Thót László sok egyetemes történeti anyagot használó tanulmánya.[7]

Jogtörténeti kézikönyveink is foglalkoznak a perdöntő viadalokkal. Így Hajnik Imre lényegében szintén Pesty alapján írja le az intézményt, külön foglalkozva a „bajnok" (pugil) intézményével. Kiemeli, hogy a források a pugil gyakorlott, vagy gyakorlatlan voltát is említik, s az ítélet rendszerint meghatározza, *milyen* pugilt kell a peres félnek kiállítania, de csak a XIV. század elejétől kezdve.[8]

Timon Ákos megállapítja, hogy hazánkban a tűz- és vízpróbának az 1279-es budai zsinat által történt betiltása még elterjedtebbé tette az addig is népszerű viadalokat. Említésük már egy 1231-es oklevélben előfordul. A XIII—XV. században, az egyházi bíróságokat kivéve, mindegyik bíróság alkalmazta a viadalokat a felek megegyezése, vagy bírói határozat alapján, noha polgári perben csak akkor, ha a felek ilyen értelemben egyeztek meg, vagy ha az előzetes bizonyítás elégtelen volt. Büntetőperekben a bíró bizonyos esetekben *köteles* elrendelni (hűtlenség, felségsértés, pénzhamisítás, gyilkosság). A városi kiváltságlevelekből úgy tűnik, hogy a polgárság kiváltságai közé tartozott a párviadal alóli mentesség. Ez a királyi hospesek majdnem általános kiváltsága. Kovachich Márton György közöl ugyan formuláskönyvében városi via-

5 *Botka.* passim.

6 *Pesty Frigyes:* A perdöntő bajvívások története Magyarországon, Pest, 1867. Értekezések a történeti tudományok köréből. I. k. (1867—70). 2. sz., passim. Botka cáfolata: 119—122. o.; Érdekes, hogy az intézmény értékelésénél a szerző azt írja: „kár a régi intézményeket lenézni és barbárnak bélyegezni, mert előfordulhat, hogy — legalább ideiglenesen — visszaesünk a középkor félbarbárságába." (190. o.) A polgárok párviadalellenességéről l. még *Granasztói György:* A középkori magyar város. Budapest, 1980. 89. o.

7 *Séda Ernő:* A párbaj. Budapest, 1882. 36—51. o.; *Thót László:* i.m. 42—73. o.

8 *Hajnik Imre:* A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád és a Vegyes-házi királyok alatt. Budapest, 1899. 259—276. o.

dalról szóló formulát is, de városi viadalról konkrét adat nem maradt ránk. Papok, nők és zsidók nem vívhattak személyesen.[9]

Az eddig említettekhez hasonlóan írja le a perdöntő viadalt Eckhart Ferenc. Megemlíti, hogy amennyiben valaki a másik fél által felajánlott párviadalt elutasította (amit jogosan megtehetett), ezzel a másik fél esküjét erősítette, a magáét pedig gyengítette. Csak súlyos esetekben kellett személyesen vívni. Legtöbbször a nemesek is pugilt állítottak.[10]

A perdöntő viadallal még néhány más szerző is foglalkozott. Dombóváry Géza jogtörténeti tanulmányában megállapítja, hogy bajvívásra Magyarországon nem csak a nemesek voltak kötelezve. A bajvívó pugilok jó része nem volt nemes, de — mert hivatásszerűen űzték a bajvívást — fegyverviselési joguk volt, és saját pereikben is bizonyíthattak párbajjal.[11]

A bajvívó foglalkozást a társadalmi emelkedés eszközeként ismeri fel Holub József, megemlítve, hogy 1246-ban Csák zalai ispán a Csép faluból való Rubin bajvívó várszolgát várjobbággyá emeli.[12]

Moór Elemér a perdöntő viadalok XIII. századi elterjedtségéből arra következtet, hogy ez feltételezi a lovagi torna, lovagi harceljárás általános voltát.[13] Ebben igazat adhatunk neki, ám csak a lovas perdöntő viadalok esetében.

A ránk maradt hazai törvények keveset foglalkoznak a perdöntő párviadallal. Elsőnek II. András (1205—35) 1222. évi Aranybullájának 12. cikkelye szól róla, mely az özvegyek jogait igyekszik biztosítani, és megemlíti a párviadalban elesettek özvegyeit is.[14] A „duellum" szó jelenthetne bármilyen párviadalt is, de valószínű, hogy perdöntő viadalról van szó, mert a benne elesetteket a törvénycikk a halálra ítéltek mellett említi. A következő, a perdöntő viadalt említő törvény két és fél évszázaddal később keletkezett. Mátyás király (1458—90) 1471. évi dekrétumának 28. cikkelye szerint az olyan személy, akit nemes ember megölésével vádolnak, ártatlanságát nem bizonyíthatja esküvel, hanem csak „communi inquisitione" (nyomozással), vagy „duellari certamine" (párviadallal).[15] Mátyás korában a már több száz éve divatozó perdöntő párviadallal szemben jogos kételyek merültek fel, s Mátyás, ha teljesen megszüntetni nem is, de lényegesen korlátozni akarta a perdöntő viadalt. 1486-os dekrétuma 18. cikkelyében nyíltan kimondja, hogy a perdöntő párviadalokban könnyen lehetséges a csalás, mert a viadalban részt vevő pereskedők ritkán vívnak személyesen, a bérvívókat (pugiles) pedig meg lehet vesztegetni, s ilyenkor az igaz ügyet képviselő fél veszíthet. Ezért a törvény eltörli a perdöntő bajvívást, melyet — meglepő módon — az egész világon ismeretlennek nevez — kivéve azt az esetet, ha a per eldöntésére minden más bizonyíték hiányzik. Hatalmaskodási és birtokperekben mindig van valamilyen bizonyíték, ezért ilyen esetekben nem alkalmazandó. Kizárólag a „curia regia militaris"-ban alkalmazható, a királyi személyes jelenlétbírósága (in iudiciis personalis presentiae regiae) előtt nem, mert abban egyházi személyek is részt vesznek, s ezért nem illő, hogy ilyen bíróság a feleket pár-

9 *Timon Ákos:* Magyar alkotmány és jogtörténet. 6. kiadás, Budapest, 1919. 490. és köv. o.; Timon kézikönyve, illetőleg korábbi kiadásának Schiller által történt fordítása (2. kiadás 1909) alapján írja le az intézményt *H. Nottarp* is idézett alapvető monográfiájában: (189., 201., 281., 289. o.)

10 *Eckhart Ferenc:* Magyar alkotmány és jogtörténet. Budapest, 1946. 395—397. o. Az új jogtörténeti tankönyv: *Csizmadia Andor—Kovács Kálmán—Asztalos László:* Magyar állam- és jogtörténet a 321—322. oldalon foglalkozik a perdöntő viadallal.

11 *Dombóváry Géza:* A becstelenítés büntetése és az ordaliális párbaj negyvennyolc előtti fenyítőjogunkban. Szeged, 1937. 25—30. o.

12 *Holub József:* Zala megye története a középkorban. I. k. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929. 60. o. Ugyanerről az esetről jegyzi meg Molnár József, hogy rátermett, fegyverrel bíró és szegény emberek vállalhattak ilyen feladatot. (*Molnár József:* A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. (HK 1959/2; 235. o.)

13 *Moór Elemér:* Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, Band, XVII., 1937. 71. o.

14 II. András 1222. évi törvénye, Articulus 12. CIH I. 136.

15 Mátyás 1471. évi dekrétuma. Articulus 28. CIH I. 370.

viadalra kötelezze. A törvény felsorol néhány olyan esetet, mikor semmilyen bizonyíték nem található s a párviadallal történő bizonyítás nem kerülhető el.[16]

A törvényekből tehát nem sokat tudhatunk meg a perdöntő párviadal intézményéről. Mindössze annyit, hogy 1222-ben már előfordultak viadalok, 1471-ben még szintén el voltak terjedve, 1486-ban és 1492-ben viszont már korlátozni igyekeznek a viadalokat, s ezt a csalás lehetőségével és az egyháziak ellenszenvével indokolják, meg azzal, hogy a perdöntő viadal máshol ismeretlen. Az utóbbi törvényekből az is kiderül, hogy a peres felek többnyire nem maguk vívtak, hanem pugilokat alkalmaztak.

Szerencsére azonban vannak más forrásaink is, melyek a perdöntő viadalokról tudósítanak. Ezek elterjedt voltát Mátyás 1486-os dekrétuma is igazolja, mert hiszen *korlátozni* csak olyan valamit lehet, ami *elterjedt*. Még inkább bizonyítja a perdöntő viadalok elterjedt voltát Kovachich Márton György formuláskönyve, melyben a magyar királyi kancellária, a királyi és alsóbb bíróságok, valamint a hazai hiteles helyek által használt jogi formulákat gyűjtötte össze. Felsorolja azokat az eseteket, mikor párviadallal szokás bizonyítani. Ilyen eset például, ha a peres felek kérik, vagy ha valakit hűtlenséggel vádolnak. Az ilyen viadal a szerző szerint „meztelen" párbaj, azaz egy ingben és egy szál karddal történik. Az ilyen viadal életre-halálra megy, s ezért nem gyakran fordul elő, mert azt „szörnyű látni és hallani" (mármint a XVIII. század végi békeszerető tudós szerző számára, a kortársak véleménye nyilvánvalóan más volt). Kovachich közöl egy olyan formulát, melyet a városokban szokásos párviadalok esetében szoktak alkalmazni. A formula szerint a városban előre elkészített bajvívótér volt, ezen vívtak a felek személyesen és gyalogosan pajzzsal és „más eszközökkel" felszerelve. Más helyen olyan esetet említ, mikor a felet úgy marasztalják el, mintha perdöntő viadalt vesztett volna el, bár viadal nem történt.[17]

A perdöntő bajvívás intézményéről számos adatot közölnek okleveleink, s néhányat elbeszélő forrásaink is. Ezekből mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a perdöntő párviadal a XIII. század első negyedében már közismert volt, s Mátyás 1486-os korlátozásai ellenére létezett még 1540-ben is. Egy ilyen viadal szemlélése közben fogja el a rosszullét a betegeskedő Szapolyai János királyt (1526—40).[18] Hogy a viadal magyar elnevezése „baj" (boij) volt — egy 1231-es keltezésű oklevélből ismeretes.[19]

A bajvívásoknak a jogszolgáltatásban betöltött szerepét s általában a kérdés jogi vonatkozásait Pesty Frigyes monográfiája és jogtörténeti kézikönyveink kellőképpen tisztázták. E dolgozat a következő kérdésekkel kíván foglalkozni:

1. Kik vehettek részt párviadalokban, illetőleg kik voltak felmentve a párviadalokban való részvétel alól és milyen ügyekben zajlottak le perdöntő viadalok?

2. Hogyan folytak le a párviadalok, milyen fegyverekkel és milyen módon küzdöttek a párviadalban részt vevő felek?

3. Kik voltak a pugilok, milyen volt a társadalmi helyzetük?

16 Mátyás 1486. évi dekrétuma. Articulus 18. CIH I. 420—422. Ugyanezen törvény 78. articulusa említi. A bajra hívó törvényszéki levél díja, mely 200 dénár, az egyik legdrágább a törvényszéki levelek közül. Uo. 466.: Mátyás dekrétumának intézkedését II. László 1492-es dekrétumának 37. cikkelye megismétli. (uo. I. 504.)

17 *Martinus Georgius Kovachich:* Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus authenticisque regni Hungariae olim usitati. Pesthini, 1799. 8—10., 35—36., 61. o. A városokban folytatott viadalok formulája azt látszik bizonyítani, hogy a később ismertetendő, számos várost a perdöntő viadalok kényszere alól mentesítő privilégiumok ellenére, a perdöntő viadalok intézménye a városokban sem volt ismeretlen.

18 Az Aranybullánál (1222) régibb hiteles adat a perdöntő viadalokról nincs. A Szent István nevével jelzett oklevél, mely a zalavári bencés apátságnak bérvívót (pugil) ígér, nem 1024-ben keletkezett, hanem valószínűleg 1341 és 1346 között hamisították. (Reg. Arp. 8.) Mátyás 1486-os korlátozó intézkedésével egyetért udvari történetírója, Bonfini is. A perdöntő párviadalt „megengedhetetlen"-nek s „más ország bíróságainál ismeretlen"-nek mondja. (*Bonfini:* Rerum Hungaricarum Decades. Decas. IV. Liber VII. [ford Geréb László] Budapest, 1959. 292. o. Az 1540-ben Szapolyai János jelenlétében lefolyt perdöntő viadalt Istvánfi krónikájából ismerjük. Ő azt állítja, hogy ilyen viadalok csakis a király színe előtt folyhattak le. (*Nicolai Isthvanfi Pannonii:* Historiarum de Rebus Ungaricis Libri XXXIV. Vienne, Praga, Tergesti, 1758. 140. o.)

19 1231. Per II. András előtt a gyári káptalan és M. mester között ÁUO I. 283—284., Reg. Arp. 483. „Secundum iuris racionem consciencia Magistrorum nostrorum inter ipsos quod *wlgo dicitur boij* adjudicavimus." Szentpétery hamis oklevélnek tartja, de a hamisítás nem sokkal később történhetett s a „boij" szó hitelességét aligha érinti.

Mielőtt e kérdések fejtegetéséhez hozzáfognánk, előre kell bocsátanunk, hogy a perdöntő viadalok Magyarországon való elterjedésének módját nem ismerjük. Valószínűnek kell tartanunk, hogy az európai feudalizmus más intézményeivel együtt jutottak el hazánkba. A lovasnomád népeknél nem ismeretes s így feltehetőleg a honfoglaló magyaroknál sem volt elterjedve. A harcias középkori magyarok azonban, úgy látszik, szívesen átvették s — a jelek szerint — kifejezetten kedvelték is a bajvívás intézményét, a peres ügyeknek fegyverekkel történő eldöntését.

1. Ami a perdöntő párviadalokban való részvétel jogát illeti, úgy tűnik, alig volt Magyarországon a társadalomnak olyan rétege, vagy csoportja, amely ne lett volna jogosult a bajviadalban személyesen, vagy pugil útján részt venni. Voltak viszont, akik a perdöntő viadal intézményét nem kedvelték és sok hospesközösséget fel is mentenek a perdöntő viadal kötelezettsége alól. Így Kálmán herceg a valkói hospesek részére kiadott privilégiumában úgy határoz, hogy semmilyen ügyben sem kötelesek párviadalt vállalni.[20] IV. Béla a nagyszombati polgároknak kiadott privilégiumában úgy dönt, hogy sem egymás között, sem idegenekkel nem kötelesek perdöntő viadalt vívni.[21] Felmentést kapnak a viadal kötelezettsége alól Pest város polgárai is.[22] Hasonló mentességet kapnak Béla királytól Korpona, Zágráb, Jaztrabarcka,[23] IV. Lászlótól pedig Vasvár polgárai.[24] Hasonló felmentéseket Nagy Lajos korából is ismerünk Kassa, Krapina és Kapronca privilégiumából.[25] Valószínűnek kell tartanunk, hogy a racionálisabb gondolkodású és nem hivatásszerűen harcos hospespolgárság általában nem kedvelte a perdöntő viadal intézményét, nem szívesen bízta peres ügyeit a párviadal bizonytalan és véres módszerére. A felsorolt privilégiumokból természetesen nem következik, hogy hazánkban a városlakó hospesek *általában* fel voltak mentve a párviadal alól. Ha így volna, nem lett volna szükség az egyes városoknak kiadott privilégiumokra. Ezekre éppen azért volt szükség, mert olyan országos törvény, mely a városi polgárságot a bajviadalok alól felmentette volna, nem létezett.

Valószínűnek kell tartanunk, hogy igenis voltak városok, melyek a perdöntő párviadalok alól nem voltak felmentve. Erre vall Kovachich említett formulája is.[26] Úgy látszik, voltak hospesek, akik a felmentést nem is igényelték. A Zólyom vármegyei Lipcse melletti Beszterce hospesei például — privilégiumuk szerint — nem voltak felmentve a bajvívás alól. Ha maguk közül valók vívnak egymás ellen, szász módra — kerek pajzzsal és karddal — kell vívniuk, ha más valaki ellen, a király dönti el a bajvívás módját.[27]

Az egyház, mint láttuk, ellene volt a perdöntő viadaloknak, bár megszüntetni nem tudta őket. Igyekezett legalább az egyházi személyeket távol tartani a perdöntő viadaloktól. Így IV. Orbán pápa (1261—64) 1262-ben megtiltotta a johannita lovagrend tagjainak, hogy perdöntő viadalokon részt vegyenek.[28] Hogy e tilalmat mennyire vették komolyan, nem tudjuk, kétségtelen azonban, hogy a XIII—XIV. században a párviadalok szokása annyira erős volt, hogy az egyháziak sem vonhatták ki magukat alóla. Így IV. László idejében a bakonybéli apát kénytelen jogait Kayar-i Dénes és Balasey ellenében párviadallal megvédeni.[29] Az eset nem egyedülálló. Az egyháziak ugyanúgy kénytelenek voltak birtokpereikben a párviadal intézményét elfogadni, mint bárki más. Magyarország püspökei 1338-ban panaszkodó levelet írnak

20 1231. *Endlicher* 435.
21 1238. *Endlicher* 444. Reg. Arp. 467.
22 1244 (okt. 15. előtt) *Endlicher* 466.; Reg. Arp. 781.
23 1244. *Fejér* IV/1. 329—331.; Reg. Arp. 793.; 1266. nov. 23. *Endlicher* 510.; Reg. Arp. 1504.; 1267.; *Endlicher* 496—497.; Reg. Arp. 1136.
24 1279. jún.—aug. *Endlicher* 552.; Reg. Arp. 2973.
25 1347. *Fejér* IX/1. 468. o.; 1347. március 1. Zágráb. *Joannes Kukuljević:* Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Pars I. Volumen I. 113. o.; 1356. Fejér IX/2. 493—498.
26 L. a 17. lábjegyzetet.
27 1255. *Fejér* IV/2. 297.; Reg. Arp. 1059.
28 1262. máj. 18. Magyar Sion I. (1863). 374. o.
29 IV. László kora, szept. 7. Margitsziget, ÁUO IV. 382.; Reg. Arp. 3593.

XII. Benedek pápának (1334—42), melyben többek között arról panaszkodnak, hogy Károly Róbert király (1307—42) „elnyomja", s jogaikat semmibe véve párviadalra kényszeríti őket.[30] A püspökök panasza nem intéződött el gyorsan. 1344-ben VI. Kelemen pápa (1342—52) levelet ír Nagy Lajos királyhoz (1342—82), melyben elpanaszolja, hogy Magyarországon, ha egyházi személyek birtokaik ügyében világi bírósághoz fordulnak, azok gyakran perdöntő viadalra, pugil fogadására akarják őket kötelezni. Ha pedig erre nem hajlandók, perüket elvesztik. A pápa sürgeti Lajost, hogy a párviadalok véres és istenkísértő szokását teljesen szüntesse meg.[31] Ez nem következett be — az intézmény gyökerei erősek voltak, nem is szólva arról, hogy az Avignonban székelő pápák intelmeinek súlya sokkal kisebb volt, mint a XIII. század nagyhatalmú pápáié.

A perdöntő bajvívásról szóló oklevelek adatai azt bizonyítják, hogy az ország nagyrészt hadakozó életformájú nemessége kedvelte az egyház szemében joggal ellenszenves intézményt. De nemcsak az országos nemesek voltak párviadalképesek. Párviadallal dönthették el peres ügyeiket a szepesi lándzsások is, mégpedig a király színe előtt.[32] Párbajképesek és párbajkötelesek voltak a várjobbágyok, sőt a castrensisek is. IV. Béla átírta Miklós ispán, alországbíró oklevelét, melyben a Salamon nemzetség tagjainak ítél egy földet a pozsonyi vár jobbágyai és várszolgái ellenében. A döntést bajvívás előzte meg, melyben a pozsonyi várjobbágyok és castrensisek pugilja alul maradt.[33] Párviadal döntött el egy Becend comes és a trencséni vár jobbágyai közti birtokpert, melyben Becend pugilja győzött.[34] A karcsai várnépek Ethuruh elleni perében Roland nádor párviadalt ítélt. A viadalban Ethuruh és várjobbágy rokonainak pugilja győzött a karcsai várnépek (populus castri) pugilja ellen.[35] 1268-ban különböző helységekben lakó királyi udvarnokok pereskednek egymással s perüket párviadallal döntik el.[36]

Ha a várjobbágyok, várnépek és udvarnokok párviadalképesek voltak, azok voltak természetesen a hadakozó magánserviensek is. A királyné bírósága dönt Köcsky Dénes fia Gywke és Domonkos fia Miklós macsói bán serviensének ügyében, akinek a kisköcski nemesek ellen kellene párviadalban részt vennie. A viadalt a bíróság elhalasztotta, mert a peres felek a király seregében szolgáltak.[37]

A párviadalt mint az igazság kiderítésének, a per eldöntésének eszközét a Magyarországon élő zsidók bizonyos ügyeiben is használták. IV. Béla 1251-es, a zsidók jogállását szabályozó törvénye szerint, ha egy zsidó gyilkosság áldozatául esik és gyilkosának személye nem állapítható meg biztosan, de találnak a tett elkövetésével alaposan gyanúsítható személyt, annak bűnösségét, vagy ártatlanságát párviadallal kell tisztáznia.[38]

A perdöntő párviadalokat a legkülönbözőbb ügyekben alkalmazták, magánjogi perekben és bűnügyekben egyaránt, ha más bizonyítási lehetőség nem volt, vagy ha mindkét peres fél javasolta. A leggyakoribb eset a birtokper; az azokkal kapcsolatos párviadalokból csak néhány példát hozunk elő. 1231-ben bajvívás dönt Tamás ispán fia Márton mester és Hektor ispán között a Duna-part egy részének birtoklása ügyében.[39] Mária királyné Koltai Leoncius és András birtokában hagy egy vitás földet, melyet Gyanó falusi királynéi népek magukénak vallottak, de a perdöntő viadalban alul maradtak.[40] Luthardus ispán fia Tamás, másfelől Jacod-i Simon és Bank peres-

30 1338. *Fejér* VIII/4. 321—324.
31 1344. *Theiner* I. 677.
32 1243. jún. 7. IV. Béla szepesi privilégiuma. *Endlicher* 461.; Reg. Arp. 745.
33 (1241). *Fejér* IV/1. 149.; Reg. Arp. 705. Fejér szerint 1239-es oklevél, Szentpétery szerint valószínűleg 1241-es. Az adat annál érdekesebb, mert a várszolgák (castrenses) *nagyobb részt* nem voltak hadakozó népelem.
34 1247. jún. 22. ÁUO VII. 228.; Reg. Arp. 855.
35 1253. ÁUO. II. 242—245.
36 1268. ÁUO. III. 180.; Reg. Arp. 1583.
37 1352. márc 26. Vác. OL DL 41 183.
38 1251. dec. 5. Bela regis iura iudeorum 19. pont.; *Endlicher*, 475—476.; Reg. Arp. 962.
39 1231. *Hédervári* O. I. 1.; Reg. Arp. 476.
40 1269. máj. 1. Bikács. *Házi Jenő:* Vas megyei középkori oklevelek. *Vasi Szemle*, 1967. 96—97. o.

kednek egy Nyárad nevű földért s a per során a király előtt párbajt is vívnak.[41] Abrank fia Lőrinc felperes azzal vádolja Dorman István alperest, hogy őt kizárta parochiális egyházából, s ezzel 15 márka kárt okozott neki. Az ügyben párbajt ítéltek meg.[42] Lampert országbíró ítéletlevele arról a perről szól, amely először egyrészről András comes fiai: Péter, János, Éliás és Pál, másrészről Ders fia Tamás között folyt Janok birtoka miatt. Mivel András fiai Janokot egy Méznevelő nevű földért cserébe kapták, a per Miklós és Tamás között folyt le. Miután mindkét fél eskütársakkal bizonyította igazát, párviadalt ítéltek, melyben Miklós pugilja győzött, s így Janok az övé lett.[43]

Beyei Simon fia Dezső mester és fiai: László, János, Miklós, Barchal, István és Simon, továbbá Detrik nemes özvegye, aki Tóbiás fia Simon leánya és Dezső mester özvegye, nemkülönben Opoz-i Detrik fia György mester és fiai: János és László békésen megegyeztek. György mester és fiai s a hozzá közel álló Ugrin fiai két — a király színe előtt tartandó — bajvívást kívántak. A bajvívás megtörtént s az általános ítélet szerint Dezső és fiai, valamint az özvegy legyőzték Ugrin fiait. A bajvívás kimenetele következtében Telekus possessio Dezső mesternek, fiainak és a nemes özvegynek jutott.[44] Mivel az özvegy is a győztesek között szerepel, a viadal pugilok közreműködésével folyhatott.

Párviadalt ítéltek hatalmaskodási ügyekben is. Így 1335-ben Pál országbíró dönt Inárcsi Máté és Miklós közös panasza ügyében, mely szerint Mikó találkozott Mátéval, elvitte annak 4 lovát, Máté pedig őt szénagyűjtés közben megverte. Mivel az ilyen ügyek igazsága bajvívással, vagy eskütétellel döntendő el, a felek kérésére elrendeli, hogy március 6-án a király jelenlétében megtartani szokott viadalon gyalogosan vívjanak meg.[45] 1477-ben Mátyás király rendel el párviadalt hatalmaskodási ügyben,[46] 1478-ban pedig hasonló ügyben Guti Ország Mihály nádor.[47]

Egy Benedek nevű birtokos megölése ügyében elrendelt párviadalban Tahi Sixtus fia Sixtus diadalmaskodott és ezáltal elnyert egy Fel-Ida nevű részbirtokot.[48]

Gyalogos párviadallal kénytelen magát tisztázni Miklós alnádor ítélőszéke előtt egy emberöléssel vádolt személy.[49] Nagy Lajos király párbajra ítélt két személyt, kik közül az egyik a velenceiekkel való összeesküvéssel vádolta a másikat.[50]

A párbaj elrendelése néha bonyolult eseteket idézett elő. Így III. András király (1290—1301) Barleus ispán és Iriszlaus ispán panasza tárgyában, mely szerint Máté nádor őket birtokaikból elűzte, s várukat elvette, úgy döntött, hogy Barleust István fia István ellenében párbajra ítélte, melyet előtte kellett megtartani. Ezért utasította az esztergomi káptalant, hogy szólítsa fel a nádort a párbajnak a király színe elé történő áthelyezésére, s arra, hogy a nevezett birtokokat s várat adja vissza. Az esztergomi káptalan a királynak válaszolva jelenti, hogy felszólította Máté nádort a párbaj áthelyezésére, mire ez azt mondta, hogy a párbajt ő nem ítélte meg, hanem Barleus és István fia István előtte vitatkoztak és egymást hűtlennek nevezve egymásnak a párbajt felajánlották. A párbajt, mivel az ő (a nádor) személyét érinti, nem akarja áttenni a király elé, az elvett birtokokat pedig Barleus ispán, hűsége zálogául, önként átadta neki. A párbajon István fia István nem jelent meg, ezért fej- és jószágvesztésre ítélik.[51]

41 1271. OL DL 65.660.
42 1309. márc. 9. Karakó. OL DL 67 594.
43 1322. febr. 10. *Kubinyi* II. 69—72.
44 1332. Az egri káptalan előtt. *Sugár István:* Borsodi oklevelek a Heves megyei Levéltárban. 1245—1521. Miskolc, 1980. 244. o.
45 1335. febr. 10. Visegrád. OL DL 40 684
46 1477. *Botka* 57—60.
47 1478. nov. 24. Buda. HO III. 434—436.
48 1280. *Századok*, 1871. 684. o.
49 1323. aug. 29. Vizsoly. *Fejér* VIII/2. 490—491. o.
50 Nagy Lajos kora, *Fejér* IX/5. 633—634. o.
51 1299. ápr. 12. előtt Buda. OL DL 49012. Átírta az esztergomi káptalan 1299. ápr. 21. A káptalan válaszát átírta III. András 1299. máj. 2. Buda. Átírta az esztergomi káptalan 1301. nov. 7. — Arról a kérdésről, hogy mikor lehet párbajt ítélni, l. Matthaei Bani Sclavoniae iura regni et Banatus 1273. 11. pont. *Endlicher* 538—539.

2. A párviadalok lefolyásáról az azokon használt fegyverekről forrásaink számos adatot közölnek. IV. Béla király átírásából ismerjük Miklós ispán alországbíró oklevelét, melyben egy földbirtokot a Salamon nemzetségnek ítél a pozsonyi várjobbágyok és castrensisek ellenében. Az alországbíró az ügy eldöntése céljából párviadalt rendelt el, melyet mindkét félnek olyan bajvívóval kellett megvívatnia, kik még sohasem vívtak perdöntő viadalon. Ezek a küzdőtéren a király s a főurak előtt kemény csapásokkal vívtak, s végül a várjobbágyok és várszolgák bajvívója alul maradt (succubit et convictus est).[52] 1244-ben Béla király jóváhagyja László nádor ítéletét, melyet a királyi udvarnokok és a „latroknak" nevezett Márton és Bertalan között tett. A nádor úgy döntött, hogy ha az udvarnokok 40 eskütárssal megesküsznek Márton és Bertalan bűnösségére, akkor ezek börtönbe kerülnek, s bizonyos ideig ott maradnak. Ha ezt nem akarják, mindkét fél állítson ki gyakorlatlan bajvívót, s ha Márton és Bertalan pugilja alul marad, vérontás címén elítélik őket. Három nap gondolkodási idő után mindkét fél gyakorlatlan pugil fogadása mellett döntött. A bajvívás kitűzött napján az udvarnokok, ispánjukkal együtt, a bajvívás helyén megjelentek bajvívójukkal és ellenfeleiket egész napon át várták, de azok nem jelentek meg és bajvívót sem küldtek. Az udvarnokok bajvívóját így győztesnek jelentették ki, Mártont és Bertalant pedig elmarasztalták.[53] 1246-ban Béla király Simon fia Fulkót Éliásfia Mihály megölése, hűtlenség, felségsértés és hamis pénz verése miatt „meztelen" párbajra ítélte, amint az ilyen bűnök miatt régóta szokásos. A párviadal napján Fulkó a király lábaihoz vetette magát, és kegyelmet kért. A király bizonyos ideig tartó börtönre ítélte, de kiszabadulása után is bűnöket követett el, menekülnie kellett s menekülés közben meghalt. Javait elkobozták.[54] A „meztelen" vívást főbenjáró ügyekben rendelték el s ilyenkor mint említettük, a vádlott egy szál ingben vívott életre-halálra — gyakran felfegyverzett, vértezett ellenfél ellen. Ez esetben nem tudjuk, kivel, s milyen fegyverzetű ellenféllel kellett volna Fulkónak vívnia, de ő inkább a börtönt választotta, s erre jó oka lehetett.

Roland nádor 1253-ban ítélkezik Ethuruh és a karcsai várnépek ügyében. A kitűzött napon mindkét fél alkalmas tanúkat hozott elő, de egyik fél sem akarta az ügyet esküvel eldönteni. Ezért a nádor úgy döntött, hogy mindkét fél gyakorlatlan pugilt állítson párviadalra. A párviadal napján mindkét fél pugilja megjelent, össze is csaptak s Ethuruh pugilja maradt felül, a másikat teljesen legyőzte s így Ethuruh megnyerte a pert.[55]

Voltak a perdöntő viadalnak sajátos, egyes népeknél szokásos formái is. Így Béla király, mint említettük, a Zólyomlipcse melletti Beszterce hospesei számára — ha egymás között vívnak perdöntő viadalt — engedélyezte, hogy „a szászok szokása szerint" kerek pajzzsal és karddal vívjanak.[56]

Az eddig ismertetett viadalok minden valószínűség szerint gyalogosan folytak. Voltak azonban lovon vívott perdöntő viadalok is. Béla király megváltoztatja az országbíró oklevelét, mely szerint egyfelől Bernoldus és testvérei, másfelől Bogizlaus perét pugilok által vívandó viadallal döntsék el és úgy ítél, hogy Bernoldus a maga és testvérei nevében, Bogizlaus fia Yllev pedig a saját és atyja nevében személyesen, lovon és lovagi fegyverzetben (in equis et in armis) fognak vívni a király színe előtt.[57] Szintén lovon és lovagi fegyverzetben kellett volna megvívni 1258-ban egy kiegyezéssel végződő viadalt.[58]

Nedel, a tihanyi apátság officiálisa azzal vádolja Illésfia Csánkot, hogy az ő test-

52 (1241) *Fejér* IV/1. 149 (a dátum *Fejérnél*, 1239). Reg. Arp. 705.
53 1244. *Fejér* IV/1. 308.; Reg. Arp., 759. l.; Hasonló eset 1281. *Fejér* VII/5. 452.
54 1246. Buda apud calidas aquas. *Fejér* IV/1. 401—409.; Reg. Arp. 827.
55 1253. ÁUO II. 242—243. „...pugil Ethuruh ...prevaluit, pugile populorum castri supradictorum penitus deficiente et succumbente".
56 L. a 27. jegyzetet.
57 (1256?) dec. 13. Aranyos. TT 1908. 163.; Reg. Arp. 1121.
58 1258. márc. 9. *Fejér* IV/2. 461 és VII/4. 120.; Reg. Arp. 1178.

vérét megölte. Henrik nádor a vádlót és a vádlottat öt társával együtt bajvívásra kötelezi. A bajvívás napján a vádló Nedel megjelent és pugilt is hozott, a vádlott azonban nem jelent meg és pugilt sem küldött. Ezzel a bíróság a vádat bizonyítottnak vette és a vádlottat halálra ítélte.[59]

A Miklós fiai Fulkó és Zoch, valamint Zachud fia Jób közötti perben IV. László lovas párbajt ítél, melyet Fulkó személyesen, Jób nevében pedig fia, Máté, lóval és lovagi fegyverekkel köteles megvívni. Pugilt tehát nem fogadhattak. Feltehető, hogy Jób idős ember volt, ezért vívhatott helyette a fia. A két fél már megjelent a bajvívás helyén, de sikerült megegyezniük.[60]

Fyle bán fia István és János erdélyi püspök birtokperében viszont a király gyakorlott és gyalogos pugilok között vívandó párviadalt ítélt. A két fél pugiljai összecsaptak, s már hosszú ideje küzdöttek, mikor a párbajt félbeszakították és a felek kiegyeztek.[61]

Lovas viadal lett volna viszont az 1282-ben a váci káptalan előtt vívandó, melyben a felek kiegyeztek.[62] Hasonlóképpen oldódott meg egy 1291-ben lovas pugilok által vívandó párbaj.[63]

III. András király 1293-ban peres felek között lovon és lovagi fegyverekben személyesen vívandó párbajt rendel el. A hatalmaskodási ügyben Sándor alperes helyett fiának, Andrásnak kellene vívnia, de ez nem hajlandó atyja helyett vívni — *szegénységére*, vagy alkalmatlanságára (?) hivatkozva. Erre az idős Sándor elvállalta, hogy maga vív. Sándor személyesen köteles megvívni a felperessel, Benedekkel a király színe előtt, lovon és lovagi fegyverzetben.[64] Szintén lovon és „fegyverben" történő párviadalt rendel el egy vitás föld miatti perben III. András, de ezt a viadalt pugilok vívták, azaz hogy csak vívták volna, mert összecsapás előtt a felek kiegyeztek.[65]

Egy 1313-ban lezajlott hatalmaskodási perben, melyben a vád szerint az alperesek a felpereseknek 60 márka kárt okoztak, a két felet pugilok által vívandó gyalogos párbajra ítélik. Még a küzdőtéren (in area Certaminis) használandó fegyvert is megszabják: a pugilok harci bottal kötelesek küzdeni.[66] 1314-ben István comes gyakorlatlan pugilt köteles állítani Ecelinus gyakorlott pugilja ellen, s ezek lovon és „fegyverben" kötelesek egymással harcolni.[67] A párviadal elvesztése olykor azonnali súlyos következményekkel járt. Ábrahám fia Joachim gyalogos párviadalban (melyet a jelek szerint személyesen vívtak) legyőzte Chyba Istvánt, s azt, mint nyilvánvaló tolvajt, mindjárt fel is akasztották.[68] Lovon és „fegyverben" készültek a felek megvívni Szentmárton földbirtokáért, de a párbaj megkezdése előtt kiegyeztek.[69] Emberölés miatt pereskedők között rendelt el Miklós alnádor párviadalt 1323-ban. A felek gyakorlatlan pugilokat kötelesek állítani, akik „meztelenül", a szokott módon, lándzsával (cum contis) fognak harcolni.[70] Fülöp nádor birtokvita miatt párviadalt ítél. Az egyik fél, György, átnyújtja a bajrahívás jelét Jánosnak, aki elfogadja azt, jelezve, hogy kész párbajozni. Ezért a nádor a *hatvanhatodik napra* kitűzi a párbajt, melyet a felek személyesen, lovon és a megfelelő fegyverekkel a bajvívótéren kötelesek megvívni.[71]

A hosszú határidőt azért szabták, hogy a felek a fegyverforgatásban gyakorolhassák

59 1261—66. máj. 6. jún. 3. PR. X. 523.
60 1274. aug. 9. Zólyom. Reg. Arp. 2526.
61 1281. *Fejér* VII/4. 183—184.
62 1282. ápr. 7. HO VI. 278.
63 1291. jún. 18. Buda. OL DL. 105 233.
64 1293 körül. szept. 9. HO VII. 237.
65 1299. *Fejér* VI/2. 191.
66 1313. máj. 8. Sár. OL DL 91 171.
67 1314. aug. 3. OL DL 95 547.
68 1321. *Fejér* VIII/2. 315—316.
69 1321. febr. 9. Visegrád. OL DL 38 141.
70 1323. Vizsoly, aug. 29. *Fejér* VIII/2. 490—491.
71 1325. szept. 1. *Fejér* VIII/5. 153.

magukat. Emberölés ügyében került sor párviadalra Jakab fia Domonkos és Ferte fia János között. A bírói döntés szerint lovas viadalt kell vívni, Domonkos gyakorlott, János pedig (az alperes) gyakorlatlan pugilt állíthat, de *vívhatnak személyesen is.* Itt tehát érdekes módon a felek tetszésére van bízva, személyesen akarnak-e vívni, avagy pugilt fogadnak. Az viszont már szabályozva volt, melyik fél *milyen* pugilt fogadhat.[72]

1330-ban Zala megye rendelt el párviadalt egy hatalmaskodási ügyben, melyet pugilok által, teljes fegyverzetben kellett megvívni a király jelenlétében. A párbaj helyén csak a felperes jelent meg, az alperes nem, jelét adva bűnösségének. Ezért őt az országbíró főbenjáró bűnben elmarasztalta. Birtokainak 2/3-a a bíró, 1/3-a a felperes tulajdonába ment át.[73] Vilmos nádor albírája Miklós lovas párbajt rendelt egy hatalmaskodási ügyben. A felperes azzal vádolta az alperest, hogy az ő Perchtold nevű jobbágyának a szőlejét kiirtotta. A párbajban ez esetben csak az alperes jelent meg s így a felperes a pert elvesztette.[74] Egy másik hasonló esetben viszont Sinka fia Péter felperes jelent meg, az alperes pedig nem. Úgy vették, mintha tényleges viadalban maradt volna alul.[75] Személyesen vívott egy birtok miatt András fia Arnold és Betchkez fia Jakab. Arnold balszerencsés módon (fortuna sinistrante) alulmaradt, s a vitás, 25 ekényi szántóföld Jakabé lett.[76]

1322-ben Ders fia Tamás tiltakozást jelentett be, mert az ő pugilja vívott ugyan Ders fia Miklós pugiljával, s azt le is győzte, a király azonban Miklós pugilját jelentette ki győztesnek, s a vitás birtokot Miklósnak ítélte. Lampert országbíró viszont azt jelentette a királynak, hogy Ders fia Tamás pugilját a Miklós pugilja nemcsak legyőzte, de meg is ölte.[77] Nem tudjuk, hogyan tarthatta Tamás a maga *megölt* pugilját győztesnek.

Előfordult olyan eset is, hogy valaki egy másik személy helyett önként vállalta a viadalt. 1330-ban Újfalu-i Fábián fia Moyos fia Mihály és Tokaji Gambrinus fia Lukács egymást testvérül fogadták, többek között azért, mert Lukács, Mihály helyett, birtokainak elfoglalói ellen a király előtt perdöntő párbajt vívott.[78] Pál országbíró ítéletlevele szerint a hatalmaskodással vádolt Pobur és ellenfelei választhattak, hogy esküvel, vagy párbajjal akarják perüket eldönteni. A párbaj mellett döntöttek. Az egyik félnek gyakorlott, a másik félnek gyakorlatlan pugilt kellett kiállítania, lovon és „fegyverben". A viadal napján Pobur kiállította pugilját lovon és harci fegyverzetben (armis bellicis bene munitum). A másik fél nem jelent meg s ezért vagyonelkobzásra ítélték.[79] 1340-ben Franklow-i Cesenus fiai János és Mihály pereskedtek Heuflyn-i János fia Belyuddal, aki — állításuk szerint — 100 márkányi kárt okozott nekik. Az alperesnek gyakorlatlan, a felperesnek gyakorlott pugilt kellett kiállítania lovon és lovagi fegyverzetben (armis militaribus). A viadal napján, még a viadal megkezdése előtt, a felek kiegyeztek.[80] Márk szatmári ispán, Mihály „vicemagister" és négy bíró előtt Zakariás fia János azzal vádolta a Csibának nevezett Istvánt, hogy templomából (magánegyházról lehet szó) bizonyos tárgyakat ellopott. Ezt tanúkkal is igazolta, de István tagadott. A bírák gyalogos párviadalt ítéltek, úgy, hogy Istvánnak személyesen kell vívnia, János pedig a legjobb pugilt állíthatja ki, akit csak talál.[81]

Igen érdekes egy Tamás nevű nemes és Balázs leleszi prépost pugiljai között lezaj-

72 1329. *Fejér.* VIII/3. 391.
73 1330. jan. 17. Visegrád. OL DL 72 269.
74 1333. jan. 24. OL DL 87 029, 87 031.
75 1333. *Fejér* VIII/3. 711—712.
76 1289. máj. 8. ÁUO. IV. 347.
77 1322. márc. 3. *Kubinyi* II. 74. Ugyanezt bizonyítja az esztergomi káptalan. Károly király 1322. jún. 6-án írja át Lampert 1322. febr. 10-én kelt jelentését Tamás pugiljának haláláról. *Kubinyi* II. 74.
78 1330. júl. 22. OL DL 16 458.
79 1334. *Fejér* VIII/3. 758—762.
80 1340. máj. 22. Visegrád. Sopron m. 0. 154—157.
81 1321. előtt? Okt. 16. utáni hétfőn. Ez a Csiba István talán azonos a 65. jegyzetben szereplővel, kit 1321-ben tolvajság miatt felakasztottak.

lott párviadal leírása. A pugilok lándzsát ragadva, mint ellenségek rohantak egymásra, majd abbahagyva a lándzsaviadalt, bolgár buzogányokkal nagy csapásokat osztottak; egészen alkonyatig keményen csatáztak a bajvívótéren. Végül a „szerencse kedvezése folytán" (novercante fortuna) Tamás pugilja győzött. A prépost elvesztette perét, s 10 márkát kellett fizetnie, a perükben vitatott földbirtok pedig Tamásé lett. Érdekes stílusfordulât, hogy az istenítéleti párviadalban aratott győzelmet a leírás nem Isten akaratával, hanem a szerencse kedvezésével magyarázza.[82] A vesztes olykor igyekezett kivonni magát az ítélet alól. Így 1239-ben a párviadalban alulmaradt Pósát lopás miatt akasztásra ítélték, a másik vádlott, Lőrinc azonban a templomba menekült. Ezzel a kivégzéstől megszabadult, de földjei az ellenfél birtokába kerültek.[83] 1347-ben Szabolcs és Bereg megye közgyűlésén egy rokonok közötti birtokmegosztás miatt keletkezett perben a bíróság úgy döntött, hogy a feleknek személyesen kell megvívniuk lovon és lovagi fegyverzetben.[84]

A párviadalt, ha nem zajlott le, mert a felek kiegyeztek, pénzen meg kellett váltani. Egy 1349-es formula szerint a feleknek pajzzsal és lándzsával (contis) kellett volna megverekedniük. Meg is jelentek a küzdőtéren, de kiegyeztek. 25 márka kártérítést fizettek — és Rómába kellett zarándokolniuk.[85] Nagysemlyéni István és Kántor Briccius hatalmaskodási perében az egyik fél gyakorlott, a másik pedig gyakorlatlan pugilt állított ki lovon, lovagi fegyverzetben. A király színe előtt lefolytatandó viadalon a két pugil meg is jelent, s lóra szállva, lándzsát ragadva egymás ellen indultak, ám összecsapásuk előtt a felek kiegyeztek.[86] Máskor még később jött létre kiegyezés. Garai Miklós nádor előtt Csirke Péter és Miklós fia Miklós perében mindkét fél gyakorlott pugilt állíthatott ki. A király előtt lezajlott viadalon a lovon és lovagi fegyverzetben megjelent pugilok egymásnak dárdával és karddal kölcsönösen döféseket és csapásokat osztogattak és a két fél ezután, de még a viadal befejezése előtt, kiegyezett.[87]

Rendkívül szigorú feltételek mellett kellett megvívnia ellenfelével egy olyan személynek, akit az ellenséggel (a velenceiekkel) való együttműködéssel, tehát hűtlenséggel vádoltak. Nagy Lajos király parancsára a hűtlenséggel vádolt személy és vádlója a király színe előtt egy szál ingben, *két-két* igen éles karddal köteles egymással megvívni, s a viadal az egyik fél haláláig tart (usque ad punctum mortis).[88] File bán fia István és Péter erdélyi püspök két és fél ekényi birtok miatt pereskedtek. Olivér országbíró az ügyben gyalogos párviadalt ítélt gyakorlott pugilokkal. A két fél pugiljai már hosszú ideje harcoltak, mikor a felek még a viadal befejezése előtt kiegyeztek.[89] 1407-ben Gegeni Domokosnak Gyulaházai László, András és Szaniszló elleni perében a felek párviadalban egyeztek meg. A nádor arra kötelezte a feleket, hogy pugiljaik lovon és lovagi fegyverzetben vívjanak. A viadalra nem került sor, mert a felek kiegyeztek.[90]

Mátyás király, ki 1486-ban már erősen korlátozni — ha lehet, megszüntetni — igyekezett a perdöntő viadalt, 1477-ben még párbajt ítélt egyrészt Debrethei Mihály és Althi Benedek, másrészt Vesei Miklós között. A felperesnek gyakorlott, az alperesnek gyakorlatlan pugilt kellett kiállítania. A pugiloknak a viadal napján a királyi udvarban, a bajvívóhelyen kellett megjelenniük, s ott teljes erővel küzdeniük. Hogy a viadal ne nyúljon az estébe, a király elrendelte, hogy amelyik fél az esti (?) harangszóig nem ver sátrat a bajvívóhelyen, s nem állítja ki pugilját, azt úgy kell te-

82 1347. *Fejér*. IX/1. 563. A szerencse említése máskor is előfordul. L. a 73. jegyzetet.
83 1239. *Fejér* IV/1. 170—172.
84 1347. júl. 9. Kárász falu mellett. *Fejér* IX/1. 549—550.
85 1349. *Fejér* IX/5. 635—636.
86 1354. *Fejér* IX/2. 356—358.
87 1377. *Fejér* IX/6. 223.
88 Nagy Lajos kora. *Fejér* IX/5. 633—634.
89 1381. szept. 16. *Fejér* IX/5. 549—550.
90 1407. márc. 19. Buda. Zs O II. 5381.

kinteni, mintha a párbajt elvesztette volna.[91] Hasonlóan intézkedett 1478-ban Guti Ország Mihály nádor egy Szerecsen György és Mindszenti Miklós között hatalmaskodási ügyből kifolyólag elrendelt párbajban. A viadalnak a nádor színe előtt egy arra alkalmas és megszokott helyen kellett lezajlania. Itt is a lehető legnagyobb erővel kellett harcolniuk a lovagi fegyverzetben levő pugiloknak, s a viadalt az esti harangszó előtt (?) el kellett kezdeniük.[92] Kendi Antal erdélyi alvajda a Veth-i vár várnagya és Pongrátz László özvegye, Jusztina közötti hatalmaskodási ügyben ítélt párbajt. A viadalt gyakorlott vívóknak kellett megvívniuk Tordán, az arra alkalmas és megszokott helyen. Itt is kötelezték a bajvívókat a minél keményebb küzdelemre, a feleket pedig az esti harangszóig való megjelenésre.[93] A bajvívókat, érthető módon, kötelezni kellett, hogy minden erejükkel vívjanak, hiszen a bajvívás foglalkozásuk volt, melyből éltek, életüket, testi épségüket minél tovább meg akarták őrizni, s nyilvánvalóan nem is haragudtak egymásra — nem ők pereskedtek, hanem megbízóik. A lándzsával, karddal, buzogánnyal vívott párbajoknak feltétlenül voltak — s nem nagyon ritkán — halálos áldozatai, bár a viadalok általában nem valamelyik fél haláláig tartottak. Ezért intézkedik az Aranybulla külön cikkelyben a párbajban elesettek özvegyeiről.[94]

A párviadalt tehát bizonyos ügyekben a bírák rendelték el, más esetekben a felek egyeztek meg a bíró előtt a bizonyításnak e módjában. A bíró döntötte el, hogy személyesen, vagy bajvívó alkalmazásával kell-e a viadalt megtartani. Voltak ügyek, melyben csak személyesen lehetett vívni, sőt olyan ügyek is, melyben az egyik (vagy mindkét fél) egy szál ingben, életre-halálra vívott. A legtöbb esetben azonban pugilt alkalmaztak — s *nem csak* olyan esetekben, mikor valamelyik fél neme, kora, vagy állása miatt nem vívhatott. Legtöbbször azt is meghatározták, melyik fél alkalmazhat gyakorlott, s melyik gyakorlatlan pugilt — általában a felperesnek az előbbit, az alperesnek az utóbbit volt szabad alkalmaznia. Volt olyan eset, hogy mindkét fél egyformán alkalmazhatott gyakorlott vagy gyakorlatlan bajvívót. Előfordult, hogy az egyik fél köteles volt maga vívni, míg a másik pugilt állíthatott maga helyett. Ha valamelyik fél személyes viadalra volt kötelezve, akkor is vívhatott helyette saját fia, rokona, vagy más idegen is, ha erre hajlandónak mutatkozott. Láttunk olyan esetet, hogy egy — nyilván idősebb — ember helyett felnőtt fiának kellett volna vívnia, de az — szegénységére hivatkozva — elutasította, s így mégis apja vállalta a viadalt. (A „szegénység" — inopia — itt valószínűleg úgy értendő, hogy nem tudott megfelelő fegyverzetet vásárolni, de nem egészen érthető, miért nem vívott akkor apja fegyverzetében? Talán az nem volt hajlandó átadni neki? Vagy nem volt megfelelő méretű a páncélzat — vagy esetleg testileg volt alkalmatlan a párviadalra?)[95]

A bajviadal a legkülönbözőbb bírák: a király, a nádor, az alnádor, az országbíró, a vajda, az alvajda, a megyésispán, vagy városi bírák előtt folyhatott az ország különböző helyein, a királyi udvartól kezdve Vizsolyig, Tordáig, arra rendszeresített bajvívó helyeken, ahol a felek sátrakat is állítottak — tán azért, mert olykor hosszú ideig, az esti harangszóig kellett várakozniuk. A kitűzött határidő gyakran elég távoli volt, feltehetőleg — mint említettük — azért is, hogy a felek gyakorolhassák magukat, de nemcsak ezért, hiszen sokszor *gyakorlott* pugilok vívtak. Talán azért is, hogy a felek megfelelő pugilt kereshessenek maguknak.

Meghatározták, hogy a viadalt gyalog, vagy lovon kell-e megvívni, s meghatározták a fegyverzetet is. Úgy látszik, hogy később (a XIV—XV. században) egyre több a lovas viadal. A gyalogos viadal fegyvere a kard, a harci buzogány volt, a lovas

91 1477. *Botka* 57—60.
92 1478. nov. 24. Buda. HO III. 434—436.
93 1478. *Botka* 60—64.
94 L. a 14. jegyzetet. Egy bajvívásban elesett Pétert említ IV. László oklevele. 1277—79. Buda. ÁUO. IX. 194.; Reg. Arp. 3568.; L. még 77. jegyzetet.
95 L. a 64. jegyzetet.

viadalon rendszerint teljes fegyverzetben vívtak — az „armis militaribus", vagy egyszerűen „armis" minden valószínűség szerint lovagi fegyverzetet jelent, azaz a kornak megfelelő vértezetet, pajzsot, lándzsát és kardot, vagy más közelharci fegyvert. Az oklevelek gyakran említik, hogy a pugilok „keményen" harcoltak, s különösen a XV. századi oklevelekben *kötelezik* is a pugilokat, hogy teljes erővel harcoljanak. Úgy látszik, akkorra már egyre inkább kitűnt, hogy nem harcolnak teljes erővel, s egyre több lehetett a csalás is, mint az 1486-os törvény megemlíti.

Nem volt ritka eset, hogy a bajviadalban részt vevő felek a viadal előtt, vagy a viadal közben kiegyeztek, nem akarva ügyüket a pugilok ügyességére, jó, vagy rosszindulatára bízni.[96] Gyakran előfordult, hogy valakit úgy marasztaltak el, mintha perdöntő viadalban maradt volna alul, ha nem jelent meg a viadalra kitűzött helyen és időben, de más esetekben is.[97]

Mint láttuk, a párviadalt vagy kötelező erővel rendelte el a bíróság, vagy a felek megegyezése kellett hozzá. Ilyenkor az egyik fél, amelyik a párviadalt javasolta, sajátkezűleg, vagy ügyvédje (prokurátora) útján átnyújtotta a másik félnek (vagy ügyvédjének) a párviadal jelét, ami hazánkban rendszerint egy cövek volt. A másik fél vagy átvette ezt a cöveket, s ezzel a párbajra hívást, vagy visszaadta: ez azt jelentette, hogy a kihívást nem fogadja el. A perdöntő párviadalok történetének későbbi szakaszában egyre gyakoribb a párviadal felajánlásának visszautasítása.[98]

3. A perdöntő párviadalok többségét Magyarországon nem a peres felek vívták személyesen, hanem a pugilok. Nem lesz érdektelen, ha néhány szót ejtünk a pugilok személyéről, társadalmi helyzetéről. A „pugil" szó jelentése *bajvívó*, s nem csak a hivatásos viadorok megnevezésére használták. („Pugil" jelzővel látták el pédául I. Béla királyt, nem egyszerűen azért, mert kiváló harcos volt, hanem Lengyelországban, egy pomerán vitéz elleni győztes párviadala miatt is.) Az ilyen esetekkel azonban nem foglalkozunk, csakis a hivatásos bajvívókkal.

A pugilok helyzetéről igen érdekes felvilágosítást nyújt II. András 1228-ban kiadott oklevele. Eszerint a király perdöntő viadalt rendelt el abban a perben, mely Janus comes fia Hektor comes és Tamás fia Márton mester között folyt a Győr melletti dunai halászat ügyében. Hektor bajvívója Csiba fia Achilles volt, aki megbízója ellen „árulást" követett el. Az első összecsapás során összes fegyvereit: lándzsáját, pajzsát, mindkét kardját, harci botját és tőrét (hasta, clypeo, ambobus gladiis, baculo, nec non cultello) saját elhatározásából egymás után lerakta, s kijelentette, hogy nem akar vívni. Ezért a király őt feleségével és gyermekeivel együtt örök szolgaságra ítélte, és minden vagyonával együtt Hektor comes tulajdonába adta.[99]

A leírásból kitűnik, hogy ez idő tájt a bajvívó milyen fegyvereket viselt. A viadal valószínűleg gyalogos volt, mert lóról nem esik szó. A pugil, ha a viadalt elvállalta,

96 Kiegyezési esetek — a teljesség igénye nélkül — 1231. ÁUO. I. 283—84.; Reg. Arp. 483. — 1238. *Fejér* IV/1. 142—143. — 1238. *Botka* 30—31. — 1252. febr. 18. Pozsony. PR XII. 438. — 1256. jún. 24. Mórichida. Sopron m. O. I. 23—24. — 1258. márc. 9. *Fejér* IV/2. 461. és VII/4. 120.; Reg. Arp. 1178—1261. *Fejér* IV/3. 51.; Reg Arp. 1777.— 1268. *Fejér* IV/3. 439—440.; Reg. Arp. 1584. — 1268. *Fejér* IV/3. 462—1270. okt. 12. Füzítő. ÁUO VIII. 415.; Reg. Arp. 1979. — 1270. *Fejér* VII/5. 369. — 1274. aug. 9. Zólyom. Reg. Arp. 2526. — 1276. máj. 15.; HO VIII. 182.; Reg. Arp. 2702. — 1281. *Fejér* VII/4. 183—184. — 1282. *Fejér* V/3. 141. — 1282. ápr. 7. HO VI. 278. — 1291. jún. 18. Buda OL DL 105 233. — 1299. *Fejér* VI/2. 191. — 1300. körül okt. 13. Kőszeg. Mon. Iud. V/1. 12. — 1321. febr. 9. Visegrád OL DL 38 141. — 1335. nov. 2. Visegrád. HO II. 65—66. — 1337. dec. 2. Visegrád. *Fejér* VIII/4. 216—218. — 1340. máj. 22. Visegrád. Sopron m. O. 154—157. — 1349. *Fejér* IX/5. 635—636. — 1351. OL DL 41 635.— 1353. *Fejér* IX/2. 195—197. — 1345. *Fejér* IX/2. 356—358. — 1377. *Fejér* IX/6. 223. — 1381. *Fejér* IX/5. 549—550. — 1407. márc. 19. Buda ZsO. II. 5381. — 1470. dec. Buda. HO V. 308—309.

97 Néhány ilyen eset: 1333. *Fejér* VIII/3. 711—712. — 1342. márc. 17. *Fejér* VIII/4. 595. — 1343. *Fejér* IX/1. 185. — 1343. jún. 8. Visegrád. *Fejér* IX/1. 180—182. — 1346. szept. 29. *Fejér* IX/6. 306—307. — 1347. *Botka* 56—57. — 1351. *Fejér* IX/2. 42. — 1353. márc. 17. *Fejér* IX/6. 63—64. — 1379. febr. 6. *Fejér* IX/5. 344—345. — 1398. jún. 10. *Fejér* X/8. 443—445. — 1477. *Botka* 57—60. — 1477. ápr. 24. *Bartal György:* Csallóköz történeti vázlata. Pest, 1860. 89—90. o.

98 A kihívás visszautasításának néhány esete: 1399. jún. 6. ZSO. I. 5903. — 1400. máj. 4. Visegrád. ZsO II. 247. — 1402. nov. 19. Visegrád. ZsO II. 2072. — 1403. jan. 1. ZsO II. 2172. — 1406. febr. 20. Buda. ZsO. II. 4463 — 1406. júl. 5. Karaz villa mellett. ZsO II. 4861. — 1409. febr. 23. Buda. ZsO II. 6605. — 1410. okt. 10. Buda. ZsO II. 7973.

99 1228. *Fejér* III/2. 146.; Reg. Arp. 448.

köteles volt keményen küzdeni. Ha nem tette, ha viadal közben „felmondta az engedelmességet", igen súlyos büntetéssel lakolt. Az oklevélből azt is megtudjuk, hogy Achilles pugil szabad állapotú volt, s vagyona is volt. Most vagyonát is, szabadságát is elvesztette. Nem tudjuk, miért követte el Achilles az „árulást": az ellenfél lefizette-e, vagy megrémült a másik pugiltól, esetleg más okból? Az esetet a király „nyílt és rendkívüli" árulásnak tekintette és — valószínűleg a jogszolgáltatás komolyságának és tekintélyének védelmében — igen szigorúan ítélkezett.

Nem nehéz belátni, hogy a pugil mestersége rendkívül veszélyes volt, s nem csekély „szakismeretet" követelt: a kor fegyvereinek kezelésében való magasfokú jártasságot. Sok függött a pugil akaratától is, mert nem teljes erővel küzdeni kevésbé feltűnő, észrevehetetlenebb módon is lehetett, mint Achilles pugil tette. Ezért a megbízó nem lehetett szűkkeblű a pugillal szemben. A zágrábi káptalan bizonyságlevele szerint Péter fiai Illés és Simon testvérek Rados fia János „bajvívót (duellator), mert ügyükben személyét a párbaj veszélyeinek kitette", birtokadománnyal jutalmazták.[100]

A pugilnak tehát lehetett földbirtoka. Ezt mutatja Gutkeled nembeli Opoj szlavón bán 1239-es oklevele is, melyben egy birtokot Puchma comes ellenében Salamon pugilnak ítél.[101]

Csák zalai ispán 1246-os okleveléből közelebbről megismerhetjük egy pugil társadalmi helyzetét. Csák ispán ez esetben megjutalmazott egy pugilt. Rubynus pugil Albeusnak, a zalai vár Cséb nevű falujában lakó castrensisének a fia. Bajvívói és más szolgálatokkal igen sok hasznot hajtott az országnak és a királynak, ezért az ispán kiemeli a castrensisek sorából és a zalai vár jobbágyai közé emeli. Ez esetben tehát a pugil castrensis, azaz várszolga és a vár szolgáltató népei közé tartozik. Elsősorban bajvívói szolgálatai fejében emelkedik fel a királyi vármegye katonáskodó vezetőrétegébe, a várjobbágyok közé. Ehhez a fegyverforgatást mesteri szinten kellett elsajátítania, ami részben személyes adottság: testi erő, ügyesség és bátorság kérdése. Castrensisi állapota ezt nem tette lehetetlenné, mert a castrensisek a vár termelő munkával foglalkozó néprétege voltak ugyan, de ismerünk kifejezetten hadakozó castrensiseket is.[102]

Pugilok földbirtokáról, pugiloknak tett birtokadományról nem egy oklevelünk emlékezik meg. Így 1248-ban IV. Béla egy, a varasdi vár részére lefoglalt földdarabot visszaadott Rodus fia Istvánnak, ki János pugil testvére, és unokaöccsének, János fia Jánosnak.[103] A pugil testvére tehát földbirtokos. 1262-ben IV. Béla leírja a Zagoriában fekvő Batina nevű föld határait, melyet János fia János pugilnak adományozott. A nevezett föld három eke területű és János pugil öröklött földbirtoka mellett fekszik.[104] János pugilnak tehát már volt földbirtoka, melyet örökölt, s e földbirtok most a királyi adomány jóvoltából 3 aratrummal növekedett. III. András király anyja bizonyítja, hogy főtálnokmestere, Lőrinc mester, és testvérei Valkó megyében fekvő Oroszi nevű birtokukat átengedték Sándor pugilnak, aki több hadjáratban híven szolgálta őket. A nevezett Sándor pugil a birtokért, mely 100 márkát ér, 50 márkát fizet, a másik ötvenet vére hullásának díjaként elengedik.[105] Sándor pugil eszerint hadjáratokban is részt vett Lőrinc főtálnokmester seregében. Érdekes, hogy Sándort az oklevél — nyilván megtisztelésképpen — „comes"-nek nevezi. Az oklevél-

100 1234. ÁUO. XI. 272.
101 1239 HO VIII. 34.
102 1246. ÁUO VII. 218. — A királyi vármegye népeiről: *Pesty Frigyes:* A magyarországi várispánságok története. különösen a XIII. században. Budapest, 1882. passim.; *Holub József:* Zala megye története a középkorban. I. k, A megyei és egyházi közigazgatás története, Pécs, 1929. 34., 60. o.; *Uő:* A királyi vármegyék eredete. SzIE II. k. Budapest, 1938. 73—106. o.; *Molnár József:* A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. HK 1959. 222—252. o.; *Bolla Ilona:* A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. (A korai feudalizmus szolgáltató népelemeitől a fejlett feudalizmus jogilag egységes jobbágyosztályáig.) Kandidátusi értekezés, 1976. Kézirat, 244. és köv. o.; A hadakozó castrensisekre 1. 1219. Vár. Reg. 236. 1. No. 223.
103 1248. ÁUO VII. 253.; Reg. Arp. 889.
104 1262. jún. 30. ÁUO III. 16.; Reg. Arp. 1287.
105 1295 ÁUO X. 183.

ben nincs szó perdöntő viadalról, csak hadjáratról (expedicio) így arra is lehet gondolni, hogy Sándor nem bajvívó volt, hanem Lőrinc mester magánhaderejének vitéz harcosa. A „pugil" szó használata mégis inkább arra vall, hogy bajvívó lehetett, aki Lőrinc mester seregében katonai szolgálatot *is* teljesített, ami természetes, hiszen, mint bajvívónak, a fegyverforgatás volt a „szakmája", s a háborúban és a párviadalban használt fegyverek lényegében ugyanazok voltak.

Birtokos volt Buda pugil is. A sági konvent oklevele szerint 1327-ben, a király parancsára, megjárták Buda pugil özvegyének, Miklós és István nevű fiainak, zalatnai nemeseknek Hont megyében fekvő Zalatna nevű birtokát.[106] A pugil fiai itt nemcsak birtokosok, hanem nemesek is. A pugil persze nem mindig nemes, lehet hospes is, mint János pugil, aki Fyzegtu-i hospes, s e helyen fekvő kúriáját az azonos nevű folyón álló 2 malommal együtt 24 forintért eladta Thutous királyi ajtónálló mesternek.[107] Birtokos volt az a Maglanus nevű pugil is, kinek földjét a miskei konvent 1389-es oklevele említi.[108]

A királynak természetesen saját bajvívója volt. Valószínűleg hamis ugyan az az oklevél, mely szerint István ifjabb király Heristhol pugilnak, aki a király ügyében többször vívott párbajt, földbirtokot ad, de az adat aligha lehet légből kapott; hasonló esetnek mindenesetre elő kellett fordulnia.[109]

„Speciális" királyi bajvívó egy 1274-re keltezett, de kétségtelenül nem akkor keletkezett oklevél „hőse", Budafalvai Becer fia Péter, aki tizenegyszer vívott a király parancsára a küzdőtéren (in area certaminis), s mint kiváló bajvívó, mindig győzelmet aratott. Részt vett az Ottokár cseh király ellen vívott morvamezei csatában is és ott súlyosan megsebesült. Péter a király elé járulva azt kérte, hogy őt, testvéreit és megnevezett rokonait a király emelje ki az udvarnokispánok sorából, s emelje a királyi zászló alatt vitézkedő nemesek közé, amit a király meg is tett.[110] A királyi bajvívó az udvarnokispánoknak, azaz a királyi udvarispánságok termelő munkát végző népei tisztjeinek sorából származott, s a nemesek közé akart emelkedni, ami a föntebbi, hamisított oklevél szerint sikerült is neki. Vagy mégsem? Nagy Lajos király ugyanis 1356-ban nemesíti a budafalvi Vermes családot. Vermes, Mátyás mester és Miklós pugil apja, Károly Róbert idején a királynak híven szolgált, vérét ontotta és súlyos sebeket szenvedett, érdemeiért őt és fiait — több rokonukkal együtt — a pozsonyi udvarnokok ispánjainak sorából a nemesek közé emeli a király.[111] Hogy ugyanarról a családról van szó, valószínűsíti, hogy itt is a „budafalvi" előnév szerepel és a Vermes család is udvarnokispán eredetű. De nem lehetetlen az sem, hogy más családról van szó, s az 1274-es hamis oklevélben szereplő család már korábban nemes lett. 1364-ben Lajos király pugilja Tuluk Pál volt, akinek kérésére átírja és megerősíti saját korábbi (1343. július 11.) pátenslevelét.[112]

Megállapíthatjuk, hogy a pugilok a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből származtak. Volt közöttük castrensis, hospes, udvarnokispán, s volt, aki pugilként szerzett érdemeiért várjobbágy, vagy nemes lett. Általában birtokos emberek, s nem ritkán birtokadományozással jutalmazzák őket. Teljesen szabad állapotú, vagy feltételes libertású is lehetett a pugil. Teljesen szolga állapotú pugil nem volt. Láttuk, akkor jutott szolgaságra, ha nem teljesítette vállalt kötelességét. Mindenesetre olyan helyzetben kellett lennie, hogy a fegyverforgatást gyakorolhassa, mert bár a források

106 1327. jan. 5. OL DL 25 079.
107 1346. júl. 22. Visegrád. OL DL 87 194.
108 1389. nov. 18. *Fejér* X/1. 551.
109 1263. *Szentpétery Imre:* Középkori oklevélszövegek. Budapest, 1927. 105. o.; Reg. Arp. 1814.
110 1274. szept. 8. ÁUO IX. 75.; Reg. Arp. 2551. — Az oklevél kétségtelenül hamis, mert említi a morvamezei csatát, mely 1278-ban zajlott le. Mivel azonban az oklevelet László kalocsai érsek és Tamás erdélyi vajda 1333. aug. 7-én átírta, az eredetinek ennél korábban kellett keletkeznie. Az oklevélben szereplő személyek és események feltehetően hitelesek.
111 1356. *Fejér* IX/2. 467—471.
112 1364. jún. 20. OL DL 41 579.

szólnak „gyakorlatlan" pugilokról is, ezek semmi esetre sem lehettek a fegyverforgatásban *egészen* járatlanok, legfeljebb még nem vettek részt perdöntő viadalon. A bajvívás — bár általában nem halálig ment — igen veszélyes volt, hiszen az orvostudomány s a higiénia akkori állapota mellett a legkisebb seb is halálos lehetett. Ilyen veszélynek csak az tette ki magát, aki gyakorolta már a fegyverekkel bánást.

A pugiloknak voltak földbirtokaik, de nem nagyok. Vagyonos ember aligha vállalta a veszélyes és nehéz bajvívói hivatást, melyben élete állandóan kockán forgott. A kor fegyveres népének életformájához tartozott a folytonos hadakozás, de a bajvívás veszélyesebbnek tűnik, mint a kevés ütközettel járó hadjáratok vagy éppen a magánháborúk. Nem lett volna értelme, hogy igazán vagyonos ember ilyesmire vállalkozzék. Arra valók voltak a szegényebb fegyveresek, akiknek a bajvívói hivatás társadalmi helyzetük emelkedését, csekély vagyonuk növekedését jelenthette. Kétségtelen, hogy Magyarországon a pugil hivatása sem lenézett, sem megvetett nem volt, amit az bizonyít legjobban, hogy a pugil nemegyszer a nemesség soraiba is felemelkedhetett.

RÖVIDÍTÉSEK

ÁUO	Árpádkori új okmánytár, Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi: *Wenzel Gusztáv.* I—XII. Pest, Budapest 1860—1874.
Botka	*Theodorus Botka de Széplak:* De duellis Hungarorum litis decisoriis. Pest, 1829.
CIH	*Márkus D.* (szerk.) Corpus Iuris Hungarici. Magyar törvénytár. Budapest 1899.
Endlicher	Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. (Ed.: *Stephanus Ladislaus Endlicher*) Sangalli, 1849.
Fejér	Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér.* I—XI. Budae, 1829—1844.
HK	Hadtörténelmi Közlemények
HO	Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. (Kiadják: *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly* és *Véghely Dezső*) I—V. k. Győr, 1865—1873.; (*Ipolyi Arnold, Nagy Imre* és *Véghely Dezső*) VI—VIII. k. Budapest, 1876—1891.
Héderváry O.	A Héderváry család oklevéltára. A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága megbízásából közlik *Radvánszky Béla* és *Závodszky Levente.* I. Budapest, 1909.
Kubínyi	Codex diplomaticus Arpadianus. Árpádkori oklevelek. 1095—1301. Közzéteszi *ifjabb Kubínyi Ferencz.* Pest, 1867.
Mon. Iud.	Magyar—Zsidó oklevéltár. Monumenta Hungariae Iudaica. (Szerk. *Friss Armin, Mandl Bernát* etc.) I. — Budapest, 1903.
OL DL	Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény.
PR	A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent Benedek rend. (Szerk.: *Erdélyi László, Sörös Pongrác*) I—XII/B. Budapest, 1902—1916.
Reg. Arp.	Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I—II/1. k. (Szerk.: *Szentpétery Imre*) Budapest 1923—1943.; II. 2—3. k. (Szerk.: *Szentpétery Imre—Borsa Iván*) Budapest 1961.
Sopron m. O	Sopron vármegye története. Oklevéltár. (Szerk.: *Nagy Imre*) I—II. k. Sopron, 1889—1891.

SzIE	Szent István-emlékkönyv: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I—III. Budapest, 1938.
Theiner	Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab *A. Theiner*. I—II. Romae, 1859—1860.
TT	Történelmi Tár (Budapest).
Vár. Reg.	*Karácsonyi János — Borovszky Samu:* Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-i kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. rit. Curis et laboris *Joannis Karácsonyi* et *Samuelis Borovszky* editum. Budapest, 1903.
ZRG Germ. Abt.	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung. H. n.
ZsO	Zsigmondkori Oklevéltár. Összeállította *Mályusz Elemér*. I—II. k. Budapest, 1951—1958.

Андраш Бороши

РЕШАЮЩИЕ ПОЕДИНКИ В ВЕНГРИИ

Резюме

Решающие поединки в средневековной Европе фигурируют как один из видов божьего суда. Институт решающих поединков пользовался поспулярностью дворянства воинственных европейских народов, более того, крепостного крестьянства также, и этого не могла изменить даже церковь, пользовавшаяся большой властью и влиянием. Она не могла их прекратить, поэтому окружала их клерикальными церемониями и ей удалось достичь того, что церковные лица не принимали участия в таких поединках. Лица, которые были непригодны для решающего поединка или не хотели принимать в нем личного участия, могли нанимать наемного борца.

Институт решающих поединков распространился также и в Венгрии, в 1222 году такие поединки несомненно уже проходили в Венгрии, они имели место еще и в 1540 году. Арицтократия страны благоволила к этому институту, который, размуеется, вызывал антипатию в глазах церкви. Способностью к поединку обладали копьеносцы Сепеша, крепостные крестьяне, кастренситы, придворные, личные сервиенты. Их использовали как в частных судебных исках, так и в уголовных процессах, если не было другой возможности доказать, или если обе тяжущиеся стороны это предлагали. Чаще всего их применяли в тяжбах по вопросам имущества. Поединок проводился определенным различным видом оружия, в пешем порядке или на лошади. В 14—15 беках имели место всё более решительные поединки, проводившиеся на лошади, в рыцарских доспехах. В Венгрии было также частым использование наемного борца (пугила). У нас на родине ремесло «пугила» — в отличие от некоторых других стран — не было презираемым занятием. Венгерские пугилы происходили из самых различных социальных слоев. Были среди них кастренциты, госпеты, придворные жупаны, и были такие, госпеты, придворные жупаны, и были такие, кто за заслуги, приобретенные в качестве пугила стали препостными крестьянами или дворянами. Они должны были находитсься в таком положении, чтобы могли упражняться во владении оружием. В противном случае едва ли могли они подвергать опасности свою жизнь на поединке. Пугил не был богатым человеком, так как богатые люди не нуждались в том, чтобы вести опасное для жизни ремесло.

András Borosy

DEN PROZESS ENTSCHEIDENDE DUELLE IN UNGARN

Resumee

Im mittelalterlichen Europa kam das den Prozeß entscheidende Duell als eine Art der Gottesgerichte vor. Der Adel der kampflustigen europäischen Völker, sogar auch ihre Leibeigenen hatten die Institution des den Prozeß entscheidenden Duells gern und das konnte auch die Kirche übrigens von großer Macht und Einfluß nicht verändern. Sie konnte diese Duelle nicht abschaffen, so umgab sie sie mit ihren Zeremonien und es gelang ihr zu erreichen, daß geistliche Personen an prozeßentscheidende Duellen nicht teilgenommen haben. Die Personen die für den Zweikampf unfähig waren oder an ihm persöhnlich nicht teilnehmen wollten konnten Mietfechter anstellen.

Die Institution des den Prozeß entscheiden Duells verbreitete sich auch in Ungarn. In Ungarn gab es solche Kämpfe zweifellos schon im Jahre 1222 und im Jahre 1540 immer noch. Der Adel des Landes hatte diese, der Kirche verständlicherweise zuwiedere Institution gern, aber auch die Lanzner von Szepes, die Jobagiones castri, die Castrenses, die udvornici und auch die Privatservienten waren duellfähig. Dieses Duell wurde sowohl in privatrechtlichen Prozessen als auch in Kriminalfällen verwendet, wenn es keine andere Möglichkeit für den Beweis gab oder wenn es von den beiden Prozeßgegnern proponiert wurde. Am häufigsten wurde es in Besitzstreiten verwendet. Der Zweikampf wurde mit verschiedenen bestimmten Waffen zu Fuß oder zu Pferde gestochen. In den 14-ten und 15-ten Jahrhunderten gab es immer mehr prozeßentscheidende Duelle, die zu Pferde und in Ritterbewaffnung gestochen wurden. Auch in Ungarn war es üblich einen Mietfechter (Pugil) anzustellen. In Ungarn war das Gewerbe des Pugils — untershiedlich von einigen anderen europäischen Ländern — kein verachteter beruf. Die Pugils in Ungarn kamen aus den verschiedensten gesellschaftlichen Schichten. Unter ihnen gaben es Castrenses, hospites, comites udvornicorum und es gab einige, die für ihre Verdienste als Pugils, Jobagiones castri oder adelige geworden sind. Sie mußten in einer Lage sein, in der sie den Gebrauch der Waffen üben konnten, sonst hätten sie sich kaum den Lebensgefahr des Zweikampfes ausgesezt. Die Pugils waren nicht reich, weil keine reiche Menschen gezwungen waren, diesen gefährlichen Beruf auszuüben.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A KANIZSAI CSATA, 1600. OKTÓBER 7—13.

A 15 éves háborúban (1593—1606) a mezőkeresztesi csatán kívül is több nagy összecsapás volt a török és a császári seregek között. Az egyik legjelentősebb ütközetet Kanizsánál vívták az 1600. évi hadjárat során. A csatáról nem készült még tanulmány, csak két forrásismertető közleménnyel találkozhatunk a magyar történeti szakirodalomban.[1] Ezenkívül az oszmán birodalom történetével, illetőleg a 15 éves háborúval foglalkozó munkákban szerepelnek utalások, amelyek azonban inkább Kanizsa elestére, s nem annyira a csatára vonatkoznak.[2]

A 15 éves háború 1593-tól 1600-ig terjedő szakaszában a katonai helyzet kiegyensúlyozott képet mutatott. A jelentős várak közül török kézre került Eger (1596), valamint rövid időre Győr (1594—1598). A császári csapatok viszont elfoglalták Esztergomot (1595), illetve visszavették Győrt (1598). A kisebb várak vonatkozásában a császári csapatok értek el nagyobb sikereket a Felvidéken, a Dél-Dunántúlon és Horvát-Szlavónországban. A török ellen kezdetben aktívan és sikeresen fellépő Erdély (1595) a vesztes mezőkeresztesi csata (1596. október 26.) után egyre inkább elmerült a Báthori Zsigmond sűrű lemondásait követő belső anarchiában. Erdély szükségszerűen esett ki az erejét, anyagi forrásait felemésztő háborúból, jóllehet Bocskai fellépéséig nem tért vissza a török birodalom vazallusai közé. Erdély kihullása a keresztény koalícióból elkerülhetetlenül magával hozta gyengébb, sorsában osztozó szomszédainak kiesését. Havasalföld fejedelme, a törökellenes harcokban kitűnt Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) is egyre inkább belesodródott az erdélyi trón megszerzéséért folytatott kimerítő, s hosszú távon kilátástalan harcba. Így a török a századforduló éveiben, 1599-től kezdve, elsősorban Magyarországra koncentrálhatott. Az elhúzódó háború hatalmas kiadásokkal járt, a kincstári deficit ijesztő méreteket öltött. A kimerült birodalom anatóliai tartományaiban dzseláli felkelések

1 *Fejzi* művét (Gazavati Teriaki Hasan pasa der Kanizsa) *Kemal bég* könyve alapján ismerteti *Vámbéry Ármin:* Kanizsa (1600—1601). *Századok*, 1887. 716—726. o. (a továbbiakban—*Vámbéry*); *Nicolas de Montreux* korabeli tudósítását annak francia fordítása (*Jean Bruslé de Montpleinchamp:* L'histoire de Philippe Emanuel de Lorraine, duc de Mercoeur. Cologne, 1689.) alapján közli *Fethrentheil-Gruppenberg László:* Mercoeur lotharingiai herceg magyarországi szereplése. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban—HK) 1937. 205—234. o. (a továbbiakban—*Fethrentheil-Gruppenberg*)

2 *Hammer-Purgstall, J.:* Geschichte des Osmanischen Reiches. Bund II. Pest, 1843. 646. o.; *Zinkeisen, J. W.:* Geschichte des Osmanischen Reiches. I—VII. Theil. Gotha, 1853—1858. III. 609—610.; *Iorga, N.:* Geschichte des Osmanischen Reiches. I—V. Gotha 1908—1913. III. 334. o.; *Vaughan, D. M.:* Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350—1700. Liverpool, 1954. 184—185. o.; *Kortepeter, C. M.:* Ottoman Imperialism During the Reformation. Europe and the Caucasus. New York, 1972. 162. o.; A Magyar Nemzet Története. (Szerk. *Szilágyi Sándor*) 5. k. Magyarország három részre szakadásának története 1526—1608. Írta *Acsády Ignác*. Bp., 1897. 527. o.; Magyarország története II. Egyetemi tankönyv. 1526—1790. A késő feudalizmus korszaka. (Szerk. *H. Balázs Éva—Makkai László*) Bp., 1972. 139. o. (a vonatkozó részt *Sinkovics István* írta); *Rónai Horváth Jenő:* Magyar hadi krónika. 2. rész. Bp., 1897. 146—147. o.; *Doberdói Bánlaki (Breitner) József:* A magyar nemzet hadtörténelme. 14. rész. Bp. 1940. 326. o.; *Magyarország hadtörténete* I—II. (Főszerk. *Liptai Ervin*) I. A honfoglalástól a kiegyezésig. (Szerk. *Borus József.*) Bp. 1984. 224—226. o. (a vonatkozó részt *Marosi Endre* írta). (továbbiakban — *Magyarország hadtörténete*) Kanizsa ostromára a legrészletesebb feldolgozás *Cerwinka, G.:* Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600. In: Publikationen des Steiermärkischen Landesmuseums und der Steiermärkischen Landesbibliothek am Joanneum. 3. Band. Graz, 1968. 409—510. o. A csatára l. a 430—434. oldalakat

ütötték fel fejüket, amelyeket részlegesen csak 1602-re, teljes mértékben 1610-re sikerült leverni.[3] Az 1599-ben újra nagyvezírré kinevezett Ibrahim pasa ebben a válságos helyzetben nem követhette a háborút elindító Szinán pasa nagyratörő célkitűzéseit; egész Magyarország meghódítását, Bécs és Prága elfoglalását. Az új nagyvezír megelégedett volna egy olyan békével, amely az oszmán birodalomra nézve kedvező eredménnyel zárja le a hosszúra nyúlt háborút. Ibrahim pasa 1599-es hadjárata alkalmával hajlott is a tárgyalásokra, de megegyezés nem született. A török források szerint „Esztergomnak Egerért való elcserélése ügyében néhány hideg szót váltottak."[4] Istvánffy Miklós szerint a török nemcsak a háború alatt elvesztett Esztergomot, Füleket és Nógrádot, hanem az újonnan meghódított, majd elvesztett Győrt is visszakövetelte. A magyarok viszont Egert és Hatvant akarták visszakapni.[5] Illésházy István információja szerint „az frigyben a volt kévánsága töröknek, hogy Esztergamot visszaadják és örök frigyet szöröz."[6] A sikertelen tárgyalások után a nagyvezír hódítással akart érvényt szerezni akaratának, főként a Buda biztosítását ellátó Esztergom visszafoglalását tartotta fontosnak. A rövid hadműveleti idő miatt azonban le kellett mondania a vár elfoglalásáról.

A következő évben Ibrahim pasa újból megkísérelhette valóra váltani elképzeléseit. A török források megemlítik, hogy a török csapatok „Esztergom vára elfoglalásának szándékával" indultak el.[7] Istvánffy szerint is azt a parancsot kapta a nagyvezír a szultántól, hogy Esztergomot vegye ostrom alá.[8] Még az 1600. évi török hadjárat előtt sor került újabb békeközvetítő akciókra is. Illésházy arról tudósít, hogy 1599—1600 telén a törökök „az frigyet igen sollicitálták, de az németeknek kevés kedvek vala hozzá."[9] 1600 tavaszán Pálffy Miklós kezdeményezésére újabb kísérlet történt a megegyezésre. A tárgyalások javasolt helyszíne Esztergom lett volna, amely ellen a török had felvonulni készült. Pálffy azonban áprilisban meghalt, a tárgyalások előkészítése pedig lassan haladt. Bár a tárgyalásokra mindkét fél kijelölte megbízottait, az események úgy alakultak, hogy megbeszélésekre nem kerülhetett sor. A török ostrom alá vette a dunántúli Babocsa várát. A budai pasa ekkor Esztergom helyett a nagyvezír táborát javasolta a béketárgyalások színhelyéül. Maga Ibrahim pasa állítólag úgy nyilatkozott, hogy majd Babocsa és Kanizsa elfoglalása után válik lehetségessé a tárgyalás.[10]

Forrásaink alapján egyértelműen arra lehet következtetni, hogy *az 1600. évi török hadjárat az előző évi szerves folytatásaként indult.* Mindkét évben ugyanazt a célt tűzte ki a Porta; Esztergom visszafoglalása, vagy tárgyalásos úton való visszaszerzése után a török számára kedvező status quo alapján békét kötni. Bizonyos okok miatt azonban a török hadvezetés lemondott mind az Esztergom elleni támadásról, mind pedig a tárgyalások folytatásáról, s mindkettőt későbbi időre halasztotta.

Mielőtt megvizsgálnánk, hogy miért változott meg a török hadvezetés szándéka, röviden vázolnunk kell a Magyarországon levő császári csapatok tevékenységét a török haderő megérkezését megelőző időben. A császári sereg az 1600. évben az előző évihez hasonló defenzív stratégiát folytatott. Ennek oka egyrészt az lehetett, hogy

3 Erdély szerepének ettől eltérő értékelésére l. *Nagy László:* Erdély és a tizenötéves háború. *Századok*, 1982. 639—688. o.; a dzseláli mozgalmakra l.: *Parry, V. J.:* The Ottoman Empire 1566—1617. In: The New Cambridge Modern History (Ed. by *Wernham, R. B.*) vol. III. Cambridge, 1968. 374. o.; *Shaw, S.:* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280—1808. Cambridge University Press, 1976. 185—186. o.

4 Török történetírók III. 1566—1659. Fordította *Karácson Imre.* Pecsevi Ibrahim tarikhjából és Kjátib Cselebi fezlikejéből (a továbbiakban—*Pecsevi*, illetve *Kjátib Cselebi*). Török—magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. Bp., 1916. 290. o. *Naima, Mustafa:* Annals of the Turkish Empire 1591—1659. Translated by *Charles Fraser.* London, 1832 (a továbbiakban—*Naima*). 138. o.

5 *Istvánfi Miklós:* Magyarország története 1490—1606. Fordította *Vidovich György.* 2. k. Debrecen, 1868. (a továbbiakban—*Istvánffy*). 821—822. o.

6 Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592—1603. Közli *Kazinczy Gábor.* Magyar Történelmi emlékek. Második osztály: írók. Pest, 1863 (a továbbiakban—*Illésházy*). 72. o.

7 *Kjátib Cselebi*, 294. o.

8 *Istvánffy*, 842. o.

9 *Illésházy*, 83. o.

10 Uo. 83—84. o.

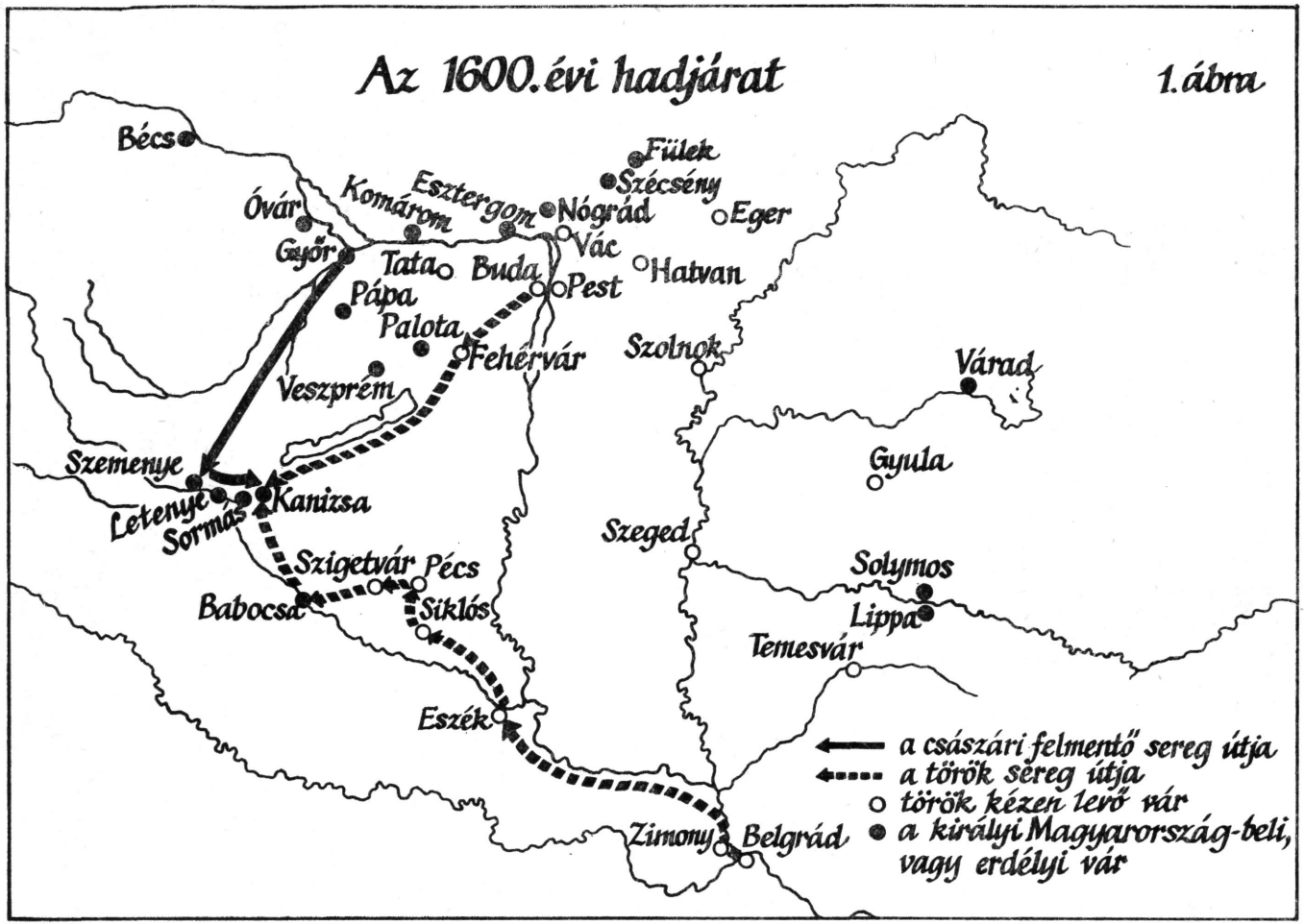

(Esztergom a Duna jobb partján települt, s nem a vázlaton megjelölt bal parton. A hibáért elnézést kér a szerkesztő.)

csak lassan és kis létszámban gyülekeztek a katonák. Másrészt bármiféle offenzívát meghiúsított a pápai őrség lázadása. A 3 ezer fős pápai őrségből 1500 vallon származású zsoldos volt. Fizetetlenségük miatt a vallonok június 1-én fellázadtak és megszállták a várat, a német és magyar katonákat lefegyverezték. Felvették a kapcsolatot a törökkel is és zsoldhátralékuk kifizetése ellenében Pápát hajlandók voltak átengedni az ellenségnek. Kérték azt is, hogy a várható támadással szemben a török védje meg őket, küldjön csapatokat a várba. A törökök azonban lassan reagáltak, s így elmulasztották a kedvező alkalmat az 1594-ben kezükre került, de 1597-ben elvesztett vár visszaszerzésére. A császári csapatok viszont hamarosan megérkeztek és június 24-én már ostrom alá vették Pápát. A hosszú ostrom alatt Adolf Schwarzenberg generális is elesett, végül augusztus 11-én sikerült bevenni a várat. A lázadó vallonok egy része azonban kivágta magát, elmenekült és csatlakozott a törökhöz.[11] A pápai ostrom után a császári sereg Győrbe vonult vissza.

A török sereg közben Ibrahim nagyvezír vezetésével elindult „a hitért vívandó harc központjából, Belgrádból", amely a hosszú háborúban a sereg fő kiindulási és telelési bázisává vált.[12] Itt várták be az Isztambulból érkező zsoldosokat is. A nagyvezír augusztus 10. körül vonult Zimony mezejére, onnan pedig Eszékre. Itt a török csapatok három napig táboroztak, közben Ibrahim pasa haditanácsot is tartott. A haditanács ideje alatt panaszok érkeztek a nagyvezírhez a kanizsaiak ellen. Kjátib Cselebi szerint a kanizsai ellenség „minduntalan a Duna és Dráva partjain kalandozott, az utakat elállotta s a belgrádi malmokból a lisztet, embereket elrabolta..."[13] Illésházy szerint a nagyvezír a szegény községek, Baranya és Somogy keserves panaszán háborodott fel; a szabad hajdúk ugyanis kifosztották őket és kegyetlenkedtek velük.[14] Istvánffy úgy tudta, hogy nem a kanizsaiak, hanem Hans Sigmund Herberstein horvátországi parancsnok küldte ki a Harsányt fosztogató katonákat.[15] A kanizsai hadjárat után kiadott fethnámében azt olvashatjuk, hogy éppen Buda vidékére érkezett a nagyvezír a sereggel, amikor „Babocsa és Kanizsa nevű ellenséges várak rablóbandái a budai úton fekvő hidakat felégették és a kezükbe került rā'āját tűzzel-vassal pusztították. Minthogy ezek elhárítása szükséges és fontos volt, menetünk gyeplője ama vidék felé irányíttatott."[16] A kanizsaiakhoz helyesen, vagy tévesen kapcsolt akció változást idézett elő a török hadjárati tervben. Török források szerint a Pécsen lakó és ezért a kanizsaiak elleni fellépésben érthető módon érdekelt Terjáki Haszán pasa javasolta a divánban, hogy az eszéki híd és a budai út biztosítása céljából foglalják el Babocsa várát.[17] *A török utánpótlási vonal biztosításának fontosságát már az előző évi események, a hajdúk sikeres támadásai a török dunai élelemszállítmányai és az eszéki híd ellen, megmutatták.* Haszán pasa javaslata látszólag nem mondott ellent az Esztergom elfoglalására vonatkozó szultáni parancsnak, valójában azonban lehetetlenné tette annak megvalósítását. Kjátib Cselebi az eszéki tanácskozással kapcsolatban megemlíti, hogy „magának a szerdárnak (ti. Ibrahim pasának — T. S. L.) is Kanizsa elfoglalása volt a terve."[18] Eszerint már az eszéki haditanácson nemcsak Babocsa, hanem Kanizsa elfoglalása is fölmerült. A hadjárati terv megváltoztatásában jelentős szerep jutott török források szerint Terjáki Haszán pasának, aki a befolyásolható nagyvezírt meggyőzte elképzelése

11 *Istvánffy*, 830—833. o. szerint 200 vallon vágta ki magát; *Pecsevi*, 152—153. o.; *Kjátib Cselebi*, 292—293. o.: 500—600 francia csatlakozott; *Illésházy*, 85. o. 400 főre tette számukat; a pápai lázadásra újabban l. *Veress D. Csaba:* Várak a Bakonyban. Bp., 1983. 147—150. o.

12 Az idézet a kanizsai fethnáméből való, magyarul kiadta *Fekete Lajos:* A velencei állami levéltár magyar vonatkozású fethnáméi. *Levéltári Közlemények*, 1926. (a továbbiakban—*Fekete*) 154. o.; Belgrád szerepére l. *Tóth Sándor László:* A török hadjtevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban. HK 1985. 4. sz. 770., 773. o.

13 *Kjátib Cselebi*, 294. o.; *Naima*, 147. o.

14 *Illésházy*, 84. o.

15 *Istvánffy*, 841. o.; l. még a hajdúk tevékenységére *Szamosközi István* történeti maradványai 1542—1608 (a továbbiakban—*Szamosközy*). (Kiadta *Szilágyi Sándor.*) Magyar történelmi emlékek. 4. k. Második osztály: írók. Bp., 1880. 152. o.

16 *Fekete*, 154. o.

17 *Kjátib Cselebi*, 294. o.; *Naima*, 147—148. o.; *Vámbéry*, 718. o.

18 *Kjátib Cselebi*, 295. o.

helyességéről. Istvánffy ezzel szemben Naszuf szigetvári parancsnoknak tulajdonította ezt, aki a kanizsaiak ellen hangolta a nagyvezírt. Szerinte Ibrahim pasa csausokat küldött Isztambulba, hogy kérjék a szultáni hozzájárulást a haditerv megváltoztatásához. Ezek tíz nap alatt meghozták az igenlő választ.[19] Mivel Kjátib Cselebitől tudjuk, hogy a nagyvezírhez Eszékre követ érkezett Mihály havasalföldi vajdától és ő ezt Hamza efendivel Isztambulba küldte; feltételezhető, hogy talán ekkor kérhette a szultán hozzájárulását Kanizsa ostromára.[20] A Siklósra vonuló nagyvezír előreküldte Murad pasát és Mehmed kethüdát, akik három nap alatt megadásra kényszerítették Babocsa várát.[21] Itt, a vár alatt, rendkívüli ajak divanit tartottak,[22] amelyen ismét Terjáki Haszán elképzelése győzedelmeskedett. Haszán szerint „ha ezen a vidéken Muraköz és a Balaton tó várainak kulcsa, az ellenség országának erős gátja, Kanizsa várának elfoglalása is sikerül, azzal nagy dolog történik." A fethnáme Kanizsát a hitetlenek országa kulcsának és az átkozott Engürüsz [Magyarország] vaskapujának nevezte.[23] Ibrahim nagyvezír Budát féltette és felvetette a kérdést, hogyan védjék meg az ellenséggel szemben, ha ők Kanizsa és nem pedig Esztergom ellen vonulnak. Fejzi szerint Murad pasa javasolta azt, hogy Terjáki Haszán menjen Buda védelmére, a Budán levő Lala Mehmed ruméliai beglerbég pedig csatlakozzon seregével Kanizsánál.[24] *Az a személy* tehát, *akitől a kanizsai hadjárat elképzelése származott* (ténylegesen vagy pedig csak Kanizsa 1601. évi védőjének tulajdonították utólag a krónikások!), *a pasák, vagy a nagyvezír intrikája következtében nem vehetett részt Kanizsa ostromában.*

Az eszéki és babocsai tanácskozásokon tehát a török hadvezetés a hadjárat célját és útvonalát megváltoztatta. Ezzel kétségtelenül meglepte a császári hadvezetést, amely az előző évhez hasonlóan Esztergom térségébe várta az ellenséget, ezért Győrnél táboroztatta csapatait. A császári hadvezetés azt is e napokban, szeptember elején tudta meg, hogy béketárgyalásokra abban az évben vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak Kanizsa ostroma után fog sor kerülni. Szeptember elején az északon elhelyezkedő és béketárgyalásokra, illetve Esztergom ostromára számító *császári hadvezetés lépéshátrányba került.* Győrtől sokkal távolabb volt Kanizsa, mint Babocsától. Ráadásul a császári sereg még igen kis létszámú volt, csapatokat kellett bevárni. Mátyás főherceg helyett új fővezér került a sereg élére, a lotharingiai származású Philip Emanuel Mercoeur herceg.[25] A császári csapatok csak szeptember 16-án indultak el az ostromlott Kanizsa felmentésére.

A Kanizsa ellen felvonuló török had létszámára vonatkozóan csak becsléseket tehetünk. San Clemente prágai spanyol követ 40 ezerre, Cornazzani 100 ezerre tette azt. Nicolas de Montreux és Fejzi 120 ezer főről tudósítanak.[26] Az oszmán sereg legértékesebb részét a szultáni zsoldosok jelentették. A janicsárokat Tirnakdzsi Haszán aga vezette. Mivel a szultán ezúttal nem vonult hadba, a janicsárok egy részének Isztambulban kellett maradnia. Így az Ibrahim nagyvezírrel levő janicsárok létszámát legfeljebb 15—20 ezer főre tehetjük. Szokatlannak számított az is, hogy a janicsár aga csatlakozott a hadjárathoz a szultán távollétében. Ilyen esetekben ugyanis korábban csak helyettese, a kethüda kísérte el a hadjáratba a szerdárt.

19 *Istvánffy*, 841—843. o.
20 *Kjátib Cselebi*, 295. o.
21 *Uo.; Naima*, 148. o.; *Vámbéry*, 719. o.; Bethlen Farkas *szeptember 4-re* tette Babocsa feladását, l. *Wolfgangus de Bethlen:* Historia de Rebus Transsylvanicis (editio Secunda). Tomus IV. Cibinii, 1783. 617—618. o.
22 *Vámbéry*, 719. o.; az ajak diváni (lóháton ülve tartott haditanács) fogalmára l. *Generál Tibor:* Az oszmán-török haderő szervezete és vezetése a birodalom fénykorában. HK 1984. 620—621. o.
23 *Kjátib Cselebi*, 295—296. o.; *Naima*, 149. o.; *Fekete*, 154.
24 *Kjátib Cselebi*, 296. o.; *Naima*, 149. o.; *Vámbéry*, 720. o.
25 Az új fővezérre l. *Fethrentheil-Gruppenberg*, 206—209. o.; *Vaughan, D. M.:* i. m. 184. o.
26 A követjelentésekre l. *Óváry Lipót:* A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. füzet. Bp. 1894. 254. o. (1600. szept. 25-i és okt. 16-i jelentések); *Fethrentheil-Gruppenberg*, 212. o.; *Vámbéry*, 721. o.

A janicsár aga részvétele az ilyen hadjáratokban csak 1594-től vált általánossá.[27] A janicsárokon kívül Isztambulból érkezett még a topcsi basi és a dzsebedzsi basi alakulata (tüzérség és fegyverművesek). A hadjáratban részt vett a Budáról Kanizsához rendelt ruméliai sereg is. Lala Mehmed hadához csatlakoztak Fehérváron a vallonok, akik létszáma 500 körül lehetett. A ruméliai beglerbég útközben visszafoglalta az előző évben elesett két kis Somogy megyei palánkot, Lakot és Bolondvárat.[28] A kanizsai harcok során a török források megemlítik a müteferrikák lovas alakulatát, az anatóliai és a diarbekiri beglerbégek seregét. A tatárok is csatlakoztak néhány ezer fővel a hadjárathoz.[29] A portai zsoldosok számát 20 ezer főre becsülve, a szpáhi-lovasságot minimálisan 30 ezer fővel számolva, legalább 50 ezer főre tehetjük a török reguláris csapatok létszámát.[30] Ehhez szép számmal járultak nem reguláris elemek (tatárok, akindzsik stb.). A kísérő szolgaszemélyzet is jelentős létszámú lehetett. A Kanizsát ostromló török sereg túlnyomó része lovas volt, kivételt csak a janicsárok és a Pápáról szökött vallonok jelentettek.

Mielőtt a kanizsai ostrom menetét vázolnánk, szólnunk kell magáról a várról. Kanizsa vára Szigetvár eleste (1566) után jutott fontos szerephez. A Dráva-menti, Dél-Dunántúlon keresztül Bécs ellen indított támadások, az örökös tartományokat is veszélyeztető török portyák elhárítása volt a feladata. A drinápolyi béke (1568) után Kanizsán nagy költséggel új várat építettek. Az ötszög alaprajzú, részben fülesbástyás, részben rondellás kis alapterületű palánkvár hosszú ideig aligha tarthatta fel az ostromlókat.[31] A várról Kjátib Cselebi azt írta, hogy „a Berek nevű víz közepén, sík szigeten fekvő tömésfal kerítésű (ti. palánk — T. S. L.) erős vár, melynek két oldalán egy-egy nyíllövésnyi távolban a folyóig menve, nádas, mocsaras hely van, a közepében pedig erdős, hegyes vidék. Sem ostromsáncokkal megközelíteni, sem pedig aláaknázni nem lehet és ha bármiféle ágyúval is lőnek rá, a golyó elmerül és ott marad."[32] A fethnámében azt olvashatjuk Kanizsáról, hogy „vizek és mocsarak közt fekvő hatalmas erősség s ennélfogva megrohanására erő, aláaknázására lehetőség nem volt."[33] Pecsevi megemlíti, hogy „Kanizsát nagy tó vette körül s csak a nyíl ért el a várba minden oldalról... A tavon kívül nagy hegyek és erdők voltak, a várhoz pedig a tó miatt nem lehetett közeledni."[34] Ha eltekintünk a török forrásokra jellemző, a vár erősségét felnagyító túlzásoktól, kétségtelen, hogy a vár ostroma bizonyos nehézségeket jelentett a török csapatok számára. A széles várárok miatt közvetlen ostromra nem volt lehetőség, a falak lövetése és a várárok feltöltése után lehetett csak megrohamozni a várat. Ez hosszas előkészítést igényelt és így Kanizsa legalább egy hónapig kitarthatott. Joggal számíthatott arra az 1598-ban főkapitánnyá kinevezett Georg Paradeiser, hogy a Győrnél táborozó császári seregtől még idejében segítséget fog kapni. *A felmentési kísérlet sikerétől, vagy kudarcától függött voltaképpen Kanizsa sorsa*, mert közel két hónapos kitartásra, mint 1594-ben a jóval erősebb Győr vára, nem lehetett képes. A kanizsai várban Istvánffy szerint 800 német és 800 magyar gyalogos, 400 lovas és 100 puskás német lovas volt. Így az őrség létszámát 2100 főre tehetnénk, de a történetíró megjegyzi, hogy a zsoldhiány miatt kevesebben voltak.[35]

27 A janicsárok számát 20 ezerre tette egy velencei követjelentés, l. *Veress, Andrei:* Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si Tării-Românesti. Vol. VI. Bucuresti, 1933. 153. o.; általában l. *Pecsevi*, 104. o.; l. még *Generál T.:* i. m. 619. o.

28 A vallonok létszámára l. 11. jegyzet; a konstantinápolyi angol követ, Lello 1500—2000 franciát említ, l. *Orhan Burian:* The Report of Lello. Third Ambassador to the Sublime Porte. Ankara, 1952. 3. o.; a két vár elfoglalására l. Pecsevi, 156. o.; *Kjátib Cselebi*, 296. o.

29 *Kjátib Cselebi*, 294, 296, 299—300. o.; *Vámbéry*, 724—725. o.

30 Legújabban 48 ezer főre tette *Marosi Endre*, l. *Magyarország hadtörténete* I. 224. o.

31 L. az előző jegyzetet.; l. még *Szentirmai Imre:* Magyar hadiszervezet a tizenötéves török háború idején. 1593—1608. Esztergom, 1908. 36. o;. *Gerő László:* Magyarországi várépítészet. Bp., 1955. 371—373. o.; *Szántó Imre:* A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541—1593. Bp., 1980. 41. o.

32 *Kjátib Cselebi*, 296—297. o.; l. még *Naima*, 149. o.

33 *Fekete*, 154. o.

34 *Pecsevi*, 156. o.

35 *Istvánffy*, 843. o.; *Rónai Horváth Jenő* (i.m. 146. o.) szerint 1600 gyalogos és 800 lovas volt a várban.

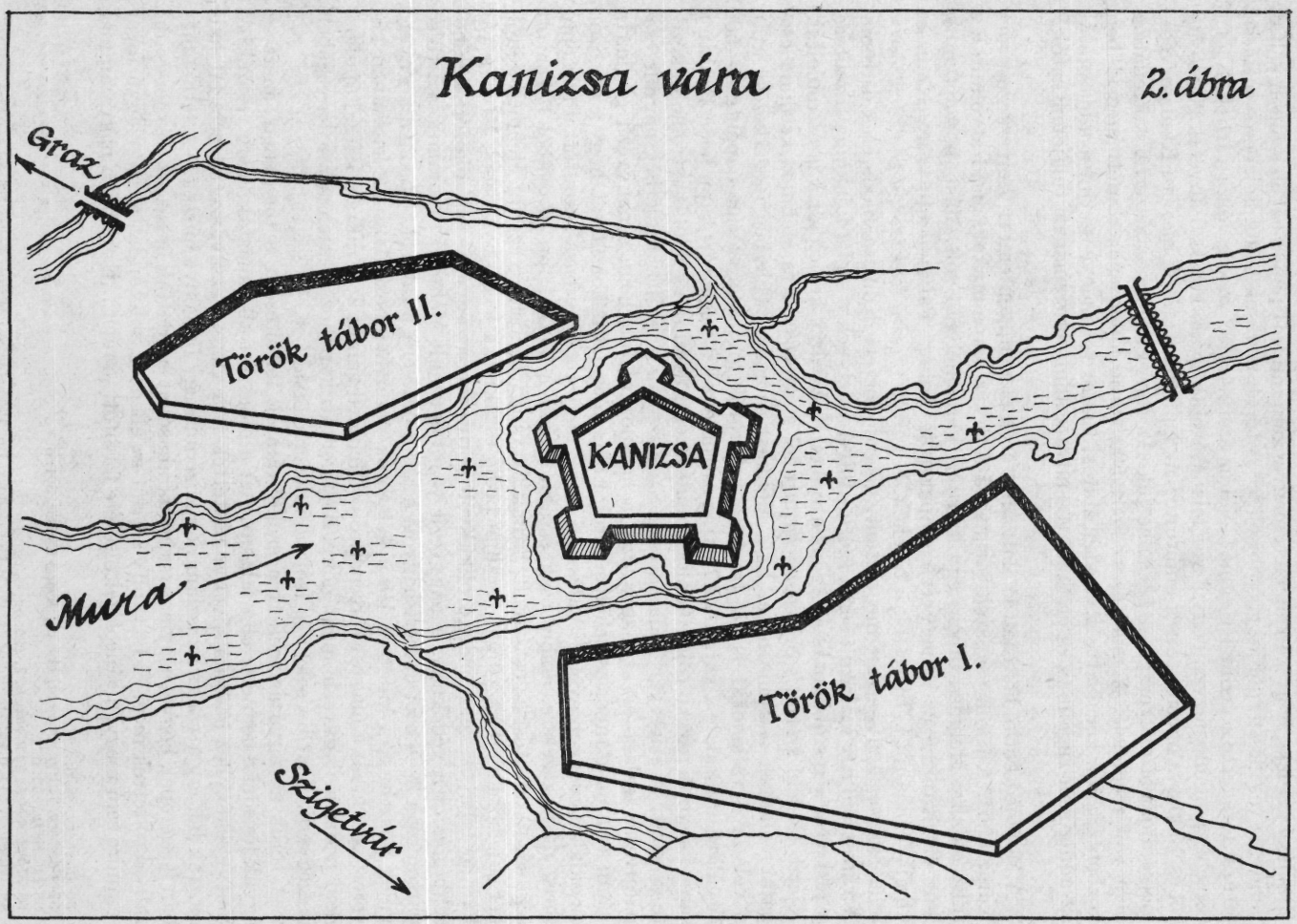
Kanizsa várа
2. ábra
Graz
Török tábor II.
KANIZSA
Mura
Török tábor I.
Szigetvár

Illésházy azt írja, hogy „400 német, magyar, mind futott nép és egyéb számon voltak benne, kevés eleség, porok, golyóbisok."[36] A török források közül Fejzi erős túlzással 60 ezer főre tette a védők létszámát. Naima szerint 3500 védője volt a várnak. Kjátib Cselebi pedig megjegyzi, hogy a vár feladásáról tárgyaló kanizsai követek 200 lovasról és 1500 gyalogosról tettek említést.[37] Az említett források alapján Kanizsa védőinek számát közel 2 ezer főre becsülhetjük. Az őrség élelemmel, lőszerrel való ellátása nem volt megfelelő. A zsold és az ígért 500 hordó lőpor sem érkezett meg időben, közben a török körülvette a várat.[38] Marosi Endre véleménye szerint a mulasztások az addig sem rugalmas és eredményes udvari adminisztrációnak tulajdoníthatók.[39]

A Mehmed kethüda vezetése alatt álló török elővéd szeptember 7-én érkezett meg Kanizsához. A török csapatok járhatóvá tették a sáros utakat, majd átvonultak a túlsó oldalra. Mehmed tábora egy kiürített várkastélynál volt. Másnap, szeptember 8-án ért Kanizsához a nagyvezír csapataival. Tábort Palinnál ütött, így Kanizsát mindkét oldalról körülvették a törökök. *A várostrom első szakasza, a vár körülzárása* tehát *szeptember 7—8-án* megtörtént, elkezdődhetett Kanizsa módszeres ostroma. A várostrom egy kialakult séma szerint folyt, amelynek részei a falak megközelítése, a réslövés, a résrobbantás és végül a roham.[40] A várat két oldalról is ostromolták. Kjátib Cselebi szerint a *Szigetvári kapu* felől a janicsárok és Mehmed kethüda csapatai vonultak ostromsáncba. Lala Mehmed ruméliai beglerbég megérkezése után a vele levő vallonokat is ide rendelték. A török krónikás szerint naponta 4—500 ágyúlövést adtak le a várra és 17 napig ostromolták a szigetvári kapu felől. Ezután a sereg nagyobb része a túlsó oldalra vonult át és a *Bécsi kapu* felől is ostromolni kezdte a várat. A szigetvári oldalon csak Szufi Szinán anatóliai beglerbég maradt csapataival.[41] Isolano azzal magyarázza a hadmozdulatot, hogy a nagyvezír el akarta vágni a várat utánpótlási lehetőségétől. Ehhez még azt is hozzáteszi, hogy a vár azon az oldalon gyengébb volt.[42] Valószínű az is, hogy Ibrahim pasa számított a felmentő sereg megérkezésére, amely csak északról, azaz a Bécsi kapu irányából hozhatott segítséget, erősítést az ostromolt várnak. Istvánffy tudósítása szerint Mehmed délről, két sáncból lövette a várat; Ibrahim pedig északról, a leégett városból. Mivel a vár hármas fallal és széles, mély árokkal volt körülvéve, az ágyúzás nem okozott különösebb gondot a védőknek. A nagyvezír végül átvonult Mehmed táborához és a túlsó parton csak 3—4 ezer embert hagyott a tábor őrzésére, a tatárokat pedig a környező vidék pusztítására küldte.[43] Ha a két török vezér hadmozdulatának leírásában követett is el hibát a magyar történetíró — Mehmed vonult át északra a Bécsi-kapuhoz, nem pedig a nagyvezír ment délre, a Szigetvári kapuhoz — tudósítása lényegében megegyezik Kjátib Cselebi és Isolano információival.

A török az ágyúzás mellett a széles várárok feltöltésére is törekedett, mert az ágyúk lövedéke nem érte el a falakat. Azt a módszert alkalmazták, hogy vesszőkből font, gyékényhez hasonló sövényt terítettek le a vízre. Pecsevi szerint erre fát halmoztak fel, így a vár és az iszlám nép közé mintegy függönyt húztak.[44] A fethnáméban is szerepel, hogy „hegymagasságú farakásokat hordattak össze.. a vár mocsarai gallyal töltettek meg."[45] Istvánffy szerint az ellenség, miután látta, hogy ágyúzással semmire sem megy, a sáncok feltöltésére fordította erejét. „Ez okból a nagyszámmal

36 *Illésházy*, 85. o.
37 *Vámbéry*, 721. o.; *Naima*, 154. o.; *Kjátib Cselebi*, 301. o.
38 *Istvánffy*, 843. o.
39 *Magyarország hadtörténete*, I. 225. o.
40 *Istvánffy*, 844. o.; *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 144. o.; *Marosi Endre:* Török várostromok Magyarországon, II. Szulejmán korában. HK 1975. 429. o.
41 *Kjátib Cselebi*, 297. o.
42 *Benda Kálmán:* Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594—1602. HK 1983 (a továbbiakban—*Isolano*). 670. o.
43 *Istvánffy*, 844. o.
44 *Pecsevi*, 157. o.; *Kjátib Cselebi*, 297. o.
45 *Fekete*, 154. o.

összehajtott parasztsággal hat láb hosszú hasábokat vágatott, mit tevékkel és igavonó barmokkal összehordván, a sáncok szélén halmozott fel, hogy azokat nyomról nyomra előretolván, a túlpartig utat készítsen."[46]

Kanizsa elhúzódó ostromában váratlan fordulatot jelentett *a vár lőporraktárának felrobbanása*. Pecsevi szerint Allah kegyelméből „a vár lőporraktárába tűz esett, az a levegőbe repült és a körülötte levő átkozottak is mind élettelenül a megsemmisülés porába hullottak."[47] Kjátib Cselebi a robbanást Rebi-ül-evvel hónap 15-ik napjára, azaz szeptember 23-ra tette. Szerinte a várban levő török foglyok, akik éjjel az ágyúk okozta réseket tömték be, munkájukból visszatérve nyitva találták a lőporraktár kapuját és az egyik fogoly égő kanócot dobott be rajta. A robbanás megsemmisítette az itt tárolt lőport és hadiszert, de a lőporraktár feletti toronyban levő török foglyok is áldozatul estek. Hasonlóképpen török fogoly művének tartja a robbanást Fejzi is.[48] Istvánffy ezzel szemben azt állítja, hogy a kanizsai tüzérparancsnok vállalkozott arra, hogy apró lőporos zacskókkal felgyújtja a török farakásokat. Emberei figyelmetlensége következtében azonban a lőportorony a levegőbe repült, a tüzérparancsnok, valamint húsz ember életét vesztette.[49] A lőportorony felrobbanása — amelyet újabban Marosi Endre szeptember 25-re datált — rendkívül súlyos helyzetbe hozta Kanizsa védőit. A lőpor java része, mintegy 70 mázsa megsemmisült; a várfal egy része is leomlott. A maradék lőpor alig volt elég a török támadásainak visszaverésére.[50] A válságos helyzetben Paradeiser főkapitány Zrínyi Györgytől kért segítséget. Zrínyi válaszában megírta, hogy Mercoeur herceg már megindult a felmentő sereggel és idejében a vár segítségére fog menni.[51]

A szeptember 16-án elinduló császári sereg létszámával kapcsolatban a források eltérő adatokat közölnek. Istvánffy szerint a herceg 2 ezred lotharingiai lovast, 1 ezred vallont és 300 vértest hozott magával. A győri táborban pedig 10 ezer magyar és német lovas volt, amelyeknek parancsnokai Hollach, Thurn, a tesseni herceg és Hoditz voltak. Öt gyalogezred állt rendelkezésre, amelyeket Sulz, Hoffkirchen, Schönberg, Mersperg és Preiner vezettek. A gyalogezredek azonban nem voltak teljesek, mert Győr őrségében maradt egy részük. A győri tábor összlétszámát Istvánffy alapján 18 ezer főre, de ennél inkább kevesebbre tehetjük.[52] Vele szemben Hannibal Matthey du Mont, Mercoeur herceg egyik embere úgy tudósít, hogy 7 vagy 8 ezernél többen nem gyűltek össze a táborban.[53] A felmentő sereg előbb a Mura partján levő Döbrinél vert tábort. Mercoeur herceg parancsot küldött a Tárnoknál állomásozó magyar és horvát hadaknak, hogy Szemenyénél csatlakozzanak a sereghez. E csapatokat Zrínyi György, Batthyány Ferenc, Draskovics János horvát bán és Herberstein ezredes vezette. Matthey du Mont szerint Zrínyi György 2 ezer lovassal és gyalogossal rendelkezett. A horvát bán csapatait is 2 ezer, Herberstein hadát 1600 főre teszi.[54] E forrás alapján a Szemenyénél csatlakozó magyar és horvát csapatok megközelíthették a 6 ezer főt. Illésházy viszont Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitány, Zrínyi György, Draskovics János bán és a horvát főkapitány csapatait 10 ezer főre tette.[55] A szemenyei táborban összegyűlt sereget Matthey du Mont és Nicolas de Montreux legfeljebb 13 ezer főre becsülte. Hasonlóan vélekedett — valószínűleg Mercoeur herceg környezetének információit felhasználva — a történetíró

46 *Istvánffy*, 844. o.
47 *Pecsevi*, 157. o.
48 *Kjátib Cselebi*, 297. o.; *Vámbéry*, 720—721. o.; l. még *Naima*, 150. o.
49 *Istvánffy*, 844. o.
50 *Magyarország hadtörténete*, I. 225. o. L. még *Cerwinka:* i.m. 428. o.
51 *Istvánffy*, 845. o.
52 Uo.; a segédcsapatok (magyar, stb.) nélkül 17 ezer főre tette legújabban *Cerwinka:* i.m. 464. o., 126. jegyzet.
53 *Hannibal Matthey du Mont:* Expeditionis Christiani exercitus ad Canisam diarium anno 1600 (a továbbiakban— *Matthey du Mont*). In: *Reusner, N.:* Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad hanc aetatem nostram, bello, militiaque gestarum. Frankfurt, 1603 (MTAK Kézirattár). 327. o.
54 *Istvánffy*, 845. o.; *Matthey du Mont*, 827. o.
55 *Illésházy*, 86. o.

Ortelius is.[56] A magyar források jóval nagyobb létszámról tesznek említést. A hadjáratban résztvevő Istvánffy művében vitába szállt azokkal, akik a szemenyei tábor létszámát kevésre tették, szerinte 25 ezer fegyveres gyűlt itt össze. Illésházynál is ez a szám szerepel.[57] A legújabb szakirodalomban Marosi Endre a 13 ezer főre vonatkozó külföldi tudósításoknak adott hitelt.[58] Véleményünk szerint a nyugati források információi elsősorban a Mercoeur herceggel levő császári csapatokra vonatkoznak, a magyar és horvát segélyhadat kevésbé vették számításba. Valószínűleg a császári gyalogságot és lovasságot is csökkentett létszámmal számolták. Így a 13 ezres összlétszámot mindenképpen alacsonynak tartjuk, s nézetünk szerint a magyar források 25 ezres adata közelebb lehet a valósághoz. Természetesen e nagyobb létszám valamennyi fegyveresre vonatkozik, akik a szemenyei táborban megjelentek. E csapatok harcértéke eltérő volt, s talán nem is mindegyik vett részt később a kanizsai csatában. Kétségtelen az is, hogy még a maximális létszám esetén sem képviselt a felmentő sereg igazán jelentős erőt.

Az október elején tartott szemenyei haditanácson mérlegelni kellett, hogy milyen módon segítse a felmentő sereg Kanizsát. Két lehetőség kínálkozott; vagy nyílt csatában próbálják meg legyőzni a várat ostromló török sereget, vagy pedig kisebb csapatot és élelmet, lőszert juttatnak be. A haditanács úgy határozott, hogy döntő csatát kell vívni az ellenséggel, mert „a mocsáros út segítség, vagy élelem beszállítását lehetetlenné teszi."[59] Marosi Endre véleménye szerint azért nem volt lehetséges a várba erősítést bevinni, mert „az összes átjárót a törökök birtokolták."[60] A szemenyei táborba érkezett meg Ibrahim nagyvezír levele, amely ugyan megegyezéssel kecsegtetett, de a vár alól nem volt hajlandó elvonulni. Így a döntő csatát nem lehetett elkerülni. A felmentő sereg a gyors előrenyomulás érdekében hátrahagyta szekerei és a poggyász egy részét. Mivel a katonák csak három napra elegendő élelmet vittek magukkal, az expedíció sikerét csak egy minél hamarabb megvívott győztes csata biztosíthatta. A csapatok hadrendben vonultak Kanizsa felé. Az élővédet magyar huszárok és hajdúk, valamint a Schönberg-gyalogezred alkotta. A derékhad élén Mercoeur testvére, Chaligni haladt a 2 lotharingiai ezreddel. Tőle jobbra vallon csapatok, balra pedig 4 ezred osztrák és cseh gyalogos, valamint flamand lovasok voltak. Chaligni hadát követte Siegfried Kollonitsch ezredes lovasaival. Az utóvédben morva lovasok és Friedrich Hollach gróf csapata volt.[61] A sereg előbb Letenyénél vert tábort, a következő nap átkelt egy erdős hegyen, majd pedig egy mocsaras területen átvezető gázlón. A harmadik nap már a Kanizsához rendkívül közel, néhány mérföldre levő *Sormáshoz* érkeztek meg a csapatok.[62] A következő napok csatái részben itt, részben pedig a Kanizsához közelebb levő török tábor előtt zajlottak. A helyszín alapján nemcsak *kanizsai*, hanem *kanizsai—sormási ütközetekről* is beszélhetünk. A csata pontos datálása az egymásnak ellentmondó forrásadatok miatt korántsem egyszerű feladat. Istvánffy művében egy helyen nyilvánvalóan tévesen október 9-re teszi a Mura-menti Döbrinél való táborozást. Rónai Horváth Jenő ebből az időpontból kiindulva szintén tévesen október 9. és 12. közé teszi a Sormásnál vívott csatát.[63] Istvánffy belső kronológiája alapján azonban október 7-re datálhatjuk a felmentő sereg megérkezését. A török források Rebi-ül-evvel 28-ik napjánál, azaz október 6-nál említik az ellenséges csapatok váratlan felbukkanását.[64] Illésházy

56 *Matthey du Mont*, 327. o.; *Fethrentheil-Gruppenberg*, 213. o.; 14 ezer főt említ *Ortelius*, *Hieronymus:* Chronologia. Nürnberg, 1604 (MTAK Kézirattár). 482. o.; *Ortelius Redivivus et Continuatus*. Frankfurt, 1665 (MTAK Kézirattár). 218. o.
57 *Istvánffy*, 846. o.; *Illésházy*, 86. o.; e számot fogadta el *Rónai Horváth Jenő:* i. m. 146. o.
58 *Magyarország hadtörténete*, I. 225. o.
59 *Istvánffy*, 846. o.; a döntő csata elfogadására l. még *Illésházy*, 86. o.
60 *Magyarország hadtörténete*, I. 225. o.
61 *Illésházy*, 86. o.; *Fethrentheil-Gruppenberg*, 213. o.
62 *Istvánffy*, 846. o.
63 *Uo.* 845. o.; *Rónai Horváth J.:* i. m. 146. o.
64 *Kjátib Cselebi*, 298. o.; *Naima*, 150. o.; *Fekete*, 155. o.

a hónapot eltévesztve november 4-re teszi a megérkezést és az első összecsapást.[65] Nicolas de Montreux az első csatát október 8-ra helyezi, így a csapatok az előző nap, október 7-én érkezhettek meg.[66] Matthey du Mont szerint október 7-én volt az első ütközet a törökkel.[67] A felmentő sereg kényszerű távozását a források és a szakirodalom szinte egybehangzóan október 13-ra tette. Így a kanizsai csatát *október 7—13*-ra datálhatjuk.

A császári hadvezetés célja az volt a kanizsai csatával, hogy a törököt megverje és ezzel az ostrom abbahagyására kényszerítse. A török hadvezetés arra kényszerült, hogy a váratlanul megjelent ellenséggel felvegye a harcot. Ibrahim nagyvezír célja az lehetett, hogy az ellenséget mielőbb visszavonulásra késztesse, hogy az ostromot mielőbb folytatni tudja, mivel a hadjárati idő vége (október 26—Kászim napja) már elég közel volt. A török legalább kétszeres túlerejében, a császári sereg jobb fegyvereiben, fejlettebb harcászatában bízhatott. *Bár célja elérése érdekében mindkét fél döntő győzelmet hozó csatára törekedett, a terepviszonyok* (mocsaras, erdős terület) *nem kedveztek ennek.* Az ütközet mindenesetre elvonta a törököt a várostromtól és késleltette a vár feladását. A csata esetleges elhúzódása viszont hátrányos volt az élelmezési és utánpótlási bázisaitól messze elszakadt császári seregnek. A vár védői nem segíthették kitöréseikkel a felmentő sereget; mivel számuk az ostrom folyamán erőteljesen csökkent, puskaporuk is alig volt, ráadásul a török sereggel együtt harcoló pápai vallon csapatok az ostromárkokban maradtak. A janicsárokat viszont a török hadvezetés kivonta Kanizsa ostromából, mert a csatában az oszmán seregnek szüksége volt gyalogságára.[68]

A *kanizsai csata első napján, október 7-én* (szombaton) a Sormáshoz érkező császári sereg török csapatokba ütközött. Pecsevi szerint az előző nap nagy esőzés volt. A ködös idő következtében az ellenséges csapatok váratlanul bukkantak fel és a török előörsöt megfutamították.[69] Isolano megemlíti, hogy a vár közelében visszaverték az őket megtámadó fegyveres szolgákat és csausokat.[70] Istvánffy szerint török zsoldos lovasok közeledtek és két ágyúval egy dombon foglaltak állást.[71] Matthey du Mont szerint az ellenség részben a mocsáron túl egy dombon helyezkedett el, részben pedig átkelőben volt.[72] Mercoeur herceg a két részre tagolt első harcrendet küldte a török lovasság ellen. A zárt harcrendben előrenyomuló csapatnak a törökök nem tudtak ellenállni, az ágyúkat otthagyták és fokozatosan visszavonultak. Mercoeur herceg a domb elfoglalása után az ellenségre irányozta ágyúit, amely táborába húzódott. A török lovasság visszaverése után Ibrahim nagyvezír kivonta a janicsárokat az ostromárkokból és a lovassággal együtt újabb támadást indított. A császári és a török tábor között egy nagy mocsár és egy kis erdő húzódott. A mocsár gázlója a császári tábor bal oldalán volt, a török ezt az átjárót próbálta elfoglalni. Kétórás összecsapás után a magyar gyalogság visszanyomta az ellenséget és megszállta a gázlót.[73] Isolano szerint a török kis ágyúkkal lőtte a tábort, de a lovasság átkelt a gázlón, elvette az ágyúkat és visszavonulásra kényszerítette az ellenséges csapatokat.[74] A török források az első napi csatánál, amelyet valószínűleg tévesen október 6-ra (Rebi-ül-evvel 28.) tesznek, a janicsárok megfutamodását említik. Szerintük közelharc helyett inkább ágyúval, puskával lőtték egymást az ellenfelek. A két tábor közelségét mutatja, hogy a császári sereg ágyúi túllőttek a török táboron

65 *Illésházy*, 86. u.
66 *Fethrentheil-Gruppenberg*, 213. o.
67 *Matthey du Mont*, 328. o.
68 *Kjátib Cselebi*, 298. o.; *Pecsevi*, 157. o.
69 *Pecsevi*, 157. o.
70 *Isolano*, 670. o.
71 *Istvánffy*, 846. o.
72 *Matthey du Mont*, 328. o.
73 Uo.; valamint *Istvánffy*, 846—847. o.
74 *Isolano*, 670. o. 11 kis ágyút említ.

és a kanizsai török ostromsáncokat rongálták.[75] Az október 7-i csatának a hamarosan leszálló este vetett véget. Az első napi ütközetben, amelyben igazán komoly veszteségek egyik oldalon sem lehettek, a császári sereg visszaverte az ellene irányuló támadásokat és Kanizsához rendkívül közel letáborozott. A tábor felállításánál is a csatarendet követték. A jobb szárnyon a horvát bán csapatai voltak; itt a kedvezőtlen terepviszonyok miatt különösen megerősítették árkokkal és sáncokkal a tábort, mivel a következő nap leginkább ebből az irányból várhattak támadást. A táborverésről Pecsevi azt írta, hogy „gyalogságuk táborukba vonult árkot ásni s reggelig az átkozottak egy nagy hegyet és síkságot körülárkoltak s az árkot egy oldalánál mélységre kiástak s itt-ott tornyokat és ostromsáncokat készítettek s azokba ágyúkat és zárbuzánokat helyeztek."[76]

Másnap, *október 8-án* a kanizsai csata legjelentősebb összecsapására került sor. Az ütközetet török források szerint a császári csapatok, más források szerint az oszmán sereg kezdte meg. A két sereg csatarendben sorakozott fel saját tábora előtt; a csata Matthey du Mont szerint dél körül, Istvánffy szerint pedig csak két óra körül kezdődött el. A nagyvezír csapatát a mocsár mögé, védett helyre állította. A beglerbégek lovas seregei és a janicsárok tőle oldalt helyezkedtek el. Bár erről a török források nem tesznek említést, a hagyományoknak megfelelően az anatóliai beglerbég valószínűleg a jobb szárnyon, a ruméliai beglerbég pedig a bal szárnyon foglalhatott helyet. A janicsárok a mocsár átjárójánál sáncot építettek már reggel és ide 14 ágyút vittek.[77] A török elsősorban az ellenséges tábor gyengébbnek ítélt jobb oldala ellen intézett támadást. Miután azt megerősítve találta és ágyútűzzel verték vissza a rohamot a császári csapatok, az ellenség a táborral szomszédos erdőnél próbálkozott az áttöréssel. Matthey du Mont és Istvánffy tudósítása szerint a janicsárok előretolt állása ellen Mercoeur herceg parancsára Siegfried Kollonitsch és Hans Sigmund Herberstein 3 ezer emberrel indított rohamot.[78] A támadás sikeresnek bizonyult, a janicsárok megfutamodtak, az ágyúk a császári csapatok kezére kerültek. A janicsárokat egészen a török táborig üldözték. Hans Preiner gyalogosai már az ellenséges tábor szélénél, a sátrak között harcoltak. A teljes győzelemhez az lett volna szükséges, hogy a török tábor előtt harcoló alakulatokhoz csatlakozzanak a császári táborban maradt csapatok. Mercoeur herceg azonban csak kisebb segítséget tudott küldeni Kollonitschnak és Herbersteinnek. E segélycsapatok között volt két század vallon Georg Andreas Hoffkirchen vezetésével, Hoditz lovasai és Schönberg gyalogosai. Így a török tábor előtt harcoló csapatok létszámát körülbelül 5—6 ezer főre tehetjük.

A sereg zöme a császári táborban maradt. Döntő győzelmet azért nem arathatott Mercoeur herceg, mert félt attól, hogy ha egész seregével átnyomul a gázlón és megtámadja a török tábort, a mezőkeresztesi kudarcot ismétli meg, azaz döntő vereséget szenved. A fővezér a csata folyamán elküldte Starhemberg Gotthardot, tábori marsallját, hogy vizsgálja meg, vajon egész seregével és ágyúival átvonulhat-e a török tábornál harcolókhoz. Starhemberg jelentése szerint az utak szűkek, a mozgást mocsár és erdő gátolja, így az előrenyomulás nem lenne biztonságos.[79] Nagyobb segítség átküldését a túlsó oldalra az is meggátolta, hogy mintegy 2 ezer tatár erőteljesen rohamozta a császári tábor két oldalát. E támadásokat a jobb szárnyon a horvát bán,

75 *Kjátib Cselebi*, 298. o.; *Pecsevi*, 157. o.; *Vámbéry*, 721. o.
76 *Istvánffy*, 847. o.; *Matthey du Mont*, 328. o.; *Illésházy*, 86. o.; *Pecsevi*, 157. o.
77 *Matthey du Mont*, 328—329. o.; *Istvánffy*, 847. o.; *Kjátib Cselebi*, 298. o.; *Pecsevi*, 157. o.
78 Nicolas de Montreux csak Kollonitschot említi, l. *Fethrentheil-Gruppenberg*, 213. o.; Kollonitschot és Herbersteint *Istvánffy*, 847. o.; mellettük még Schönberget is *Matthey du Mont*, 329. o.; október 7-re tette az eseményt újabban *Marosi Endre*, l. *Magyarország hadtörténete*, I. 225. o.; l. még *Cerwinka:* i.m. 431. o.
79 *Istvánffy*, 847. o.; *Matthey du Mont*, 329. o.; *Fethrentheil-Gruppenberg*, 213. o.

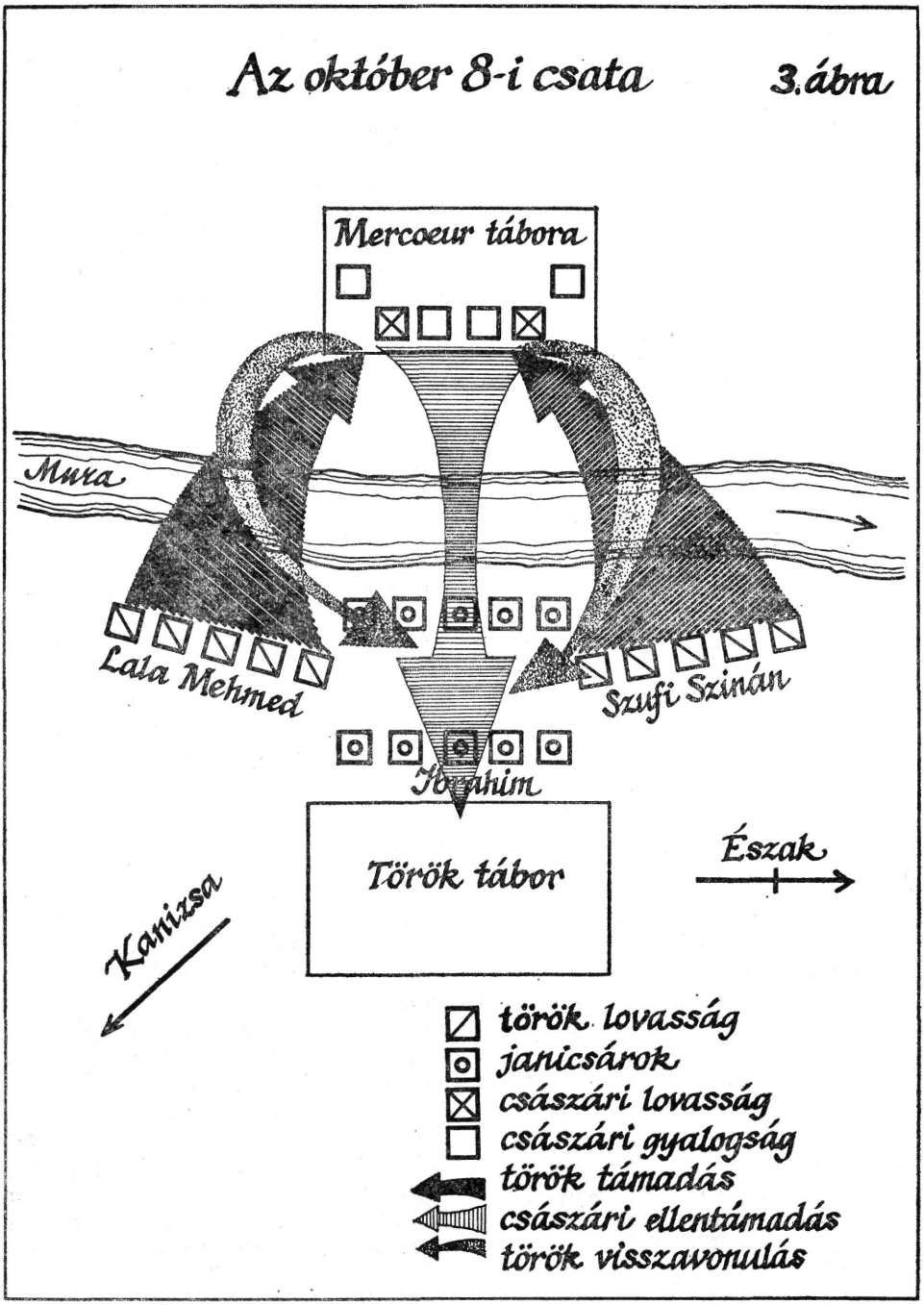
Az október 8-i csata
3.ábra
Mercoeur tábora
Mura
Lala Mehmed
Szufi Szinán
Ibrahim
Török tábor
Észak
Kanizsa
török lovasság
janicsárok
császári lovasság
császári gyalogság
török támadás
császári ellentámadás
török visszavonulás

a bal szárnyon pedig Holach gróf verte vissza.[80] Istvánffy szerint az október 8-i csatában a török kétezer lovast és ezer janicsárt vesztett, valamint 14 ágyút.[81]

Külön kell foglalkoznunk a török források tudósításával az október 8-i csatáról. Ahogy már említettük, a török krónikások tévesen október 6-ra (Rebi-ül-evvel 28.) tették az első napi csatát. A következő nap (Rebi-ül-evvel 29=október 7) újabb összecsapásról adnak hírt, amelyben a lovasság és a janicsárok is megfutamodtak. Az ellenség azonban cselt gyanított, s mivel az idő is ködös volt, visszavonult. E szűkszavú és tömör tudósítás azonban aligha vonatkozhat az október 8-i csatára, inkább az október 7-i összecsapásra gondolhatunk. Kjátib Cselebi a következő napi csatát Rebi-ül-akhir elsejére teszi, ami október 9-nek felel meg. Ezt a csatát az előbbieknél jóval részletesebben írja le, az eseményekből azonban nyilvánvalóan kitűnik, hogy a török történetíró tévedést követett el az ütközet datálásában. Rebi-ül-evvel ugyanis 30 napos hónap, így e hónap 29-ét csak 30-a (október 8.) követhette, nem pedig a következő hónap első napja. Kjátib Cselebi leírása szerint e napon a török sereg nagy része az ellenséges tábor ellen vonult. A keresztény tábor közelében levő erdőben az ellenség puskásokat és zarbuzánokat helyezett el, a közeledő török csapatokra tüzet zúdítottak.

A török krónikások szerint Ibrahim nagyvezír mellett csak kevesen maradtak a török táborban. Fejzi 10 ezer janicsárt említ, Istvánffynál — más napra vonatkozóan ugyan — 4 ezer janicsár szerepel.[82] Az ellenség ezt arra használta ki, hogy leshelyről támadást indítson a török tábor ellen azzal a céllal, hogy csapatokat, élelmet és lőszert vigyenek be a várba. A janicsárok gyáván megfutamodtak és a nagyvezírrel levő lovasok közül is sokan elestek. A táborban levő törökök pánikba estek. A válságos helyzetben Ibrahim pasa parancsokat (bujuruldi) küldött a császári tábor előtt harcoló alakulatok vezetőihez: a ruméliai és anatóliai beglerbégekhez, Mehmed kethüdához és a topcsi basihoz. Először Szufi Szinán anatóliai beglerbég tért vissza, de csak akkor merte megtámadni az ellenséget, amikor már a többi török csapat is visszaérkezett. A harcban elsősorban a lovasság vett részt, a janicsárok sátraikban húzódtak meg. Végül a topcsik ágyúzása állította meg a sátrak előtt harcoló ellenséget, amely az este beálltával saját táborába vonult vissza.[83]

Az október 8-i csata során mind a császári, mind pedig a török tábor előtt heves harcok folytak. A császári sereg nagyobb része táborában maradt és a török lovasság támadását igyekezett visszaverni. A gázlónál emelt török sáncok, a török hídfőállása ellen azonban egy kisebb seregrésszel rohamot indítottak, s egészen a török táborig hatoltak. Mivel a török had nagyobb része is a túlsó oldalon harcolt, a nagyvezírrel a török táborban maradt csapatok veszélyes helyzetbe kerültek. Létszámban ugyan felülmúlták a támadó alakulatokat, de alig volt lovasság velük. A törökök azt hitték, hogy a tábort megtámadó lovas és gyalogos csapatok a várba akarnak erősítést bevinni. Erre azonban nem volt lehetőség, ha a török táboron sikerül is keresztül törni, ahogy Nicolas de Montreux meg is jegyezte, a várárok szélessége és mélysége megakadályozta volna a segítség bejuttatását Kanizsára.[84] A csata kétségkívül a császári felmentő sereg győzelmét hozta, de döntő csatává az adott körülmények között nem válhatott. Mercoeur herceg joggal félt attól, hogy seregének zárt hadrendje az ellenséges táborba való benyomulással felbomlana és a zsákmányolástól sem tudná katonáit visszatartani. Így viszont várható volt, hogy a török a következő napokban nagy erőkkel indít támadást a tábor ellen, hogy a császári sereget távozásra kényszerítse.

80 *Matthey du Mont*, 329. o.
81 *Istvánffy*, 847. o.; l. még *Cerwinka:* i.m. 432. o.
82 *Vámbéry*, 723. o.; *Istvánffy*, 848. o.
83 A csatára l. *Kjátib Cselebi*, 298—299. o.; *Naima*, 151—152. o.; *Vámbéry*, 723—724. o.
84 *Fethrentheil-Gruppenberg*, 213. o.

A következő napok ütközetei eléggé összemosódnak a forrásokban. A források egy része (Illésházy, Isolano, Pecsevi) nem is részletezi e harcokat, csak az első vagy az első két nap összecsapásait említik meg. *Október 9-én* Istvánffy szerint a táborral délről szomszédos erdő felől támadott az ellenség, a csatában többen is elestek a törökök közül. Matthey du Mont megemlíti, hogy Mercoeur herceg a tábort a főleg hátulról rohamozó ellenséggel szemben szekerekkel megerősíttette és az ellenséget ágyúkkal lövette. A tábor nagy része egyébként nyitva állt és heves harcok dúltak délután 3 óráig. Szerinte ezen a napon érkezett meg Johann von Tilly alezredes a Lotharingiában toborzott 300 vértessel.[85] Nicolas de Montreux szerint Tilly csapata 12 szekér élelmiszert hozott magával, ami valamelyest csökkenthette volna a már éhező tábor gondjait.[86] Tilly alakulatát az erdő felől 3 ezer török és tatár lovas támadta meg. Tilly hősiesen védekezett, egy nyíl őt is súlyosan megsebesítette, de a rohamokat háromszor is visszaverte. Mercoeur herceg a teljesen bekerített vértesek segítségére Vehrlint küldte egy lovasdandárral, amely az ellenséget visszaűzte az erdőbe. A török állítólag 100, Tilly csak 12 embert vesztett, de az élelemszállítmány tatár kézre került.[87] Fejzi erről a napról azt mondja, hogy 200 tatár és 70—80 janicsár akadályozta meg azt, hogy az ellenség a várba élelmiszert juttasson be.[88] Valójában Tilly csapata nem a várba, hanem a táborba igyekezett csekélynek mondható szállítmányával.

Október 10-én a török újabb támadást indított a felmentő sereg tábora ellen. Istvánffy szerint a nagyvezír a táborban maradt 4 ezer janicsárral, többi hadát Mehmed kethüda vezetése alatt három hadoszlopban támadásra küldte. A török körülvette a tábort, de az ágyú és puskatűz miatt nem tudott oda behatolni.[89] Matthey du Mont leírása szerint az ellenség még nagyobb számban jelent meg a császári tábor előtt, mint a korábbi napokon. Húszezer török lovas hátulról rohamozott és Holach gróf kissé előrenyomuló lovasait megtámadták. A török mindenfelől igyekezett betörni a táborba, de a császári csapatok bátran harcoltak és zárt hadrendjüket megtartották, amelyben gyalogosok és lovasok keverten voltak.[90] Végül az ellenség alkonyatkor visszavonult saját táborába. Ezen a napon már komoly problémát jelentett az élelmiszerhiány. Matthey du Mont megemlíti, hogy Mercoeur herceg haditanácsot hívott össze. A haditanács résztvevőinek többsége úgy vélekedett, hogy el kell vonulni Kanizsa alól. A fővezér és Kollonitsch felhívta a figyelmet arra, hogy a visszavonulás nagyobb veszélyekkel járna, mintha ott maradnának. Közben megérkezett gróf Maximilian Salm 200 szekér élelemmel, amely 2 vagy 3 napra fedezhette a csapatok szükségleteit. Így a haditanács feloszlott és a döntést későbbre halasztotta.[91]

Az *október 11-i* harcokról a források keveset írnak. Kjátib Cselebi azt írja, hogy ezen a napon az iszlám sereg lovassága és gyalogsága újra támadást intézett az ellenség tábora ellen. Estig tartó ágyú- és puskaharc volt, s az emírek közül az aladsahiszári bég elesett.[92] Valószínűleg erre utal az egyébként kétes hitelű és túlzásokkal teli fethnáménak az a mondata, amely szerint „a hatodik napon az említett csillagsokaságú sereg (ti. a török — T. S. L.) rájuk zúdult; táboruk ellen számtalan zarbuzant állítottak és úgy szórták fejükre az ágyú- és puskagolyókat, mint a zápor vagy a jégeső."[93] Nicolas de Montreux arról emlékezett meg, hogy a török támadást indított,

85 *Matthey du Mont*, 329. o.; *Istvánffy*, 848. o. Utóbbi szerint október 10-én érkezett meg Tilly, a harmincéves háború későbbi híres hadvezére.
86 *Fethrentheil—Gruppenberg*, 214. o.
87 Uo.; *Istvánffy*, 848. o.; *Matthey du Mont*, 329—330. o.
88 *Vámbéry*, 725. o.
89 *Istvánffy*, 848. o.
90 *Matthey du Mont*, 330. o.
91 Uo.; *Istvánffy*, 848. o. szerint október 12-én jött Salm.
92 *Kjátib Cselebi*, 299. o.; *Naima*, 152. o.
93 *Fekete*, 156. o.

de az eső és a szél mindkét sereget erősen akadályozta. Szerinte Chaligni, Mercoeur herceg testvére táborát rohanták meg, de a 2 órás csatában 30 ezer török sem tudta áttörni állásait. Végül Mercoeur herceg verte vissza a török rohamot. Török részről 1200 fő esett el, míg a császári sereg csak 200 embert vesztett.[94]

Október 12-én a török újból hevesen ágyúzta a császári tábort az erdővel szomszédos oldal felől. A tatárok igyekeztek rajtaütni a táboron, de támadásukat visszaverték.[95] A felmentő sereg helyzete válságosra fordult, mert a Salm által hozott élelem legfeljebb néhány napra volt elegendő. A portyázó török és tatár csapatok az élelmiszerszállítmányokat elfogták, az utánpótlás útját teljesen elzárták. A katonák éheztek, a takarmányhiány miatt a lovak sorra hullottak el. A haditanács este megint összeült, hogy megtárgyalja a visszavonulás kérdését. Végül úgy döntöttek, hogy a Murához vonulnak, ahonnan nagyobb élelmiszerkészlettel térnek majd vissza Kanizsához. A fővezér és Kollonitsch ezúttal is hangoztatta ellenvéleményét, mivel tartottak attól, hogy elvonulásuk miatt Kanizsa védői reményüket vesztik és feladják a várat. Végül azonban Mercoeur herceg is elfogadta vezérei véleményét és a visszavonulást elrendelte.[96]

A császári sereget az *október 13-ra* virradó éjszakán riadóztatták és szigorú hadrendben megkezdték a visszavonulást. Ez rendkívül kényes hadműveletnek számított, a török és tatár lovasság várható támadása könnyen pánikot idézhetett volna elő, ami az egész sereg felbomlásához, katasztrofális vereségéhez vezethetett volna. Mercoeur herceg előreküldte a betegeket, sebesülteket és az ágyúkat a Mura partján levő, őrséggel ellátott hídfőálláshoz.[97] Istvánffy szerint Zrínyi György vonult elöl, őt követte Karl Ludwig Sulz az ágyúkkal és a poggyásszal. Utánuk vonult Hollach lovassága és a horvát bán serege. A hátvédet Nádasdy Ferenc, Kollonitsch és Thurn csapatai alkották.[98] A visszavonuló császári sereget Mehmed kethüda, Murad pasa, Haszán szigetvári bég és a tatárok üldözték.[99] Először az utóvédet támadták meg, Heinrich Matthias Thurn alakulatát. Mercoeur fővezér erre visszarendelte Kollonitsch, Tilly, Hollach és Nádasdy alakulatait. Az összecsapások során a török 20 ezer fővel hátulról és oldalról támadta a császári csapatokat. A rohamokat háromórás küzdelem után némi veszteség árán sikerült visszaverni. E csata egy mocsár átjárójánál folyt, hajnaltájban és kora reggel. Az ellenség visszaűzése után Mercoeur herceg rendezte a sorokat, a jobb szárnyra kirendelte testvérét vallonjaival, a bal szárnyra pedig Preiner gyalogosait. A felmentő sereg Letenyéig, a hajóhídhoz vonult vissza.[100] A visszavonulás nehéz hadműveletét a rossz terepviszonyok, az ellenség állandó támadásai ellenére nagyobb veszteségek nélkül hajtotta végre Mercoeur herceg. A málha, a szekerek egy része viszont az üldöző török csapatok kezére került. Kanizsát lényegében sorsára hagyták, bár a fővezér vissza akart térni a vár felmentésére. Az október 17-én már Szemenyénél állomásozó sereg azonban fokozatosan szétszéledt, nem lehetett visszatartani a csapatokat.

A törökök a felmentő sereg elvonulása után folytatták a vár ostromát és egy héttel később már a döntő rohamra készülődtek. A török krónikások szerint az oszmán sereg is nehézségekkel küszködött; élelmezési problémák voltak, s közeledett Kászim napja, a hadjárati idő vége. A várárok feltöltése sem haladt túlságosan előre.[101]

94 *Fethrentheil—Gruppenberg*, 214—215. o.
95 *Uo.; Matthey du Mont*, 330. o.
96 *Istvánffy*, 848—849. o.; *Matthey du Mont*, 330. o.
97 *Fethrentheil—Gruppenberg*, 216. o.
98 *Istvánffy*, 849. o.
99 *Kjátib Cselebi*, 300. o.; *Pecsevi*, 158. o. némely beglerbégeket említ; Fejzi szerint a szerdár nem engedte meg, hogy az ellenséget üldözzék, l. *Vámbéry*, 725. o.
100 A visszavonulás alatti harcokra a legrészletesebb *Matthey du Mont*, 331—333. o.; l. még *Istvánffy*, 849—850. o.; *Fethrentheil—Gruppenberg*, 217. o.
101 *Kjátib Cselebi*, 300, 302, o.; *Naima*, 155. o.

Paradeiser főkapitány a kanizsai őrség követelésére *október 21-én feladta a várat.* A feladás oka az volt, hogy felmentő seregre már nem számíthattak és lőporuk sem volt.[102] Az Ibrahim nagyvezírrel kötött egyezség szerint az őrség a hadiszerek kivételével elvihette ingóságait. Kanizsa eleste a dunántúli végvárrendszer súlyos vesztesége volt, megnyílt az út a török előtt az örökös tartományok és Bécs felé. Kanizsát a török egy újonnan felállított vilájet székhelyévé tette és erős őrséget helyeztek a várba. A nagyvezír sikerét nagyra értékelték Isztambulban is; III. Mehmed szultán Ibrahim pasát örökös nagyvezírévé tette.

A *kanizsai csata* a 15 éves háború több csatájához (győri, mezőkeresztesi, váci, sárréti, pesti) hasonlóan több napig tartott. Ezekből az összecsapásokból rendre a korszerűbb taktikával és fegyverzettel harcoló császári csapatok kerültek ki győztesen. A török állítólag 6 ezer főt vesztett,[103] a császári sereg vesztesége jóval kisebb lehetett. A mezőkeresztesi csatához képest csekély veszteségek okát abban látjuk, hogy *a két sereg egészét foglalkoztató nyílt csatára az adott terepviszonyok között nem került sor.* A harc nagyobb részben a védekezésre berendezkedett császári csapatok táboránál zajlott. A kanizsai hadjáratot (várostrom, az ellenséges tábor elleni harc) a legnehezebb, a legküzdelmesebb háborúnak nevezte Kjátib Cselebi. Véleménye szerint ez a hadjárat a nehézségek tekintetében felülmúlta az egri hadjáratot, s a mezőkeresztesi csatát is. Az ellenséges sereg visszavonulását, a mocsarakkal körülvett erős vár feladását a török krónikások Allah kegyelmének tulajdonították.[104] A császári udvar Kanizsa feladásáért a parancsnokot, Georg Paradeisert hibáztatta és azzal gyanúsította meg, hogy pénzt kapott a töröktől árulása fejében. A bűnbaknak megtett főkapitányt elítélték és kezének levágása után 1601-ben kivégezték.[105] Kanizsa védői valójában mindent megtettek és 43 napos védekezésük valóban a maximumot jelentette, amire az adott körülmények között képesek lehettek. A lőportorony felrobbanása után a védők már csak a felmentő seregben bízhattak. Mercoeur seregének visszavonulása után a török sereg bizonyosan képes lett volna arra, hogy ha a védők a végsőkig kitartanak, rohammal vegye be a várat. A védők a kétségbeejtő helyzetben a kisebbik rosszat választották, a döntő roham előtt szabad elvonulás fejében feladták a várat.

A felmentő sereget és Mercoeur herceget sem hibáztathatjuk Kanizsa elestéért.[106] A császári sereg, élelmezési bázisaitól messze eltávolodva, mindent megtett a vár felmentése érdekében. Több napon át lekötötte az ellenség erőit, ezalatt Kanizsa ostroma lényegében szünetelt. Az október 8-i csata kivételével azonban a jóval kisebb létszámú felmentő sereg defenzívában volt, csak a török támadások visszaverésére volt képes. Véleményünk szerint a *kanizsai kudarc okai* a következők voltak:

1. A Győrnél táborozó császári sereg a török haditerv megváltozása miatt *közel 1 hónapos fáziskéséssel* ért Kanizsához, amelynek sorsa ekkorára már megpecsételődött.

102 *Kjátib Cselebi*, 300—301. o.; *Naima*, 153—154. o.; *Fekete*, 156. o. Kanizsa feladását a török források Rebi-ülkhir hó 13-ra tették, az ellenség kivonulását a várból pedig 14-re; ez október 21-nek és 22-nek felel meg; a történeti irodalomban *október 22*-re datálta *Rónai Horváth J.*: i. m. 147. o.; Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. (Szerk. *Gunst Péter.*) Bp. 1968. 102. o.; *Magyarország hadtörténete* I. 226, 592. o.; *október 21*-re l. *Tóth S. L.*: A 15 éves háború (1593—1606). In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből II. (Szerk. *Makk Ferenc.*) (jegyzet) Bp., 1985. 166. o.; *október 20*-ra l. Magyarország története II. Bp. 1972. 633. o.; Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. I—IV. (Főszerk. *Benda Kálmán.*) II. (1526—1848). Bp. 1982. 422. o.

103 *Matthey du Mont*, 336. o.

104 *Kjátib Cselebi*, 302. o.; *Pecsevi*, 158. o.; *Naima*, 155. o.; egyedül a fethname állította be úgy, hogy az oszmán sereg támadásai késztették távozásra a császári sereget, l. *Fekete*, 156. o.

105 *Fethrentheil—Gruppenberg*, 218. o.; *Istvánffy*, 850. o.

106 Mercoeur herceget tehetetlen hadvezérnek nevezi *Doberdói Bánlaki J.*, i. m. 333. o.; a fővezér érdemeit a sereg megmentésében kiemelte már *Matthey du Mont*, 334—335. o.; *Istvánffy*, 850. o.; *Isolano*, 670. o.; újabban a szakirodalomban is pozitívan értékelte Kanizsa védelmét és Mercoeurt *Marosi Endre*, l. *Magyarország hadtörténete*, I. 226. o.

2. Döntő győzelemre az adott körülmények között (mocsaras terep, túlerőben levő ellenség, élelmezési nehézségek) nem volt lehetőség.

3. A terepviszonyok, a török tábor elhelyezkedése miatt a várba nem lehetett erősítést, utánpótlást beküldeni.

Шандор Ласло Тот

БИТВА ПРИ Г. КАНИЖА, 7—13. ОКТЯБРЯ 1600 Г.

Резюме

В ходе 15-летней войны (1593—1606 гг.) в Венгрии сложилось равновесие сил между Габсбургами и Османской империей. Великий визирь Ибрагим своими военными походами в 1599—1600 годах хотел достичь установления благоприятного статус-кво, который мог бы послужить ему основой для заключения мира. Турецкое военное руководство в обоих военных походах ставило своей целью отвоевание Эстергома, но в 1600 году в интересах обеспечения линии подвоза на военных советах, проведенных в Венгрии (в Осисеке и в Бабоче) изменил план военной кампании. Турецкая армия двинулась сначала на Бабочу, а затем на г. Канижа, бывший ключем Южного Задунавья (8 сентября). Кайзеровское военное руководство, проводившее оборонительную тактику, — как и в предыдущем году, — в 1600 году также ожидало противника в районе Эстергома, в силу чего события опередили его планы. Канижа уже почти месяц находилась под осадой турок, когда спасательная армия, возглавляемая герцогом Меркуром, 7 октября прибила к крепости. Турецкие войска могли лишь с трудом подойти к крепости Канижа, окруженной широкими, заболоченными крепостными рвами, осада затянулась. Однако после того, как была взорвана пороховая башня крепости, судьба Канижи была решена; защитники крепости могли лишь надеятсь на успех спасательной армиии.

Канижайская битва длилась в течение нескольких дней, с 7 по 13 октября. Кайзеровское военное руководство хотело обратить её в решающее сражение, но турки превосходили кайзеровское войско по райней мере и два раза (примерно 50 тысяч турок и не более 25 тысяч человек в габсбургской армии), кроме того болотистая местность не благоприятствовала открытой битве. Кайзеровские войска окопались в лагерях и успешно отражали возобновляющиеся ежедневно наступления турок. Против турецкого лагеря, находившегося на противоположной стороне болота, часть кайзеровских войск выступила с битвой лишь 8 октября (Коллонич, Герберштейн). Однако они не могли одержать решающей победы, так как турецкие части, сражавшиеся у кайзеровского лагеря, по приказу великого визиря повернули назад и поспешили на помощь великому визирю. В свою очередь герцог Меркур в силу неблагоприятных условий местности не смел со всем своим войском начинать наступление против турецкого лагеря. Кайзеровская армия, далеко оторвавшаяся от своих баз с провиантом, по рпичине голода, разразившегося в лагере, в конце концов вынуждена была отступить (13 октября). Армия, отступавшая в боевом порядке, отвила атаки преследовавших её турецких войск. Оставленная на произвол судьбы Канижа 21 октября капитулировала перед турками, продолжавшими осаду после 13 октября. Был создан новый турецкий вилайет с центром Канижа. С занятием Канижи турки захватили большую часть Южного Задунавья, пред ними открылся путь в сторону наследных провинций в Вены.

Sándor László Tóth

DIE SCHLACHT VON KANIZSA, 7—13. OKTOBER 1600

Resumee

Während des Fünfzehnjähriges Krieges (1593—1606) gestaltete sich ein Gleichgewicht der Kräfte zwischen den türkischen und den habsburgischen Reichen auf dem Gebiet Ungarns. Großwesir Ibrahim wollte durch seinem Feldzug von 1599—1600 einen günstigen Status quo erzielen aufgrund wessen er einen Frieden hätte schließen können. Die türkische Heerführung hatte zum Ziel in den beiden Feldzügen die Rückeroberung von Gran gesetzt, aber sie hatte den Feldzugsplan im Interesse der Sicherung der Nachschublinie im Jahre 1600 an den Kriegsräte in Ungarn (Eszék, Babocsa) verändert. Zuerst marschierte das türkische Heer gegen Babocsa, dann gegen Kanizsa, den Schlüssel von Transdanubien-Süd auf. (den 8-ten September).

Die eine defensive Taktik führende kaiserliche Heerführung erwartete den Feind wie im früheren Jahr auch 1600 im Raum von Gran und geriet dadurch in einen Schrittnachteil. Kanizsa wurde von den Türken schon seit fast einem Monat als die vom Fürst Mercoeur geführte Entsatzarmee am 7-ten Oktober die Burg erreichte. Die Burg von Kanizsa, die durch einen breiten, sampfig gemachten Festungsgraben umgezogen war, war für die türkischen Truppen schwer zugänglich und die Belagerung hat sich hingezogen. Nach der Sprengung des Pulverturms wurde das Schicksal der Burg von Kanizsa besiegelt, und ihre Verteidiger konnten nur auf den Erfolg der Entsatztruppen hoffen.

Die Schlacht von Kanizsa wurde tagelang vom 7-ten bis zum 13-ten Oktober geschlagen. Die kaiserliche Heerführung wollte eine Entscheidungsschlacht erzwingen aber die Türken hatten mindestens eine zweifache Übermacht (ung. 50 Tausend Mann und höchstens 25 Tausend Mann) und auch das versumpfte Gebiet war ungünstig für eine offene Schlacht.

Die kaiserliche Truppen haben sich in Lagern verschanzt und haben die sich täglich erneuernden türkischen Angriffe mit Erfolg zurückgeschlagen. Aber gegen das türkische Lager am jeneseitigen Ufer des Sumpfes marschierte ein Teil der kaiserlichen Truppen (Kollonitsch, Herberstein) erst in der Schlacht vom 8-ten Oktober auf. Sie konnten aber einen entscheidenden Sieg nicht davontragen, da die an den kaiserlichen Lager kämpfenden türkischen Truppen auf den Befehl des Großwesirs zurückkehrten und dem Großwesir zum Hilfe eilten. Fürst Mercoeur wagte aber nicht wegen den ungünstigen Terrainverhältnisse einen Angriff gegen den türkischen Lager zu eröffnen. Das sich von seinen Verpflegsbasen woit entfernte kaiserliche Heer mußte sich schließlich wegen der Hungernot im Lager zurückziehen (den 13-ten Oktober). Das sich in der Kriegsordnung zurückziehende Heer hat die nachjagenden türkischen Truppen abgeschlagen. Die ihrem Schicksal überlassene Burg von Kanizsa kapitulierte aber vor den türkischen Truppen, die den Kampf auch nach dem 13-ten Oktober vortgesetzt hat (den 21-ten Oktober). Mit Kanizsa als Zentrum entstand eine neue türkische provinzialische Verwaltungsgebiet (vilaet). Mit der Eroberung von Kanizsa besetzten die Türken den größten Teil von Transdanubien-Süd und wurde der Weg nach den Kronländern und nach Wien eröffnet.

KISS JÓZSEF

HADKÖTELEZETTSÉG ÉS HADIADÓ EGY KORONABIRTOKON 1731-TŐL 1745-IG

A korabeli Magyarországnak egyik legrégibb és ugyanakkor az egyik legnagyobb kiterjedésű koronabirtoka volt a Jászkun Kerület. Területét a kamarai összeírók 1699-ben 89 négyszögmérföldnyire, tehát kb. 890 000 katasztrális holdnyira, 1200 négyszögöles magyar holdakra átszámítva 1 186 666 holdnyira becsülték. Koronabirtok jellegét IV. (Kun) László 1279. augusztus 10-én Tétényben kiadott királyi oklevele alapján az uralkodók mindvégig elismerték s törvényeikbe is belefoglalták.[1] Ezek szerint a jászkunsági területumon fekvő birtokok és az ezeken tartósan megszállt kun, jász, vagy más nemzetiségű népesség betelepedésétől fogva az egész feudális korban a magyar királyi koronához tartozó birtokok és jövedelmek közé számított a szintén koronabirtok szabad királyi városokhoz hasonlóan. E területumnak és népességének kizárólagos földesura maga az állam, a királyi korona, illetve a magyar király volt, aki ezt a feudális földesúri jogát a nádor útján gyakorolta évszázadokon át.

A királyi ingatlan javak (bona regalia) sorában a koronabirtok (peculium coronae regii) főként abban különbözött a kamarabirtoktól (bona cameralis hungarici) és a kincstárra háramlott, vagy elkobzott fiskális birtoktól (bona fiscalia), hogy akár intézményi, akár magánföldesúr részére történő eladását, vagy elkobzását érvényes törvények tiltották.[2] Az I. Lipót-, illetve a III. Károly-féle abszolutizmus idején ezeket a tiltó törvényeket mellőzték.

Történeti előzmények

A magyar rendiség és az ország törvényei szerint a Jászkun Kerületnek mind az 1702. évi, mind az 1731. évi császári kincstári (Hofkammer) elkobzása, majd kiárusítása törvénytelennek minősült, mert az eladást illető döntés során az uralkodót a felségjognak csak egyik része illette volna meg, a másik része a magyar királyi koronáé volt, tehát az eladási ügyletekben egyfelől az uralkodó, másfelől az országgyűlési karok és rendek (Status et Ordines) csak együttesen és egyetértően dönthettek volna. Mivel az említett két uralkodó egyaránt mellőzte a magyar országgyűlés döntési illetékességét, azért a karok és rendek sohasem szavazták meg az 1702-ben birtokba iktatott Német Lovagrend és az 1731-ben birtokba vezetett Pesti Invalidus

1 Corpus Juris Hungarici. Bp., 1899. 108. o. „Cumani et Jassiges (Philistaei) omnes Bona et Proventus ad Coronam Regiam pertinentia recensentur."

2 *J. Nicolaus Kovachich:* Sylloge decretorum comitialium incliti Regni Hungariae. Pestini, 1818. 75. o. 1444: III. decr. 4. §., 1459:33 tc., Kov. Sylloge, 162., I. Lipót 1681: LLI. decr. 71 §., CJH Bp. 1900. 314.

Ház intézményi földesúri honosítását (indigenatus), a hazai földbirtokosok körébe való befogadását (incolatus).[3]

A Jászkun Kerület az első eladást illető törvénytelenségre azzal válaszolt, hogy 1703-ban az elsők között csatlakozott a Rákóczi-szabadságharchoz. A fejedelem a jászkunságiak kérésére felújította a középkori eredetű jászkunsági „általános insurrectio" katonaállítási gyakorlatát, s a jászkunságiak a Rákóczi-zászlók alatt harcoltak egészen a majtényi zászlóletételig. A szabadságharcot lezáró szatmári békeokmányba belefoglalták, hogy a Jászkun Kerület régi jogállása érvényben marad és sérelmeit orvosolni fogják. Ez az ígéret nem teljesült. A lovagrendi földesúri hatóság alá kényszerített parasztság gazdasági terhei növekedtek, állami és földesúri adója fokozatosan emelkedett.

Annak ellenére, hogy az 1715: XXXIV. tc. úgy határozott: a koronabirtok Jászkun Kerületet felerészben (250 000 r.Ft) a királyi kincstár (Magyar Királyi Kamara), másik felerészben (250 000 r.Ft) a karok és rendek „az ország közforrásaiból" kiváltják a Német Lovagrend birtokából, ez az intézkedés sem került végrehajtásra. Világosan utal ez is arra, hogy a pozsonyi országgyűlési rendek fő célja az volt, hogy a Jászkun Kerület közjogi státusát továbbra is felemás minőségben hagyják, s lakosságát ez úton közvetve mind a hadiadó, mind a földesúri adó fizetésére tovább is rákényszerítsék.

Ilyen vonatkozásban rendkívül fontos volt az 1715: VIII. tc., amely úgy intézkedett, hogy az eddigi magyarországi nemesi felkelés nem elégséges a birodalom védelmére, „ezért fel kell állítani egy állandó hadsereget, amely mind hazai, mind külföldi lakosokból állhat. E célból szükséges pénzmegajánlás, amiről a további országgyűléseken tárgyalni kell". Ezen az úton alakult ki az a felemás helyzet, hogy — elismerve a Jászkun Kerület koronabirtok jellegét — a jászkunságiakat kötelezhették a középkorból örökölt „általános felkelés", a generalis insurrectio katonaállítási gyakorlatára, ugyanakkor a nádori porták alapján kivetett állami vagy hadiadó fizetésére is.

Valójában kettős megterhelés sújtotta a Jászkun Kerületet a földesúri adóztatás mellett. Lényegében ezek ellen szerveződött az 1724—26. évi jászkunsági parasztmegmozdulás is, amely a lovagrendi földesurat bizonyos fokú mérsékletre késztette. S amikor belátta, hogy az évi 30 000 r.Ft földesúri árenda helyett csak 25 501 r.Ft-ot tud behajtani, s az országgyűlés sem szavazza meg részére az incolatus jogát, 1731-ben lemondott a Jászkun Kerületről az eddig is felerészben csendestárs Pesti Invalidus Ház javára.

Ezt a második adásvételi ügyletet is uralkodói utasításra bonyolította le az Udvari Kamara a Magyar Kamara közbeiktatása révén, tehát ismét az országgyűlés illetékességének mellőzésével. Ez azonban jelen esetben is elegendőnek bizonyult arra, hogy a Pesti Invalidus Ház — mint intézményi földesúr — teljes egészében gyakorolja az adásvételi szerződésben előírt földesúri jogait a Jászkun Kerületben. Felhatalmazást kapott arra is, hogy mind a földesúri adót (census seu arenda dominalis), mind a hadiadót (quantum contributionale) behajtsa a jászkunsági mezővárosoktól és községektől.

Azt is jól tudta, hogy a jászkunsági territorium koronabirtok jellege és az e területen tartósan megszálló kun, jász vagy más illetőségű lakosság szigorúan előírt hadkötelezettsége és a magyar királyi Koronához kötött hűsége kezdettől fogva törvényesen függ össze egymással. Az ide vonatkozó törvény[4] valóban előírta, hogy a jászkunságiak — ugyanúgy, mint a nemesek — részleges, vagy általános mozgósítás (insurrectio) idején a királyi zászló alatt, maguktól és személyesen (sub vexillo regio

3 Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, Invalidenamt Reg. (a továbbiakban — KA Inv.) 1731. Nr. 237. f. 54—55.; Actum Vratislaviae, die 8. Martii. 1731. Franciscus Ludovicus Elector., Staatsarchiv, Wien, Hofkammer- und Hoffinanz. Ungarn (a továbbiakban — Hoff. Ung.) rote Nr. 760. f. 264—65. Pressburg, den 28. Julii 1741. Ex Consilo Bellico. Továbbá 14. August 1741. Inc. Cancellariae Hungariae Aulicae per amice insinuendum...

4 *Ladislaus Endlicher:* Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Sangallen, 1849. 562. o.

et per se et personaliter), a nádor vezetése alatt kötelesek katonáskodni, „s ha közöttük valaki e tekintetben mulasztást tanúsítana, ugyanazt a büntetést és elítéltetést szenvedje el, mint... akik távolmaradásuk alatt hanyagoknak bizonyulnak".[5]

Csakhogy az új földesúr, a Pesti Invalidus Ház és ennek bécsi főhatósága, a gr. Gundacker von Althann, majd gr. Johann Herrmann Franz von Nesselrode tábornok elnöklete alatt működő udvari Comissio, amely végső fokon a császári Haditanácstól (kaiserlicher Hofkriegsrat) függött, már teljesen megváltozott történelmi körülmények között követelte meg a jászkunságiak királyi Korona iránti hűségét és hadkötelezettségét. Olyan időszakban, amikor az uralkodók nem választás, hanem a Habsburgok osztrák ágának fi- és nőági örökösödési törvénye alapján viselték a magyar királyi Koronát, amikor az uralkodó még 1702-ben kiiktatta a nádori joghatóságot a Jászkun Kerület fölött, s amikor e kerület nem rendelkezett országgyűlési részvételi és szavazati joggal sem. Az idézett törvény szerint a koronabirtok jászkunságiak az előírt hadkötelezettség és koronahűség ellenében évszázadokon át felmentést kaptak mindenféle magánföldesúri földjáradék és hadiadó fizetése alól, csupán az évi 3000 arany (12 000 r.Ft) nádori censust kellett befizetniök a Magyar Kamara pénztárába.[6]

Az adóztatási rendszer jellemző vonásai

Az eladottság időszakában tehát felmentést kaptak a nádori census fizetése alól, de koronahűségüket és hadkötelezettségüket továbbra is megkövetelték, emellett fizetniök kellett a nádori porták után kivetett hadiadót, amely a szinte minden évben kirótt rendkívüli hadiadóval együtt átlag 35—36 000 r.Ft-ra is megemelkedett. A jászkunsági mezővárosokban és községekben ráadásul tartósan ott terpeszkedett a lakosság nyakán a német vasas-, lovas- vagy gyalogregimentek katonasága. Az 1730-as években az országban és csatolt részein (Szlavónia, Szerémség, Temesi Bánság és Erdély) 15 gyalog-, 13 vértes-, 6 dragonyos- és 2 császári-királyi huszárezred volt beszállásolva. Ebből a 36 ezredből 2—3 ezred mindig jutott a Jászkun Kerületre is. Csakúgy, mint a hadiadó összegét, a beszállásolt katonaság létszámát is a nádori porták alapján osztották el a különböző közigazgatási egységekben. A városokban és a községekben állandóan jelen voltak a katonai beszállásolást, az ellátást és az átvonulást szabályozó tisztek, különítményükkel együtt. Így nemcsak a szállásadás (Einquartierung), az ellátás-élelmezés (Proviantausgabe), a porciózás, hanem a katonai átvonulás (transenna), a csapatszállítás, a szekerezés (expeditio, vectura) is az adófizető lakosságot terhelte.[7] Se szeri, se száma a Jászkun Kerület mezővárosi és községi tanácsülési jegyzőkönyveiben az ezekre vonatkozó hatósági intézkedéseknek,[8] valamint az aránytalan elosztásból eredő panaszoknak és az általában 12 r.Ft-ban kirótt büntetéseknek az adófizető mulasztókkal és a szolgálatmegtagadókkal szemben.[9]

5 Uo.
6 V. ö. Hunyadi Mátyás 1485: XI. tc. 11. §
7 *Kimutatás* a Magyarországon és csatolt részein (Szlavónia, Szerémség, Temesi Bánság és Erdély) elhelyezett birodalmi ezredekről az 1730-as évek elején:
a. *Gyalogezredek:* N. Pálffy-, A. Württemberg-, F. B. Harrach-, Bevern-, M. Starhemberg-, Jung Daun-, Marulli-, Neuperg-, Trautsohn-, (Fürstenbusch-), F. Wallis- (Erdélyben), Alcaudette-, F. Lothringen-, Lignewille- (Erdélyben), Lokstätt- (Erdélyben) és a Heister-gyalogezred (Erdélyben)
b. *Vértesezredek:* J. Pálffy-, Montecuccoli-, (Podstaszky-) Darmstadt- (Erdélyben), C. F. Mercy-, C. Cordua-, Hautcy- (Erdélyben), Veterani- (Erdélyben), Lanthieri-, Offeln-, E. Savoy-, Seher-, Hohenzollern- és a Lobkovitz-vértesezredek;
c. *Dragonyos ezredek:* Württemberg-, G. Althann-, Ferd. Bayern-, Jörger-, Lichtenstein-, Kevenhüller- (Erdélyben) dragonyosok;
d. *Huszárezredek:* Dessewffy-, Splényi- (Zungenberg-) huszárezred; (Kriegsarchiv, Wien, Invalidenamt, 1731. Nr. 369. f. 1—5. Pro nota nr. 1—2. Die in Königreich Hungarn et partibus annexis stehende Regimenter.)
8 KA Inv. 1733. Nr. 128. f. 58—67. Weilen dermahlen von Jászberény als dem Hauptort von Jassiger District die Deputirte hier, nach welchen sich alle andere Ortschaften richten. Pest, 16. April 1733., továbbá OL P 520 Misc. 418—19.
9 Szm Lt Prot. Oppidi Kardszag 1736-52. 16. o., 32—33. o., 59. o.; Szm Lt Jászb. lt. Prot. 1724—49. 208., 239., 243. o.; Szm Lt Jászfényszaru Prot. 1697—1786. 43—4. o.

Elvileg a katonatartás, az átvonulás és a szállítás költségeit pontos elszámolásokkal kellett volna nyilvántartásba foglalni városonként és községenként, továbbá a hadbiztosságoknál, majd a budai főhadbiztosi hivatalnál (General-Kriegs-Commissariat-Amt zu Ofen) beszámítani az évente esedékes hadiadó összegébe. Az adóbehajtás, az elszámolás és a beszámítás során azonban rendkívül sok visszaélés történt a jászkunsági lakosság rovására. Már a rendes hadiadó elosztása is aránytalan volt.

A Jászkun Kerület hadiadója az 1730/31. évre[10]

Város, község, kerület	*Nádori porta*	*Dicaszám*	*Hadiadó r. Ft*	kr
város:				
Jászberény		1 359,00	5 456	00
község:				
Jászárokszállás		502,00	2 008	00
Jászapáti		435,75	1 743	00
Jászfényszaru		415,00	1 660	00
Jászkisér		276,75	1 107	00
Jászalsószentgyörgy		195,50	782	00
Jászladány		186,75	747	00
Jászjákóhalma		160,00	640	00
Jászdózsa		143,75	575	00
Jászfelsőszentgyörgy		91,25	365	7
Jászmihálytelek		77,50	310	00
Jász Kerület összesen:	34,5	3 843,25	15 373	7
község:				
Karcagújszállás		400,00	1 600	00
Túrkeve		354,00	1 416	00
Kunhegyes		325,00	1 300	00
Kunmadaras		300,00	1 200	00
Kisújszállás		277,62	1 110	30
Kunszentmárton		265,00	1 060	00
Nagykun Kerület összesen:	16,5	1 921,62	7 686	30
város:				
Kiskunhalas		585,00	2 340	00
község:				
Kunszentmiklós		475,00	1 900	00
Fülöpszállás		275,00	1 100	00
Szabadszállás		250,00	1 000	00
Kiskunlacháza		201,00	804	00
Kiskundorozsma		135,62	540	30
Kiskun Kerület összesen:	16,5	1 921,62	7 686	30
Jászkun Kerület összesen:	67,5	7 686,49	30 746	7

10 KA Inv. 1734. Nr. 25. f. 2. Extractus Rationum Quanti Contributionalis Districtuum Jassigum et utriusque Cumanorum et quidem ab Anno Militari á 1. Novembris 1730. usque ultimum Octobris 1731. Ad singulam Dicam á Fl.Rh. 4.

Csupán összehasonlításul lássunk néhány más adatot is!

Pest—Pilis—Solt vármegye	140 porta után fizetett	63 769 r. Ft-ot,
Heves—Külső—Szolnok vármegye	100 porta után fizetett	45 549 r. Ft-ot,
Hajdú Kerület	41 porta után fizetett	18 675 r. Ft-ot,
Buda sz. kir. város	29 porta után fizetett	13 209 r. Ft-ot,
Pest sz. kir. város	11 porta után fizetett	5 010 r. Ft-ot,
Szeged sz. kir. város	11 porta után fizetett	5 010 r. Ft-ot.

Itt is kitűnik pl., hogy Szeged nádori portáinak a számába nem vették fel a szegedieknek a kb. 37 600 kh területen fekvő kiskunsági pusztákon (Csengele, Kígyós, Kömpöcz, Mérges, Seregélyes stb.) létesített tanyaszállásait és a kiskundorozsmai határban épített tanyáikat (tuguria), egész- és fél-ekés gazdaságaikat. Pedig ezeknek dica-száma elérte, sőt felül is múlta a kisebb jászsági községek gazdaságainak dica-számát.[11] Ez és az ehhez hasonló aránytalan adóelosztás a jászkunsági kerületi közgyűléseken sokszor szóba került, de érdemleges intézkedés nem történt.

A jászkunsági adónyilvántartás esetében első pillantásra szembe tűnik, hogy a Jász Kerület nádori portáinak a száma 1,5-del nagyobb, mint a Nagy- és a Kiskun Kerületé együttesen, dica-száma megegyezik a két kunsági összegével. Ha a három kerület területi arányait vesszük figyelembe, az aránytalanság még inkább szembetűnő. A Jász Kerület területe 19 négyszögmérföldnyire, tehát 190 000 kh-ra, vagy 253 333 magyar holdra, a Nagykun Kerület 21 négyszögmérföldnyire, 210 000 kh-ra, vagy 280 000 magyar holdra, a Kiskun Kerület pedig 49 négyszögmérföldnyire, 490 000 kh-ra, vagy 653 333 magyar holdra tehető a kamarai nyilvántartás szerint.[12] Az 1730-as években portánként átlag 113,9 dica-egységet számítottak, s dicánként 4 r.Ft-ot fizettek, 1 portára tehát 455,5 r.Ft jutott. Két jászsági község is volt, amelynek adóalapja az 1 portaszámot sem érte el, ugyanakkor Jászfelsőszentgyörgynek 64, Jászmihályteleknek 50 gazdasága, háztartása, illetve családja volt. Ma is előfordul, hogy egyes szerzők összetévesztik a nádori porták számát a közigazgatási egységek gazdaságainak a számával.[13]

A jászkunsági aránytalan adóelosztás mérlegelése során azt is figyelembe kell vennünk, hogy az 1730-as évek elején a Kiskun Kerületben 189 200 kh, a Nagykun Kerületben pedig 8000 kh területű puszta külső bérlők (Kecskemét, Nagykőrös, Szeged, Tiszaroff) használatában volt, e városok, vagy birtokosaik bérelték e kunsági pusztákat a Pesti Invalidus Háztól.[14] Mivel ezek a külső bérlők, illetve kunsági tanyagazdaságaik nem kerültek bele a jászkunsági állami vagy hadiadó-nyilvántartásba, azért a jászkunsági, s ezen belül főként a hadiadóval leginkább túlterhelt jászsági községek és e községek gazdái arra törekedtek, hogy a kunsági pusztákat ők vegyék bérbe, még azon az áron is, ha a korábbi külső bérlőknél többet is kellett fizetniök. Tárgyalt időszakunk végére (1745. május 6.) már valamennyi kunsági pusztát birtokba vettek a jászkunsági városok és községek, sőt 1736-ban Üllésen, 1742—43-ban Kiskunmajsán és 1743-ban Kiskunfélegyházán népes településeket, önálló községeket alapítottak.

Aránytalan volt az adóelosztás a kerületek között azért is, mert amíg a Jász Kerület kerületi, városi és községi tisztségviselőinek adóalapja, adóalanyai és adótárgyai

11 KA Inv. 1731. Nr. 237. f. 41—42. Emiatt Szeged és a Jászkun Kerület között a királyi Ítélőtáblán évtizedeken át tartó per volt folyamatban.

12 Magyar Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptiones (a továbbiakban — OL UC) 71:4 Conscriptio Jassigum et tam Maiorum quam Minorum Cumanorum. Praesent Budae, 16. Febr. 1700.

13 V. ö. *Tóth Tibor* (szerk.): Adatok Szolnok megye történetéből. Szolnok, 1980. 620. o. „Mezőtúr népe megfutott. A magyar adóösszeírók csak 4 portát találtak". Ugyanitt arról ír a szerző, hogy 35 év múlva, 1787-ben már 200 portája volt a városnak. Amint láttuk, az egész vármegyének volt 100 portája.

14 KA Inv. 1731. Nr. 237. f. 41—42. Aufsatz über die Arenda, wie Selbe mit denen Jassig- und Cumaner-Districten und zwar nachfolgenden Orthschaften und Partheien pro Anno 1731. in beisein Ende Unterschriebens ist geschlossen worden. Wien den 29. Julii 1731.

bekerültek az összeírásokba, ugyanis itt a tisztségviselők meghatározott fizetést kaptak a kerülettől, a várostól, vagy a községtől, a kunsági tisztségviselők ilyen állandó fizetést nem kaptak, de ennek ellenében vagyonukat nem is vették fel az adónyilvántartásba, tehát tisztségük idején mentesültek a hadiadó fizetése alól is. Ha tekintetbe vesszük, hogy ezek a tisztségviselők egyben a város vagy a község legvagyonosabb gazdái is voltak, könnyen belátható, miért olyan alacsonyak a kunságiak dicaszámai.[15] Így mentesült pl. 1735-ben Karcagújszállás mezőváros 24 tagú magisztrátusa és Kiskunhalas mezőváros magisztrátusa is a hadiadó fizetése alól.[16] A községi elöljáróságoknak általában 12 esküdt tisztségviselője volt adómentes.

Külön figyelmet érdemel a Szegeddel határos Kiskundorozsma katonai adóztatása. Br. Orczy István, a Pesti Invalidus Ház földesúri adminisztrátora 1731 nyarán a szegedi várparancsnoksághoz tartozó katonaság („National-Miliz") tanyás-gazdaságait a dorozsmai határban tőlük visszafoglalta ugyan, de azok 1733 nyarán újra birtokba vették a puszták gazdaságait. A szegedi várparancsnok, Baron von Weiss und Horstenstein ezredes „Fazekas Ferenc és Jósa Ferenc kapitányokat 150 fegyveres, válogatott emberrel és 50 lovaskocsival június 18-án vasárnap kiküldte feljebb megírt földünkre. A szénát felgyűjtvén, ugyanazon éjjel megrakodtak, Szent Péter és Pál napján elvitték. Maróthy Péter nemes kapitányunk másodmagával oda kiment Nagyságod és a Fölséges Uraság hatalmával protestált. A protestációra ez volt Fazekas úrnak resolutioja: Hallod-e, nem tudod-e, hogy agyonveretlek? Itt vész az véred ezen a földön".[17]

A dorozsmai elöljáróság Orczyhoz szóló levele nem járt eredménnyel, mert Szeged elöljárósága éppen az előző év októberében szavazott meg neki 600 r. Ft jutalmat, hogy a kun puszták használatát ismét engedélyezze.[18] Miután azonban Orczy 1733. augusztus 5-én lemondott földesúri adminisztrátori tisztségéről[19], a Pesti Invalidus Ház bécsi főhatósága, az udvari Commissio a volt szegedi főbírót, Podhradszky Györgyöt nevezte ki a Jászkun Kerület földesúri adminisztrátorává. Részére Szeged 400 r.Ft-ot adott át abban a reményben, hogy a délkiskunsági puszták kisajátítására vonatkozó pert az Ítélőtáblánál Szeged javára elő fogja segíteni.[20] Csak a perhalasztást tudta elérni.

Ilyen körülmények között a dorozsmaiak adótartozása állandóan növekedett. Hiába panaszolták, hogy őket a szegediek tizedfizetésre kötelezték, „...területünknek majdnem harmadrészét a szegedi katonák bírják úgy, hogy egyetlen dorozsmai lakosnak sem lehet négy zsáknál több vetése, hacsak nem árendál szántóföldet a szegedi katonáktól, és olyan nagy nyomorúságra kerültünk, hogy saját földünket vagyunk kénytelenek másoktól árendába venni. Lakosaink közül egyesek a mi területünkön kétszer szántanak, a szántás harmadik részét a katonák számára kell bevetniök, másoknak felerészét, amint az megfelel a szegedi katonáknak, kenyerünk ilyen módon van meg. Egy szegedi katona akkora szántóföldet bír, amekkorát 10 dorozsmai gazda. Maguk a katonák nem alkalmasak a szántóföldi művelésre, hanem árendába adják más szegedi lakosoknak vagy akiknek akarják. Igaz lelkiismerettel mondhatjuk, hogy egész Magyarországon ilyen nagy nyomorúságban nincs helység, mint a mi helységünk."[21] Kilátásba helyezték, hogy Kiskundorozsmát üresen hagyják és máshová költöznek el.

15 KA Inv. 1734. Nr. 365. f. 2. Pro memoria, 1734. Puncta 32.
16 Szm Lt Prot. Oppidi Kardszag 1736—52. 68—69. o., továbbá Szm Lt JKI B Capsa I. Fasc. 3. nr. 1—2. Observationes.
17 KA Inv. 1733. Nr. 224. f. 11. „...a nagy szárazság miatt a quartélyosaink lovainak sem tudunk hol kaszálni. Alázatosan kérjük ezen elszenvedhetetlen kárjainkat visszaadatni".
18 *Reizner János:* Szeged története. I. Szeged, 1899. 312. o.
19 Szm Lt JKI Prot. 1732—41. 109—10., KA Inv. 1733. Nr. 242. f. 1—2. Orczy ekkor 65 éves volt, tartalékos császári ezredes.
20 *Reizner*, i. m. 319. o. Podhradszky öccse, P. István Bécsben, a Magyar Kancellárián volt fogalmazó.
21 KA Inv. 1733. Nr. 342. f. 7. „In recentissima memoria poterit esse Illustrissimae Baronis Vestrae, quantas miserias turbationes damna debuerimus tollerare á militibus nationalibus Szegediensibus... Dorozsma, die 7. Julii, Anno 1733.

Mivel csekély kedvezményt kaptak, azért maradtak, viszont a szegedi milicisták a dorozsmai határban, kivált a híres Matty-tó vidékén, csak 15 gazdaságukban évente 220 szekér szénát gyűjtöttek és 523 pozsonyi köböl (ugyanannyi magyar hold) vetés alá való szántóföldet, az ugarral együtt 1046 holdat műveltek.[22]

Nemcsak ebben a térségben voltak viszonylag nyitottak a Jászkun Kerület határai, hanem a Nagykunság és a Jászság peremén is. A Pesti Invalidus Ház bécsi főhatósága 1731. március 4-én már írásbeli megbízást adott Mikovinyi Sámuelnek, a Hofkammer hivatásos mérnökének és matematikusának, a magyar tudományos térképészet első kiváló képviselőjének[23], hogy a Jászkun Kerület mindhárom egységéről egy-egy részletes térképet, majd egybefoglalva a három kerületet, egy fő térképet készítsen a geometriai szabályok előírásai szerint, tehát végezzen pontos földmérést is. Ezt a négy térképet mielőbb adja át az udvari Commissiónak. Ezért a földmérő és térképező munkájáért — beleértve minden ehhez szükséges költséget, amire munkája során szüksége lesz — 100 aranyat (400 r.Ft-ot) utalnak ki részére a Pesti Invalidus Ház házipénztárából készpénzben akkor, amikor a térképeket Althann elnöknek átadja.[24]

Orczy jelentéséből kitűnik, hogy Mikovinyi március 23-án Jászberényben megkezdte a felmérés és a térképezés munkálatait, amelyek egész éven át tartottak.[25] Mikovinyinak nem volt könnyű dolga a kerületek peremén úgyszólván mindenütt megtalálható önkényes pusztafoglalók és határsértő vármegyei földbirtokosok miatt. Ennek ellenére térképfelvételei rendkívül értékesek, mert a szomszédos vármegyéket is pontosabb nyilvántartásra késztette, sőt a határbejárások során a vitatott területek miatt fiskális perek keletkeztek, s ezek éveken át elhúzódtak. Ez viszont az adóztatási fegyelem lazulásához vezetett. Ilyen körülmények és a kettős adóztatás terhei mellett nem csoda, ha a Jászkun Kerületben időnként túlságosan felhalmozódott az adótartozás. Több község kénytelen volt kölcsönöket felvenni, malmot vagy más ingatlant zálogba adni a hitelezőknek, mert a földesúri adminisztrátor adótartozás esetén katonai végrehajtást (executio) kérhetett a Pesti Invalidus Háztól. Az invalidusok katonai executiója szinte évről évre megismétlődött. Franz Leopold von Hochenau ezredes, a Pesti Invalidus Ház katonai parancsnoka jelentéseiből kitűnik, hogy általában 40—50 főnyi invalidus katona tartózkodott a Jászkun Kerületben adóbehajtás végett.

Az első négy évben a kedvezőtlen időjárás (aszály, vízhiány, fagykár, marhavész, majd árvíz) okozott terméskiesést, a következő két évben a Békés vármegyei parasztmegmozdulás lecsendesítésére előírt katonai mozgósítás, 1736—39-ben az orosz—török háború során bekövetkezett transennális időszak, az alföldi nagy pestisjárvány, végül az osztrák örökösödési háború, a sziléziai táborokban való részvétel, s ennek kapcsán a redemptionális mozgalom (visszaváltás a földesúrtól) kiszélesedése miatt lazult fel a jászkunságiak adózási fegyelme, s fogyatkozott meg a lakosság tűrőképessége. Mindez azonban csak néhány esztendőben járt együtt az átlag 34—35 000 r. Ft földesúri árenda némi csökkentésével, de ez egyáltalán nem érintette a rendes és a rendkívüli hadiadót. Éppen ellenkezően, a legszűkösebb években is növelték a katonai beszállásolás ütemét, s ez valóságos elemi csapással is felért.

A nagy ínség idején, 1733 nyarán szállásolták el a Mercy-vértesezredet a Jászkun

22 KA Inv. 1734. Nr. 410. f. 1—8. Jászberény, 1734. november 20.

23 KA Inv. 1731. Nr. 39. f. 1. Mikovinyi Sámuel (1700—1750) korának nemcsak egyik kitűnő kartográfusa, hanem a bánya- és a vízügyek szakértője is volt. 1729-ben írta meg az „Epistola de Methodo Concinnandarum Mapparum..." c. tanulmányát a tudományos térképészet alapelveiről. Az előző évben Mikovinyi már járt a Jászkun Kerületben, Jászberényben csillagászati helymeghatározást végzett.

24 KA Inv. 1731. Nr. 39. f. 3. Demnach Samuel Mikoviny sich anerboten und versprochen für die in Pesterischen Invaliden Haus-geschäfte angeordnete Käyserlichen Hof-Commission die in dem Königreich Hungarn belegene Districtus Maioris et Minoris Cumaniae, dann Jassigum seu Philisteorum geometrice aufzunahmen und in Mappas zubringen. Wienn, 4. März. 1731.

25 KA Inv. 1731. Nr. 39. f. 2. Berichte Orczys. 1731. április 10. Ezek a térképek tehát 1731-ben készültek, kéziratban az udvari Commissio irattárában maradtak, s csak 1735-ben jelentek meg Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico-geographica c. művében.

Kerületben. A Jász Kerületben 5 századát, a Nagykun Kerületben 2 századát és a Kiskun Kerületben is 2 századát helyezték el.[26] A földesúr félt a jászkunsági parasztság megmozdulásától. Nem véletlen, hogy az egész ezred beszállásolása éppen akkor történt, amikor Orczy lemondásával az udvari Commissio új földesúri adminisztrátort nevezett ki a Jászkun Kerület élére. A katonai beszállásolás ezúttal viszont arra is alkalmat adott Jászberényben, hogy az előírás ellenére se adjon lakást a város az új adminisztrátornak. A magisztrátus arra hivatkozott, hogy a város költségén a beszállásolt tisztek számára épített tiszti lakások (Offiziers-Quartiere) és a néhány század elhelyezésére alkalmas katonai szállások el vannak foglalva, s csak a szintén a város saját költségén épült vendégfogadóban tudja elhelyezni az adminisztrátort és családját. Ez pedig bérlakás, amely mindenki számára csak térítés ellenében adható ki.[27]

Persze, az egész katonaságot még így sem tudták elhelyezni a tiszti lakásokban és a katonaszállásokon, a legtöbben éppúgy, mint a községekben, az adóköteles gazdák házaiban nyertek elhelyezést. De hogyan élt ez a beszállásolt idegen katonaság? Maga a földesúri adminisztrátor is panaszkodott a visszaélésekről: „Vegyük legújabb példaként Giltray kapitány urat a Mercy-regimentből! Neki a mi kerületeink több helységében volt tiszti szállása. Rendszeresen 13 és még több lovát tartották el ingyen abrakkal és szénával, 6 pénzzel fizetett lóporciójával, a konyháját sok egyéb szükségleteivel együtt. Egész éven át majdnem ingyen látták el. Nem beszélve más tiszt urakról. Az egyik strázsamesterének 3 fejadagot és lóporciót adtak természetben, na, és a tűzifát is. Mindez havonta 25 r. Ft-ra ment, ezek lassan-lassan kimerítik a népet — quae etiam sensim-sensim extenuant plebem".[28]

Valójában ő nem az adózó népet sajnálta, hanem magát sajnáltatta a főhatóság előtt, mert nem kapott ingyen lakást a várostól. Ezen viszont még Nesselrode sem tudott változtatni. Megterveztetett ugyan Anton Erhard Martinellivel egy kétszintes urasági székházat Jászberényben, Martinelli el is készítette tervrajzát és költségvetését[29], de a kerület és a város jól tudta, hogy a földesúr javára nem mondhat le a beruházó és az építtető jogáról. Inkább vállalta a saját költségen történő felépítést, amely öt évig tartott.[30]

Minden katonai beszállásolást nagy előkészületek előztek meg. Különösen nagy gondot okozott a Jászkun Kerületben a tüzelőfa beszerzése a saját szükségletre és a katonaság részére is. Az is előfordult, hogy a Jász és a Nagykun Kerület Csongrád vármegyében vásárolt építő- és tűzifát, mégpedig szénáért. Andrássy Zsigmond vármegyei alispán és Muhoray Mátyás jászkerületi kapitány 1734. szeptember 6-án Csongrádban kötött írásbeli szerződést, hogy a Mezőtúrhoz és a Szarvashoz szálló, „campérozó két nemes Regimentnek" ellátására a vármegye 34 regularis öl fát szállít, a Jász Kerület pedig minden öl fáért 2 (4 ökrös) szekér szénát tartozik szállítani minden fogyatkozás nélkül.[31] Ez évben már jó gabonatermés volt a kerületekben, s az értékesítés is fellendült.

A lengyel örökösödési háború idején, 1733—35-ben is nagy mozgásban volt az országban elhelyezett birodalmi hadsereg. Ezek a katonai szállítások is nagy terhet

26 KA Inv. 1733. Nr. 281. f. 1—5. Dislocatio militiae ex Incliti Regimine Mercyano in Districtu Jassigum et Cumanorum aliorum Locorum, ita exposcendi, assignati et dislocati exstitere.

27 KA Inv. 1733. Nr. 285. f. 1—2.

28 KA Inv. 1734. Nr. 70. f. 8. Excellentissime ac Illustrissime Domine S. R. Imperii Comes, Domine mihi Gratiosissime. Levél Nesselrode-hoz 1734. február 14-én.

29 KA Inv. 1734. Nr. 55. f. 1—3. Spezification der Materialien und Unkosten zu Erbauung des Gebäudes zu Jasperin, nachdeme darüber gemachten Grundrissen. Ez Martinelli költségvetése szerint 12 388 r. Ft 32 kr-ba került volna, de a város 1741-re sokkal olcsóbban megépítette, az anyagbeszerzést és a szállítást a jászkunsági községek vállalták, sokan dolgoztak rajta közmunkában is.

30 Anton Erhard Martinelli (1684—1747) császári építőmester. Részt vett a Pesti Invalidus Ház felépítésében 1728-tól 1742-ig. Előtte 1716—1728-ig Hölbling János és Fortunato di Prati budai építőmesterek tervei és irányítása szerint folyt az építkezés. Ez a folyamat igen lassú volt, mert az 1698—1735-ig a Savoyai Jenő herceg elnöklete alatt működő császári Hofkammer a Pesti Invalidus Ház alapítványi tőkéjét — amelyet Széchényi György esztergomi érsek helyezett le még 1692-ben — háborús célokra fordította.

31 Szm Lt JKI Prot. 1732—41. 175. Csongrád, die 6. Sept. 1734.

raktak a jászkunsági városokra és községekre. Pl. 1735. március 5-én az összkerületi közgyűlésen határozták meg, hogy a kerület 1 városa és 10 községe 624 szekeret köteles előállítani az átvonuló katonaság szállításához.[32] A transennát illetően figyelmet érdemel Kunszentmárton panasza: „...Helységünk három nemes vármegyének, Heves, Békés és Csongrád között maga egyedül fekszik úgy, hogy ezek közül akármelyiken eő-Felséghe népe által takarodik, Kunszentmártont semmiképpen el nem kerülheti, mert akár Erdélybe, akár a Bánátusba, Szolnoktól Arad felé, vagy ismét onnét vissza, Czibakházán vagy Szolnokon által Buda felé menjen, a kunszentmártoni Révet el nem kerülheti... a Körös vizén lévő Trajectusunk mindenkor szabad ususunkban s békességben volt. Az 1735. esztendőben... úgy megfelesedett eő-Felsége népe, hogy szegény Helységünk már sem marhával, sem kenyérrel a mindennapi transennát tartani elégtelen lévén, Lakósaink marháit személyválogatás nélkül levágták, Házakat circiter 50-ig valókat pro necessitatibus focalibus (nyakló nélkül) elpusztítottak."[33]

A földesúr udvari Commissiója előírta ugyan, hogy a beszállásolt és az átvonuló katonaság kártevéseit havonta jelentsék,[34] Nesselrode helyettese, gr. Caspar von Cordua hadbiztossági generális azonban csak ennyit jegyzett fel az ügyirat szélére: „Dominium non valet anticipare — az uraság nem tud könnyíteni".[35] Ugyanígy járt a Dél-Kiskunság is.

Minden jászkunsági helység nagy reménységgel tekintett az 1734 novemberében kezdődő vagyon- és adóösszeírás elé. Az udvari Commissio azonban gr. Károlyi Sándor tábornagy javaslatára Hódosy János Heves-Külső-Szolnok vármegyei földbirtokost jelölte ki az összeírás elvégzésére. Ez az összeírás öt hónapig tartott, de a részrehajlás és a megvesztegetések miatt az adófizető lakosság egyáltalán nem volt vele megelégedve. Csak azok a községek nyugodtak bele, amelyek tetemes ajándék ellenében némi kedvezményt kaptak. A legtöbb község azonban úgy vélekedett, mint a jászfényszaruiak: „Miután megtörtént a conscriptio a Nemes Jászságban és a Kunságokban, bár adta volna az Úristen, hogy ne hallottuk volna hírét sem annak az összeírásnak, amelyet Hódosy uram eő-kegyelme exoperált. Mert mióta minket összeírtak, bíró-tartó lakosaink között a Szegénység a felvétetett adót semmi úttalmóddal meg nem adhatja s nem is adja meg, aminémű conscriptio után vagyunk. A ránk osztott summát az esztendőn át tartott Bíró uram meg nem veheti. Az évről évre emelkedő teher miatt kényszerültünk sok summa pénzt felvenni... Helységünkből sokan elköltöztek, sokan kihaltak, összesen 53 Gazda hiányzik. A megmaradt teher csupán a Szegénységre hajlott, ezekről magunk között soha eleget nem tehetünk."[36]

A kunhegyesi elöljáróság panaszba foglalta, hogy az összeírás során nem számították be a nagy katonatartást. Mert a község területén 27 kompánia császári-királyi katonaság — a Koháry-regimentből 9, a Cordua-vértes regimentből és a Hautcy-vértesekből 18 kompánia — rostokolt 2—2 napon át, minden abrakot, szénát, húst, bort és más naturáliákat igénybe vett, a csapatszállítás miatt pedig — igavonó hiányában — szántás nélkül maradtak. Ugyanígy jártak Kunmadarason is, amikor a transenna alkalmával 5—6 mérföldre, Hajdúszoboszlóra és Debrecenbe irányították a szállítmányokat.[37]

Jászfényszarun kívül még 4 jászsági község küldött panasziratot az udvari Commissióhoz. Jászdózsa adóelmaradását az okozta, hogy sokan elköltözőfélben voltak, de az összeírásba ezeket is felvették. Jászmihálytelek is ugyanezt jelentette az össze-

32 Szm Lt Jászfényszaru lt. Prot. 1697—1786. 48. Vectura transennalis.
33 Szm Lt XI/I. Kunszentmárton, Prot. 1733—85. 125. o.
34 KA Inv. 1734. Nr. 365. f. 6—7.
35 KA Inv. 1734. Nr. 365. f. 6.
36 KA Inv. 1735. Nr. 34. f. 1—14. Proiectum quibusnam Locis et Quantum in Districtibus Jassigum necnon Maiori Minorique Cumaniae existentibus ex Summa Arendatitis... relaxari posset.
37 KA Inv. uo.

író bizottságnak, de az meg sem hallgatta őket, pedig jól tudták, hogy a még tavaly kölcsön kért összeg kamatját sem tudják fizetni. A jászjákóhalmaiak főként az 550-ről 800 r. Ft-ra felemelt földesúri árenda miatt emeltek panaszt, a jászapátiak és a jászkiséríek is megírták, hogy „sem a kivetett árendának, sem a portionale quantumnak a megfizetésére most már nem képesek".[38]

Ennek a panaszáradatnak volt némi eredménye. A kiskunságiak 200 r. Ft árenda-engedményt, a jászságiak 950, a nagykunságiak pedig 300 r. Ft engedményt kaptak, de a kivetett rendes és rendkívüli hadiadót ez nem érintette.[39] Adott körülmények között az is nyilvánvaló, hogy sem a földesúri adó, sem a hadiadó összege nem térült vissza a jászkunsági gazdaságba, ezért lényegében lelassította a gazdasági fejlődés ütemét. Ennek ellenére mégis jelentős fejlődésről adhatunk számot:[40]

Az összeírt adózó gazdaságok száma

		1728-ban	1735-ben	1744-ben
Jász Kerületben	gazdaság	1 831	2 305	2 458
	népesség	10 986	13 830	14 748
Nagykunságban	gazdaság	823	1 112	1 400
	népesség	4 938	6 672	8 400
Kiskunságban	gazdaság	592	651	1 374
	népesség	3 552	3 906	8 244
Jászkun Kerület	gazdasága:	3 246	4 068	5 232
	népessége:	19 476	24 408	31 392

Jóllehet, ezek az összeírások nem adhattak pontos képet a fejlődés üteméről, mert az adómentes gazdaságok hiányoznak belőlük, a termelőerők növekedésének tendenciáit mégiscsak jelzik. Nem vették fel az összeírásokba a városi, vagy a községi közbirtokokat (szántóföld, szőlő, kaszáló, rét és legelő), amelyeket közmunkában műveltek, s jövedelmeit a városi-községi közkiadásokra fordították. Nézzük azonban az adóterheket, amelyek nem térültek vissza!

A Jászkun Kerület gazdasága és adóztatása 1734—35-ben[41]

Kerület, város, község	*Gazdaságok száma*	*Hadiadó* r. Ft	kr	*Földesúri árenda* r. Ft	kr
Jászberény	893	6 840	—	5 300	—
Jászárokszállás	246	2 409	58	2 000	—
Jászapáti	258	2 055	15	1 810	—
Jászfényszaru	213	1 861	55	1 600	—
Jászkisér	172	1 273	44	1 200	—

38 KA Inv. 1735. Nr. 81. f. 1—2. Wienn, 28. März. 1735. „Von demselben untern 6. Febr. 1735. Anni proiectirte Relaxatio Census Dominalis mehrmahlen recommandieret..."

39 KA Inv. u. o. „...damit Unsere Unterthanen sich recolligiren und folglich in autrechten Standt gehalten werden gänglich nöthig zusein berichtet worden".

40 Szm Lt JKI Conscriptiones. 1728. B Capsa I. Fasc. 6. sub. nr. 34 a JKI 1734. B Capsa I. Fasc. 3., végül a redemptiót megelőző, szintén névsoros összeírások.

41 KA Inv. 1734. Nr. 208. f. 4—5. Jóllehet, az átlagos hadiadó 30 746 r.Ft 7 kr volt, de erre a katonai évre 6268 r.Ft 34 kr rendkívüli hadiadót vetettek ki, elég szerencsétlen módon.

Kerület, város, község	*Gazdaságok száma*	*Hadiadó r. Ft*	*kr*	*Földesúri árenda r. Ft*	*kr*
Jászalsószentgyörgy	142	1 289	15	950	—
Jászladány	139	1 201	54	700	—
Jászjákóhalma	87	680	40	800	—
Jászfelsőszentgyörgy	64	441	12	400	—
Jászmihálytelek	50	362	53	600	—
Jászdózsa	41	316	47	600	—
Jász Kerület összesen:	2 305	18 734	—	15 310	—
Karcagújszállás	291	2 226	40	1 780	—
Kisújszállás	192	1 454	13	1 000	—
Túrkeve	180	1 609	6	1 090	—
Kunhegyes	168	1 369	2	1 060	—
Kunmadaras	147	1 319	0	900	—
Kunszentmárton	134	1 230	25	790	—
	Kuncsorba puszta külső bérlőnél			150	—
Nagykun Kerület összesen:	1 112	9 198	42	6 770	—
Kiskunhalas	216	3 119	25	2 070	—
Kiskundorozsma	130	831	28	900	—
Kunszentmiklós	107	2 048	26	1 765	—
Szabadszállás	89	1 182	7	1 030	—
Fülöpszállás	76	1 170	42	930	—
Kiskunlacháza	33	729	51	900	—
	Kiskunsági pusztabérletek összesen:			4 235	—
Kiskun Kerület összesen:	651	9 084	59	11 830	—
Jászkun Kerület összesen:	4 068	37 017	41	33 910	—

Eléggé összesűrűsödtek tehát a gondok a Jászkun Kerületben 1735 áprilisában: a minden korábbinál nagyobb összegű hadiadó kivetése ugyancsak aránytalan elosztásban, a minden tavasszal visszatérő és lezáratlan határviták a szomszédos vármegyékkel, az összeírások során támadt elégedetlenség a földesúri tisztek és a helyi elöljáróságok, valamint az adófizetők különböző rétegei között. Több jászsági község és adófizető gazda nemcsak fenyegetőzött a kerületből való kiköltözéssel, hanem — főként a jobbmódúak közül — többen valóban ki is költöztek a nagy kiterjedésű kiskunsági pusztákra. Különösen nagy vonzást gyakorolt a Kiskundorozsma birtokához tartozó, de a szegediektől állandóan veszélyeztetett Üllés puszta, pedig akkor még nem voltak óriási földgázbázisai, melegvízű forráskútjai és virágzó szőlőültetvényei, de értékes kaszálói és legelői igen. A nagyobb mérvű kiköltözést azonban megállította a Békés vármegyei parasztmozgalom híre.

A jászkunságiak katonaállítása 1735-ben

Ismeretes, hogy a Jászkun Kerületben az általános mozgósítás, a personalis insurrectio hadkötelezettsége legutóbb a Rákóczi-szabadságharc során volt érvényben.[42] E nyolc esztendő folyamán volt idő, amikor a három kerület tíz lovas századdal és néhány gyalogos századdal, mintegy 1600 főnyi katonával harcolt a Rákóczi-zászlók alatt.[43] A szabadságharc leverése után a császári hadvezetés nem is bízott meg a jászkunságiakban. Savoyai Jenőnek, a Haditanács elnökének az utasítására gr. Károlyi Sándor altábornagy megbízta ugyan Orczy Istvánt, a lovagrendi földesúr adminisztrátorát 1716-ban, a török—osztrák háború kezdetén, hogy a Jászkun Kerületben rendeljen el részleges mozgósítást, de ez akkor nem járt semmiféle adókedvezménnyel. Temesvár és Pétervárad ostroma idején Orczy egy század jászkunsági katonával „az egész tábor élelmezését vitte".[44]

1717 augusztusában — amikor Hotyin felől nagy tatár sereg tört be Erdélybe a borgói sáncon és Besztercét, Dést, Belső-Szolnok vármegyét, a Kővár-vidéket és Nagybányát is feldúlta, majd Szatmár és Ugocsa vármegyék felé tartott — gr. Károlyi hadtestével a jászkunok is részt vettek a tatárok elleni harcokban. Károlyi erről így írt: „...magam pedig mind a Tiszán túl, mind a Tiszán innét való nemességet s jászokat is, alkalmas számúakat vévén össze, utána indultam... Hajnalra kelve a nagybányai s felsőbányai, mára-marosi s több összevert föld népe rajta ütött, s feles pogánysággnak veszedelmével, sok keresztény raboknak szabadításával 9000 lónál többet nyertenek tőle".[45] A tatárok feletti győzelemről és a zsákmányról Orczy is beszámolt Savoyainak 1717. szeptember 16-án írt jelentésében — „...magna quantitas christianorum captivorum e manibus Barbaricis erepta et in pristinam redactu fuerit libertatem".[46]

Ez a jászkunsági insurrectio említést érdemel azért is, mert helytállásuk elismeréséül 1718-ban a Jászkun Kerület négy zászlót kapott ajándékba a császári Neipperg-gyalogezredtől, illetve annak német lovagrendi ezredesétől, Johann Solanus Baron Späth von Zwiefalten landkomturtól. Természetesen ez a 4 zászló már csupán faragott zászlótartó kopjafa volt, amelyet hamarosan úgy szereltek fel, hogy a nehéz selyem lobogókat, a skófiummal hímzett címert és a feliratokat „az nemes Váras az maga költségén visellette".[47] Ez a katonai alkalmazás implicite elismerte a Jászkun Kerület koronabirtok jellegét s a jászkunok koronahűségén alapuló, a nemesekéhez hasonló hadkötelezettségét. S ha ezt valóban elismerték a bécsi főhatóságok, akkor megvolt a remény arra is, hogy a katonaállítás idején mentesülhetnek a hadiadó fizetése alól. Ez pedig 1735-ben mindennél fontosabb lett volna. Ez az alapvető oka annak, hogy a Békés vármegyei parasztmozgalom lecsendesítésére elrendelt insurrectio alkalmával a jászkunok igen nagy létszámmal jelentkeztek.

A mezőtúri és a békésszentandrási parasztmozgalom közvetlenül a Nagykun Kerület szomszédságában szerveződött, de a kunsági községeket nem tudta magával ragadni, hanem éppen ellene fordította, annál is inkább, mert Terbócs István kerületi kapitánnyal és Maczák István földesúri adószedővel — akik a kunsági községekben olcsón felvásárolt marháikat a szentandrási és a szenttornyai legelőkön hízlalták s velük kereskedtek —, továbbá a Békés vármegyei Haruckern-uradalommal — amely a Kunszentmártonhoz tartozó Bábotzka pusztát hatalmasul elfoglalta — bőven volt elszámolni valójuk.

Amikor a szolnoki császári-királyi várparancsnokság alezredese 1735. április 27-én

42 *Kiss József:* A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején. Bp., 1979. 65—80. o.
43 *Történelmi Szemle*, 1971. XIV. évf.1—2. sz. 35—38. o. *Kiss J.:* Jászkunok a Rákóczi-szabadságharcban c. tanulmány.
44 V. ö. *Nagy Iván:* Magyarország nemesei címerekkel és nemzedéki táblákkal. Pest, 1860. 7—8. k. 242. o.
45 *Szalay László* (kiad.): Gr. Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. Pest, 1865. I. k. 117. o.
46 KA Prot. Exped. 1717. E. F. 162.—195—97. Orczy. In Castris ad Semplenum, die 16. Septembris 1717.
47 Szm Lt Jászb. l.t. Prot. 1724—44. 246. Consacrált zászlók.

mozgósította a szolnoki lakosságot, ha a felkelő kurucok Szolnokot megtámadnák, a Nagykun Kerület is megkapta az értesítést a katonai készültségre. A Pesti Invalidus Ház parancsnoksága, Hochenau ezredes és a pesti Sóhivatal vezetője, Kaiser sótiszt a szolnoki császári-királyi Sóhivatal felügyelőjétől futártiszt útján és levélben értesült, hogy „Thúr, Túrköve, Szentandrás és vidékén — beider zu Thur, Turköve, Szentandrás und der Gegend einige Fahnen Kuruzen zusammen gesambt — néhány kuruc csapat összegyűlt. Túron rablással és fosztogatással ellenségesen léptek fel. Kinyilvánították, hogy megegyezés szerint Kőrösről és Kecskemétről is csatlakoznak hozzájuk".[48] A futártiszt beszámolt arról, hogy a Heves—Külső-Szolnok vármegyei alispán április 28-án összehívta a vármegyei vezetőket, br. Orczy István, Stössel Kristóf és Kozma Boldizsár szolgabírákat és másokat, hogy a környékben is meghirdessék az általános felkelést.[49]

Egerből a vármegyei vezetők azonnal Mezőtúrra küldték Kozmát, aki útba ejtette Szolnokot, hogy ott a katonai várparancsnokságtól fegyveres kíséretet kapjon. Mezőtúrra megérkezvén, a lázongók ezzel fogadták: „A csibészeket ez hozza magával. Önt élve kell megnyúzni és megsütni!"[50] Ezt követően tíz lázongót elfogtak és megkötözve Egerbe kísértek. Hárman közülük útközben megugrottak és Békésszentandrásra mentek. Kozmának Mezőtúron megmondták, hogy ebből a gyülekezésből kétségkívül lázadás fog keletkezni — „dem Commando beigebracht, dass aus dieser Zusammenkunft uhnfählbahr eine Revolte entstehen werde".[51] A fentebb idézett jelentésből kitűnik, hogy a pesti Sóhivatal, mellette a Pesti Invalidus Ház parancsnoksága és a szolnoki várparancsnokság között egy lovastiszt volt az összekötő.

A pesti sótiszt a Hofkammerhez küldte jelentéseit, jelezte, ha ezeket a zavargásokat nem lehetne elnyomni, akkor a pénztárat Budára, a Várba kellene átmenteni, „mi már mindent becsomagoltunk, ha a futártiszt veszedelmes jelentést hozna, a jobb asszonyokat, a gyermekeket és a legjobb poggyászokat oda küldjük — wir bessere Frauen, Kinder und die beste Bagage noch anrucks zuschicken".[52] Időközben Egerben újabb partikuláris megyegyűlést tartottak, Almásy János alispán pedig Pozsonyba ment a hírekkel, mert Pero Segedinac rác kapitánytól írásbeli fenyegetést kaptak az elfogott mezőtúriak kiszabadítása érdekében, „az elfogott embereket eresszék szabadon, mert különben kimutatják a foguk fehérét".[53]

Egerben április 28-án határozták el, hogy nemesi felkelést fognak meghirdetni, amelynek során minden nemes személy szerint, a helységek pedig portionale quantum szerint fegyverkezzenek, ugyanígy a jászkunságiak is; az insurrectiót Orczy ezredes (colonellus) vezeti.

A 66 éves veterán, udvarhű katona azonnal kapcsolatba lépett az egri és a szolnoki várparancsnoksággal, s ez utóbbi várőrség alezredese mozgósítási parancsot küldött a Jászkun Kerület központjába, Jászberénybe, hogy „a Maros és a Körös közt megindult támadásnak lecsendesítésére az Nemes Jász Districtus maga közt tegyen Dispositiót és Repartitiót".[54] Április 30-án kerületi közgyűlést tartottak Jászberényben a földesúri adminisztrátor elnökletével. Hivatkoztak arra, hogy a Jászkun Kerület a Szent Korona birtoka, ezért ősi törvényei szerint általános felkelésre kötelesek, személy szerint, saját költségükön kell a királyi zászlók alá vonulniuk — saját zászlóikkal együtt.

A kerület 1 mezővárosa és 10 községe 465 lovaskatonát állított elő. Jászberény-

48 KA Inv. 1735. Nr. 113. f. 2. Copia einer von denen zu Zollnok angestellten Kays. Saltz-Beamten an den allhiesigen Herrn Saltz-Inspector Kayser de dato 28. April. 1735. erlassenen Schreiben.

49 *Wellmann Imre* kitűnő tanulmánya, (*Dobrovics—Wellmann:* Parasztmozgalmak a 18. században, Bp., 1951) mellett a Békés vármegyei parasztmozgalomnak ezúttal csak a jászkunsági vonatkozásait ismertetjük kiegészítésként.

50 KA Inv. 1735. Nr. 113. f. 2. „Comitats-Offizieren nacher Thur gegangen, haben diese (S. V.) Schelmin mit, nachgesetzen Worthen verarestiret, nähmlich: Sie Ihme lebendig zuschinden, zubrathen!"

51 KA Inv. uo.

52 KA Inv. uo. f. 3. Pest, den 4. May. 1735. Johann Carl Voss von Ehrenfels Feldkriegs-Commissar.

53 *Szederkényi Nándor:* Heves-Külső-Szolnok vármegye története. Eger, 1893. IV. k. 210—11. o.

54 Szm Lt JKI Prot. 1732—41. 194—205. 1735. április 30.

ből Nagy Mátyás kapitány, id. Molnár Mihály hadnagy, ifj. Molnár Mihály hadnagy, Kovács Ferenc hadnagy és Morvay Mihály strázsamester, Jászárokszállásról Oláh István hadnagy, Jászapátiból Berente Boldizsár hadnagy, Jászkisérről Kövy András hadnagy voltak a parancsnokok. Valamennyien a város, vagy a községek főtisztviselői közül kerültek ki. Minden katonát az illetékes helység látott el 5 napra való kenyérrel, abrakkal és más eleséggel, továbbá a szükséges kocsikkal együtt.[55] Podhradszky földesúri tiszttartó vezetésével ez a jászsági lovasság a kibontott zászlók alatt vonult Szolnokra, hogy ott csatlakozzanak hozzájuk a nagykunsági és a kiskunsági századok is.

A Nagykun Kerület 1 mezővárosa és 5 községe 490 lovast küldött a szolnoki táborba, ezen belül Kunszentmárton 118-at Tóth András alhadnagy vezetésével, Kunhegyes 98 lovasát Ács Mihály alhadnagy, Kunmadaras 90 katonáját Szűcs János alhadnagy, Karcagújszállás 67 katonáját Tóth András bíró, hadnagy, Kisújszállás 62 főnyi csapatát Oláh István alhadnagy és Túrkeve 55 lovasát Hajdú Miklós alhadnagy vezette.[56]

A Kiskun Kerület 201 lovaskatonát állított elő az insurrectio során Fitzgerald Mihály kapitány, kerületi adószedő vezetése alatt. E két század tisztjei: Nánásy János kerületi kapitány, Herpay Mihály hadnagy, Maár Gergely hadnagy, Farkas György zászlótartó, Tóth Miklós zászlótartó, Patay Pál és Vass István strázsamester; élelmezési tisztek (Fourier): Kőrösy István és Maróthy Péter. Századonként 4 tizedes (káplár) szerepel a névsoros összeírásban.[57] Összesen tehát 1156 katonát állítottak elő. Ugyanakkor Szegedről a császári-királyi várőrség csak 300 katonát küldött táborba Mezőtúr felé, Debrecen pedig 50 főnyi csapatot küldött ki a kuruc tábor felderítésére. A nagyváradi császári-királyi helyőrség és Bihar vármegye felkelői mindössze 550 főnyi csapattal zárták le a Körösök vidékét.[58] Pest-Pilis-Solt vármegyéből, Gyöngyösről is csak 7—800 katona vonult Szolnokra Orczy vezetésével.[59]

A már igen késedelmes udvari Haditanács és 72 éves elnöke, Savoyai Jenő, még parancsot sem adott az általános insurrectióra, a kerületi hadbiztosságok és az érintett várparancsnokságok már elrendelték a mozgósítást, így szinte az egész Alföld mozgásban volt.

Túrkevéről május 2-án Pestre érkezett a község jegyzője és jelentette a Pesti Invalidus Ház hadbiztosának, Johann Carl Voss von Ehrenfelsnek, hogy hallomása szerint a „rebellisek" már 900-an vannak a Nagykun Kerülettel szomszédos helységekben és a környéken, lovakat, fegyvereket és más ott található értékeket magukkal visznek, de amit elfogyasztottak, azt készpénzzel mindjárt kifizették.[60] Voss ezt más értesüléseivel együtt mindjárt jelentette az udvari Commissiónak, továbbá hogy a hg. Lotharingiai-gyalogezredtől Szolnokról egy futártiszt katonai erősítést kért a budai várparancsnokságtól, Holzreich ezredestől, mert Köröstarcsánál a rebellisek bekerítettek egy szolnoki lovasjárőrt, amelyet Szelíd Ferenc hadnagy vezetett. Az összecsapás során a 16 főnyi járőrből egy őrmester és két huszár elesett, másik kettőt pedig foglyul ejtettek a felkelők, a hadnagy is alig tudott menekülni. Ezt követően Budáról 50 gyalogos katona elindult egy kapitány vezetése alatt, hogy „az említett szolnoki parancsnokságot megerősítse".[61]

A Szolnoknál összevont insurrectiós tábornak Orczy lett a főparancsnoka. Rajta kívül volt még két híres ezredese a vármegyei insurgens csapatoknak. Az egyik

55 Szm Lt uo. Conscriptio Militum Jassigum., továbbá Jászb. lt. Hiv. Tud. 6. cs. 118. sz.
56 *Tóth Dezső:* A Heves-Nagykunsági Református Egyházmegye múltja. Debrecen, 1942. 85., 114., 127., 139., 150. és 259. o.
57 Szm Lt. JKI Capsa II. Fasc. 1. Nr. 35,5. 1735. május 1., továbbá *Tóth János:* Kiskunhalas város története. Pest, 1861. 22. o.
58 *Dobrovics—Wellmann*, i.m. 33. o.
59 *Szederkényi*, i. m. 212. o.
60 KA Inv. 1735. Nr. 113. f. 4. Pest, den 3. May. 1735. „...und doch gleich auch was sie verzöhrten, mit baares Geld bezahlen thäten".
61 KA Inv. uo. „...von der Ofnerischen Garnison vorerwähntes Commando zu Zollnok verstercket worden".

Beleznay János hajdani kuruc ezredes, aki 1711-ben császári szolgálatba lépett, később a Cordua-regimentben szolgált, most pedig a Pest-Pilis-Solt vármegyei insurgenseket vezette. A másik főtiszt Halász Péter ezredes Dabasról, aki 1711-ben szintén császári szolgálatba állt, részt vett a török háborúban és a tatárok elleni győztes hadjáratban, majd a gr. Károlyi-féle huszárregiment rekrutázó tisztjeként éppen 1734—35-ben összekötő tiszt volt Károlyi, Pálffy, Savoyai és a Haditanács között. Most is összekötő tiszti beosztásban szerepelt.

Orczy május 4-én Szolnokon haditanácsot tartott, a csapatok letették az esküt, majd elindultak Mezőtúrra. Onnan Gyomán, Mezőberényen és Békésen át Gyula térségébe mentek. Közben Pero rác kapitányt, akit a szentandrási és a szenttornyai parasztzendülők a felkelés fővezéréül szemeltek ki, már május 2-án elfogták a határőr szerbek és bekísérték Aradra. Így a kuruc felkelők csalódottan húzódtak vissza Zaránd vármegye területére, táborukat pedig Erdőhegy községnél erősítették meg körvédelemszerűen. Mozgásterük azonban nagyon szűknek bizonyult, mert az ellenük mozgósított insurgensek a Körös—Maros vidékét előttük lezárták. Majd május 8-án a szerb határőr-zászlóaljak Erdőhegynél délről rárontottak a kuruc táborra, s iszonyú vérengzést vittek végbe közöttük. Az életben maradottak pedig időközben szétszóródtak, még a vezetők közül is, de nagyon sokan fogságba estek és az aradi vár börtöneibe kerültek.

Így az Orczy-tábor ebben az expeditióban egyetlen közvetlen összecsapásban sem vett részt, csupán nagy létszámával és alkalmas felvonulásával járult hozzá a parasztmozgalom lecsendesítéséhez, amely valójában már be is fejeződött, amikor május 8-án gr. Pálffy János tábornagy, országbíró mozgósító parancsa Békés vármegyébe megérkezett.[62] Ilyen körülmények között a bécsi intézkedés megkésett.

Orczy május 15-én még a táborból jelentette Pálffynak, hogy tábora még készenlétben áll, hadiszállását Gyula várában állította fel. Jelezte, hogy mint tábori főparancsnok „személyi és vagyoni büntetlenséget ígérő felhívást intézett a még szökésben lévő felkelőkhöz, sőt miután az elfogottak közül sokan letették a hűségesküt, sokan amnesztiát kaptak és elmehettek haza". A helyi körülmények alapos ismeretében ennél körültekintőbb és megfontoltabb intézkedést nem is tehetett volna. Május végén újabb levélben jelentette Pálffynak, hogy a felkelés leverésére vonatkozó feladatokat teljesítette, a megtorlással kapcsolatos eljárások már nem tartoznak reá, tehát visszatér Heves vármegyébe, a tábort pedig feloszlatja.[63]

Pálffy e jelentésekre nem válaszolt. Úgy tűnik, a katonai feladatok teljesítésén túl őt sem érdekelte az ügyek további menete. Otto Ferdinand von Traun generális, a Haditanács tagja azonban 1735 július elején figyelmeztetést küldött Orczy, Halász, és Beleznay címére „az önhatalmú amnesztia-osztás miatt", mert szerinte „ezek a vidékek csapataikkal ismét lázongást szíthatnak", tehát korainak minősítette az amnesztia meghirdetését.[64]

Ez a kései fontoskodás adott körülmények között merő képtelenségnek bizonyult. Bécsben viszont mások éppen a másik végletbe estek, amikor a Magyar Kancellárián — feltehetően a földesúri adminisztrátor összeköttetései révén — magas kitüntetéseket javasoltak a három udvarhű tisztnek, sőt ráadásul a jászkunsági földesúri tiszttartónak is, akinek öccse kancelláriai fogalmazó volt.

1735. augusztus 18-án a Magyar Kancellária a négy tisztet jutalmazásra terjesztette fel a Haditanácshoz, illetve a Hofkammerhez. A kitüntetésre irányuló javaslatban így fogalmaztak: „Amikor a csodálatra méltó erény az emberen úrrá lesz, másokat is magával ragad. A magyar nemzetben meglévő hűséget erénynek és jutalmazásra méltónak kell tekinteni. Ilyenféle hűségnek adták bizonyságát a ne-

62 KA Hofkriegsrat, Prot. Exped. 1735. Nr. 883. 1735. május 8. „...die Ortschaften Thur und Szentandrás sich hervorgethane Aufstände unter den sogenannten Capitän Pero, für Nachrichten eingelesten..."
63 KA uo. Nr. 817—18.
64 KA uo. Nr. 1324. f. 412. „...diese Bereiche mit ihren Mannschaften wieder die Tumultuanten aufstehen können"

vezett tisztek, akik meg sem várva a mi kegyes megbízásunkat, a Békés vármegyében összegyűlt lázongóknak útját állották, őket nemcsak létszámuk növelésében akadályozták meg, hanem visszaszorították őket Zaránd vármegyébe, s ennek eredményeként az oda érkező rác határőrcsapatok szétszórták a felkelőket. Így a köznyugalom megzavarásának a félelme megszűntnek tekinthető".[65] A Hofkammer először azt válaszolta, hogy „a legújabb francia—spanyol háború végtelenül nagy költségei miatt a fent nevezett személyek méltó jutalmazását nem tartja lehetőnek, ellenben javasolja, hogy a királyi helytartó, Lotharingiai Ferenc herceg — Franz Barri et Lotharingiae Dux — adományozzon nekik egy-egy nyakláncot, s erről értesítsék a Magyar Kamarát". Végül november 18-án a Hofkammer úgy döntött, hogy Orczynak egy 150 arany (600 r. Ft) értékű nyakláncot, Beleznaynak, Halásznak és Podhradszkynak pedig 100—100 arany értékű nyakláncot adjanak kitüntetésül — a Magyar Kamara költségére. A kitüntetés átadására 1736. január 12-én került sor.[66]

Ez az insurrectio és táborozás lényegében három hetet elvett a tavaszi termelőmunkából, s ráadásul azt az eredményt sem hozta meg, amit a jászkunságiak elvártak tőle. Ugyanis úgy tudták, hogy a katonaállítás és a hadbavonulás ideje alatt nem kell fizetniök a hadiadót, vagy legalább is a hadba vonulók családjai ez alól mentesülnek. Hamarosan kitűnt, hogy erről szó sem lehet. Amíg az említett tiszteket kitüntették, aranylánccal jutalmazták, a katonának bevonult adófizetőket újabb rendkívüli hadiadóval sújtották.

Az egész országra 17 000 pozsonyi mérő gabona és 32 000 r.Ft rendkívüli hadiadót vetettek ki. Ebből a Jászkun Kerületre aránytalanul sok jutott: 2123 p. mérő gabona és 3996 r. Ft 23 kr készpénz. Ezt a mennyiséget 1735. június 6-án, Jászberényben, az összkerületi közgyűlésen osztották el a kerületek és a helységek között a dica-számok alapján.[67] A gabonát Szolnokra és Budára kellett beszállítani a hadbiztossághoz.

Ebben az évben a termés ugyan igen jó volt a bő esőzés következtében, de a legszélsőségesebb időjárást is ekkor jegyezték fel. A nyár végén és még novemberben is olyan nagy szárazság volt a Maros vidékén, hogy Erdélyből a sószállítmányok elmaradtak. „Szállítanánk sót Erdélyből — 12 000 mázsát — ha a Maros egészen be nem száradt, el nem apadt volna" — írták a sótisztek.[68] A kiskunsági puszták legelői a tavaszi és a nyári esők nyomán feljavultak. Ezért a jászsági községek adóval túlterhelt gazdái közül sokan éppen a tél folyamán határozták el, hogy kora tavasszal Üllésre költöznek. Azt is tudták, hogy — amennyiben ott új községet hoznak létre — 3 évig mentesülnek a hadiadó fizetése alól. 1736. április 25-én a földesúri tiszttartó jelentette az udvari Bizottságnak: Üllésre, az új községbe csak szabad menetelű parasztok, gazdák települhettek be, közöttük örökös jobbágy — haereditarius subditus — nincsen.

A főként a Jászságból érkezett új telepesek vállalták, hogy a romokban lévő hajdani templomot újra felépítik, tisztességes lakóházakat építenek, szőlőt fognak telepíteni, mészárszéket és vendégfogadót hoznak létre, sőt a szomszédos Kígyós és Mérges pusztákat is művelés alá veszik és a szegediekkel szemben őrizetben tartják.[69] Ígéretüket csak kis részben teljesíthették.

Az újratelepült község elöljárósága mindjárt perbe került Szeged városi és katonai hatóságaival, mert az Üllléstől északra fekvő Pálos pusztát évi 300 r. Ft-ért Franz Anton Peer, a szegedi helyőrség gyógyszerésze bérelte a Pesti Invalidus Háztól,

65 SA Hoff. Ung. rote Nr. 532. „...hocque pacto metus turbandae publicae tranquillitatis sublatus exstiterit".
66 Uo. rote Nr. 693. f. 531—37. An die Königliche Hung. Cammer, damit ad notam solle genommen worden, dass dem Stephano Orczy, denen Beleznay, Halász und Podhradszky indem ein guldene Ketten durch dem Herzogen von Lothringen werde gegeben, wegen ihrer wider die in Békéser Comitat Unruhe vorgenommenen eifrig geprägt.
67 Bács-Kiskun megyei Lt Prot. Szabadszállás. V/401/a. Városkönyv 1731—59. 6—7. Egy dicát 31,5 r.Ft-tal számoltak.
68 *Réthly Antal:* Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701—1800-ig. Bp., 1970. 144—45. o.
69 Szm Lt JKI Közig. ir. Capsa II. Fasc. 1. Nr 12., 46. és 50.

s földművelőivel, szekereivel és állatállományával az üllési területen kellett átjárnia.[70] Ugyanakkor — mivel a község a királyi út (Via Postalis) mentén települt — az igen sűrűn beszállásolt császári-királyi katonaságnak, a mindenféle átvonuló seregeknek és a sószállító szekerezőknek teljesen ki volt szolgáltatva, s „kezdettől fogva jobban meg voltak terhelve, mintha rendszeres hadiadót fizettek volna.[71] Ezért 1743 elején Kiskunmajsára települtek át.

Az osztrák—török háború idején (1737—39) a jászkunságiakat nem mozgósították, de a katonai beszállásolás és ellátás terhe ismét ránehezedett a városokra és a községekre. Így pl.:

A Dessewffy-huszárezred három századának ellátása
1739. XI. 25-től 1740. I. 31-ig

Város, község	*Ellátási egység (porció)*				*Átszámítva*	
	katona-fejadag		*lóra jutó adag*		*r. Ft*	*kr*
	tiszti	*legénységi*	*tiszti*	*legénységi*		
Karcagújszállás	1 224	5 440	2 018	4 896	1 346	24
Kunhegyes	884	2 992	1 632	2 584	794	28
Kisújszállás	544	3 910	1 224	3 264	885	8
Kunmadaras	340	3 162	1 088	2 788	732	8
Túrkeve	170	—	272	—	41	32
Kunszentmárton	elszámolatlanul maradt transennák					
Összesen:	3 162	15 504	6 324	13 532	3 799	40

Ezekből az elszámolásokból[72] annyi mindenesetre kitűnik, hogy a Nagykun Kerületben elszállásolt katonaságot nem a hadbiztossági séma szerint számolták el az ellátási költségekben, hanem sokkal kevesebbet írtak jóvá. Karcagújszálláson volt 9 tiszt 16 lóval és 80 fő legénységi állományú katona 72 lóval. A 68 napra a tiszteket csak napi 2 fejadaggal számolták el, holott a hadbiztossági séma szerint 3—5 fejadagot kellett volna felszámítaniok. Így a 89 katona és a 88 ló élelmezése naponta csak 20 r. Ft-ba került elszámolás szerint, nem is beszélve az elszállásolás és az egyéb ellátás tényleges költségeiről. Hasonló számadásokat látunk a többi nagykunsági községben elhelyezett katonaság ellátását illetően is. Pl. Túrkevén csak 2 tiszt volt elhelyezve 4 lóval, itt 2,5 napi fejadagot számoltak el 68 napra 41 r. Ft 32 kr értékben. Egy napra tehát csak 37 kr jóváírás jutott. Ezt a két tisztet és 4 lovat a Habsburg-birodalomban sehol sem látták volna el ilyen olcsón, részben ezért is tartották itt az idegen katonaságot.

Az is előfordult, hogy a Kiskun Kerületben, Kiskundorozsmán két századot helyeztek el, de csak egy század ellátásáról adtak elszámolást, sőt kb. 80 főnyi közkatonát az elszámolásból is kihagytak.

70 KA Inv. 1735. Nr 342. f. 58., 1737. Nr. 217. f. 1.
71 KA Inv. 1743. Nr. 188. f. 267. „...Pagus Üllés...ut Incolae huius Loci velut in Via Regia existentes et omnibus transennis et condescensionibus nimium quantum expositi, adeoque aegre admodum subsistentes..."
72 KA Inv. 1740. Nr. 73. f. 2—3. Computus cum I. Militia trium Compagniarum I. Regiminis Hungarici Equestris Ordinis Stephano Dessewffyani Districtuum Maioris Cumaniae inquarterisentium, die 25. Febr. 1740. in Oppido Karcagújszállása occasione Congregationis Districtualis, initus modo sequenti curret. A tiszti fejadagot általában 5, a többit 6 kr-ral számolták el.

A Lotharingiai-gyalogezred egyik századának elszámolása 1739 decemberében Kiskundorozsmán[73]

	Ellátási egység		*Átszámítva*	
	katonára	*lóra*	*r. Ft*	*kr*
1 százados (capitaneus)	—	90	9	—
1 zászlótartó (signifer)	—	60	6	—
1 őrparancsnok (m. vigiliarum)	60	—	5	—
1 századírnok (fourerius)	—	30	3	—
1 seborvos (chirurgus)	30	—	2	30
1 dobos (tympanista)	30	—	2	30
3 küldönc (fourierchicz)	90	60	13	30
2 tizedes (corporales)	60	—	5	—
2 két-zsoldos (duplicarii)	60	—	5	—
9 közgyalogos (gregarii)	270	—	22	30
1 katona meghalt 26-án	26	—	2	10
1 élelmező futár (cursus annualis)	60	120	17	—
23 katona 30 napra	686	360	93	10

Maga a földesúri tiszttartó is panaszt emelt az udvari Commissiónál, hogy a Lotharingiai-ezred két százada már igen hosszú idő óta Kiskundorozsmán tartózkodik, holott az egyik századnak a Csongrád megyei Tápén kellene lennie. Küldjenek tehát parancsot az átvonulásra, mert a katonai elszámolás is csak egyetlen századról készült.[74] A századparancsnok, a zászlótartó és a századírnok fejadagját sem vették fel az elszámolásba, tehát vagy vendégnek minősültek, vagy pedig fizettek ugyan, de a jóváírás nem a hadiadó, hanem a községi pénztár javára történt meg.

Ezekben az években félelmetes körülmények között ment végbe a katonatartás és a hadiadó behajtása, mert 1739 januárjában a Dél-Alföldön és a Nagykun Kerület községeiben is elterjedt a pestis (lues pestifera), amelyet az átvonuló császári-királyi katonaság a török határsávból hozott fel. A járvány az ősz folyamán már a Felső-Kiskunság községeiben is szedte áldozatait. Sok helyen egész családok haltak ki. Hiába védekeztek a járvány ellen tűzzel, vízzel, füstöléssel, égetett szesszel és gyógyfüvekkel, kórokozóit és a védőoltást még nem ismerték, a járványt nem tudták feltartóztatni.

Jellemző, hogy a földesúri tiszttartó javaslatai alapján az udvari Commissio felhatalmazta a földesúri tiszteket arra, hogy a közvetlen örökös nélkül elhunyt gazdák vagyonát foglalják le, értékesítsék és a község adótartozásának törlesztésére fordítsák. A községi elöljáróságokkal egyetértésben így jártak el 6 jászkunsági községben:

Túrkevén	10 gazda után	10 ökröt	272 r. Ft	11 kr-ért,
Kunszentmiklóson	7 gazda után	7 ökröt	168 r. Ft	— kr-ért,
Szabadszálláson	5 gazda után	5 ökröt	120 r. Ft	— kr-ért,
Fülöpszálláson	4 gazda után	4 ökröt	96 r. Ft	— kr-ért,
Kiskunhalason	12 gazda után	12 ökröt	262 r. Ft	16 kr-ért,
Jászkiséren	17 gazda után	29 ökröt	748 r. Ft	18 kr-ért,
Összesen:	55 gazda után	67 ökröt	1 666 r. Ft	45 kr-ért

73 KA Inv. 1740. Nr. 73. f. 2. Die Mensi Januarii Anno 1740. in Districtu Minoris Cumaniae cum I. Compagnia D. Capitanei de Haxaire ex I. Regimini Pedestri Ordinis Caroli Lotharingiae Principi...
74 KA Inv. 1740. Nr 402. f. 1—5. Die 4, Decembris, Anno 1740.

értékesítettek, mint „Caducitas"-beli vagyonokat. A hadiadó és a földesúri adó tartozásait csak ilyen módon tudták kiegyenlíteni.[75]

Ezzel párhuzamosan folytak a földesúri tisztek felháborító visszaélései, amelyeknek során 1742 októberéig a Pesti Invalidus Ház földesúri tisztjei önhatalmúan 17 429 r. Ft értékű vagyont és készpénzt sajátítottak ki a saját maguk részére a kerületek városaiban és községeiben azon felül, amit a helyi hatóságok a caducitas-beli jóváírás szerint — tehát adótartozás címén — hivatalosan is jogosnak ismertek el.[76] Az udvari Commissio tíz hónapig tartó alkudozás és huzavona után a hatalmukkal visszaélő földesúri tiszteket leváltotta tisztségükből, de helyettük újakat nevezett ki: földesúri tiszttartónak Gosztonyi István Heves—Külső-Szolnok vármegyei táblabírót, egri lakost, összkerületi vicekapitánynak Morvay Mihályt, kerületi ügyésznek Szalay Istvánt. Részükre és az adószedők részére is új szolgálati utasítást adott ki az udvari Commissio, amely végre is engedélyezte a Jászkun Kerület közgyűlési, kerületi kapitányi és a városi, községi tisztségválasztási jogát, továbbá elismerte a nádor által kibocsátott rév- és vámmentességet biztosító jogot a jászkunságiak részére.[77]

Ez az eredmény sok vonatkozásban felért egy részleges győzelemmel a földesúri hatóságokkal szemben. A jászkunságiak ezt az eredményt is az osztrák örökösödési háború folyamán, a sziléziai táborokban tanúsított sikeres helytállásukkal vívták ki maguknak nagy áldozatok árán.

A Jászkun Kerület részvétele a sziléziai háborúban

Térjünk tehát vissza a jászkunsági hadkötelezettség és katonaállítás ismertetésére! Mária Terézia trónra léptét követően, az osztrák örökösödési háború kezdete után, gr. Pálffy János országbíró 1741. január 26-án fegyverbe szólította a nemességet a Sziléziában előretörő poroszok ellen. Az insurrectióra való parancs nem kerülte el a Jászkun Kerületet sem.

A Consilium Bellicum parancsa alapján gr. Johann Franz von Pratta a Pálffy-vértesezred colonellusa és hadfogadó tisztje március elején megjelent a Pesti Invalidus Ház parancsnokánál, Hochenaunál és hadbiztosánál, Johann Caspar Hueber ezredesnél, hogy a hadba vonulásról szerződést kössön velük, mint a Jászkun Kerület intézményi földesúri elöljáróival. Futártiszt útján azonnal Pestre rendelték a Jászkun Kerület földesúri tisztjeit és kerületi vezetőit. Március 3-án érkezett meg az aranynyakláncos Podhradszky tiszttartó, a Jász Kerület részéről Sipos Pál senator, a Nagykun Kerületből Terbócs István kerületi kapitány és Maár Gergely senator, a Kiskun Kerületből Földváry András kerületi kapitány. A katonaállítási szerződést 1741. március 4-én írták alá.[78] Hueber hamarosan jelentést küldött a szerződésről Nesselrodenak, az udvari Commissio elnökének, aki úgy rendelkezett, hogy a jászkunsági csapat Jászberényben szereljen fel, tegye le az esküt és ott vegye át az útiparancsot (Marschroute). Pratta Nesselrode intézkedése után csak március 16-án írta alá a szerződést és az elszegődő levelet, amely kivonatosan a következőket tartalmazza:

— a Jászkun Kerület 2 lovasszázadból álló egységet (Regiment) állít elő. Ez a regiment 5 főből álló törzset (Stab) alakít, századonként 198 lovast szerel fel,

— a regiment saját zászlók alatt vonul majd fel, április 25-én hajnalban indul Sziléziába, a betörő poroszok ellen, ahol a tábori szolgálat ez év október 31-ig tart,

75 KA Inv. 1740. Nr 208. f. 1—16. Conscriptio Caducitatum...
76 KA Inv. 1743. Nr. 188. f. 153—60. Extractus generalium Gravaminum Districtuum Jassigum et Cumanorum 1742. október 9.
77 KA Inv. 1743. Nr 275. f. 1—19. Wienn den 4. August 1743. Instructio pro Administratore Districtuum Jassigum et Cumanorum. Továbbá *Pintér Jenő* (szerk.): Jászberény rt. város levéltárában lévő kiváltságlevelek és oklevelek gyűjteménye. Jászberény, 1909. 87—89. o.
78 KA Inv. 1741. Nr 90. f. 1—5. Accorda et Conventionis respectu Copiarum Militarium a parte Districtuum Jassicum et utriusque Cumaniae...

— a jászkun regiment parancsnoka gr. Pratta legionarius colonellus. Vicecolonellusát, továbbá a századok parancsnokait és tisztjeit a jászkunsági katonai egységek maguk közül saját maguk választják meg, az egységeket közvetlenül ők vezetik,

— lovak, kocsik, fegyverzet, ruházat, felszerelés és élelmezés a Pesti Invalidus Ház hadbiztosával való megállapodás szerint történik. A kenyér-fejadagot napi 2 kr-ral a zsoldból (stipendium) térítik meg a hadbiztosságnak, a lóra jutó porciót nem kell fizetni, azt a hadbiztosság elszámolja.

— a fegyelmi jogkört a katonai szolgálati szabályzat szerint, a pallosjogot (ius gladii) a régi jászkunsági privilégiumok szerint a választott vicecolonellus gyakorolja,

— ha valaki az ellenség fogságába esik, otthonról mindjárt pótolni kell, a tábori szolgálati szabályzat minden tekintetben érvényes,

— a hadszíntéren szerzett zsákmányt a jászkunsági sereg ellátására kell fordítani.

Ugyanitt közölte Pratta a hadbiztossági sémát a felállítandó regiment állományáról és ellátmányáról:

Személyi állomány	*Katona-porció* *katonára*	*lóra*	*Havi zsold* *r. Ft*
Parancsnoki törzs:			
1 alezredes (vicecolonellus)	8	10	120
1 tábori káplán (capellaneus)	2	2	10
1 tábori orvos (chirurgus)	1	1	6
2 kocsis (famuli cum curribus)	2	8	8
5 fő	13	21	144
Első század (Una Compagnia):			
1 századparancsnok (capitaneus)	5	6	60
2 hadnagy (leuthinantes)	8	8	60
1 zászlótartó (vexillifer)	3	3	20
2 strázsamester (magistri vigiliarum)	4	4	18
1 századírnok (fourierius)	1	1	6
1 sípos (fistulatorius)	1	1	6
1 fegyvermester (faber)	1	1	6
6 tizedes (corporales)	6	6	36
183 közhuszár (gregarii)	183	183	732
198 fő	212	213	944
Második század:			
198 fő	212	213	944
5 fő parancsnoki törzs:	13	21	144
401 fő a személyi állomány	437	447	2 032
	A havi zsoldból levonva a kenyéradag		437
	A havi zsold készpénzben:		1 595

Ezt követően Pratta tovább szervezte a sereget Pest-Pilis-Solt vármegyében, ahol Zlinszky János alispán írta alá a szerződést és az elszegődő levelet. Itt áprilisban 800, május 15-ig pedig újabb 800 katonát kellett kiállítani, szintén könnyűlovasokból. Az egyik csapat parancsnoka Beleznay ezredes, a másiké pedig Dabasi Halász Péter ezredes lett.[79] Nesselrode parancsot küldött Huebernek, hogy a jászkunsági huszárregiment felszerelési és ellátmányi igényeiről a Hofkammernek is küldjön jelentést a hadbiztossági elszámolás érdekében. Megjegyezte azt is, hogy szerinte nem 400, hanem 1000 huszárt is küldhetne a Jászkun Kerület. Hozzáfűzte még, hogy az egyenruha („die Uniform") és a köpeny is egyaránt kék színű anyagból készüljön.[80] A Kiskun Kerületből 100 lovast állítottak elő Földváry kapitány vezetésével, a Nagykun Kerületből szintén 100 lovast Terbócs kapitány vezetésével, a Jász Kerületből pedig 200 lovast szereltek fel Molnár Mihály alezredes (Oberstleutinant) vezetésével.

A tiszti gyűlésen Molnárt választották meg a regiment parancsnokává, aki így Pratta helyetteseként szerepelt. A szervezés és a felszerelés során Hueber jelentette az udvari Commissiónak, hogy a jászkunsági regiment nem az aranynyakláncos földesúri tiszttartót választotta meg parancsnoknak. Nesselrode érdeklődésére a tiszttartó kénytelen volt mentegetőzni, különböző indokokra hivatkozni: Jászberényben kell maradnia, mert hivatalát nem lehet nélkülözni, a jászberényi börtön épülőfélben van, a rabok könnyen elszökhetnek — „die Carcerei zu Jászberény in eine besseren Verwahrungs-Standt zu setzen" —; a Jászkun Kerületet a környező vármegyék maguk között szét akarják osztani, a jászkunságiak a hamarosan megnyíló pozsonyi országgyűlésre ablegátusokat akarnak küldeni, holott ilyen követküldési joguk nincs, ettől el kellene őket tiltani.[81] Hogy a választás során mellőzték, elhallgatta.

1741. május 28-án ilyen körülmények között érkezett meg a jászkunsági huszárregiment a sziléziai Nyssaba, a „Brigada"-hoz, ahhoz a kb. 2—3000 főből álló gyalogezredhez, amelynek korábban semmi lovassága sem volt. Ott tudták meg, hogy ez a gyalogság április 10-én Mollwitz-nál már elvesztett egy csatát a nehéz fegyverzetű porosz túlerővel szemben. Ennek a gyalogezrednek — most már valóban „brigád"-nak lehet nevezni — a főparancsnoka gr. Wilhelm Reinhardt Neipperg vezénylő tábornagy (General-Feldmarschall) volt, aki a hosszú és fárasztó meneteléstől elcsigázott jászkunsági regimentnek 4 napi pihenőt engedélyezett.

A táborozás és az első csatározás kezdeti eseményeit egy tábori levél alapján érdemes figyelemmel kísérni. Június 3-án reggel megtörtént a hadbiztossági számbavétel és a szemle (Lustra), „délután Commandóba ment egész Milíciánk".[82] Aznap könnyű lovashadgyakorlatot tartottak, majd június 4-én hajnalban „az Olmisdorff helységben bezáratott Prussusokra reá ütöttünk és az egész helységet tűz által megemésztettük. Az házakban bezáratott Burgusok az iszonyú égés miatt igen elvesztenek. Ide nem messze lévén az ellenség tábora, kijövén annak segítségére 300 lovas Burgus, de azok közül is keveset bocsájtottunk vissza. A mi népeink közül pediglen ezen csatában Lengyel Mátyáson kívül az árokszállási Wiener Carol, Király György és az apáti Bali Ferencen kívül több el nem esett. Akkor lőtték el Róza néne Asszonyom fiát is. Ez megh lévén, visszatértünk az Commandóra. Harmadnap az egész Prussus Ármádia minden erejével együtt reánk jött, de akkor egy sem esett el a mieink közül, holott pediglen 140 ágyúval kilőttek hozzánk. Harmadnap visszatérvén az Prussus Ármádia, a mi népünk utána menvén, erősen űztük, aholott Aranyossy hadnagy

79 KA Inv. 1741. Nr 111. f. 1—16. Extract aus einer Ambts-Verordnung von mir General-Kriegs-Commissario Grafen von Nesselrode an den Herrn Feld-Kriegs-Commissarium Hueber. Dato Wienn, den 31. Martii 1741. Accorda et Conventionis respectu Copiarum Militarium a parte Comitatuum Pest—Pilis—Solt articulariter unitorum... etc. Dabasi Halász 1741. június 7-én esett el az ütközetben.

80 KA Inv. 1741. u.o. „...die Uniformen werden egal in blauer Mundur und gleich Mänteln gekleidet..."

81 KA Inv. 1741. Nr 152. f. 1—2. Podhradszky wird geantworthet. Jászberény, den 3. May. 1741.

82 Szm Lt Jászb. lt. Hiv. Tud. 1741. 8. cs. 38. sz. Nyssa, 1741. június 15.

uram szolgástul, fényszarui Csúz András, árokszállási Juhász András, mihálytelki Wiener Ferdinánd, Bali Márton, jákóhalmi Kónya Márton, felsőszentgyörgyi Basa Márton... kiket ha elfogtak-eh? vagy megöltek, máig sem tudjuk bizonyosan. De Kovács Bálint bizonyosan rab — amint mondják lenni, és lovakat is felesen el lőttek".

Ez a parancsnoktól érkező tábori levél csupán néhány kisebb ütközetről számol be, de ebből is kitűnik, hogy a visszavonuló ellenség nyomába szegődő huszár-attak is számos veszteséggel járhat. A beszámoló nem említ zsákmányt, vagy foglyot, inkább a veszteségeket sorolja fel. Majd így folytatja: „Arra nézve minden nap hal az Népünk, vesz fegyverünk, romlanak, döglenek lovaink, éjjel-nappal ruháink szakadnak. Eleve korán kérjük Kegyelmeteket, hogy megbecsült ruháinknak, fegyvereinknek, lovainknak, szerszámainknak árát otthon lévő Cselédinknek tegye le Kegyelmetek, mert egynek sem bizonyos haza menetele. Ezért is minden tehetséggel ügyekezzék az Becsületes Nemes Tanács, hogy rész szerint otthon maradott árváinkat contentálja, s erről informátióját amidőn elvárnánk, maradunk a B. N. Tanácsnak alázatos szolgái: Molnár Mihály, Molnár Imre, Iványi Imre, az egész Militia. Én Molnár Mihály köszöntöm magam Hitvesemet, Gyermekeimet és Fiamat, a Gazdaságot recommendálom Nekiek. De még én semmi ízben nem voltam az táborhelyen kívül".

Terbócs nagykunsági kapitány 1741. július 1-én a szileziai táborból, Najetz-ből írt levelet a kerületi hatósághoz. Beszámolt arról, hogy eddigi veszteségük 17 katona volt, ezek közül 11-en Aranyossi hadnaggyal együtt a poroszok fogságában vannak, de „a jövő héten meg fognak szabadulni, kiknek szabadulások végett most bizonyos napokig Armistitium (fegyverszünet) tartatik. A Jász és Kun és az új Pesti Militiának legelső actiojok mind a két részről igen szerencsés volt, úgy annyira, hogy a Prussus Népétül sok copjákat, zászlókat 72 rabokkal együtt cum laude, táborunkba behoztak. Mindeddig becsületünk fenntartásával Districtusunk előmeneteléért Fölséges Királyné Asszonyunk mellett hívségesen szolgáltunk, de nem kevés éhséggel és sanyarúsággal. Kire való nézve recommendálom Kegyelmeteknek a szegény Katonaságot annyiban, hogy az Három Districtusok ex communi consensu exoperálni méltóztassanak azt Generalis Commissarius Nesselrode Uram Eő-Excellentiájának, hogy a hónaponként való kenyereket akár elengedné, akár pediglen a Nemes Districtusok bonificálják a Commissariatusságnak ex praerogatis, hogy az 4 Ft-okkal hónaponként jobban élhetnének a szegény Katonák, mert másként vagy lopásra vagy szökésre kényteleníttetnek vetemedni, mely cselekedetek nem kevés kisebbségekre esnék dícséretes szolgálatunk után az N. Districtusunknak..." Utóiratként jelentette, hogy egy Újfalusi nevű kunmadarasi katona táborba menet közben elszökött egy fekete lovon. Úgy értesültek, hogy ez a fekete ló Hatvanban volna. Kérték, hogy Jászberényből Muhoray hadnagy menjen érte Hatvanba, a katonával együtt fogja el, a katonát pedig kísérje a kerületek Székházának börtönébe.[83]

Figyelemmel kísérték a szileziai táborokban szolgáló jászkunsági tisztek a hazai eseményeket is. Értesültek arról, hogy június 22-én nádorrá választották az országgyűlésen gr. Pálffy János országbírót, június 25-én királlyá koronázták Mária Teréziát, s ez az országgyűlés sem szavazta meg a Pesti Invalidus Ház indigenatusát, ugyanakkor a Jászkun Kerület vezetői a nádor asztalára helyezték a redemptionális kérelmet s megindították a panaszok áradatát a földesúri tisztek felháborító visszaélései miatt. A köztudatban, nemcsak az alföldi környezetben, hanem a vármegyékben is, futótűzként terjedt el a hír, hogy a jászkunságiak hamarosan felszabadulnak a földesúri hatalom alól, katonai érdemeik révén őket a nádor is pártfogásba vette. Az országgyűlésről érkező hírek hatására Földváry kapitány is helyettest állított

83 Szm Lt Jászb. lt. Hiv. Tud. 1741. 8. cs. 51. sz. Terbócs levele.

maga helyett a táborban, Pozsonyba sietett, hogy az ott lévő jászkunsági ablegátusoktól tájékozódjék a politikai fejleményekről. Ott értesült arról, hogy Podhradszky Pozsonyból hazaküldte Sípos és Kisvárday ablegátusokat, mert ők a redemptio sikere érdekében fáradoztak. A földesúr erről hallani sem akart.

A földesúri tisztek és a választott kerületi tisztek között emiatt óriási ellentétek feszültek.[84] Nemsokára Terbócs kapitány is szabadságra jött haza, Molnár alezredes viszont azért lett türelmetlen, mert a jászkun kerületi központból, Jászberényből június 16-áig még semmi írásbeli választ nem kapott leveleire, pedig az ő katonai, tábori felelőssége is volt akkora, mint az itthoni vezetők politikai felelőssége. Meg is írta: „...nem kis gyötrelmemre esik, sok rendbéli levelemre még csak egy vígasztaló választ is Kegyelmetektől nem vehettem. Mitül vagyon, elegendőképpen nem ítélhetem jónak jeléül lenni. Ámbátor minden dolgaim jól folynának is itten, mégis az ilyetén idegenség elegendő unalmat hozhatna. Annak okáért recommendálom, egy darab papírosát 4 kr-ral ne sajnálja Kegyelmetek a postára... Újabban Thasy Sándor, Horváth István kapitány szolgájával és egy árokszállási Hollósi Antal katona rabul estek, de rövid nap múlva azok is kiszabadulnak. Sreyer uram 100 lovas és 250 gyalog magyarokkal Boroszló alól hajtottak 650 hízott ökröket nyereséggel. Ezeknek párját július 10-én 30 tallérokon (60 r. Ft, összesen 19 500 r. Ft) eladtuk."[85]

Hogy ezt a tekintélyes összeget milyen arányban osztották fel a részt vevő katonai egységek között, arra adataink nincsenek. 1741. szeptember folyamán a pozsonyi országgyűlés pontosan meghatározta a Jászkun Kerület hadkötelezettségének mértékét és módját is. Előírta, hogy a Pesti Invalidus Ház — mint intézményi földbirtokos — 1 lovast, a kerületek pedig nádori portánként 1—1 lovast fognak adni.[86] Elszegődésük lejártával, megfogyatkozva, november elején hazatért Sziléziából a jászkunsági huszárregiment, előbb leszerelt, majd feloszlott.

A Jászkun Kerület a törvény előírása szerint 1741. december 20-án a reá eső 70 nádori portaszám alapján fel is szerelt és Pestre küldött 69 huszárt. Őket innen azonnal Pozsonyba irányították. Ezzel aztán meg is kezdődött az alkudozás a kerületek redemptióját kérelmező jászkunsági helyi elöljáróságok és a taktikai ígéretekben nem szűkölködő nádor között: hány fős kombattáns könnyűlovasságot tud táborba küldeni a Jászkun Kerület az örökösödési háború folyamán, s közben hajlandóak-e a jászkunságiak letenni az 500 000 r. Ft redemptiós összeget, hogy véglegesen kiváltsák magukat a Pesti Invalidus Ház földesúri hatósága alól. A tét tehát nem volt csekély, s ha a táborba küldött katonák sorsát és áldozatvállalását tekintjük, meglepően nagynak és kockázatosnak is mondható.

Vita tárgyát képezte a nádori porták száma is, mert a portaszám 67,5-ről 70-re történt felemelését törvényesen még nem erősítették meg. A nádor sürgetésére 1741. december 27-én a Jászkun Kerület a 67,5 nádori porta alapján újabb katonai egységet — portánként 4 lovast állított ki. A jászok és a nagykunok 1 kapitányt (centurio), 1 hadnagyot (tenens), 1 zászlóst (vexillifer) és 204 közhuszárt szereltek fel és küldöttek egy újonnan szervezett gyalogezred 4. légiójához — „Vestitus pro neo-eriganda Pedestri Militia ad Legionem 4." —, a Kiskun Kerület pedig 1 hadnagyot és 66 közhuszárt küldött táborba az előbb említett hadoszlop 5. légiójához. A rozsot (siligo) és a zabot (avena) a Pesti Invalidus Házban, illetve Budán kapták meg. Valamennyien innen indultak Pozsonyba, majd onnan a hadszíntérre.[87] Súlyosabbra fordult a helyzet, mert ez az alkalmazás már nem egy évre, hanem a háború egész tartamára szólt. A jászkunsági regiment parancsnoka továbbra is Molnár Mihály alezredes maradt, 1742. ja-

84 KA Inv. 1743. Nr 188. f. 224. Perceptae die 14. Júnii 1741. Továbbá: KA Inv. uo. 218. Jászberény, die 19. Julii 1741.
85 Szm Lt Jászb. lt. Hiv. Tud. 1741. 8. cs. 55. sz. Molnár levele Jászberénybe 1741. július 16-án.
86 Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás. Bp., 1901. 7. k. 56—7. o., az 1741:63. tc. 11. §
87 KA Inv. 1741. Nr 446. f. 1—8. Jászberény, die 27. Decembris 1741.

nuár 17-én gr. Károlyi Sándor tábornok értesítette a Jászkun Kerületet, hogy a regimentet fia, gr. Károlyi Ferenc ezredes légiójához csatolták.[88]

Ezt követően már előfordult, hogy a táborból többen haza szöktek lovastul, fegyveresen, főként azoknak a családoknak a fiai, ahol a pestisben elhaltak vagyonát, örökségét, caducitásbeli javait a földesúri tisztek: Podhradszky, Földváry, Maczák adóba, vagy saját célra kisajátították.[89] Ezért a földesúri tiszttartó 1742. április 13-án körlevelet intézett valamennyi jászkunsági város és község elöljáróságához: „...Könnyen megeshetik, hogy a táborokban egyik-másik a hadi-szolgálattól időközben megidegenedik, elszökésre és abból származható egyébféle rosszra is vetemedik... Minden helység bírája és lakója azonnal fogja meg a lappangó, szökevény hajdút vagy lovast és jó őrizet alatt küldje Jászberénybe! Őket eltitkolni senki ne merészelje! Aki ez ellen vét, büntetést kap, saját költségén hadi szolgálatra táborba vonul, ha erre alkalmatlan, maga helyett alkalmas katonát állít. Szoros vigyázással legyenek, hogy semmi külső idegen zsidókat pedig akármely szín alatt, akár hiteles passusokkal ne admittáljanak, házaikba, mezei szállásukra senkit — akárki légyen — befogadni ne merészeljenek, és az Tiszán által vagy szomszéd vármegyékbe utazni hiteles passus nélkül provideáljanak". Külön kitért a zarándokok, a templomokra koldulók és a cigányok jövés-menésének korlátozására. Cigányokat csak akkor fogadhatnak be, ha kovácsmesterséget folytatnak és hasznos szolgálatot tesznek a szántóvető embereknek. Ezeknek adjanak hiteles passust, de a környező vármegyékből érkezőket vissza kell verettetni. Felhívta a községek figyelmét a mezei pásztorok, a vendégfogadók és a csárdások felügyeletére. A bírák ellen büntetést helyezett kilátásba.[90]

Ennek a földesúri fenyegetésnek nem sok eredménye lehetett, mert a tiszttartó már minden tekintetben elvesztette hitelét és tekintélyét a jászkunsági hatóságok körében. A táborból pedig újabb hírek érkeztek: „...a Burguson erősen reá ütvén az magyarság, az Helységből kinyomta, de minek utána a prédának estek volna, a Burgus rendbe vévén magát, a mieinket erősen megabizolta (apasztotta, abisolieret — K. J.), de ugyan ismét — noha sokaknak elesése után is — az Helyet az mieink occupálták, és az Burgus két-annyi elesett. S azt mondják felőle, még eleitül fogvást oly vérontás mind a két részről nem volt, mint most" — írta Molnár alezredes 1742. június 3-án Pozsonyból.[91]

A bár sok emberáldozatot követelő, de igen eredményes tábori helytállás híre eljutott a császári Haditanácshoz és a nádorhoz is. Pálffy elismerte, sőt helyeselte a jászkunságiak redemptionális kérelmét, de teljesítését egyre súlyosabb feltételekhez kötötte. Úgyszólván lépésről lépésre zsarolta a kerületeket a már megadott katonai kontingens növelését illetően. 1742 augusztus elején, amikor híre jött, hogy a Mezőtúr és Czibakháza térségében elhelyezett Haller-gyalogezred egy batallionja pártot ütött, tisztjei ellen fellázadt, egyik kapitányát megölte, parancsot adott a Pesti Invalidus Ház parancsnokának, Hochenau ezredesnek: mozgósítsa a jászkunságiakat a felzendült gyalogság lecsendesítésére. Augusztus 5-től 24-éig a Jász Kerület 200 lovas katonával megfékezte a lázadást.[92] Ezt a Haller-regimentet a jászságiak jól ismerték. 1742 április folyamán Jászberényben volt elhelyezve teljes ellátásra.

Az elöljáróság erre így emlékezett vissza: „...mennyi számlálhatatlan károkat s nyomorúságokat szenvedett szegény Városunk az ingyen-fuvar, a beszállásolás és az élelmezés során, fele adónkért nehezen szenvedtük volna el. Hogy azért a

88 Szm Lt Jászb. lt. Hiv Tud. 1742. febr. 9. 8. cs. 100. sz.
89 KA Inv. 1743. Nr. 188. f. 153—60. Extractus generalium gravaminum Districtuum Jassigum et Cumanorum. 1742. november 9.
90 Szm Lt Jászfényszaru lt. Prot. 1726—86. 113—14. 1742. ápr. 13.
91 Szm Lt Jászb. lt. Hiv. Tud. 1742. június 3. 8. cs. 110. sz.
92 Szm Lt Jászapáti lt. Prot. 1742. Körlevelek. Jászdózsa lt. Prot. 1739—82. 9. JKI Hiv. Tud. 1742. augusztus 9. 8. cs. 130. sz. Jb lt. Hiv. Tud. 1742. augusztus 5.

jövendőben quártélyosokkal ne aggraváltatnánk, Excellenciádnak kegyelmességébe magunkat és szegény Városunkat alázatosan recommendáljuk".[93] Ennek ellenére a földesúri tiszttartó az udvari Commissióhoz írt jelentésében ismételten rebelliseknek szidta a jászkunsági vezetőket. A nádor végre ezt már megsokallta és 1742. november 21-én kelt leiratában szigorú megrovásban részesítette: „...végtére is Kegyelmed nem tudja félbehagyni a Jászkun Kerület és a jászberényi bírák ellen saját kénye-kedve szerinti felháborodását. Most is a gazdálkodó Uraság nevezete és színe alatt — sub specie et colore hospitalis Dominatus — mindenféle rosszindulattal és hiábavaló gyötrésekkel illetvén őket, akik pedig a hadi- és adókötelezettségükben, mind a földesúri jogokat illető dolgokban eleget tesznek. Ezért az ilyenféle önkényes háborgatásoktól egyszer már tartózkodjék Kegyelmed, másként megmutatom azt, hogy a Magyar Királyság nádora mit tehet az effélékben — secus demonstrabo in effectu id, quod possit in similibus Regni Hungariae Palatinus".[94]

Pálffy témánk vonatkozásában egyszerre kétfelé figyelt: hogyan állják meg helyüket a jászkunságiak a poroszokkal szemben a táborokban, s hogyan kellene katonai kontingensüket növelni, másfelől hogyan lehetne előbb-utóbb visszaszerezni a Nesselrode-Commissiotól, illetve a Pesti Invalidus Háztól a Jászkun Kerületet s ez úton az évi 12 000 r. Ft nádori censust.

Mindezt természetesen jól látták a jászkunsági helyi vezetők. Egyidejűen szívós és következetes küzdelmet folytattak a katonai létszám növelésére vonatkozó nádori igények és a Pesti Invalidus Ház tisztségviselőinek földesúri hatalmaskodása és súlyos visszaélései ellen. A földesúri tisztek már csak az invalidusok executios adóbehajtó különítményeinek fegyveres védelme alatt érezték magukat biztonságban. Sorozatos visszaéléseik feltárásával, a gazdaságot, a közigazgatást, a jogszolgáltatást és a vallás-szabadságot ért sérelmek felsorakoztatásával a kerületek vezetői küldöttségileg keresték fel a nádort Bécsben.[95] Írásban is kerületenként, városonként és községenként felsorolták a földesúri tisztek elleni panaszaikat. Végül kérték, hogy mint a Jászkun Kerület főbírája és nádori főkapitánya, küldjön ki egy magas rangú bizottságot, hogy az elszenvedett sérelmeket alaposan kivizsgálja, „hogy mi is Excellentiádnak kegyelmessége által ezen habzó keserűségünk után régi boldogulásunknak örvendetes révpartjára juthassunk".[96]

Hosszas huzavona után 1743. február 1-én az udvari Commissio ideiglenesen felmentette tisztsége alól a földesúri tiszttartót s felszólította, hogy tisztázza magát az ellene felhozott vádak alól. A fegyelmi bizottságot csak április elején küldték ki a Jászkun Kerületbe, s ez csak május 21-én fosztotta meg tisztségétől Podhradszkyt, de helyette újat csak augusztus 4-én állított.[97] Ezzel szemben a vizsgálat kezdetén, még április 9-én, Pálffy megküldte a jászkunok harmincad- és általános vámmentességére vonatkozó, megújított kiváltságlevelet.[98] Ez a legfelsőbb hatóságtól kibocsátott oklevél megerősítette a Jászkun Kerület lakóinak a koronabirtokot megillető jogállását, mert a harmincad-, a rév- és vámmentesség sarkalatos kiváltságaik közé tartozott, és ettől fogva ezt írásban is fel tudták mutatni a környező vármegyék vám- és révhelyein.

Nem sikerült azonban a katonai létszám csökkentése. Az osztrák örökösödési háború a vártnál sokkal hosszabbra nyúlt. A Jászkun Kerület 1743 végén már 400 huszárt volt kénytelen a poroszok és a franciák elleni táborba küldeni a regiment zászlói alatt. A következő évben ez a létszám már 1000 főnyire nőtt.[99]

93 Szm Lt uo.
94 KA Inv. 1742. Nr. 411. f. 2—3. Pozsony, die 21. Novembris 1742.
95 Szm Lt Jászb. lt. Hiv. Tud. 1742—49. 9. cs. 4. sz. 1742. augusztus 5. Továbbá: 1742. október 18. Túrkevén kerületi közgyűlésen. KA Inv. 1742. Nr 344. f. 1—3., Nr 353. f. 1—11. 1742 október 18.
96 Uo. 1742 augusztus 5.
97 KA Inv. 1743. Nr. 275. f. 1—19. Wienn, den 4. August 1743. Instructio pro Administratore Districtuum Jassigum et Cumanorum.
98 Vö. a 73. sz. jegyezettel! Jászapáti lt. Prot. Körlevelek. 51.
99 Szm Lt Jászb. lt. Hiv. Tud. 1742—44. 9. cs. 118.

A katonai kontingens felemelésére vonatkozó nádori igényeket a Jászkun Kerület vezetői hosszas egyezkedés, nehéz tárgyalássorozat és alku során tudták mérsékelni. A Haditanács és a nádor jól tudták, hogy a jászkunsági könnyűlovasság példásan helyt áll a hadszíntereken, a jászkunsági vezetők viszont arra is számítottak, hogy a kerületekbe 1742-től 1744 végéig újonnan beköltözött családok fiatalabb, katonaérett korosztályai sem mentesülnek a katonai szolgálat kötelezettsége alól, sőt éppen ezzel szereznek családjuknak valóságos jászkunsági jogállást és honosságot, az 1 000 lovas előállítását és felszerelését végülis elvállalták az általános mozgósítás esetére. 1744. augusztus 20-án a Pozsonyban tartózkodó jászkunsági ügyvivők: Horváth András jászsági, Nánásy János kiskunsági és Varró István nagykunsági megbízottak arról értesítették a kerületeket, hogy hamarosan általános mozgósításra lehet számítani a Jászkunságban, s hogy a redemptionális kérelem a királynő kezében van, a redemptió sorsa a mozgósítás eredményétől függ.[100]

S valóban, Pálffy augusztus 26-án általános felkelést hirdetett meg a Jászkun Kerület részére is, s ezt többek között így indokolta: „...a porosz király nagyszámú emberekből álló corpusa Silesiának szélire takaroszik, s ezzel Édes Hazánkba, mihelyt alkalmatosságát látja, becsapni szándékozik... a föld népeit tatárok módjára saját országába hajtotta, gazdagabb atyáknak leányait, férjeknek feleségeit elszedi és önnön maga tetszése szerint házasítja... Kegyelmetek is mennél számosabb lovaskatonát állítsanak hovahamarabb úgy, hogy mindezek első orderemre Országunknak Morva és Silesia felől való szélein és határán — nem másképpen, hanem egyedül a magunk és Országunk oltalmára — megjelenjenek... Ezt Eő-Felsége kétségkívül anyai kegyességének bizonyításával és Kegyelmetek szabadságának kézben tartásával el fogja ismerni".[101]

1744 szeptember elején a jászkunságiak 400 főnyi könnyűlovasságot szereltek fel és küldtek ki Morvaországba.[102] Mivel a nádor mindeddig csak ígérgetett, az összkerületi közgyűlésen, 1745. február 23-án, Jászárokszállás, Jászfényszaru, Jászdózsa és Jászjákóhalma, valamint a Kiskun Kerület nem szavazta meg az 1 000 katona előállítását és felszerelését. Kilátásba helyezték, hogy teljesen pusztán hagyják községeiket, ha őket továbbra is örökös jobbágyoknak tekintik — „...wenn sie als perpetuos jobbagiones traktieren."[103] Küldötteik Pálffynál is megjelentek, aki megbotránkozva utasította el őket.[104] Végül gr. Grassalkovich Antal királyi személynök csillapította le a küldötteket.[105]

A kerületek vezetői 1745. március 29-én tartott közgyűlésen határozatba foglalták az 1 000 huszár előállításának és felszerelésének kötelezettségét: a Jász Kerület 500, a Nagy- és a Kiskun Kerület 250—250 huszár felszerelését és táborba küldését vállalta. Összesen választanak 4 kapitányt, 4 hadnagyot és 4 zászlóst, minden kapitánynak a mundérjára és paripájára 200, a hadnagynak 150, a zászlósnak 100 r. Ft-ot irányoztak elő. Határozatba foglalták, hogy — amíg a katonák táborban vannak — az érintett családok mindenféle adózás alól felmentést kapnak, de visszatértük után a hadiadót fizetniök kell.[106] Az egyenruha („die Uniform") égszínkék posztóból készül vörös zsinórral, kétfelől makkos gombokkal. A menték prémje fekete színű lesz. A szablya-tarsolyokra címert rakatnak fel: „egy fél kéz karddal, tetejében a Korona". Ez a címer a magyar királyi koronához való hűséget és a hadkötelezettséget fejezte ki.[107] Ez volt a redemptió feltétele!

100 Uo. 9. cs. 122. Pozsony, 1744. augusztus 26., továbbá 127—35. 1744. október 6.
101 Uo.
102 Pest megyei Lt Kiskunlacháza lt. Capsa C. Fasc. 5. Nr. 1. 1744. november 19.
103 KA Inv. 1745. Nr. 4. f. 1—2., uo. Nr. 58. f. 1—6. 1745. január 6.
104 Szm Lt Jászb. lt. Hiv. Tud. 10. cs. 14. Pálffy levele. Pozsony, 1745. április 15.
105 Szm Lt JKI D Capsa III. Fasc. 2. Nr. 13. Grassalkovich levele Gödöllőről 1745. május 4-én.
106 Szm Lt Jászb. lt. Hiv. Tud. 9. cs. 1745. március 29-i generalis congregatio jegyzőkönyvi anyagából.
107 Uo. 10. cs. 1745. április 16. Pálffy levele Pozsonyból. Mária Terézia 1745. május 6-án írta alá a Jászkun Kerület redemptionális diplomáját, amelyet az éveken át tartó ígérgetés után hamarosan megkaptak a Jászkun Kerületek vezetői is.

Йожеф Кишш

ВОИНСКАЯ ПОВИННОСТЬ И ВОЕННЫЙ НАЛОГ НА ОДНОМ ВЛАДЕНИИ КОРОНЫ С 1731 ПО 1745 ГОДЫ

Резюме

Одним из старейших владений короны феодальной Венгрии (Krongut, bona coronalia) был Ясско-Куманский округ (der Jassich-Kumanische Distrikt). Территория области Ясскун составляла в 1735 году примерно 890 000 катастральных хольдов, а её население по весьма неполной переписи насчитывало 24 408 человек. Из этого на Яссшаг (Jassigien, Jassigia) приходилось 190 000 катастральных хольдов земли и 13 830 человек жителей, а на Великую Куманию (Gross-Kumanien, Cumania Maior) 210 000 катастральных хольдов земли и 6672 человека жителей, а на Малую Куманию (Klei-Kumanien, Cumania Minor) 490 000 катастральных хольдов земли и 3906 человек жителей.

Согласно законам XIII века, которые всё время обновлялись с тех пор, жители этих районов обязывались в случае дворянской инсуррекции на поставку солдат и вооружение их на собственные средства. В компенсацию за это жители освобождались от уплаты военного налога и не состояли под непосредственными ведомством феодала, не платили вотчинного налога. Помещение этих районов под ведомство частных помещиков запрещалось действующими законами. Государственно-правовое юридическое положение, принадлежащее королевскомйу имениюккороны, признавалось еще и правителями Габсбургов. Несмотря на это венская Придворная Судебная палата всё же продала два раза территорию Ясскун частному помещику: в 1702 году Тевтонскому рыцарскому ордену (der Deutsche Ritteroden), а в 1731 году пештскому военному учреждению, находившемуся в ведомстве императорской придворной, генеральской Комиссии, Пештскому Дому Инвалидов (das Kaiserliche Invaliden-haus zu Pest). На эти противозаконные шаги Вена решилась в интересах достижения тройной цели: тем самым она также хотела умерить финансовый крах ненасытной канцлерской казны (kaiserliches Aerarium) и содержания двора, населения Ясскуншага было наряду с военной повинностью принуждено выплачивать как военные налоги, так и феодальные налоги, в конце концов обязало жителей Ясскуншага предоставить квартиры имперским полкам, размещенным в этих районах (Einquartierung, Dislokation) снабжать их провиантом (Proviant-Verpflegung) а в случае военного ртанзитного перехода Transennalität, transenna) осуществлять транспортировку войск, несение экспедиционной службы (Soldaten-Expedition, vectura).

В рассматриваемый период эти закононарушения и тяжельые военные налоги и подати превратились в источник постоянного недовольства и сопротивления в кругах населения этих районов. Это однако служило поводом и для того, чтобы в венских придворных кругах ясскуншагское население клеймили бунтарями и почти постоянно держали под оккупацией чужеземными солдатами и под контролем. Так накапливались притоворения интересов. Особенно усугубилось положение, когда на основании статьи закона 1715. VIII дворянская инсуррекция наряду с практикой поставки солдат объявила об обязанности формирования постоянной армии наемников, и для этого было необходимо обложить населений новым военным налогом — «sine contributione comparari non posse!» Этот военный налог дворянство по-прежнему не платило, в противоположность этому с жителей Ясскуншага он взимался. В начале 1730 годов в стране было размещено 36 имперских полков, из них с избытком досталовь и на Ясско-Куманайский округ.

Время налогов особенно увеличивалось в военные периоды: во время войн за польское наследство (1733—1735 гг.), Австротурецкой войны (1737—1739 гг.)№ двух Силезский войны (1740—1742, 1744—1745 гг)., более того также и во время усмирения восстания крестьян в 1735 г. в комитате Бекеш.

Эта работа впервые с военно-исторической точки зрения рассматривает пятнадцатилетнюю историю земель короны до периода их выкупа на собственные деньги — редемпцио. Ясско-Куманайский округ освободился от феодальных тягот, выставив тысячу гусарод и выплатив редемпциональную сумму в 550-000 форинтов (рейнских гульденов), но он должен был и далее нести военную повинность и выплачивать военный налог — за чужие интересы, разумеется, без всякой охоты.

József Kiss

KRIEGSDIENSTPFLICHT UND KRIEGSSTEUER AN EINEM KRONGUT VOM JAHRE 1731 BIS ZUM JAHRE 1745

Resumee

Ein der ältesten Krongüter (bona coronalia) in Ungarn von feudaler Zeit war der Jassisch-Kumanische Distrikt. Die Größe seines Gebiets wurde 1735 auf 890 000 Katastraljoche geschätzt, die Zahl seiner Bevölkerung war in der mangelhaften Steueraufnahme als 24 408 registriert. Daraus entfiel ein Gebiet von 210 000 Katastraljoche und eine Bevölkerung von 13 830 Köpfen auf Jassigien, ein Gebiet von 210 000 Katastraljoche und eine Bevölkerung von 6 672 Köpfen auf Groß-Kumanien (Cumania Maior) und ein Gebiet von 490 000 Katastraljoche und eine Bevölkerung von 3 906 Köpfen auf Klein-Kumanien (Cumania Minor).

Laut Gesätze, die im 13-ten Jahrhundert gegeben und seitdem immer erneuert waren, wurden die Einwohner dieser Distrikte im Fall einer Insurrection der Adeln zu persöhnlicher Soldatenstellung und zur Rüstung auf eigene Kosten verpflichtet. Als Gegenleistung dafür wurden sie von der Zahlung von Kriegssteuer befreit und waren nicht direkt unter den Grundherren geordnet und zahlten keine grundherrliche Steuer. Die Unterordnung der Distrikte der Zuständigkeit der Grundherren war von gültigen Gesetzen verboten. Seine staatsrechtliche Rechtstellung, die ein königliches Krongut zukommt, war sogar von den Habsburg Monarchen anerkannt. Trotz all diesen verkaufte die Hofkammer von Wien den Jassisch-Kumanischen Distrikt sogar zweimal an Gutsherren; 1702 an dem Deutschen Ritterorden und 1731 an dem Kaiserlichen Invalidenhaus zu Pest, einem militärischen Institut das unter der Zuständigkeit eines der Generalscommissionen vom kaiserlichen Hof geordnet war. Diese gesetzwidrige Schritte wurden von Wien im Interesse eines dreifachen Ziels gemacht; Es wollte auch dadurch den finanziellen Konkurs des unersättlichen kaiserlichen Aerariums und Hofhalts zu mäßigen. Es hat die Bevölkerung von Jassisch-Kumanien neben der Kriegsdienspflicht auf die Zahlung sowohl von Kriegssteuer als auch von grundherrlicher Steuer gezwungen. Schließlich hat Wien die Bevölkerung von Jassisch-Kumanien zur Einquartierung und zur Proviant-Verpflegung der in der Distrikt stationierenden Reichsregimenter und zur Soldaten-Expedition im Fall einer Transennalität verpflichtet.

In der von uns erörterten Zeit wurden diese Gesetzwidrigkeiten und die schweren militärischen und Steuerlasten zur Quelle ständiger Unzufriedenheit und Widerstands unter der Bevölkerung dieser Distrikte. Das hingegen diente in den Hofkreisen von Wien als Vorwand, die Bevölkerung von Jassisch-Kumanien als rebellisch zu brandmarken und sie fast ständig unter fremder militärischer Besatzung und Kontrolle zu halten. So haben sich die Interessengegensätze angehäuft.

Die Lage wurde besonders schwierig als auf Grund des VIII. Gesetzartikels vom Jahre 1715, die Aufstellung einer ständigen Söldnerarmee bestimmt wurde, die neben der bisherigen Praxis der Soldatenstellung laut der adeligen Insurrection einen weiteren Last bedeutete, da die Auferlegung weiterer Kriegssteuer nötig wurde — "*sine contributione comparari non posse!*". Diese Kriegssteuer wurde von den Adeln weiterhin nicht bezahlt wogegen von der Bevölkerung von Jassisch-Kumanien ja. Am Anfang 1730-er Jahren stationierten 36 Reichsregimenter in Ungarn und aus ihnen fielen auch der Jassisch-Kumanischen Distrikt genug zu.

Die Lasten nahmen besonders zu zur Zeit der Kriege. Während des polischen Erbfolgekriegs (1733—35) des österreichisch-türkischen Krieges (1737—39) der zwei schlesischen Kriege-- (1740—42 und 1744—45) sogar auch während der Niederschlagung des Baueraufstands vom Jahre 1735 im Komitat Békés.

Aus Kriegsgeschichtlicher Hinsicht ist diese Studie die Erste, die eine Darlegung der fünfzehn Jahre langen Historie dieses Krongutes vor der Redemption (dem Rückkauf auf eigenen Kosten). Der Jassisch-Kumanische Distrikt wurde 1745 gegen die Stellung 1000 Husaren und die Zahlung der redemptionalen Summe von 550 000 rheinischen Gulden von dem grundherrlichen Lasten befreit aber er mußte die Kriegsdienstpflicht und die Kriegssteuer auch weiterhin — für den fremden Interessen verständlicherweise nicht gern — übernehmen.

BÉNYEI MIKLÓS

A LUDOVIKA KATONAI AKADÉMIA KÉRDÉSE A REFORMKORI ORSZÁGGYŰLÉSEKEN

Egy magyar katonai főiskola felállítása a rendek régi, még a XVIII. század végéről származó követelése volt. Elsősorban a nemzeti önállóság szempontjából tartották fontosnak, de reménykedtek abban is, hogy egy ilyen tanintézet tágabb lehetőséget nyithat a magyar nemes ifjak előtt a katonai pályán. Bár a bécsi udvar nagyfokú bizalmatlansággal fogadta a gondolatot, mert a hadsereg egységét féltette, a nemzetközi helyzet alakulása (a francia forradalom, a napóleoni háborúk) miatt mégis jobbnak látott bizonyos engedményeket tenni. 1791-ben megígérte a magyar katonai akadémia létrehozását, majd hozzájárult az 1792:9. törvénycikkhez, amely kimondta, hogy a magyar tisztek fiai lehetőség szerint alkalmat kapnak a katonai akadémiákon való tanulásra.[1] A jakobinus mozgalom felszámolását követően egy időre elakadtak a tervezgetések is. Csak 1802-ben iktatták törvénybe (1802:4. tc.) az országos rendszeres bizottság javaslatát, mely szerint a hazai katonai főiskola megnyitásáig az egyetemen kell hadtudományi tanszéket szervezni. Az 1806-ban kiadott második Ratio Educationis már két professzor alkalmazásáról beszélt, de mindebből semmi sem lett.[2] Időközben több magánalapítványt tettek[3], majd 1808-ban az inszurrekció körüli országgyűlési viták kapcsán olyan mennyiségű felajánlás történt, hogy törvényt alkothattak a főiskola megalapításáról. Mivel épp akkor koronázták meg a királynét, Mária Ludovikát, és ő igen nagy, 50 000 ft-os összeget adományozott az intézetnek, azt róla nevezték el. A király a váci Tereziánum (nemesi akadémia) megüresedett épületét ajándékozta e célra.[4]

„A katonai Ludovika-akadémiáról" szóló 1808:7. törvénycikkely szerint az intézet „kizárólag a magyar ifjaknak a katonai tudományokban leendő kiképzésére szolgáland", akik a rendes hadseregben és a nemesi felkelés alkalmával tisztek lesznek majd. Elsősorban nemesek és városi polgárok fiai vehetők fel, valláskülönbség nélkül. Miután e tanintézet pénzalapja önkéntes adományokból jött össze és továbbra is így akarták bővíteni, valamint országgyűlési úton határoztak a létesítéséről, jogállása is eltért a többi korabeli iskoláétól. A főfelügyelet a királyt illette, de a rendek saját befolyásukat is meg akarták tartani, ezért kimondták, hogy „az akadémia intézményének természetét, jellegét s rendeltetését országgyűlésen kívül megváltoztatni"

1 *Kármán Mór:* Közoktatási tanulmányok. Bp., 1911. 2. k. 132—133. o. Az udvar bizalmatlanságára utal *Szekfű Gyula:* Bevezetés. In: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Bp., 1926. 87. o.

2 A rendszeres bizottság állásfoglalásáról l. *Kornis Gyula:* A magyar művelődés eszményei 1777—1849. Bp., 1927. 1. k. 200—201. o. A törvénycikk: Magyar törvénytár. 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp., 1901. 281—283. o. A Ratio vonatkozó pontjai: Ratio Educationis. Bp., 1981. 288—289. o.; ismertetése: *Kornis Gy:* im. 1. k. 282. o.; *Földes Éva:* Testkultúra a kései feudalizmus időszakában. In: A magyar testnevelés és sport története. Bp., 1977. 110—111. o.

3 L. *Czékus Zoltán:* A Ludovika Akadémia megalapításának előzményei. In: A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története. Bp., 1930. 21—23. o.

4 *Szilágyi Sándor:* A nemzeti Ludovica Academia története. In: *A Ludovica Academia Közlönye*, 1875. 2. sz. 2., 5—12. o.

nem lehet. A legfőbb igazgatást a nádorra, mint az ország főkapitányára bízták azzal, hogy minden diétán köteles beszámolni a pénzalap állapotáról, az intézet működéséről. A törvény egyébként a tőke kezelésének módját, az alapítványtevők jogait, az akadémia belső szervezetét is megállapította.[5]

A törvény szerint a tanításnak 1809. okt. 1-én meg is kellett volna kezdődnie. Eleinte úgy nézett ki, hogy ez megtörténik. József nádor sokat fáradozott azért, s ekkor még a franciák által szorongatott udvar sem gondolt a törvény kijátszására. 1809 elején a király kinevezte az igazgatót és megindult a váci épület átalakítása is. Napóleon hadjárata miatt viszont a megnyitás elmaradt.[6] Ezután az udvar különböző kifogásokkal következetesen elutasította József nádor sürgető felterjesztéseit, egyebek között az 1812. január 8-án felküldött tanulmányi és szervezeti szabályzatot, a „Szervi határozvány"-t. Közben a váci épület állaga egyre romlott, végül a nádor le is mondott arról, hogy ott nyíljon meg az intézet.[7] A devalváció jelentősen csökkentette az 1808-ban még bőnek látszó pénzalapot is.[8]

Az abszolutisztikus kormányzás éveiben tehetetlenségre kárhoztatott nemesi vármegyék az 1825-ös országgyűlésre olyan utasításokat adtak követeiknek, hogy sürgessék a Ludovika felállítását, az ajánlatok mielőbbi felhasználását.[9] Ettől kezdve a reformkori országgyűlések rendszeresen vissza-visszatérő témája volt a katonai akadémia kérdése. A diétai tanácskozások menete, tartalma azonban nagyrészt feltáratlan; jellemző módon a két világháború között megjelent több mint ezer oldalas intézettörténeti összefoglalás is mellőzi az alsó és felső táblai viták, valamint — a törvényszövegek és két 1836-os izenet kivételével — a hivatalos iromány anyagát.[10]

Az 1825—27-es országgyűlésen a vármegyei követek több alkalommal is szorgalmazták a katonai főiskola megnyitását.[11] József nádor az 1826. április 17-én benyújtott jelentésében a rendek segítségét, gondoskodását kérte. [12]A pénztári számadásokat és a nádor javaslatait a két tábla által kiküldött bizottság vizsgálta felül.[13] Figyelembe véve ennek véleményét is, az 1827. május 6—7-i kerületi és a május 10-i országos ülésen az alsó tábla két alapvető kérdésben foglalt állást. A követek úgy vélték, hogy a pénzalap elégtelensége ellenére meg kell nyitni az akadémiát, mert ez új ajánlásokra fog ösztönözni. Amíg a kellő összeg meg nem lesz, a felkelési pénztár kamataiból pótolják a költségeket.[14] Egyetértettek abban is, hogy újabb adományokra szólítsák fel az ország lakóit, a korábban papirospénzben ajánlókat pedig kérjék fel, realizálják ajánlataikat ezüstben. Nem fogadták el viszont azt az indítványt, amely átmenetileg a szülőket kötelezte volna tandíj fizetésre, ezzel ugyanis a szegényebb nemesek fiait zárták volna ki a Ludovikáról.[15] Az 1827. május 10-i vitában Heves

5 Magyar törvénytár. 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp., 1901. 391—407. o. Szó szerint közli *Szilágyi S.*: i. m. 18—23. o.; A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története. Bp., 1930. 23—44. o.

6 *Ajtay Endre:* A váci Ludoviceum története. In: A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története. Bp., 1930 44—51., 69. o.

7 Uo. 68—116. o.; a „Szervi határozvány" részletes ismertetése: uo. 87—102. o.

8 A rendek az 1812:2. tc-ben iktatták törvénybe az újabb ajánlatokat. In: Magyar törvénytár. 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp., 1901. 407. o.

9 Pl. Sopron vármegye — *Tóth Lőrinc:* Felsőbüki Nagy Pál emlékezete. Bp., 1874. 33. o.; *Záhony Béla:* Borsodmegye országgyűlési utasításai a reformkorban. Miskolc, 1929. 9. o.; *Bodnár Imre:* Zemplén vármegye követi utasításai a reformkorban. Debrecen, 1940. 8. o.

10 A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története. (Szerk. *Bachó László*) Bp., 1930. 1003 o.

11 *Vaszary Kolos:* Adatok az 1825-ki országgyűlés történetéhez. Győr, 1883. 88., 92., 98. o.; Jegyzés az Ország Gyűlésének ... folyamottyárol. OSZK Kézirattára Quart. Hung. 4192. 21/1. f.; 1825-ik esztendőben, Szent-Mihály havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar ország gyűlésének Jegyző könyve... Poson, 1825. 1. k. 667—670. o. (a továbbiakban—Ogy Jkv 1825—27.); Djárium 1827. OSZK Kézirattára Quart. Lat. 2256. 2. k. 80/1. f.; 1825-dik esztendőben Szent Mihály Havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének írásai. Pozsony, 1827. 2. k. 1153. o. (a továbbiakban —Ogy Írásai 1825—27.)

12 Ogy Jkv 1825—27. 2. k. 334. o.; Ogy Írásai 1825—27. 1. k. 345—354. o. és a táblázatok 21—24., 26—32., 37—51. oldala.

13 A küldöttség véleményét 1827. márc. 24-én olvasták fel. Ogy Jkv 1825—27. 5. k. 73. o.; a Ludovikáról szóló rész: Ogy Írásai 1825—27. 2. k. 985—991., 996—1001., 1005—1012. o.

14 [1825—27 Ország Gyűlésbeli Jegyzések.] OSZK Kézirattára Quart. Hung. 4109. 2. k. 142/2—144/1. f.

15 Uo. 142/1—143/1. f.

vármegye követe felvetette, hogy az adakozásban reménykedni nem megoldás; a nemzeti méltóság elérése — amelynek az intézet egyik eszköze — nagyobb erőfeszítést igényel. Az egyik Győr vármegyei követ mindjárt javasolta is az országos, kötelező ajánlást, de ez a gondolat ekkor még idegen volt a rendektől, ezért elutasították.[16] Fontos végzés volt a másik is, mely szerint a Ludovikát Pesten kívánják felállítani, ahol a város ingyen adna telket. Mind az eredeti, váci helyszín, mind az ideiglenes nagyszombati elhelyezés — amit az udvar ajánlott — mellett szólók kisebbségben maradtak.[17]

A főrendek beleegyező válasza[18] után az újabb kerületi üléseken (május 18-án, 20-án és 28-án) további pontokkal bővült a Ludovika iránti felirat[19], amelyekhez a felső tábla szintén hozzájárult.[20] Ilyenformán az 1827. június 2-án a fentieken kívül a következő, a pénzalap terheit könnyítő kívánságokat terjesztették fel az uralkodóhoz: az intézet tanárai a bécsi hadi akadémiához hasonlóan a katonai kincstárból, a polgári oktatók az egyetemi (vagy a tanulmányi) alapból kapják a fizetést; az igazgatót — mivel egyelőre semmi dolga nincs — ne díjazzák; a civil iskolákból átvett tanulók itt is tartsák meg ösztöndíjukat és a kiváló ludovikásokat szintén részesítsék stipendiumban.[21]

Nem sokkal később, 1827. június 24-én József nádor külön is kérte a királytól — a rendek hangulatára hivatkozva — a megnyitás engedélyezését, a felírásban foglaltak jóváhagyását.[22] Minden bizonnyal ez is közrejátszott abban, hogy az 1827. július 4-i leirat igen kedvező volt: a diéta valamennyi kérésével egyetértett.[23] A felirat és a rezolució alapján összeállított 1827:17. és 18. törvénycikket — „A Ludovika katonai akadémia haladéktalan felállításáról" és „A Ludovika katonai akadémia javára folytatólag tett ajánlatokról" — a király 1827. augusztus 18-án szentesítette.[24]

Az 1827:17. törvénycikk három paragrafusból állt. Az első elrendelte a főiskola mielőbbi létrehozását Pesten és a váci Tereziánum egykori épületének eladását. A második arról intézkedett, hogy a felkelési pénzalap (cassa insurrectionalis) fennmaradó kamatai az intézet pénztárába kerüljenek, a tényleges fennállás napjától; „egyébiránt az országgyűlésileg egybesereglendő országos rendek rendelkezési joga jövendőben ezen kamatokra nézve is érintetlenül maradván." A harmadik paragrafus rögzítette, hogy a király utasítása szerint az akadémia tanárait, felügyelőit a királyi kincstárból fogják fizetni, a polgári tanodákból felvett növendékek a korábban bírt ösztöndíjakat megtarthatják. — Az engedékeny hangú rezolúció és a törvény alapján a rendek azt remélték, a Ludovika hamarosan megnyílhat. Búcsúbeszédében József nádor is kiemelte, hogy a katonai főiskola felállítása már bizonyos.[25]

A kedvező jelek tovább szaporodtak. 1829-ben megvettek egy telket, Pest város a mellette levőt ingyen átengedte, majd újabb vásárlással tovább bővítették a helyet.[26] A nádor megbízta Pollack Mihályt az építéssel, aki mindjárt megkezdte

16 Ogy Jkv 1825—27. 5. k.529—530. o.

17 [1825—27 Ország Gyűlésbeli Jegyzések.] OSZK Kézirattára Quart. Hung. 4109. 2. k. 142/1—2. f.; Ogy Jkv 1825—27. 5. k. 528—529. o.; Az izenet: Ogy Írásai 1825—27. 3. k. 1311—1315. o. — A váci Tereziánum épülete a Ludovika tulajdona maradt; csak 1836-ban sikerült eladni. Nádasdy Ferenc gróf, váci püspök vette meg és ajándékozta egyúttal az országnak a tébolyda céljára. V.ö. *Kossuth Lajos:* Országgyűlési Tudósítások. 5. k. Bp., 1961. 595. o.; 1832-ik esztendőben, karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének írásai. Posony, 1836. 7/1. k. 288. o., 7/2. 606. o. (a továbbiakban — Ogy Írásai 1832—36.)

18 Ogy Írásai 1825—27. 3. k. 1352—1353. o. Az 1827. máj. 11-i ülésükről l. [1825—27 Ország Gyűlésbeli Jegyzések.] OSZK Kézirattára Quart. Hung. 4109. 2. k. 152/1. f.

19 Uo. 2. k. 164/1., 169/1. 195/2. f. — A május 30-i országos ülés: Ogy Jkv 1825—27. 6. k. 92. o.

20 [1825—27 Ország Gyűlésbeli Jegyzések.] OSZK Kézirattára Quart. Hung. 4109. 2. k. 202/2. f.; Ogy Jkv 1825—27. 6. k. 99. o.

21 Ogy Írásai 1825—27. 3. k. 1413—1416. o.

22 Részletesen ismerteti *Ajtay E.:* i. m. 116—118. o.

23 Ogy Írásai 1825—27. 3. k. 1537—1538. o.

24 Uo. 3. k. 1747—1748., 1748—1749. o.; Magyar törvénytár. 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp., 1901. 453. 455. o.

25 Ogy Jkv 1825—27. 6. k. 539. o.

26 *Bachó László:* A pesti Ludoviceum története 1830-tól 1848-ig. In.: A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története. Bp., 1930. 123—124. o.

az előmunkálatokat. 1830. jún. 28-án József nádor ünnepélyesen letette az épület alapkövét.[27]

A nem sokkal később megnyílt országgyűlésen új szempontból vetődött fel a Ludovika ügye. Míg az előző diétán elsődlegesen az összegyűlt pénzalap felhasználása, egy új rendi intézmény létrehozásának szándéka állt előtérben, most az épülő főiskola nemzeti jellegének biztosítása vált közvetlen céllá. Az 1830. október 16-i országos ülésen Bács vármegye követe, Antonovits Albert tolmácsolta küldői követelését, mely szerint a katonai akadémián a magyar legyen a tanítás nyelve, a tervezett német helyett. Heves vármegye (Földváry Ferenc) javaslata már ismerős: ha az intézet a pénzalap hiánya miatt nem valósulhatna meg, országos, kötelező ajánlással segítsegítsenek.[28] A nádori jelentésből kiderült, hogy valóban szükség lenne még kb. 200 000 váltóforintra (kb. 80 000 ezüst vagy pengő ft-ra).[29] A rendek a tudósításról ezúttal nem tárgyaltak; csupán Pest vármegye követe, Dubraviczky Simon jelentette be, hogy küldői hajlandók megszavazni az összeget.[30] Utasítás híján a többség egyelőre csak elvileg fogadta el a kötelező ajánlás lehetőségét. Erről és a magyar tannyelvet előíró törvény szükségességéről — Bács vármegye előterjesztésében[31] — a december 20-án kelt sérelmi feliratban, a magyar nyelv és a nemzeti szellem előmozdítását szorgalmazó pontban is szóltak.[32] Mivel válasz erre már nem jöhetett, az 1830. dec. 17-i országos ülésen úgy határoztak, hogy a követi jelentésekben megemlítik a pénzalap növelésének szükségét és személyes agitációt is folytatnak az adakozás érdekében; egyúttal a következő országgyűlésre megfelelő utasításokat kérnek.[33]

A végzésnek meg is lett az eredménye. A vármegyék egy része — szinte kizárólag az ellenzéki többségűek — hozzájárult az országos ajánláshoz, amennyiben az egyéni, önkéntes adományok nem fedeznék a költségeket. Feltételt csak néhány vármegye szabott: Komárom, Tolna és Torontál a magyar tanítási nyelvet és a rendszeres számadást, Zemplén pedig azt, hogy a végzett ifjak tiszti ranggal lépjenek ki, mint az ausztriai katonai főiskolákból. Az intézet mielőbbi megnyitását is számos helyről sürgették. A követutasitások ezen pontjai a gravaminális küldöttség jelentésében kaptak helyet.[34] Ennek 1835. március 31-i kerületi vitájában Bernáth Zsigmond (Ung vármegye) el akarta vonni a tárgyat erről a térről és az 1827-es törvény égisze alatt kizárólag országgyűlési intézkedést javasolt.[35] A trencséni Borsiczky István azonban úgy vélte, itt sérelem is van, mert „a kormány nem akarja, hogy legyen Academiánk, nem akarja, hogy ifiaink katonai talentumokká neveltessenek." Szerinte azonnal meg kell indítani az oktatást, annyi pénzzel, amennyi van.[36] Kétségtelen, Borsiczky pontosan jellemezte a kormányzat, a bécsi udvar szándékát, de mégis csak Bernáthnak volt igaza: egyelőre az udvar nem tett olyan lépést, ami nyíltan gátolta volna az intézet létrejöttét, és ő épp ezt a lépést kívánta elkerülni azzal, hogy kihagynák a további intézkedésekből a kormányt (és a királyt is).

27 Minderről *Bachó L.*: i.m. 124—149. o. Tévesen írta (143. o.), hogy az országgyűlés két háza is jelen volt az ünnepségen, mert a diéta csak szeptemberben ült össze. L. még: *Zádor Anna:* Pollack Mihály. Bp., 1960. 287—288. o.

28 1830-ik esztendőben ‚Szent-Mihály havának 8-ik napjára rendeltetett Magyar Országgyűlésének jegyző könyve Posony, 1830. 95. o. (a továbbiakban — Ogy Jkv 1830); *Vaszary Kolos:* Adatok az 1830-iki országgyűlés történetéhez. Győr, 1885. 72. o.

29 1830. Esztendő' Szent Mihály Havának 8. napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Írásai. Posony, 1830. 252—264. o., mell.: 8—10., 16—23. tábla. (A továbbiakban — Ogy Írásai 1830.)

30 Ogy Jkv 1830. 224—225. o.

31 Ogy Írásai 1830. 340. o.

32 Uo. 565. o.

33 Ogy Jkv 1830. 284. o.

34 Ogy Írásai 1832—36. 2. k. 74—75. o. — A rendszeres bizottsági munkálatok vármegyei vitáin a hadtudomány oktatása szélesebb körben is felmerült. A banderiális munkálat kapcsán Bars vármegye javasolta, hogy az egyetemen, az akadémiákon és a gimnáziumokban legyen rendes tárgy a katonai elmélet és gyakorlat; Bereg vármegye szintén a hadi tudomány iskolai tanítását ajánlotta a nemesség évenkénti egy hónapos gyakorlata helyett. (*Barta István:* A fiatal Kossuth. Bp., 1966. 171—172. o.) Draskovics János gróf egy ekkortájt keletkezett emlékiratában a Ludovika mellett egy tüzériskola felállítását is javasolta, többek között azért, mert Ausztriában és Csehországban is van. (*Székfy Péter:* Gróf Draskovics János emlékirata. In: *Hazánk*, VII. 1887. 227—228. o.).

35 *Kossuth L.*: i.m. 4. k. Bp., 1959. 304. o.

36 Uo. 305. o. Követutasításában is ez szerepelt: Ogy Írásai 1832—36. 2. k. 75. o.

A többség vele értett egyet, s felfüggesztette e pont tárgyalását a nádori tudósítás benyújtásáig.[37]

József nádor 1835. július 17-én előterjesztett beszámolójából[38] kiderült, hogy az építkezés jelentősen előrehaladt, s a hátralevő belső munkák befejezése után 1836. november 1-én a két alsó osztályban akár meg is kezdhetik a tanítást.[39] A nádor úgy gondolta, hogy évente egy-egy új évfolyammal bővülhetne a főiskola, azaz négy esztendő múlva alakulna ki a tervezett hat osztályos szervezet.[40] Jelezte azonban azt is, hogy a pénzalap csupán az első négy év kiadásait fedezi, de csak úgy, ha minden kamatot befizetnek és semmi rendkívüli dolog nem jön közbe. Ezért a rendek gondoskodását és a hazafiak további jóindulatát (önkéntes ajánlását) kérte.[41]

Az alsó tábla pontosan tudni szerette volna, mire és mennyi összeg kellene még, s a nádorhoz fordult kiegészítő adatokért.[42] Az 1836. január 28-i kerületi ülésen — amikor erről határoztak — Nógrád vármegye követe, Kubinyi Ferenc egy új szempontot is felvetett. A rendek a tanítás módjára is terjesszék ki figyelmüket — indítványozta —, hogy „a nemzeti nagylelkűség alapította nevelőházban a magyar hazának fiai ne csak katonákká, de magyarokká s polgárokká is neveltessenek"; s hogy e célra, vagyis a Ludovika nevelési rendszerének kidolgozására, nevezzenek ki országos küldöttséget.[43] Kubinyi aligha sejtette, hogy jogos igénye micsoda viták forrása és végső soron az intézet megnyitásának fő akadálya, illetve ennek ürügye lesz. Gondolatát a reformellenzék magáévá tette, hiszen lényegében arról volt szó, hogy a nemzet által, illetve a nemesség adományaiból felállítandó katonai akadémiában nemzeti szellemű, a rendek akaratának megfelelő és korszerű nevelés folyjon, s ne a bécsi udvar, az egységes birodalmi hadsereg vezetőinek befolyása érvényesüljön. Szombathelyi Antal (Békés) és Fáy András (Pest vármegye) a nevelési szisztéma országgyűlésig történő megállapítását a megnyitás és az országos ajánlás feltételévé kívánták tenni, mivel szerintük enélkül pártfogás alá sem érdemes venni a főiskolát.[44]

Pár nap múlva a nádor közölte, hogy halaszthatatlanul fontos lenne az épület bevégzésére és a bútorokra 60 000, a kölcsönök visszafizetésére 49 000, a felkelési pénztár kamatai tőkéjének pótlására 200 000, vagyis összesen 309 000 pengő forint. Megemlítette, hogy az intézet örökös fennállását biztosítaná, ha az alapítványok értékét kb. 500 000 pengő ft-ra emelnék, de ezzel még várni lehet.[45]

Ezek után a rendeknek két dologban kellett dönteni: megszavazzák-e a szükséges összeget?; kiküldenek-e egy választmányt a nemzeti célokhoz igazodó tanulmányi rend kimunkálására? Sem az alsó, sem a felső táblán nem volt egyetértés e két kérdésben, és csak kemény viták, többszöri izenetváltás során alakult ki a többségi vélemény.

Bár néhány vármegye (Borsod, Fejér, Krassó, Temes, Zemplén) az egész summát kész lett volna megajánlani, a nádor által második helyen megjelölt pénzmennyiségről a követek zöme nem volt hajlandó tárgyalni. Az 1836. február 8-i kerületi ülésen a 309 000 pengő ft-ot is csak igen kis szótöbbséggel fogadták el. Ez ún. országos ajánlás (subsidium) volt, amelyet minden nemes (pontosabban: minden nem adózó) kötelezően fizetett. A követek úgy határoztak, hogy az 1807:2. tc. szerint járnak

37 Uo. 4. k. 262., 297. o. — Az 1835. júl. 11-i országos ülés is jóváhagyta, s az 1835. aug. 2-i főrendi válasz szintén: 1832-ik esztendőben, karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar ország' gyűlésének jegyző könyve. Posony 1835. 11. k. 49—51. o. (a továbbiakban — Ogy Jkv 1832—36.); Ogy Írásai 1832—36. 5. k. 5. o.

38 Ogy Írásai 1832—36. 4. k. 355—367. o. A Ludovika iránti tudósítást kiemelte az országos pénztárakról szóló jelentésből (ezt augusztus 14-én adta be), amelynek bevezetőjében és táblázati részében szintén voltak adatok az intézetről: uo. 5. k. 42—27. o., XLV—L., L—LII., LIV—LXVIII., LXXIV—LXXV. tábla.

39 Uo. 4. k. 360. o. Az 1830—1835 közötti építkezésről: *Bachó L.*: i.m. 155—164. o.; *Zádor A.*: i.m. 288. o.

40 Ogy Írásai 1832—36. 4. k. 364. o.

41 Uo. 4. k. 365. o.

42 *Kossuth L.*: i.m. 5. k. Bp., 1961. 439. o.

43 Uo. 440. o.

44 Uo. 440. o. — A többségi végzésről uo. 440. o. A küldöttség alsó táblai tagjait már másnap, január 29-én megválasztották: uo. 441. o.

45 Uo. 472. o.

el — amely az akkori háborúhoz rendelt el nemesi hozzájárulást —, vagyis a kivetés és a beszedés a törvényhatóságok feladata lesz.[46]

A főrendek 1836. március 4-én megszavazták ugyan a 309 000 pengő ft-ot, de két kifogást is emeltek. Többen tiltakoztak, amiért nem vegyes (a két tábla tagjaiból választott) küldöttségben tanácskoztak róla.[47] Befolyásuk szűkítését is fájlalták, de valójában — miként azt április 12-én idősebb Eötvös Ignác báró nyíltan ki is jelentette —, az adózás irányába mutató kötelező ajánlásnak próbálták volna útját állni az elegyes küldöttségek rendszerének helyreállításával.[48] Az alsó tábla nem sok szót vesztegetett erre az észrevételre; egyszerűen kezdeményezési jogukra hivatkoztak.[49]

A másik ellenvetés érdemi jellegű volt, egy elvi problémát érintett; nevezetesen azt, hogy az országgyűlés mikor rendelhet el kötelező ajánlást. Cziráky Antal gróf országbíró szerint ez csak egyedi esetekben, kifejezetten honvédelmi célokra lehetséges. Mivel a Ludovika katonai intézet lesz, az országos segedelem törvénybe iktatható. Más közhasznú intézeteket viszont egyéni, önkéntes adakozásból kell létesíteni, mert ha ezek „idő jártával kötelezett adózás ösvényére vonatnak, úgy a tulajdon szentsége egy újabb fergeteggel fenyegettetik." Cziráky tehát — nyilván nagyon sok fő- és köznemes érzéseit szavakba öntve — attól félt, hogy a subsidium előjátéka, majdan jogalapja lehet a közteherviselés bevezetésének. Megjegyezte még, hogy a kényszerítés méltánytalan azokra nézve, akik önként adakoztak a Ludovikára, hisz újra fizetniök kell.[50] Miután a főrendi tábla az országbíró aggályait a válaszizenetben is szóvá tette[51], a követek 1836. március 30-i második izenetükben reflektáltak azokra. Kifejtették, hogy országos segedelem bármely, a törvényhozás által szükségesnek ítélt célra ajánlható, s az országgyűlésnek kötelessége nemcsak a haza védelmének biztosítása, hanem „a' köz kifejlődésnek, előmenetelnek, és ezekből az egyesekre áradó jobblétnek is eszközöltetése..." A kötelezés mellett szól a gyakorlati tapasztalat is: „Hogy a' szükséges köz intézeteknek létrehozását nem lehet egyedül egyesek ajánlataira bízni; azt éppen a' tanítási intézeteknek fogyatkozása", köztük a Ludovika sorsa bizonyítja. Nem hitték, hogy az önkéntes adománytevők elkedvetlenednének az újabb teher miatt, mivel számukra épp „az leszen legörvendetesebb, ha tapasztalni fogják, hogy lelkes igyekezeteik a' törvényhozás által előmozdítatnak és sikeresítetnek..."[52]

Hasonlóan vélekedett Széchenyi István gróf — és még néhány főnemes — a főrendek fokozott felelősségét emlegetve: őket, „kik az alkotványnak, kik a honnak minden javával a legbővebb mértékben élnek", igenis kényszeríteni lehet a fizetésre.[53] A konzervatív mágnások, így Cziráky Antal gróf is elismerték, hogy vannak esetek, amikor a kötelező ajánlásnak béke idején is helye lehet, de azért figyelmeztetni kívánták az alsó táblát, csak mérséklettel nyúljanak ehhez az eszközhöz. Cziráky ismét elmondta, hogy szerinte az önkéntes ajánlás rendszere jobb, és példaként felhozta Széchenyi tudós társasági alapítványát.[54] Széchenyi keserű és indulatos szavakkal felelt: egykori tette nem lehet érv egy józanabb módszer ellen, mert az önkéntes adakozás nem nagy dolog, hisz a magáéból mindenki annyit ád, amennyit akar. Rámutatott: itt elvkérdésről van szó. Sokat fejlődtek 1790 óta, de ez még mindig kevés; messze el vannak maradva a külföldtől. „No nézzünk szélt hazánkban! Csak e teremre vessünk egy pillanatot, a fővárosra, az egész hazára, mink van? Az a kis Academia? ennyi idő után! A roskadó félben lévő museum?" Ő nem attól

46 Uo. 472. o. Az 1807:2. tc-t l. Magyar törvénytár. 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp., 1901. 337—339. o.
47 *Kossuth L.*: i.m. 5. k. Bp., 1961. 534—535. o.
48 Uo. 638. o.
49 Az izenetváltást l. Ogy Írásai 1832—36. 7/1. k. 95., 288. 345., 447. o.
50 *Kossuth L.*: i.m. 5. k. Bp., 1961. 534—537. o. (az idézet: 537. o.)
51 Ogy Írásai 1832—36. 7/1. k. 95—96. o.
52 Uo. 103. o.
53 *Kossuth L.*: i.m. 5. k. Bp., 1961. 639. o.
54 Uo. 641. o.

fél, hogy fizetni kell, hanem attól, hogy nem lesz fizetni való. A gazdasági vállalkozások (híd, gőzhajó) megállnak a nyereségből, azokra nem kell subsidium, másokra viszont igen, s azokat segíteni kell, hogy a hazára új éra nyílhasson.[55] Szenvedélyes felszólalása sem győzte meg teljesen a konzervatív többséget; így az újabb válaszba is bevették, hogy „a' magános vagyonhoz a' törvényhozás kénszerítő módon csak akkor nyúlhat, ha a' köz jó, vagy múlhatatlan szüksége, vagy pedig egyébként el nem érhető nagy haszna és nemzeti dísze szorgolják a' rendkívüli adózást, mert a' törvényhozás őrje és védlője a' tulajdonnak."[56] Ezzel aztán a kötelező ajánlás lehetőségéről folyó vita le is zárult.[57]

Sokkal nehezebb volt elfogadtatni az 1808-as országgyűlésen megállapított nevelési rendszer felülvizsgálatával és átdolgozásával megbízandó országos választmány kiküldését. Az első izenet szerint a jelentést még ezen a diétán be kellene mutatni, hogy 1836. november 1-én ennek alapján indulhasson a tanítás.[58] Már az alsó táblán — 1836. február 17-én — komoly ellenvetést tett Somssich Pongrác személynök. Az eredeti szisztéma változatlan megtartását négy dologgal indokolta: annak idején törvényt alkottak róla, a király is jóváhagyta; ha azt kívánják, hogy a Ludovikából ugyanúgy lépjenek ki a növendékek, mint az ausztriai katonai intézetekből, akkor a tanulmányi rendnek is hasonlónak kell lennie; a fundátorok 1808-ban az akkor meghatározott rendszerhez kötötték alapítványaikat, szándékuktól pedig nem lehet eltérni; az új nevelési rendszer hosszas egyezkedések tárgya lesz, s így hátráltathatja a november 1-re kitűzött megnyitást.[59] E valóban mérlegelendő érvek cáfolatát a liberális ellenzék nevében Deák Ferenc vállalta. Abból az ismert elvből indult ki, hogy az országnak (a nemzetnek) joga és kötelessége a „haza serdülő polgárinak nevelését gondos szemekkel kísérni", s ezt az alapítók akarata legkevésbé sem csorbíthatja, „mert akár publicus, akár privatus alapítványt olly alapra építtetve vélni nem lehet, hogy a nevelés rendszere az időnek minden új kívánati, a haladott míveltség s a tudományoknak minden új fejleményei között is örökre változhatlan maradjon..." Az alapítványok célja nem módosul, az 1808-as tanulmányi rendet viszont még akkor is meg kellene vizsgálni, ha azóta gyakorlatban volna, mert a hadtudomány előrehaladása és a nemzeti fejlődés megkívánja a korszerűsítést. Elutasította azt a nézetet is, mely szerint előbb induljon be az intézet, majd javítanak rajta később. A tapasztalás azt bizonyítja — mondta —, hogy „sokkal könnyebb első kezdetben a hibát kikerülni, mint orvosolni, midőn már előítéletek, s a hazánkban olly hatalmas szokás által felszenteltetett."[60] Deák tehát rendkívül diplomatikusan, de nagyon határozottan szögezte le: a Ludovika Katonai Akadémia nemzeti intézmény, amely felett az országgyűlés rendelkezik; a tanításnak nemzeti szellemben és a korszerű hadtudomány alapján kell folynia; a megnyitás (és a pénzajánlat) feltétele a nevelési rendszer revíziója; az oktatás nem indulhat meg az udvar elképzelése szerint, mert később már aligha tudnak rajta változtatni. Hont vármegye követe, Terstyánszky Antal ezen kívül azt kívánta volna, hogy a főiskola oktatói magyarok legyenek, magyarul tanítsanak és a végzett ifjak magyar ezredekbe kerüljenek. Palóczy László (Borsod vármegye) pedig egy olyan választmány kinevezését javasolta, amely folyamatosan felügyelne a Ludovika nevelési tevékenységére.[61] Ekkor egyikkel sem foglalkoztak; nyilván azért, mert a nevelési rendszerbe ezeket is beleértették.

A választmány kiküldésével, a tanulmányi rend módosításával a főrendek nem értettek egyet. A személynök érveit ismételték, kiegészítve azzal, hogy az egységes hadsereg számára képeznek tiszteket, s a gyakorlat során előjövő hibák javítását

55 Uo. 641—642. o. (az idézet: 641. o.)
56 Ogy Írásai 1832—36. 7/1. k. 345. o.
57 Uo. 447. o.
58 Uo. 6. k. 234. o.
59 Ogy Jkv 1832—36. 13. k. 420—421. o.; *Kossuth L.*: i.m. 5. k. Bp., 1961. 485. o.
60 *Kossuth L.*: i.m. 5. k. Bp., 1961. 486. o. Valamivel rövidebben: Ogy. Jkv 1832—36. 13. k. 421. o.
61 Ogy Jkv 1832—36. 13. k. 422., 423. o.

bízzák a nádorra, akire az 1808-as törvény az igazgatás jogát ruházta.[62] Az alsó tábla második izenetében Deák Ferenc idézett felszólalása alapján okolta meg a nevelési rendszer átvizsgálásának szükségességét.[63] Az újabb főrendi vitán, április 12-én az ellenzéki mágnásoknak már sikerült egy kompromisszumos döntést kiharcolni. A revízió fontosságát elismerték, de mivel a küldöttség a diéta végéig nem fejezhetné be munkáját és így az intézet megnyitása elmaradna, azt javasolták, hogy a tanítást kezdjék meg, és a tapasztalatok figyelembe vételével a következő országgyűlésen vizsgálják felül a nevelési rendszert és pótolják az esetleges hiányokat.[64]

A követek is hajlandók voltak engedni, mert az országgyűlés vége rohamosan közeledett. Az 1836. április 15-i kerületi ülésen Hertelendy Miksa (Torontál vármegye) indítványozta, hogy egyezzenek bele a főrendek új javaslatába, de csak két feltétellel: a küldöttséget jelöljék ki, az figyelje és vizsgálja meg az oktatás gyakorlatát, majd a jövő országgyűlés elé terjessze be véleményét a nevelési rendszerről; a tanítás nyelve a magyar legyen, s ne vegyenek fel senkit a Ludovikára, aki nem tud magyarul (mint ahogy a bécsújhelyi és a bécsi katonai intézetekbe sem járhat, aki nem beszél németül), a francia és német nyelvet rendkívüli (szabadon választható) tárgyként oktassák.[65] A liberálisok (Beöthy Ödön, Lónyay Gábor stb.) ebben következetlenséget, túlzott engedményt láttak és inkább visszavonták volna az ajánlást, mintsem a hibás rendszert jóváhagyják. Nem a magyar tannyelv a lényeg — hangsúlyozta Szombathelyi Antal (Békés vármegye) —, hanem az, hogy mit és hogyan, milyen szellemben tanítanak: „Azon elveket, mellyek ezen intézet nevendékjeit polgári érzetiből kivetkeztetve az absolutismus nyomorult eszközévé alacsonyíthatják, magyar nyelven is csak úgy kebelbe lehet csepegtetni, mint németül..."[66] Felháborodottan cáfolták Felsőbüki Nagy Pál (Sopron vármegye) meggondolatlan állítását, mely szerint „a katonának az absolutismus vak eszközének kell lenni", „a katonák számára nem lehet a liberalismusnak chatedrát állítani..."[67] A katona ne csak katona, hanem polgár is legyen — mondotta Balogh János barsi követ —, „a constitutiora esküdjék, hogy a hon java, hon szeretete feküdjön keblében, s ha ez ellen kívánják fordítani, készebb legyen fegyverét letenni, mint hazája hóhérjának lenni." Lónyay Gábor (Zemplén vármegye) elég világosan célzott az 1823-as királyi biztosokra: „Olyakat neveljünk, kik egy törvénytelen parancs következésében a megyék házai ellen legyenek készek fegyvereiket fordítani?"[68] A liberális követek egy része tehát a nemzeti önállóság biztosítékát kereste a Ludovika feletti országgyűlési felügyelet kiterjesztésében. Az alsó tábla többsége azonban nem tudta — vagy nem akarta — megérteni őket, és 26:22 arányban a nemzeti követeléseket látványosabb formában megfogalmazó torontáli indítványt szavazta meg.[69]

A főrendi tábla most a magyar tanítási nyelvet ellenezte, de az idő rövidsége miatt hozzájárult a Ludovika iránti törvényjavaslatok felterjesztéséhez.[70] Ezek egyike az intézet felállításával foglalkozik. Első paragrafusa elrendelné a katonai akadémia 1836. november 1-én leendő megnyitását két osztállyal, és négy éven át egy-egy osztállyal való bővítését. A 4. §. szerint a tanítás ideiglenesen az 1808-as rendszer alapján kezdődne meg, de minden tárgyat magyarul oktatnának, és csak olyan tanárokat alkalmaznának és olyan tanulókat vennének fel, akik magyarul tudnak. A második paragrafus a 309 000 pengő ft megajánlását rögzítené; a 3. §. pedig

62 *Kossuth L.*: i.m. 5. k. Bp., 1961. 537—538. o., Ogy Írásai 1832—36. 7/1. k. 96—97. o.
63 Ogy Írásai 1832—36. 7/1. k. 104. o.
64 Uo. 345—346. o.
65 *Kossuth L.*: i.m. 5. k. Bp., 1961. 643—644. o.
66 Uo. 644. o.
67 Uo. 645. o.
68 Uo.
69 Uo. 646. o. — A vitára utal — tévedésből vagy elírásból 1835-re datálva — *Szabad György*: A magyar reformkori művelődéspolitikai törekvések előzményeiről, indítékairól. In: Balassagyarmati Honismereti Híradó. Emlékszám. 1983. 15. o.
70 Ogy Írásai 1832—36. 7/1. k. 456. o.

az országos választmányról szólt, feladatául szabva, hogy a következő diétára nyújtson be jelentést a nevelési rendszer korszerűsítéséről. Az ötödik szakasz az Ung vármegyei javaslatra létesítendő evangélikus és református hittani tanszékekről intézkedne.[71] A másik törvényjavaslat az időközben tett ajánlatokat sorolta fel.[72] A harmadik pedig külön kívánta becikkelyezni Buttler János gróf feltűnően nagy, 20 hallgató ellátására elegendő alapítványát. A 133 333 pengő ft a legnagyobb összeg volt, amit addig — és a reformkorban egyáltalán — magánszemély felajánlott művelődési, vagy bármely közcélra.[73] E két tervezetet a király szentesítette is, az 1836:39. és 40. törvénycikkelyként.[74]

Az első ügyében még egy izenetváltás történt, majd 1836. április 29-én ezt is felküldték.[75] Miután nehezen bár, de a két tábla megállapodása létrejött, a rendek joggal remélték, hogy ősszel a Ludovika megnyílhat. A hihetetlenül gyorsan, már április 30-án aláírt királyi rezolúció azonban mást tartalmazott, mint amit vártak. Metternich államkancellár már április 29-én levélben közölte a magyar kancelláriával, hogy a 3—4. §-t nem fogják jóváhagyni.[76] A leiratban is ez állt: a király az 1—2. és 5. §-t hajlandó megerősíteni, de sem az országos választmány kiküldését, sem a magyar tanítási nyelv bevezetését nem tartja szükségesnek, illetve kivihetőnek.[77] Az alsó tábla mindjárt a rezolúció felolvasása után (május 1-én) úgy határozott, hogy az udvar válaszát nem fogadja el, mert a nemzet és a magyar nyelv jogait csorbítaná. Ilyenformán a katonai akadémia nem felelne meg céljának, ezért „inkább mint sem olly tetemes áldozatokkal a' nemzetiség elöléséhez segédkezet nyújtsanak, mint sem hogy olly intézetet, mellyben a' nevelés módjának meghatározási jussa nékiek a' Királyi Válasz által tagadtatik meg, elősegítsék", az országos ajánlást visszavonták.[78] S mivel a további paragrafusok törvénybe iktatásához sem járultak hozzá, a Ludovika 1836. november 1-i megnyitása lehetetlenné vált. A főrendek megkísérelték ugyan más belátásra bírni a követeket — azzal érveltek, hogy az eljárás nem egyeztethető össze a nemzet méltóságával és a diétai szokásokkal[79] —, de azok kitartottak véleményük mellett.[80] A Ludovika tehát áldozatul esett az osztrák centralizációs politikának, amely a hadsereg nyelvi egységét a harcképesség legfőbb biztosítékának tekintette, és amely a közoktatásügyi felségjogra nézve a kizárólagosság elvét hirdette és a birodalom szempontjából veszedelmesnek ítélte annak bármilyen megosztását a korona és a magyar nemzet között.[81]

Az országgyűlés befejezése után nem sokkal, 1836 végén, a Ludovika épülete elkészült.[82] Ott állt azonban üresen; illetve 1836-ban a nagy pesti árvíz idején itt helyezték el a Nemzeti Múzeum anyagának egy részét. József nádor többször is megpróbálta az udvart rávenni, hogy segítsen, de mindhiába.[83]

Széchenyi Istvánnak 1839-ben támadt az az ötlete, hogy az épületet alakítsák át műegyetemmé. Mivel ezt a Pest vármegyei követutasítást készítő küldöttség ülésén is előadta és ott elfogadták[84], a javaslat az 1839—40-es országgyűlésen is szóba

71 Uo. 561—562. o. Közli *Bachó L.:* i.m. 165. o. — A protestáns tanszékekre vonatkozó indítványt Bernáth Zsigmond terjesztette elő 1836. ápr. 15-én; l. *Kossuth L.:* i.m. 5. k. Bp., 1961. 646. o.

72 Ogy Írásai 1832—36. 7/1. 574—578. o.

73 Uo. 603—604. o. Az alapítólevelet a nádori utasítás ismertette: uo. 4. k. 366—367. o. Jelentőségét jelzi, hogy kéziratos lapjában Kossuth Lajos is külön bekezdést szentelt neki: im.. 5. k. Bp., 1961. 11. o.

74 Magyar törvénytár. 1836—1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896. 73—74. o. Közli még *Bachó L.:* i.m. 170—172. o.

75 Ogy Írásai 1832—36. 7/2. k. 630., 632—633. o.; az izenetek: uo. 581—582., 611. o.

76 A levél szövegét közli *Bachó L.:* i.m. 165—166. o.

77 Ogy Írásai 1832—26. 7/2. k. 727—728. o.

78 Ogy Jkv 1832—36. 14. k. 308—309. o.; Ogy Írásai 1832—36. 7/2. k. 734—735. o.

79 Ogy Írásai 1832—36. 7/2. k. 737. o.

80 Ogy Jkv 1832—36. 14. k. 311—312. o.

81 V.ö. *Ballagi Géza:* A nemzeti államalkotás kora. 1815—1847. (A magyar nemzet története. 9.) Bp., 1897. 398. o

82 *Bachó L.:* i.m. 164. o.; *Zádor A.:* i.m. 292—293. o. — Az épület leírása: *Zádor A.:* i.m. 294—295. o.

83 *Bachó L.:* i.m. 176—180. o.; *Szilágyi S.:* i.m. 181—182., 193—194. o.

84 *Szily Kálmán:* Műegyetemünk elhelyezésének kérdése 1836-tól 1881-ig. Bp., 1884. 4. és 24. o. Az ülés 1839. márc. 13-án volt; majd június 5-én Széchenyi a Társalkodóban részletesebben is kifejtette a tervet. V.ö. *Bachó L.:* i.m. 182. o.

került, de érdemben nem foglalkoztak vele, mert az alapítványtevők eredeti céljától eltérne.[85]

A követek a katonai akadémia megnyitását szorgalmazták. Utasításaik alapján a sérelmi jelentés[86] — ahonnan kiemelték e tárgyat — és a nádori tudósítás[87] vitájában kétféle megoldást ajánlottak. A kormánypártiak beleegyeztek volna abba is, hogy az 1808-as nevelési rendszer szerint és német nyelven induljon meg az oktatás; a szükséges összeget ilyen körülmények között is megajánlották volna. Hozzájárult ehhez a személynök, Szerencsy István bíztatása is, aki felhozta, hogy az eredeti szisztéma alapján csak a katonai tárgyakat kell németül tanítani (a többit magyarul is lehet) és a tanulmányi rendet a törvényhozás később, a tapasztalatok birtokában, módosíthatja.[88] Az ellenzéki többség azonban ragaszkodott az 1836-os törvényjavaslatban foglalt feltételekhez. Különösen a nevelési rendszer országgyűlési felülvizsgálatát (az országos választmány kiküldését) tartották fontosnak, sokkal fontosabbnak, mint a magyar tannyelvet.[89] Az udvar ellenállásának fő okát ugyanis az előbbi követelésben látták. A királyi leiratból csakis arra következtethettek — mondta 1840. május 4-én Deák Ferenc —, „hogy a' Kormány a' nevelésben való betekintést nem akarja megengedni, 's azon fogva egy olly intézetet, mellynek nevelés rendszerében a' nemzet nem avatkozhatik, alapítani nem akartak, és így az ajánlást visszahúzták, — nem egyedül a' magyar nyelv volt tehát az, melly ezen intézet létrehozását akadályoztatta, hanem azon principium, hogy a' nevelési rendszer eránti rendelkezést a' nemzet magának fentartani kívánta." Az ajánlás megújításának, az akadémia immár 1840. november 1-re tervezett megnyitásának alapvető feltételéül szabta, hogy a nemzet (a nemesség) biztosítékot kapjon: „a' nevelési rendszert az országos Biztosság megvizsgálhatja..."[90] Az ellenzék zöme nem óhajtott ilyen finom megkülönböztetést tenni, számukra a magyar tannyelv és az országgyűlés befolyása egyaránt a nemzeti jelleg, a nemzeti méltóság garantálásának eszköze volt. Ezért utaltak mindkettőre a feliratban, amelyhez mellékelték az 1836-ban egyszer már felküldött törvénytervezetet.[91] Miután az előző diétán jóváhagyták a felterjesztést, a főrendek ezúttal nem is vitatkoztak róla.[92] 1840. május 5-én továbbították az udvarhoz az új felírást; csatolva hozzá egy másikat is az újabb ajánlatokról.[93] Az utóbbiakat az 1840:43. törvénycikkben be is cikkelyezték[94]; a megnyitásról azonban nem jött királyi válasz. Hiába ajánlották meg a rendek ismételten a 309 000 pengő ft-ot, a Ludovika Katonai Akadémia ügye egy lépéssel sem haladt előre. Az udvar makacs volt, és az országgyűlés sem engedett, mert nem engedhetett. „Bármennyire kívánatos volna is ezen intézetnek minélelőbbi létrehozása — írta Deák Ferenc és Hertelendy Károly a zalai követjelentésben —, de ezt a nemzet jussának sérelmével s nemzetiségünk kárával megvásárolnunk nem lehet."[95]

85 *Stuller Ferenc:* Országgyűlési Tudósítás. 1839—1840. OSZK Kézirattára Quart. Hung. 1426. 5. k. 67/2. f. — 1839. dec. 5. kerületi ülés; uo. 7. k. 159/1. f. — 1840. ápr. 29. kerületi ülés.

86 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország' közgyűlésének írásai. Posony, 1840. 2. k. 158—159. o. — 1839. okt. 10-én kelt. (A továbbiakban — Ogy Írásai 1839-40.)

87 Uo. 2. k. 407—408. o., 1., 18. és 28. melléklet. — 1840. jan. 31-én nyújtotta be.

88 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország Közgyűlésének jegyzőkönyve. Posony, 1840. 3. k. 69—70. o. — 1840. máj. 4. országos ülés. (A továbbiakban — Ogy Jkv 1839—40.) — A hasonló megnyilatkozásokat l. *Stuller F.:* i.m. 5. k. 67/1—68/2. f.; Napló az 1839-ki országgyűlésről. (Szerkezték: *Sárváry Ferenc* és *Antal*). Országgyűlési Könyvtár Mo:Ic:1839/40. 6. k. 3/2—4/1. f. — 1839. dec. 5. kerületi ülés; *Stuller F.:* i.m. 7. k. 159/1. f.; *Konkoli Thege Pál:* 1840-dik évi országgyűlés. Pest, 1847. 2. k. 533—534. o. — 1840. ápr. 29. kerületi ülés; Ogy Jkv 1839—40. 4. k. 70—71. o. — 1840. máj. 4. országos ülés.

89 A magyar oktatási nyelv mellett főleg a Borsod vármegyei Palóczy László kardoskodott: *Stuller F.:* i.m. 5. k. 67/1. f.; Ogy Jkv 1839—40. 3. k. 71. o.

90 Ogy Jkv 1839—40. 3. k. 72. o.

91 Ogy Írásai 1839—40. 4. k. 134-135. o. —

92 1839-dik évi június 2-kára rendeltetett magyar országgyűlésen a' méltóságos Fő-rendeknél 1840. februarius 25-étől május 12-ig tartatott országos ülése naplója. Pozsony, 1840. 602—603 o.

93 Ogy Írásai 1839—40. 4. k. 163—164., 165. o.

94 Uo. 4. k. Mell.: 155—156. o.; Magyar törvénytár. 1836—1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896. 184. o.; *Bachó L.:* i.m. 181. o.

95 *Deák Ferenc* beszédei. Bp., 1903. 1. k. 536. o.

Nem jutottak előbbre a következő országgyűlésen sem. A nádor ismételten a pénzalap elégtelenségéről panaszkodott tudósításában[96], de az udvarnál tett kísérleteinek kudarcáról nem szólt.[97] A megyék megint sürgették az oktatás megkezdését, de új javaslatuk nem volt.[98] Szerencsy István személynök és a kormánypárti követek 1844. október 25-én megkísérleték rávenni a többséget, hogy fogadják el az 1808-as tanulmányi rendet.[99] A liberálisok véleményét ezúttal Beöthy Ödön (Bihar vármegye) fogalmazta meg: kész volna újból ajánlani és minden hiányt pótolni, de „azon önkényes szabályokat, mellyeket egy idegen kormányzó nyakunkba akar tenni, el nem fogadom, és míg az ország rendei maguk nem fogják vizsgálat alá venni, az idő 's kor szelleméhez alkalmazni a' tanítási rendszert, — ünnepélyesen kijelentem: nem fogok reá adni semmit."[100] Mivel várható volt, hogy a rendek akciója ismét eredménytelen lesz, Pest vármegye felújította korábbi indítványát: az önkéntes adakozók (vagy utódaik) meghallgatása után alakítsák át az épületet politechnikummá.[101] Mintegy előkészítette ezt Kossuth Lajos Pesti Hirlap-beli cikke, amely 1843. augusztus 3-án, vagyis az országgyűlés megnyitása után jelent meg. Kossuthnak három lényeges megállapítása volt. Bár nem tagadta a katonai főiskola szükségességét, fontosabb és sürgősebb nemzeti érdeknek minősítette az ipar fejlesztését előmozdító műegyetem létesítését. Az alapítványokat eddig sem fordították az eredeti célra, hiszen 35 éve nem nyílt meg a Ludovika, így a kamatok más irányú felhasználása nem riaszthatja el a további ajánlókat. S végül: az ország, a nemzet szükségletei minden egyéni akarat felett állnak, ezért országgyűlésileg szólítsák fel az alapítókat és örököseiket, hogy engedjék át tőkéiket a politechnikum javára.[102]

Az alsó tábla többsége nem kívánta módosítani a korábbi álláspontját, s mivel változatlanul a rendek és a bécsi udvar közötti nézeteltérésben, ellentétben jelölte meg a Ludovika megnyitásának elmaradását, az újabb, 1844. november 6-án elküldött feliratban az 1840. május 5-én felterjesztett törvényjavaslat szentesítését kérte a királytól.[103] Válasz azonban ezúttal sem, s már egyáltalán nem jött. Az idő hiánya miatt az ajánlatok becikkelyezését kérő feliratot pedig a rendek halasztották el a következő diétára.[104]

Az 1847-es követutasítások majdnem mindegyikében szerepelt az a követelés, hogy a Ludovikán induljon meg végre a tanítás. Legrészletesebben a sokfelé mintának tekintett Pest vármegyei instrukció szólt erről: újból kérjék meg a királyt a nevelési rendszer felülvizsgálásának megengedésére, s ez esetben megajánlják a szükséges pénzt; ha ezt megtagadja, az alapítók (vagy örököseik) megkérdezése és kedvező válasza után az épületet alakítsák át más közhasznú intézetté, például műegyetemmé.[105] Bars vármegye javaslata annyiban tért el a többitől, hogy a toborzási pénzalapot (a toborzás megszüntetésével) kívánta a Ludovikára fordítani, s tudtunkkal az egyetlen vármegye volt, amelyik az adózók (a jobbágyok) fiai előtt is meg akarta

96 1843-dik esztendei Pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi Közgyűlésnek írásai. Pozsony, 1844.2. k. 560—561. o., a táblázatok: 577—578. o. — 1844. júl. 25-én nyújtotta be. (A továbbiakban — Ogy Írásai 1843—44.)

97 V.ö. *Varga János:* A kormányszervek előkészületei az 1843. évi diétára. *Századok*, 1980. 5. sz. 729—732. o.

98 Ogy Írásai 1843—44. 2. k. 348. o.

99 1843-dik esztendei Pünkösd hava 14-dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes Karoknál és Rendeknél. Pozsony, 1844. 5. k. 339. o. (a továbbiakban — Ogy Jkv 1843—44.)

100 Uo. 339—340. o. (az idézet: 340. o.)

101 *Kovács Ferenc:* Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Bp., 1894. 6. k. 239—240. o., *Pesti Hírlap*, 1844. okt. 27. 738. o. — 1844. okt. 19. kerületi ülés; Ogy Jkv 1834—44. 5. k. 340. o. — 1844. okt. 25. országos ülés. Fejér vármegye utasításában is szerepelt, hogy ha a katonai főiskola nem állhat fel, a tőkét fordítsák más hazai intézetre: Ogy Írásai 1843—44. 2. k. 348. o.

102 Ludovicea polytechnicum. *Pesti Hírlap*, 1843. aug. 3. 515—517. o. Részletesen ismerteti *Bachó L.:* i.m. 182—184. o.

103 Ogy Írásai 1843—44. 4. k. 342. o. A végzés: Ogy Írásai 1843—44. 4. k. 203. o., Ogy Jkv 1843—44. 5. k. 340. o.

104 Ogy Jkv 1843—44. 5. k. 476. o.; 1843-dik évi május 14-én rendeltetett magyar-országgyűlésen a' méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója. Pozsony — Pest, 1844. 7. k. 333. o.

105 Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Bp., 1951. 190. o.; *Pesti Hírlap*, 1847. szept. 16. 180. o. Hasonlóan: *Pesti Hírlap*, 1847. okt. 31. 284. o. (Liptó vármegye), okt. 29. 280. o. (Veszprém vármegye) stb.

nyitni a főiskola kapuit.[106] Az utolsó rendi diétán a katonai akadémia kérdése nem került szóba.

Az első népképviseleti országgyűlésen Kubinyi Ferenc képviselő már az első hetekben, 1848. július 19-én sürgette a Ludovika megszervezését. Mészáros Lázár hadügyminiszter három nap múlva, július 22-én be is nyújtotta a felállítandó nemzeti katonai főtanoda alaprajzát.[107] A képviselőház december 9-én és 11-én, a felsőház december 23-án tárgyalt a törvényjavaslatról, amelyből törvény nem lett ugyan, de az országgyűlés egyetértő határozata nyomán az intézet — Magyar Hadi Főtanoda néven — 1849. január 7-én megnyílt. Két nappal később a tanítást is megkezdték, de január 17-én az osztrák hadsereg szétkergette a növendékeket.[108] E pár napos kísérlet után a magyarországi katonai főiskola, a Ludovika Akadémia csak újabb évtizedek elteltével, 1872-ben nyílt meg, az 1872:16. tc. következtében.[109]

Миклош Беньеи

ВОПРОС ВОЕННОЙ АКАДЕМИИ ЛЮДОВИКИ НА ГОСУДАРСТВЕННЫХ СОБРАНИЯХ ЭПОХИ РЕФОРМ

Резюме

Государственное собраний сословий Венгрии в 1808 году вынесло закон об учреждении одного высшего военного учебного заведения — Академии Людовики (1808 год, ст. 7), названного по имени королевы. Однако венский двор под различными предлогами оттягивал начало обучения в академии. Тем временем состояние выделенного под академию здания в городе Вац сильно ухудшилось, и собранный денежный фонд из добровольных пожертвований облацио) так же умалился по причине девальвации.

На государственных собраниях пореформенной эпохи послы дворянства комитатов и члены табеля верхней палаты неоднократно настаивали на создании высшей военной школы. В 1827 году — с утверждения короля — был создан закон о том, что учебное заведение будет переведено в Пешт. В 1830 году началось также и строительство.

На государственном собрании 1830 года был впервые поднят вопрос о том, чтобы пополнить недостающий дежежный фонд всегосударственными обязательными пожертвованиями (субсидиями), которые вносились бы дворянами, вернее гражданами, освобожденными от налогов. На следующей диете представители сословий проголосовали более крупную сумму (309 000 пенге-форинтов), но настаивали на том, чтобы высшая военная школа по своему духу была национальным учебным заведением и имела национальное руководство. Стало быть, чтобы осуществлялось влияние государственного собрания, чтобы преподавание шло на венгерском языке, и чтобы комиссия государственного собрания пересмотрела и модернизировала систему воспитания, разработанную еще в 1808 году. Однако монарх, осуществлявший главную инспекцию просвещения в Венгрии, на это не согласился, ибо боялся за единство кайзеровкой армии. После этого представители сословий взяли свое предложение обратно.

Здание Академии Людовики было достроено в конце 1836 года, но оно осталось пустым На государственном собрании 1839—1840 года сословия вновь предложили деньги,необходимые для начала обучения, но лишь при реализации вышеуказанных условий, при осуществлении национальных точек зрения. Двор и на этот раз не дал разрешения. Дело высшей военной школы не продвинулась дальше и на следующем государственном собрании 1843—1844 года вследствие расхождения во взглядах, противоречий между сословиями и венским двором. Несмотря на то, что указы депутатов и далее требовали открыть высшую военную школу, на последней диете сословий 1847—1848 года о военной академии уже не было речи. Хотя по решению первого государственного собрания народных представителей в начале января 1849 года учебное заведение проработало несколько дней, но Военная Академия Людовики в действительности открылась ли новые десятилетия спустия — только в 1872 году.

106 *Pesti Hírlap*, 1847. nov. 9. 308—309. o.
107 Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. (Szerk. *Beér János.*) Bp., 1954. 163. és 165. o. A tervezet szövege: uo. 592—600. o.
108 Uo. 329—330., 342., 506—507. o. A törvényjavaslat: uo. 604—607. o. A megnyitásról: *Beér János—Csizmadia Andor:* Az 1848—49. évi népképviseleti országgyűlés. 78. o.
109 A magyar kr. honvéd Ludovika Akadémia története. Bp., 1930. 353. o.

Miklós Bényei

DIE FRAGE DER MILITÄRAKADEMIE "LUDOVIKA" AN DEN STÄNDEVERSAMMLUNGEN DER REFORMZEIT

Resumee

Die Ständeversammlung von Ungarn gab 1808 ein Gesetz über die Errichtung einer militärischen Hochschule, der nach der Königin genannten Militärakademie "Ludovika" (1808. VII. Gesetzartikel.) Der Hof von Wien hat aber mit den verschiedensten Ausreden den Beginn des Unterrichts verzögert. Inzwischen verfiel der Zustand des angewiesenen Gebäude von Vác sehr stark und auch sich der aus freiwilligen Gaben (oblatio) zusammengekommene Geldfonds infolge der Devalvation verminderte.

An den Ständeversammlungen der Reformzeit haben die Abgeordnete der Adelskommitee und die Herrenhausmitglieder öfters auf die Errichtung einer militärischen Hochschule gedrängt. 1827 wurde — unter der Genehmigung des Königs — ein Gesetz gegeben, dass die Institution nach Pest verlegt wird. 1830 setzten sich die Bauarbeiten fort.

An der Ständeversammlung vom Jahre 1830 wurde zu erst aufgeworfen, die Fehlsumme des Geldfonds durch eine das ganze Land betreffende verbindliche Verpflichtung (subsidium) zu ergänzen, die von den Adeln genauer gesagt von den nicht Steuerpflichtigen hätte bezahlt wurde. An der folgenden Diät haben die Stände eine größere Summe (309 000 Konventionsgulden) votiert aber sie bestanden darauf, daß die Hochschule in ihrem Geist und ihrer Führung eine, nationale Institution sei, d.h. der Einfluß der Ständeversammlung soll zur Geltung kommen der Unterricht soll in Ungarisch erteilt werden und das noch im Jahre 1808 ausgearbeitete Erziehungssystem soll von einem Ausschuß der Ständeversammlung überprüft und modernisiert werden. Das hat aber der über das ungarische Schulwesen aufsichtführende Monarch nicht genehmigt, da er um die Einheit des Reichsheeres fürchtete. Hierauf haben die Stände ihre Anerbietung zurückgezogen.

Die Gebäude der Militärakademie "Ludovika" wurde um das Ende des Jahres 1836 aufgebaut aber sie ist leer geblieben. An der Ständeversammlung von 1839—40 haben die Stände die zum Beginn des Unterrichts nötige Geldsumme wieder angeboten aber nur unter den früheren Bedingungen, unter der Geltendmachung der nationalen Standpunkte. Der Hof hat auch diesmal nicht nachgegeben.

Die Sache der Hochschule kam auch an der Ständeversammlung von 1843—44 wegen den Meinungsunterschied zwischen dem Hof von Wien und den Ständen nicht vorwärts. Obwohl die weisungen der Gesandten auch weiterhin die Eröffnung der Hochschule forderten, wurde die Frage der Militärakademie an der letzten Ständeversammlung von 1847—48 nicht mehr aufgeworfen. Aufgrund des Beschlüsses des ersten Parlaments von Volksvertsetung funktionierte zwar die Institution anfangs Januar 1849 für einige Tage, wurde die Militärakademie "Ludovika" tatsächlich erst nach weiteren Jahrzehnten, im Jahre 1872 eröffnet.

KÖZLEMÉNYEK

HERMANN RÓBERT

KOSSUTH ÉS PERCZEL NÉZETELTÉRÉSE 1849 JANUÁRJÁBAN

Perczel Mór tábornok eltűnt levele az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz

1849 január elején a magyar szabadságharc katonai helyzete katasztrofálisnak volt mondható. Az erdélyi hadszíntér kivételével, ahol a Bem tábornok vezette hadsereg Kolozsvár felszabadítása után is folytatta támadó hadműveleteit, s a Délvidék kivételével, ahol ekkortájt hadászati patthelyzet látszott kialakulni (amit aztán nemsokára megszüntet a magyar csapatok kivonása e tájról), a magyar hadsereg mindenütt visszavonult a több irányból előretörő császári csapatok elől. Görgei tábornok, néhány utóvédharctól eltekintve, december 15. óta állandóan retirált, Perczel tábornok december 30-án súlyos vereséget szenvedett Mórnál. A január 2-i pesti haditanács elhatározta a fővárosok feladását, ami január 5-én meg is történt, s január 4-én a Mészáros Lázár hadügyminiszter és tábornok által vezetett északi hadsereget érte csúfos vereség Kassánál. A szeptember-októberi győzelmek eufóriája eltűnt, s egyre több politikusban és katonában merült fel a kérdés: Hogyan tovább? S hogy ez utóbbi kérdésre sem tudott mindenki egyértelmű igennel felelni, azt jól mutatja a Görgei-hadtest tisztikarának 1849. január 4-i tömeges leköszönése, s az a tény, hogy a Budapestről Debrecenbe költöző országgyűlés padsoraiban igen sok üres hely tátongott a január 8. után megkezdődő üléseken.

Az önvédelmi harc folytatásának esélyeiről megoszlottak a vélemények. Kossuth és a katonai vezetők többsége nem adta fel a reményt. Az országgyűlésben szerveződő békepárt azonban, a Batthyány–Deák-féle küldöttség sikerében reménykedve, megkérdőjelezte a további fegyveres harc értelmét, s be kell vallani, ezen a helyzet ismeretében nem is nagyon lehetett csodálkozni. Kialakulófélben lévő politikai koncepciójukban, az uralkodóház és a nemzet kibékítését szolgáló taktikai lépésként, fontos szerep jutott Kossuth háttérbe szorításának, illetve megbuktatásának. Ugyanakkor meglehetősen viszolyogva figyelték a különböző hadseregekről s ezek tisztikarának nyugtalanságáról érkező híreket. A békepárt nem akarta elárulni a forradalom vívmányait, „csupán", természetes politikusi reagálásként, a radikális kossuthi politika kudarcait látva abban reménykedett, hogy ennek visszaszorítása, s — egyébként Kossuth által sem elutasított — közjogi engedmények árán lehetséges a békés kiegyenlítés Bécs és Pest (pontosabban Debrecen) érdekei között. E koncepció megvalósítására jó alapot látszott nyújtani a már említett követküldés.

A magyar szabadságharc sorsa, s bármely politikai koncepció realitása ekkortájt, elsősorban a hadseregektől illetve ezek állásfoglalásától függött. 1848 októbere után a hadsereg felső vezetése egyre inkább a kossuthi politika támogatóiból állott; az öt hadseregéből háromé egyértelműen (Perczel, Bem, Görgei), de a másik kettőben

(Délvidék és Észak-Magyarország) is tért nyertek a szabadságharc ügyét szívvel-lélekkel vállaló tisztek. Egy Kossuth elleni országgyűlési támadás tehát csak akkor számíthatott némi sikerre, ha e hadseregeket kudarcok érik, illetve ha megbomlik a politikai vezetés és a hadseregparancsnokok közötti összhang. 1848. december közepén mindkét folyamat megindult. Görgei állandó visszavonulása nyugtalanította Kossuthot, aki egyre élesebb hangvételű leveleket írt a szintén nem virágnyelven fogalmazó tábornoknak. Perczel móri veresége viszont megmutatta, hova vezet a csapatok harcértékét és az ellenség erejét figyelmen kívül hagyó ellenállási kísérlet, s a dühkitörésekre hajlamos politikus tábornok önmagán kívül természetesen mindenkit hibáztatott e kudarcért.[1] A főváros sebtében és tökéletlenül végrehajtott kiürítése és az OHB meggondolatlanul gyors távozása szintén kevéssé volt alkalmas arra, hogy növelje a hadsereg vezetőinek a kormányzatba vetett bizalmát[2]; Kossuth és köre viszont mélységesen rosszallta a január 2-i pesti haditanács által hozott, a kormányzat intézkedéseit felülbíráló határozatokat a főváros harc nélküli feladásáról és a hadseregek szétágazó hátrálásáról.[3] Ugyanakkor a Délvidéken is rosszul kezdtek alakulni a dolgok. A december 2-i trónváltozás és Windisch-Grätz támadásának híre hatására a bácskai felső katonai vezetés egy része megingott, a bánsági hadsereg pedig éppen január 3-án szenvedett csúfos vereséget Pancsovánál. A korántsem kedvező katonai-politikai helyzet tehát kedvező alkalmat látszott nyújtani a Debrecenbe érkező országgyűlésen a Kossuth elleni támadásra.[4]

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a főváros kiürítése és a kormányzat Debrecenbe költözése miatt néhány napra megszakadt az összeköttetés a politikai és a katonai vezetés között. Kossuth csak néhány napos késéssel értesült a január 2-i haditanács határozatairól, s így közben továbbra is egymás után írta szemrehányó leveleit Görgeinek. Kossuth maga sem tudott sokkal többet a hadihelyzetről, mint bármely Debrecenbe érkező képviselő, s a dúsan tenyésző álhírek alkalmat nyújtottak mindenféle találgatásokra.

Várható volt tehát, hogy az országgyűlésen a kormányzatot súlyos támadások fogják érni. Ennek általános politikai feltételét a Batthyány–Deák-féle küldöttség sikerébe vetett hit, katonai feltételét a katasztrofális hadihelyzet, katonapolitikai feltételét pedig a hadsereg és a kormányzat vezetői közötti bizalmi válság biztosíthatta. A békepárt ez utóbbi jelére várt.

A január eleji békepárti offenzíva történetét eddig csak e párt legfőbb vezetőinek a szabadságharc után keletkezett emlékirataiból ismertük. E memoárok mindegyike igazoló, vagy önigazoló szándékkal íródott, ezért tárgyalásmódjuk meglehetősen tendenciózus, emellett több datálási problémát vetnek fel, s így csak egy relatív időrend kialakítását teszik lehetővé. Rendelkezésünkre áll azonban egy olyan, az eseményekkel egy időben keletkezett forrás is, amely e tartalmi és datálási problémákat egyértelműen tisztázhatja: a szintén a békepárthoz tartozó Hunfalvy Pál naplója.[5]

A Debrecenbe érkező országgyűlés első zárt ülését, „magántanácskozmány"-át január 8-án tartotta, este 6 órakor. Az ülésen kb. 130 képviselő jelent meg. Kossuth beszámolt a főváros feladásáról, az ellenség bevonulásáról, Mészáros kassai veresé-

1 Perczel—OHB 1848. dec. 31. Közli (*Barta István* szerk.): Kossuth Lajos összes munkái XIII. Bp. 1952. (A továbbiakban—KLÖM) 939—40. o.

2 Csány László — Kossuth 1849. jan. 1. KLÖM XIV. 16—17. o.; *Hunfalvy Pál* naplója, 1849. január 4-i bejegyzés. OL Filmtár X. 1446. C. 140. 3. cím, 4/a tétel.; *Görgei Arthur:* Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. (Sajtó alá rendezte: *Katona Tamás*) XIV. fejezet. Megjelenés alatt a Magyar Helikonnál.; *Görgey István:* 1848 és 1849-ből I. Bp., 1848. 99. o.; *Matolay Etele:* Visszaemlékezéseim honvéd életemre. Sátoraljaújhely, 1883. 46—47. o.; *Csengery Antal:* Deák békekövetsége Windischgrätznél. In: (*Kónyi Manó* szerk.) Deák Ferencz beszédei II. k. II. kiad. Bp., 1903.; Madách Károly levele Madách Imréhez és Pálhoz 1849. jan. 1. In: *Madách Imre* összes művei. II. k., Bp., 1942. 1074. o.

3 KLÖM XIV. 17—18., 24., 30—32., 59., 81—84. o.

4 *Kemény Zsigmond:* Forradalom után. In: *(uő:)* Változatok a történelemre. Bp., 1982. 349. o.

5 *Kemény Zsigmond:* Forradalom után, i.h.; *uő:* Emlékirat 1849-ből. In: *Báró Kemény Zsigmond* összes művei IX. k. Bp., 1907.; *Kovács Lajos:* A békepárt a magyar forradalomban. Bp., 1883.; *Kazinczy Gábor:* Szerepem a forradalomban. Hazánk, 1884.; *Hunfalvy Pál* naplója.

géről, s ellensúlyozásképpen, Bem erdélyi sikereiről. A január 2-i haditanács által elfogadott haditervről csak annyit árult el, hogy az „bizonyosan meg fogja az ellenséget lepni.[6] Debrecen védelmének kérdéseiről elmondta, hogy az ideiglenes fővárost jelenleg három oldalról fenyegeti veszély, de a kormányzat már intézkedett, hogy az előrenyomuló ellenséggel 40 000 főt tudjon szembeállítani. Az elmondottakból tehát nem sok biztatót lehetett kikövetkezetetni.[7]

Másnap, január 9-én tartotta az országgyűlés első nyilvános ülését. Az ülésen Kubinyi Ferenc, arra hivatkozva, hogy sem az országgyűlés elnöke, sem alelnökei nincsenek jelen javasolta, hogy az országgyűlési küldöttség visszaérkezéséig ne tartsanak nyilvános ülést, hanem csak mint bizottság ülésezzenek. Kossuth, a többség helyeslésével amúgy sem találkozó indítványt válaszában azzal utasította vissza, hogy „hadseregünk vitéz magaviselete és a népek lángoló honvédelmi szeretete után nincs fontosabb ügy, mely nagyobb súllyal nehezedhessék a nemzet sorsának mérlegében, mint az, hogy az országgyűlés mihamarébb mondja ki a szót: vagyunk ma mint tegnap voltunk, és tanácskozunk."[8] Ezután nagyjából megismételte az előző napi zárt ülésen elmondottakat.[9] A békepárt első kísérlete tehát sikertelennek volt mondható. Kossuth azonban csak taktikai győzelmet aratott, hiszen a küldöttség jelentésének megérkezéséig az ilyen válaszok, minden határozottságuk ellenére, a levegőben lógtak.

A következő zárt ülést január 12-én este 6 órakor tartották. Először felolvasták az országgyűlési küldöttség Bicskéről írott jelentését, amelyben beszámolt a békekísérlet eredménytelenségéről, s Windisch-Grätz híressé vált válaszáról: Unbedingte Unterwerfung.[10] Az ezután történtekről szóló híradások nem egészen egybehangzók. Hunfalfy is, Kemény is hosszan ír e tanácskozásról. Hunfalvy szerint először Kubinyi Ferenc szólalt fel, s olyan felirat elkészítését javasolta, amely „az elismerést és koronáztatást kérné", ugyanakkor indítványozta a hadseregek összpontosítását s erősítését, amíg a válasz megérkezik. A radikális Madarász László a nyaktilót emlegette, illetve arról beszélt, hogy immáron öt hónapja minden képviselőnek le kellett számolnia mindennel. Kossuth ironikusan megjegyezte: „Akinek tetszik, Madarász barátja úti levelet fog adni."[11]

Kossuth ezután hosszan szólt a békekísérletről: „Az ogy. [sic!] szinte lealázta magát, midőn a követséget elhatározta: de ő Kossuth nem ellenzette. Most tudjuk, hogy egyezkedni nem akarnak, most kell a nemzetnek erősnek lenni."[12] „Ez — szóla — a birodalomba felolvasztást s a magyar nemzetnek az élők sorából kitörlését jelenti. Ha Ausztria — tevé hozzá — kétszázmillió statusadósság elvállalását követelné, ha azt sürgetné, miként a had, a fináncz, sőt a közigazgatás főbb pontjai. Bécsben centralisáltassanak; ily kérdések iránt lehetne alkudozásba bocsátkozni.

De a nemzet meggyilkoltatása soha egyezkedés tárgyává nem válhatik.

Én tehát — folytatá — nem arról beszélek, jó-e, tanácsos-e ezen a téren alkudni. Hanem azt mondom: alkudni nem lehet. Ha a borjút mészárszékre viszi a mészáros, hogy leölje, s szabadkozik a kötelen, ez pedig azt mondja: ne szabadkozzál, legyen köztünk béke, de azon feltétel alatt, hogy végezzelek ki: mit tesz ez? hiszen ez a legrosszabb, ami történhetik vele? — Védjük tehát magunkat, s a békealkudozások-

6 *Horváth Mihály:* Magyarország függetlenségi harczának története. II. k. II. kiad., Pest. 1876. 199. o.; *Hunfalvy* id. naplója.; *Beér János* (szerk.): Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Bp., 1954. (A továbbiakban—NKOGY) viszont Kovács Lajosnak az 1849. január 18-i zárt ülésről szóló tudósítását közli — tévesen (536. o.), pedig Kemény emlékiratából és Mészáros Lázár közölt emlékiratrészletéből is kitűnik, hogy Kovács tudósítása ez utóbbi ülésről szól. (537. o.)

7 *Hunfalvy* naplója, január 8.

8 KLÖM XIV. 62. o.

9 Uo. 62—67. o.; *Hunfalvy* naplója, január 9.; *Kemány:* Emlékirat 61. o.; *Gelich Rikhárd:* Magyarország függetlenségi harcza 1848—48-ben. Bp., 1884. II. k. 242—247. o.; *Közlöny*, 1849. január 16.; NKOGY 349—52. o.

10 *Kemény:* Emlékirat 61—63. o.; *Hunfalvy* naplója, január 12.; A küldöttség levele: *Pap Dénes:* Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. II. k., Pest., 1867. 299—301. o. és *Gelich:* i.m. 248—50. o.; A NKOGY az id. Kemény-szövegrészt megcsonkítva és átírva közli az 536—537. o-n. (A kihagyás 20 sor).

11 *Hunfalvy:* i. h.

12 Uo.

ról többé szólni sem kell, hanem csekély vélekedésem szerint azt mondani: Magyarország az önvédelem terén áll, oly igazságos téren, melynél igazságosabbat nem ismer a historia; mégis kinyújtá engesztelésre karját; de azt felelték: halj meg, ha békét akarsz! Ha pedig így felelnek, nem tehetünk egyebet, mint hogy védelmezzük magunkat, mert hiszen halni lesz idő, erre még ráérünk akkor is, ha elvesztettük a nemzeti létnek harcát.[13]" „Csak együtt maradjon az ogy. s intézkedjék. Van 110 000 fegyveresünk, az ország dolga most jobban áll, mint állott két hónappal ez előtt. — Egyébiránt a jövendő létünkről (t. i. hogy meg akarunk e az 1848-ki törvények mellett maradni, vagy ennél többet, t. i. sz. [abad] köztársaságot) szót nem tevén, védelmezzük magunkat, míg lehet."[14]

Az ezután történtekről azonban Hunfalvy és Kemény eltérően számol be. Kemény szerint „a nyugodtabb kedélyű emberek" szaván akarták fogni Kossuthot. „Ennélfogva kívánták: iratnék meg Deáknak, hogy a bizottság ragadjon meg a dolgok kiegyenlítésére minden mutatkozó alkalmat.

Nyári pedig, mint a védelmi téren létel corollariumát, a nyilvános ülés által tisztán kimondatni és jegyzőkönyvbe tétetni követelte: hogy a képviselőház csupán a létező törvényeket védi és semmi eventualitás esetében nem fog az 1848-iki törvények megtartásánál többet kívánni."[15] Kossuth azonban határozottan ellenezte mind a küldöttségnek adandó újabb felhatalmazást, mind Nyáry indítványát, s így az ülés „az eszmék összpontosítása nélkül" oszolt el.[16] Kemény tudósításával egybehangzik az a beszámoló is, amelyet Jókai őrzött meg, nemrég előkerült munkájában. Jókai Kossuth beszédéről csak szép általánosságokat ír; inkább az elnök szavainak hatását örökítette meg. „A karzatok dörgő éljenzéssel fogadák szavait, mik a harcot, a háborút hirdeték, harcot, háborút visszhangzott minden ajak utána. És a tömeg tengerzúgása fölött, mint a halál angyala, állott az ember a katedrában, kinek szavaiból, mint Cadmus elvetett sárkányfogaiból, fegyveres vitézek támadtak, kinek szavaitól a félelem helyébe vitézség, a szelídség helyébe düh és bosszú szállta meg a lelkeket."[17]

Nyáry beszédéről már bővebben ír. Szerinte az a következőket kérdezte „a hadizenő tömegtől: »hogy mi célja lesz a harcnak? Meddig fog az tartani? Mi végzi be? Van-e a nemzetnek valami óhajtása, valami végcélja, valami magasra épített terve, melyért vérét kiontja, házát leégeti, vagyonát föláldozza? Irtóharcot akar-e viselni, a gyűlölet harcát, halálos ellenség elleni háborút, mely csak az egyik fél vagy tán mind a kettő végenyészetével végződik, vagy a szabadság harcát viseli-e egy nemzet törvényeiért, alkotmányáért kezdett küzdelmeit, ezen esetben mondja ki a nemzet: hogy mihelyt a törvények, az alkotmány biztosítva vannak, célját érte, s csak ezekért küzd, és semmiért ezeken túl.«"[18] A képviselők azonban indulatosan reagáltak Nyáry felszólalására: „»Majd megmondjuk: hogyha győztünk!« — kiáltának rá, és újra hangzott a harc és a háború."[19]

Hunfalvy naplója nem is említi Nyáry felszólalását. Szerinte, néhány kevésbé érdekes, ám kellően indulatos felszólalás után, Szúnyogh Rudolf intézett kérdéseket Kossuthhoz: „Igaz-e hogy Schlick már Újhelyben[20] és Sáros Patakon van? S ha igaz, mit intézkedett ellene, hogy mi bátorságban legyünk. (...) Továbbá ő künn

13 *Kemény:* Emlékirat 61—62. o.
14 *Hunfalvy* i. h.
15 *Kemény:* Emlékirat 62. o.
16 Uo. 63. o.
17 *Jókai Mór:* Emléksorok, — Napló 1848—49-ből. Bp., 1980. 29. o.
18 Uo. 29—30. o.
19 Uo. Mocsár Gábor e kötetről írott kritikájában (Tények? Tanú? Napló? *Kritika*, 1981/4.) azzal gyanúsítja Jókait, hogy az készakarva összekeveri Nyáryt Bartal Györggyel, ill. összemossa Bartal január 8-i (valójában január 18-i) és Nyáry január 13-i felszólalását. Jókai valóban téved az időpontban, mert Nyáry az általa idézett szavakat a január 12-i ülésen mondhatta, de a lényeget tekintve alighanem pontosan idéz. Az ekkor Debrecenben tartózkodó Petőfi egyébként még ennél is szélsőségesebb kijelentést ad Nyáry szájába: „1849. január 12. a képviselők conferentiája. Nyáry azt nyilatkoztatta, hogy Magyarország el van veszve." Históriai jegyzetek — *Petőfi Sándor* Összes Művei V. k. Bp., 1956. 142. o. (A továbbiakban — PSÖM)
20 Sátoraljaújhely

levén tapasztalta a népnek nagy levertségét. Kéri Kossuthot, menne ki és bátorítsa. — Végre híre van Perczel Mór valami levelének, melyről bizonyosabbat kíván tudni."[21] Kossuth válaszában közölte, hogy a magyar sereg Tokajban van, majd a nép körében végzendő agitáció fontosságáról szólt. Az utolsó pontra válaszolva „Perczel hazafiságát dícsérte, de mégis elmondta, hogy levélben állana, mikép a képviselők a katonák nélkül ne merjenek alkudozni, mert a katonák életeiket adják oda a hazáért. Reményli, nem fog kelleni ezen levelet a ház előtt felolvasni."[22] Hunfalvy ez utóbbira utalva még rezignáltan megjegyzi naplójában:„Seregeink nincsenek többé kezünkben: tőlünk maholnap inkább kell félteni az országot, mint az ellenségtől."[23]

De hát mit is tartalmazott ez a nevezetes levél? S hogyan lehetséges az, hogy az OHB elnökét éppen az a tábornok hozza kényelmetlen helyzetbe az országgyűlésen a békepárti ellenzék előtt, aki híres volt radikális nézeteiről? Mi volt e levél további szerepe, s hogyan lett Kossuth úrrá az általa okozott nehézségeken? S végül: Miképpen normalizálódott Kossuth és Perczel viszonya az ezt követő napokban? E kérdésekre szeretnék egy-egy *lehetséges* választ adni a továbbiakban.

Perczel a december 30-i vereséget követően két jelentést is küldött Kossuthnak: egyet december 31-én, egyet pedig január 1-én.[24] Ez utóbbiban, miután beszámol a móri csatában elszenvedett veszteségeiről, kifejti a főváros feladásának lehetséges következményeit. Véleménye szerint „Budapest feladása az ország elvesztése. Senki sem fog többé engedelmeskedni az onnét eltávozottaknak. A hadsereg pedig fel fog oszlani." S hogy itt konkrétan a Görgei vezette feldunai hadseregre gondolt, azt mutatja a következő mondat: „Ezen hadsereg, mellyben nagyobb volt a rendetlenség, miként tegnap estve tapasztalám, mint az én megvert csapataimban". Ezért javasolja a magyar csapatok Budapesten való összpontosítását s a „kissé jó védelem mellett" általa „bénemvehetőnek" ítélt főváros „élethalálra védelmét."[25] Perczel nem ír semmit az országgyűlési küldöttségről; lehetséges, hogy ekkor még nem tudott róla. Csány László aznapi jelentésében már arról ír, hogy a követküldés hírének elterjedése „rosszabb hatású egy csatavesztésnél", az elkövetkező napokból pedig több olyan tudósítást ismerünk, amely megerősíti a Csány által írottakat. E tudósítások különösen a feldunai hadsereg tisztikarának és a közvéleménynek az elégedetlenségéről számolnak be; Perczel ilyen irányú kitöréseiről azonban nem szólnak.[26]

Január 2-án a magyar hadsereg Pesten tartózkodó vezetői haditanácsot tartottak, amelyen a főváros védelméről, illetve a további teendőkről határoztak. Perczel ellenezte a főváros harc nélküli feladását, ugyanakkor azt indítványozta, hogy „minden vezérnek kormánybiztosnak kell lenni" a saját seregében; ez a javaslat pedig tovább növelte volna a hadtestparancsnokok önállóságát.[27] Görgei haditerve ellen azonban nem volt érdemi ellenvetése, s a feljegyzések szerint a móri csatáról is hallgatott. A haditanács döntése értelmében a főváros kiürítése alatt annak védelmét az újjászervezett Perczel-hadtestnek kellett ellátnia. Perczel lett a főváros hadi főparancsnoka, ezt másnap felragaszokon tudatta a nagyközönséggel.[28] Perczel hadteste január 4-ről 5-re virradó éjjel kiürítette Budát, 5-én délelőtt pedig elhagyta Pestet is. A kiürítés nem sikerült tökéletesen; Perczel megfeledkezett arról

21 *Hunfalvy:* i.h.
22 Uo.
23 Uo.
24 KLÖM XIII. 939—40. o.; és Perczel — Kossuth 1849. jan. 1. KLÖM XIV. 15—16. o.
25 KLÖM XIV. 15—16. o.
26 Csány id. szavai: KLÖM XIV. 19. o. L. még a 2. jegyzetet.
27 Csány — Perczel 1849. jan. 11. OL. H. 103. Csány László iratai 15. cs. 315—16. f.; A haditanácsra: *Barta István:* Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1955. 2. sz. és *Borus József* Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Bp., 1975. 47—48. o.
28 *Borus:* i. m. 48—49. o.; *Mátray Gábor* naplója. OSZK Kézirattár, Qart. Hung. 626. 8. f.

a 6 ágyúról, amelyek a budai sáncokban állottak, s a felügyelő tiszt, előfogatokkal nem rendelkezvén, kénytelen volt az ágyúkat beszegeztetni s otthagyni. Egy kortársi feljegyzés szerint Perczel még az éjjel elhagyta a fővárost.[29] A kivonuló hadtest, miután Perczel „maga háta megett, a vaspályától a síneket felszedette és rajta a két első hidat légbe röpítette"[30], a szolnoki országúton, a vasút igénybevétele nélkül az Üllő—Monor—Alberti—Irsa útvonalon át január 7-én megérkezett Ceglédre.[31] Itt két napig maradt, közben serege 13 075 főre és 19 ágyúra növekedett. Innen írt Görgeinek és Mészáros Lázár hadügyminiszternek is. Görgeihez írott január 8-i levelében az elkülönülten működő hadtestek együttes cselekvésmódjára vonatkozó nézeteit közölte.[32] A Mészároshoz intézett levélben beszámolt visszavonulásáról és további hátrálási vonaláról, s hivatkozva arra, „ha a magyar hadsereg az ellenséges csel, ármány s készültségi túlnyomósság áldozatja lenni nem akar, mielőbb a külön csapatok s eldarabolt seregek jelenleg céltalan mozdulatjait összhangba hozni s azoknak irányt adni szükséges; bátor vagyok tábornok urat teljes tisztelettel felszólítani, s jövőre czélzott működéséről engemet jelen futár által értesíteni szíveskedjék, hogy előforduló esetben akár védelmét használni, akár támogatására lenni tudhassak."[33] Valószínűleg itt kaphatta meg Perczel Kossuth utasítását, amelyben az elnök, miután közölte, hogy a kormányzat „meglepetve vette" a főváros kardcsapás nélküli feladásának hírét, felszólította a tábornokot, „hogy hadiműködésiről, serege létszámáról, elhelyezéséről, szükségeiről hivatalos jelentéseit s kimutatásait a kormánynak futárok által minél gyakrabban küldje be s legelső jelentésében különösen azt is kimutassa, meddig van ellátva tábori pénztára költséggel", s mennyi pénzre van még szüksége, hogy annak fedezéséről a kormány közvetlenül intézkedhessék.[34]

A tábornok ezt a levelet január 9-én vagy 10-én kaphatta. Január 9-én elhagyta Ceglédet és Abonyon át Szolnokra vonult. Itt vehette kézhez Kossuth újabb utasítását, amelyben az elnök „seregének állásáról, létszámáról, szellemérül és szükségleteiről, úgy az ellenséges csapatok mozdulatairul, elő- vagy visszavonulásáról *naponkénti* értesítést" kért, s egyben felszólította a tábornokot, hogy „még túlnyomó erejű ellenség közeledése hátrálásra nem inti", tartsa Szolnokot, s hirdessen népfelkelést, melynek legfőbb célja „az ellenség s különösen lovassága előtt minden élelmiszerek eltakarítása". A levél végén Kossuth még hozzátette: „Naponkénti tudósításait elvárom".[35]

Innen, Szolnokról írhatta Perczel az említett levelet az OHB-hoz, amely iránt a január 12-i zárt ülésen Szúnyogh Rudolf Kossuthtól érdeklődött. Mit is tartalmazott ez a levél, mikor íródott? A kérdés nem is olyan egyszerű. A levél ugyanis nincs sem az OHB, sem a hadügyminisztérium iktatott, illetve iktatatlan iratai között. A levélnek nincs nyoma sem az OHB, sem a hadügyminisztérium iktatókönyvében. Létezését, több emlékiraton kívül, két forrás bizonyítja: a már idézett Hunfalvy-féle ismertetés a január 12-i zárt ülésen elhangzottakról, valamint Csány László válaszlevele Perczelhez, január 11-ről. Ez utóbbi segítségével viszonylagos pontossággal megállapítható a levél kelte is. Csány iktatókönyvében sem leljük nyomát e levélnek, ami azt bizonyítja, hogy az 1849. január 5. után közvetlenül

29 *Mátray:* i.m. 9. f.
30 *Báró Meszéna Ferenc* táborkari alezredesnek adatai. OL R. 31. Emlékiratok, naplók 1. cs. 15. f.
31 *Borus:* i.m. 90. o.; *Matolay:* i.m. 48. o.; a Meszéna által közölt dátumok szinte egytől-egyig hibásak.
32 OL P. 195. A Görgei-család levéltára. 40. cs. b/31. fasc. „A feldunai utóbb VII. hadtest ... eredeti igtatókönyve." 404. ikt. sz. „Perczel Czegléd 8ten Jän. 849. Mittheilung in betreff der vereinten Handlungs Weise der getrenten Armee-Cörpes unseres Vaterlandes."
33 Közli: *Supka Géza:* 1848—1849 Bp. 1985. 463—64. o. Supka valószínűleg félreolvasta a levél dátumát, mert január 5-i keltezéssel közli azt. Valószínűbb a január 9-i keltezés. Perczel 15 000 főnyinek mondja seregét, pedig ez január 5-én még csak 8—9000 főnyi lehetett. Január 5-én Perczel még nem volt Cegléden, 9-én ellenben igen; Mészáros e levelet január 12-én, Szerencsen kapta meg. *Mészáros Lázár* emlékiratai. 1. k. Pest., 1867. 360. o.
34 KLÖM XIV. 59.; Ez az utasítás egy körlevél volt, amelyet Görgei Arthur, a Pesten kilépett Lázár György, Répásy Mihály és Perczel Mór tábornokoknak küldött meg.
35 KLÖM XIV. 73. o.; A kötet az iratot hibás iktatószámmal közli. A helyes a 124.

a OHB-hoz intéztetett.[36] Az OHB iktatókönyvében az első iktatott 1849 januári Perczel-jelentés 10-én íródott, ez azonban fennmaradt, s nyomát sem találjuk benne olyan kifejezéseknek, amelyekre két fő forrásunk következtetni enged. Mivel Cegléd, illetve Szolnok és Debrecen között kb. 1 napig tartott egy futár útja, a levél valószínű keletkezési dátuma 1849. január 9., vagy 10. Január 9. ellen szól az aznapról Mészároshoz írott levél, 10-e ellen pedig a már említett iktatott jelentés. Perczelt ismerve azonban mindkét dátum elképzelhető, hiszen nem kizárt az sem, hogy egy napon két, merőben ellentétes hangvételű levelet írjon ugyanahhoz a testülethez.[37] Az említett levél tartalmáról a Hunfalvy-féle ismertetésből csak annyi derült ki, hogy a tábornok felszólította a képviselőket, „a katonák nélkül ne merjenek alkudozni."[38] A Hunfalvytól származó ismertetést azonban némi kritikával kell kezelnünk, ugyanis elképzelhető, hogy Kossuth csupán a levél egy, nem is legfontosabb elemét emelte ki az ismertetésnél, a békepárti ellenzék megfélemlítése céljából. Ezt támasztja alá az is, hogy a levél részletes ismertetésére később sem volt hajlandó, illetve hogy Perczel január 10-ről származó, fennmaradt jelentésében, az országgyűlési küldöttség jelentéséről szólva, nyoma sincs semmiféle elégedetlenségnek. A Csány Lászlótól származó válaszlevélből már jóval több derül ki a levél tartalmáról. Csány, a szabadságharc egyik legtiszteletreméltóbb alakja, Perczel személyes jóbarátja, valószínűleg Kossuth megbízásából a következőképpen kezdi Perczelhez íródott levelét: „Kedves Barátom! mikor ezt írom Kedves Barátom, én azt a szó szoros értelmében veszem, és érzem, érzem mert tudom hogy te becsületes hazafi és nemes szívű férfiú vagy, de Mórom, emellett ollyan nagy bolond is, miből annyi jeles tulajdonnal mennyivel te bírsz, keveset hordoz az ismert világnak földe. — Ugyan hogy írhattál úgy, ahogy írtál a kormánynak? hogyan írhattál te a polgári katona?", s hozzáteszi, anélkül hogy nevet említene, de egyértelműen Görgeire utalva: ha az írt volna hasonló módon, azon nem csodálkozna, hanem a január 2-i haditanács eredményének tartaná. Majd így folytatja: „Mondd meg öregem, ha ez a kormány felújul és ismét erős leend, pedig hogy leend, arra te mint hazádat szerető Magyar, és vezér közre munkálni köteles vagy, és bizonyosan közre is fogsz munkálni, kérdem egy erős kormány tűrhetné azt, az általa tábornoksággal felruházott egyéniségtől, hogy azt törje orra alá, hogy a hatalom fő részesei az ország vagyonát pazarlák, és az aranyat, ezüstöt beválták, eltakarították, s így a futást mintegy előre készíték — ha ez így van, bennem is felforr e gazságra a vér, de meg kell mondani, ki az a gaz ember? de olly átallánosságban, azokat kik azon gonosz gazságnak nem részesei méltán elszomorítja, és bántja." Perczel levelében Görgeit sem kímélte, amin nem csodálkozhatunk, köztudomású lévén a két tábornokot egymáshoz fűző bensőséges utálat, de e részekre utalva Csány is azt írta, hogy azokban Perczel „sok igazat" mond. A levél további részében Csány a január 2-i haditanács határozatairól ejt néhány bíráló szót, illetve felvázolja a további teendőket. A levélről a következőket írja még: „A hv. bizotmányhoz írott leveled most nálam van, ha vissza nem követelled megtartom. Majd ha — ha az Isten jobb időkben enged együtt vitázni, és amellett egymást szeretni — felolvassuk múltunkra vonatkozó Documentum gyanánt — épen midőn e szót írtam ki vissza kívántatik tőlem a levél — legalább le fogom tehát másolni mert tudom hogy te rögtön írtad bosszúsan — és nem bírsz másolatot." Hozzáteszi még: „Becsüljük meg az országgyűlést, becsüljük meg a hv. bizotmányt — ezek sokat vesztettek Buda Pest elhagyásával — de még is egyetlen hatalom a hazában, ne rontsd le tekintélyét, főleg néked kell azt támogatni. Még összpontosítani szükséges erőnket — akkor lehet hogy a java

36 Csány iktatókönyvében ui. az utolsó iktatott irat 1849. január 3-ról származik. OL H. 103. 7. k.
37 Csány írja válaszlevelében: „tudom, hogy te rögtön írtad bosszúsan" H. 103. Csány László kormánybiztos iratai. 15. cs. 315—6. ff.
38 *Hunfalvy Pál* naplója. január 12.

veszni fog, ám vesszen, de lesz historiája a Nemzetnek — historiája? igen lesz ha bár kisszerű is — de lesz." A levél végén Csány ismerteti Görgei hozzá intézett január 5-i levelét.[39]

A többi, főleg békepárt szerzőktől származó, másodlagos forrásból jóval kevesebbet tudunk meg a levél tartalmáról. Kemény Zsigmond emlékiratában a levél hírének érkezését a január 12-i zárt ülés utánra datálja, s mindössze annyit ír róla, hogy „Perczel Kossuthnak egy goromba levélben szemrehányásokat tett s az országgyűlést a táblabíró-politika miatt szétüzéssel fenyegeti."[40] Az eseményeket még emlékiratánál is tendenciózusabban tárgyaló „Forradalom után"-ban csak Görgei váci nyilatkozatával kapcsolatban, mellékesen ejt szót arról, hogy „Perczel a honvédi bizottmány elnökével összeveszett..."[41] Kazinczy Gábor haditörvényszéki vallomásában szintén a váci nyilatkozatával egy időben elterjedőnek mondja a levél hírét, s tartalmáról azt írja, hogy ez Perczelnek a váci nyilatkozatéval „ellenkező iránybani kitörése" volt Kossuth ellen.[42] Figyelmet érdemel még két tudósítás: Jókai Móré és Petőfi Sándoré. Jókai jó barátságban volt a békepárt több tagjával, Petőfinek pedig az országgyűlés baloldali képviselői között volt több személyes jó ismerőse. Jókai nemrég előkerült munkájában a következőket írja e levélről: „Perczel ahelyett: hogy mint Vetter tervelé, Ceglédnél állomást vett és megütközött volna, átkelt a Tiszán, s húzódott folyvást a kormány új székhelye felé: úgyhogy utócsapatjának tisztei be-bejártak látogatni Debrecenbe.

A kormány ismételve figyelmezteté sürgetősen: ne járjon annyira a sarkában, hanem lásson hozzá: hogy tartsa fel az ellent.

Perczel erre egy furcsa levelet írt a kormánynak.

— Szemökre veté: hogy Pestről oly hirtelen elfutottak; hogy ő tudja, miszerint még tovább is akarnak futni; hogy külföldre útleveleik vannak, hogy már régóta gyűjtik az aranyakat a szökésre, míg a szegény katona csak a papírospénzt kapja. —" (...) „De én megtiltom Önöknek: hogy helyüket elhagyják, különben velem gyűlik meg a bajuk, én ma Karcagon vagyok, holnap Szoboszlón leszek, holnapután a Hortobágy mocsárai védelme alatt megütközöm... stb."[43] A politikai nézeteiben Perczelhez közel álló, ekkortájt Debrecenben tartózkodó Petőfi a következőket írja felháborodott hangon az eseményekkel egy időben keletkezett Históriai jegyzetek c. töredékében: „Perczel Mórt fölszólította a honvédelmi bizottmány, hogy gazdálkodjék hadserege pénzével, s ő ezt felelte: — engem mer a kormány gazdálkodásra inteni! öt százezer pengőt fogok tőle kérni s nem bankóban, hanem ezüstben és aranyban, és ha nem ád, majd meglátja mit teszek! — Hisz ez zsiványkapitány. Máskor ismét így nyilatkozott vezérkara s más jelenlevők előtt: — Én velem követte el az országgyűlés azt a méltatlanságot, hogy alárendelt Görgeynek! kit már Pákozdnál agyon akartam lövetni, s bánom, hogy agyon nem lövettem. Szétkergetem az országgyűlést pokolba, s kezembe ragadom a dictatorságot, mert csak én vagyok méltó Magyarországot kormányozni; én bennem egyesül hadvezéri talentum s politicai képzettség! — De hisz ez őrült. Ezen adatokat egy nemzetgyűlési képviselőtől hallottam, ki jelen volt, mikor Perczel ezeket mondta".[44]

Ha e másodlagos tudósításokat megvizsgáljuk, kitűnik, hogy Kazinczyé csak

39 Csány — Perczel H. 103. 15. cs. 315—5. f.; Görgei említett levele: H. 103. 16. cs. 68—69. f.; Csány válaszlevele: H. 103. 15. cs. 313—14. f.; Mindhárom levelet kihagyásokkal közli *Barta István* id. tanulmánya.

40 *Kemény:* Emlékirat 65. o.

41 *Kemény:* Forradalom után 349. o.

42 *Kazinczy:* i.m. 95. o.

43 *Jókai:* Emléksorok, 39—40. o.; Hasonló módon ír Perczel leveléről az Emlékek a szabadságharczból c művében is: „...a derék Perczel Mór írt egy levelet a kormánynak, melyben valamennyi politikust mind hazaárulónak nyilvánít s szörnyen fogadkozik, hogy egész dandárával egyenesen Debreczenbe fog nyomulni s ott mind valamennyinek hátrafelé fordíttatja a fejét." In: *J. M.*: Az én életem regénye. Bp., 1912. 53. o.; Mocsár Gábor id. kritikájában nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Perczel írt egy ilyen levelet is, de szerinte az egész inkább a nagy mesemondó konstrukciója.

44 PSÖM V. köt. 142. o.

általánosságokat mond, Petőfié és Keményé pedig a Hunfalvy által megőrzött Kossuth-beszámoló többé-kevésbé pontos ismertetése. Jókai tudósításának első fele szinte kísértetiesen egyezik a Csány válaszlevelében megőrzött tartalmi ismertetéssel, második fele viszont, mivel ezekben Perczel január 15—17-i mozdulatairól esik szó, kételyeket ébreszt a tudósítás hitelességét illetően. Ezek megmagyarázása érdekében vissza kell térnünk az országgyűlésen történtekre, de előbb még hátra van egy kérdés: Miért írta Perczel a goromba levelet Kossuthnak? A válasz csak valószínű lehet. Véleményem szerint a magyarázat Kossuth két említett utasításában keresendő. A lobbanékony természetű tábornok sérelmezte, hogy a kormányzat feje éppen akkor idézte emlékezetébe a polgári kormányzat felsőbbségét, s követelt pontos számadást, amikor a kormányzat korántsem felemelő módon hagyta el a fővárost, az államjavak megfelelő elszállítását sem mindenben biztosítva. Mindez persze csak feltételezés, de a rendelkezésünkre álló töredékes adatok alapján ez az egyetlen logikus következtetés.

Január 10-én Perczel újabb jelentést intézett az OHB-hoz. Ebben, miután reflektál a Bem győzelmeiről érkezett hírekre, beszámol serege állapotáról, s egyben kijelenti: „...egyébként, a Tiszán innen nem szándokom csatát elfogadni, és ezt csak Török-Szentmiklós, és Szolnok között fogom szoríttatás esetében tenni." A levél végén még a következőket olvashatjuk: „Egy gyanús egyén a Csányi biztos úrhoz szolló Csa. pecséttel ellátott levelet hozván, az általam a szükséges tudomás végett felnyittatott és most ide mellékelve átküldetik. Tartalmából hazánk nem nagy vígaszt merítend." Az említett levél a Batthyány-Deák-féle békeküldöttség jelentése volt. A levél január 11-én már Debrecenbe érkezett.[45] Ugyanezen a napon Perczel hadtestének zöme elhagyta Szolnokot. Január 11-én és 12-én tábornok még Szolnokon tartózkodott, innen intézett két, azóta elveszett jelentést az OHB-hoz[46], „a Tiszai sereg alásáról és léttszámáról úgy harczrendjérül". Perczel Szolnokon is intézkedett az ittrekedt állami javak továbbszállításáról, ám ezúttal sem teljes sikerrel. A már január 13-án Szolnokra bevonuló Ottinger a Tiszán horgonyzó hajókon és a városban jelentős élelmiszer- s kevéssé számottevő fegyver- és lőszerkészleteket zsákmányolt, melyeket azonnal Pestre küldött.[47] Töredékes feljegyzéseiben Perczel a kormányra, s főleg Kossuthra hárítja ezek ottmaradásáért a felelősséget.[48]

Január 13-án Perczel már Törökszentmiklóson volt. Valószínű, hogy még Szolnokon megkaphatta Csány idézett levelét, s hogy ekkorra még maga is megbánhatta durva kirohanásait a kormány ellen. Törökszentmiklósról levelet írt Répásy Mihály tábornoknak, a tartalékhadsereg parancsnokának. Ennek elején bejelenti: „Részint azért hogy nagy részt újoncz táborom rendezésére pár napi időt nyerhessek, az amúgy is Debreczen fedezésére is szolgáló operatioim elve szerint szándokom seregem egész Debreczen alá vezetni". Majd sejtelmesen megjegyzi: „Némely újabb tudosítások a Görgei táborában történökről még inkább parancsolják e lépést." Ezután részletesen ír visszavonulási terveiről. Ha e tervek szerint cselekszik, Perczel seregének elővéde Nádudvaron, jobbszárnya Balmazújvároson, centruma Hajdúszoboszlón, balszárnya pedig Berettyóújfalun foglalt volna védelmi állást; Répásy seregének

45 Perczel — OHB 1849. jan. 10. OL. H. 2. OHB. 1849/246.

46 E jelentések eredetije elveszett, létezésükről az OHB-iratok iktatókönyvéből tudunk. OL H. 2. Iktatókönyvek 4. k. A január 11-i, 616. sz. alatt iktatott jelentését január 17-én átküldték a hadügyminisztériumba de ennek irat-anyagában sem található; a január 12-i jelentést 393. sz. alatt iktatták.

47 *Gelich:* i.m. II. k. 289. o. és *Meszéna:* i.m. 15. f.

48 „Ezekről mit sem tudtam, hallottam; ennek elvitelére még ha tudtam vólna is se időm se módom. A kormánybiztos feladása [feladata] vólt ez és a kormányé, Kossuthé, ki már december végén megszöke Pestről, és így két hétig is vólt ideje mielőtt Szolnokra értem erről gondoskodni.

A felpörkölésnek pedig épp úgy humanitásból a nép érdekében mint saját seregeink élelmezése miatt nem voltam barátja. Az osztrák minden áron — a nép éheztetésével megrablásával is ellátta vólna csapatait. Én csak lassú menetekben és óvatosan vonúltam vissza!!! Szolnokig! aztán Karczagig!" Perczel **Mór nyomtatvány-gyűjteménye. OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 616. 7. k.** *Gelich:* i. h.-hez írott kommentár.

amely a tartalékot képezte volna, Debrecenbe kellett volna vonulnia.[49] Pontosan nem állapítható meg, hogy a Görgei táborára vonatkozó célzás mit takar, de Perczel másnap írott jelentéséből valószínűnek tűnik, hogy a tábornok már 13-án tudott Görgei váci nyilatkozatáról. Répásy még aznap este megkapta Perczel levelét. Ezt követően előbb Perczellel, majd az OHB-val is levélben közölte, hogy a kapott jelentések szerint az ellenség még csak Ceglédig nyomult előre. Az OHB-hoz írott levelében beszámolt a Perczel mozdulatai miatt foganatosított intézkedéseiről, s egyben kijelentette: „Végre minthogy Szoboszló utánni állomás Debreczen én pedig ütközet nélkül oda visszavonulni nem akarok úgy Újváros és Böszörmény felé akarok vonulni, ha Perczel tábornok csakugyan Szoboszlóig vonuland, minden esetre kikérem eziránt, egyetértve a hadügyministeriummal, határozott rendeletet adni." Levele végén még egyszer kijelenti: „...a főhadi szállás szinte Szoboszlón leend, hol további rendeleteit a honvédelmi bizotmánynak elvárom."[50]

Január 14-én Perczel már Kisújszállásról írt az OHB-nak. Ennek elején nyomban egy olyan közléssel találkozunk, amely azt jelzi: Perczel és a kormányzat között immáron helyreállott az egyetértés. „A parancsom alatt álló hadseregben amiként eddig is semmi olly lépés sem történt melly akár meg hasonlásra, akár a honvédelmi bizotmány tekintélyének megrongálására lett volna irányozva, úgy illesmi ezután sem fog történni. Miért is a honvédelmi bizotmány a haza megmentésére vonatkozó intézkedéseiben, az én és seregem buzgó közremunkálására bizton számíthat." E passzus értelmezésére három lehetőség is kínálkozik. Egyrészt lehetett afféle utólagos és közvetett bocsánatkérés a nevezetes levélért. Másrészt, egy kortársi feljegyzés szerint, a Perczel-hadtest visszavonulása közben a tisztikar egy részében felmerült Perczel diktátorrá való kikiáltásának lehetősége; s szintén elképzelhető, hogy Perczel ez utóbbi kísérlettől kívánta elhatárolni magát.[51] S végül marad egy harmadik lehetőség is: e kitétel egyszerűen ellenpontozás kívánt lenni a levél végén szereplővel szemben, mely szerint „Görgey ide mellékelt proclamatioit törzstisztjeim a legnagyobb neheztelléssel és botránkozva olvasák." Ez utóbbi passzus pedig egyértelműen Görgei január 5-i váci nyilatkozatára vonatkozott.[52] A levél további részeiben Perczel seregének létszámáról és szükségleteiről számolt be, illetve közölte visszavonulási terveit. E levél szerint már értesülhetett Répásy szándékairól is, mert bizonyos mértékig korrigálta előző napi terveit. Hangsúlyozta, hogy serege „Debreczen felé vonul, azonban nem Debreczenbe". Az új felállítási terv szerint Répásy serege képezte volna a jobbszárnyat, a Hajdúszoboszlón állomásozó centrumot és a Berettyóújfaluról Derecskére visszahúzott balszárnyat pedig Perczel dandárai alkották volna. Az előhad Nádudvaron állomásozott volna, ugyanakkor a tartalékot az OHB által felállítandó újonc zászlóaljak jelentették volna — Debrecenben. E tervek mellett Perczel írt az ellenség állásáról és erejéről. Levele végén még hozzáteszi: „A téli idő igen rontja és kissé fogyasztja is népségem annál inkább mert se inni s enni pénzért sem kapnak. A mai nagy menet igen eltikkasztá."[53]

Ugyanezen a napon Répásy is beszámolt tervezett mozdulatiról az OHB-nak.

49 Perczel — Répásy 1849. jan. 13. OL. H. 2. OHB. 1849:474. Másolat.

50 Répásy — OHB 1849. jan. 15. uo.

51 *Matolay:* i.m. 49. o. Matolay szerint Török János százados volt az értelmi szerzője e tervnek. „Ez azonban vissz hangra nem talált."

52 Erre mutat az is, hogy a nyilatkozat híre a levél megérkezését követő napon terjedt el az országgyűlési képviselők között. *Hunfalvy* naplója, január 16.; Az OHB-iratok iktatókönyve szerint a levél mellett nincs melléklet, s sokáig Kossuth sem ismerte pontosan a nyilatkozat tartalmát. Kossuth — Jeszenák jan. 17. KLÖM XIV. 157. o., ill Kossuth — Szemere jan. 19. uo. 163—4. o.; Perczel tisztjei közül Lázár Vilmos kelt ki a nyilatkozat ellen (*Matolay:* i.m. 53. o.), éles ellentétben haditörvényszéki vallomásával. Közli: *Katona Tamás* (szerk.): Az aradi vértanúk. II. k. II. kiad., Bp, 1983. 237. o. Érdemes itt idézni Perczel későbbi véleményét is a nyilatkozatról, Gelich művéhez írott kommentárjából: „Gelichnek ezen czáfolatában minden szó mondat való. Görgeyt már ezen czáfolatban foglaltak után becsület s ember, hadász politikus egyaránt örökre elítélendő. Görgey nem halált csupán de mint ravasz hazug szemtelen nemtelen korbácsoltatást érdemel ezekért ismét. De ha mégsem elégséges és kimerítő Gélich ezen czáfolata; ez az ítélet nagyon is szigortalan, nagyon is színtelen és éretlen." (*Gelich:* i.m. II. k. 175—6. o.) Perczel **Mór nyomtatványgyűjteménye. OSzK Kézirattár. Oet. Hung. 616. 7. k.**

53 Perczel — OHB 1849. jan. 14. OL. H. 2. OHB 1849—473. Részben megjelent *Borus:* i.m. 91—92. o.

A levél szerint Perczel elfogadta a Répásy által javasolt korrekciót, ti. hogy Répásy serege alkossa a jobbszárnyat.[54]

Január 15-én Perczel serege már Karcagon állomásozott. Innen újabb jelentést intézett az OHB-hoz, amelyben beszámolt „serege álásáról — A néphangulatról" és „kért jeleni álásához eleggendő kenyér és zabmennyiséget küldetni."[55] Karcagról azonban nem hátrált tovább a sereg. Kossuth ugyanis január 15-én levelet intézett Perczelhez, „melyben Görgeyt honvesztéssel vádolja."[56] Emellett, Perczel feljegyzése szerint, a következőket írta: „Te magad édes Móriczom vagy egyedül azon férfi, ki a haza és a nép javát őszintén hordod szívedben. Benned a hű hazafi az ügyes hadvezérrel egyesül. Görgey csak önző és dicsvágyó tervezeteivel foglalkozik, ő soha sem fogja szent ügyünket szerencsés véghez vezetni."[57] Valószínűleg ez a levél tartalmazhatta az előrenyomulási parancsot is mert Kossuth január 17-én már így írt Batthyány Kázmérnak: „Perczel, Répássy tábornokok a Kunságban állanak, s a napokban ütközni fognak."[58] Perczel ugyan emlékezéseiben tagadja, hogy a kormány rendeleteinek bármi szerepe lett volna az ellentámadás létrejöttében, de egyik törzstisztjének feljegyzése szerint Perczel Karcagon „kapta a kormánynak abbeli rendeletét is, hogy Török Szent Miklósra nyomúljon előre."[59] Ezt bizonyítja Répásy tábornok január 16-i levele Klapka Györgyhöz, a felső-tiszai hadtest új parancsnokához, melyben a következőket írja: „Mindez ideig Perczel tábornokkal egyetértőleg rendben visszavonultam, miglen tegnap érkezett honvédelmi bizottmányi rendelet következtében megállapítattunk, és támadólag fellépni parancsoltattunk."[60]

S most térjünk vissza egy időre Debrecenbe. Az országgyűlés január 13-án tartotta következő nyilvános ülését. Ezen ismét éles vita zajlott le a mérsékeltek és Kossuth között; mindkét fél lényegében az előző napi zárt ülésen elhangzott érvelését ismételte meg a további ellenállás céljával kapcsolatban, s ismét Kossuth elvi állásfoglalása győzedelmeskedett.[61] A január 14-i nyilvános ülésen komolyabb összetűzésre nem került sor; Kossuthnak ezúttal nem kellett felszólalnia. Január 16-án azonban egy olyan hír terjedt el, amely újabb támadásra inspirálta a békepártot. Hunfalvy naplója szerint a hírt kiszivárogtató Nyáry a következőket mondta: „... Görgei kinyilatkoztatta volna, miszerint a respublicáért nem harcol, tehát szinte felmondta az engedelmességet..." Hunfalvy még rezignáltan hozzáteszi naplójában: „Perczel alkalmasint az ellenkezőt fogja kinyilatkoztatni."[62] E bejegyzés alapján valószínűsíthető, hogy az ominózus Perczel-levél tartalmát is Nyáry szivárogtatta ki a békepártiaknak.[63]

A békepárt számára adva volt tehát az újabb támadási lehetőség. A katonai helyzet továbbra is messze állt attól, hogy rózsásnak lehetett volna nevezni, Kossuth és Perczel kibéküléséről az országgyűlés mit sem tudott, s ekkor érkezett a hír, mely szerint Görgei felmondta az engedelmességet a kormánynak.[64] Tovább növelte

54 Répásy — OHB 1849. jan. 14. OL. H. 2. OHB 1849/475.
55 E jelentésről szintén csak az OHB-iktatókönyvből tudunk. Január 17-én érkezett Debrecenbe és 620. sz. alatt iktatták.
56 *Perczel* id. nyomtatványgyűjteménye, 7. k. *Gelich* II. k. 290. o.-hoz írott kommentár.
57 Perczel jegyzete Kossuth 1849. április 7-i levelének másolatához. OL R. 148. Perczel Mór iratai. Idézi: KLÖM XIV. 841. o. Perczel szerint „Ezen levél több könyvben vagyon megörökítve", de eleddig e levélnek egyetlen könyvben sem sikerült nyomára akadni.
58 Kossuth — Batthyány Kázmér 1849. jan. 17. KLÖM XIV. 155. o.
59 *Meszéna:* i.m. 15. f.
60 OL R. 295. Klapka György iratai. 1. cs. 3. tétel. 1849. januári fasc. 24—26. ff. L. még a hadügyminisztérium január 17-i leiratát Klapka ezredeshez. OL H. 147. Vegyes iratok 13. csomó, 116—117. f.
61 *Közlöny*, 1849. jan. 17. és 18.; KLÖM XIV. 109—120. o.; NKOGY. 352—354. o.; *Gelich:* i.m. II. k. 247—60. o.
62 *Közlöny*, 1849. jan. 19.; NKOGY 354. o.; *Hunfalvy* naplója.
63 Nyáry hasonló kiszivárogtatást már 1848 májusában is megejtett. L. erre *Urbán Aladár:* A Marczius Tizenötödike sajtópere In. *(uő).:* A nagy év sodrában. Bp., 1982.
64 „Éppen midőn Schlick tábornok Debrecent fenyegette és Perczel a honvédi bizottmány elnökével összeveszett, éppen midőn a forradalmibb emberek reményeiknek utolsó horgonyát Görgeybe vetették, kit némely előzmények szerint maguk pártjához számítottak — e perceiben az izgatottságnak érkezik meg azon hír, hogy a felső tábor nagyobb része nem tudni, merre vette útját és az engedelmességet felmondotta." *Kemény:* Forradalom után 349. o. és *uő.:* Emlékirat 65. o.

a bizonytalanságot a Perczel seregéről érkezett hír, mely szerint az már Szoboszlónál áll, míg az ellenségé Törökszentmiklóst szállta meg.[65]

S a békepártiak nem is tétlenkedtek. Kazinczy Gábor lakásán Kovács Lajos javaslatára január 17-én összejövetelt tartottak, amelyben titkos ülést kérő ívet írtak alá.[66] Az ülés január 18-án reggel 9 órakor ült össze. A békepárt szócsöve ezúttal Bartal György volt. Bartal kérte Perczel levelének és Görgei nyilatkozatának közlését, s azt kérdezte: „igaz-e hogy az alsó sereg nem akar engedelmeskedni?" s tájékoztatást kívánt az országos pénztár állásáról is.[67] S aztán elhangzott felszólalásának legnagyobb vihart kavaró része: „Ő, úgymond, azon meggyőződéssel távozott el Pestről, hogy seregeink összesíttetni fognak; ha látja, hogy kétségbeesési háborút folytatnak, úgy ő eltávozik, mert ilyen háborút, miszerint az utolsó csepp vérig védelmezzük magunkat, ő nem akar."[68] Kossuth ezután eltávozott az ülésből, hogy a szükséges iratokat elhozza. Bartal tovább folytatta felszólalását, s kissé túlbeszélte a dolgokat.[69] Kossuth visszatérése után „Perczelnek kérdéses levelét nem olvasta ugyan fel, hanem más levelekből olvasott fel, mellyekben Perczel egyről másról értesíti »Kedves Lajosát«. Egyébiránt határozottan azt sem mondta, hogy Perczel a köztársaságért akarna vívni."[70] A váci nyilatkozatról Kossuth csak annyit tudott, hogy Görgei „mondta volna, miszerint ő királyi sereget vezérel, csak a magyar hadügyértől fogad el parancsot s azok ellen van, kik éretlen respublikai eszméket pengetnek." Ezután beszámolt arról, hogy futárt küldött Görgeihez, hogy „más terv szerint működjék."[71] Ezután az alsó táborról szólt néhány szót, majd röviden beszámolt az országos pénztár állapotáról. „Végre nagy reményeket nem nyújthat, de azért nem kell kétségbeesni, s az utczahírekre nem kell adni. Mivel a küldötteknek nincs dolguk, azért aggódnak."[72]

Az ülésen közben parázs jelenetek zajlottak le. Kossuth ezután megtámadta Bartalt, akire a többi követek is egyre nagyobb ingerültséggel tekintettek. Bartal ezután „simítani kezdte interpellatioinak értelmét."[73] Végül Mészáros Lázár, a felső hadseregtől január 15-én visszatért hadügyminiszter szólalt fel és számolt be a kassai csatáról, „és hogy a bátortalanokat kissé fölelevenítse, a csata szerencsétlen kimenetelét inkább magának tulajdonítá, mintsem a kormány heves, észellenes zaklatásának, vagy a fiatal sereg hátrafordításának, ezzel kétségbeesés helyett kitartásra, együttműködésre igyekezvén felhívni az erőket."[74] A békepárt támadási kísérlete tehát ismét sikertelen maradt. Kossuth ezúttal is igen jó taktikusnak bizonyult. Perczellel való kibékülését arra használta fel, hogy továbbra is biztosítsa politikai irányvonalának érvényesülését az országgyűlésben. Lényegében elhallgatta a levél tartalmát, s ezzel biztosította azt is, hogy a lobbanékony és érzékeny tábornok meg ne bántódjon. A váci nyilatkozat nevezetes 4. pontját, amelyben az ellenséggel

65 *Hunfalvy* naplója, jan. 16.
66 *Kemény:* Emlékirat 65. o.; *Kazinczy:* i.m. 95. o.; *Hunfalvy* naplója jan. 18.
67 A NKOGY tévesen január 18-re teszi az ülés napját. Az ülésre: N. „A desperatio harcza" c. cikke az Esti Lapok 1849. május 12-i számában. *Kovács:* i. m. 43—44. o.; *Kazinczy:* i.m. 95. o.; *Kemény:* Emlékirat 65—67. o.; *Mészáros:* i. m. II. k. 2—3. o.; *Hunfalvy* naplója, jan. 18. Mészáros és Kovács tudósítását idézi a NKOGY 536—538. o.
68 *Hunfalvy* naplója jan. 18.
69 Uo. és *Kemény:* Emlékirat 66. o.
70 *Hunfalvy* i. h. Kossuth felolvashatott valamelyik elveszett jelentésből is, talán a január 15-iből, amelyben a tábornok a néphangulatról is ír, mert Hunfalvynál a következőket olvashatjuk: „Perczel leveleiben feltetszett, hogy arról panaszkodik, hogy előtte a nép elfut, a boltokat becsukják stb." Erre utal László Károly naplójának január 15-i bejegyzése is, amelyben a Perczel hadtest karcagi tartózkodásáról a következőket írja: „A nép erre mindenütt, de különösen itt meg volt ijedve. A város házának tanácstermét, könyvtárát, minden szobáját tárva-nyitva találtuk, a jegyzők Debrecenbe szöktek s az egész terhet egy bíróra hagyták, ki azt sem tudta, hogy mit tegyen. A boltok mind zárvák voltak, apró pénzünk nem volt, bankjegyért, nem tudván azt elváltani semmit sem kaptunk. Ha kenyerünket és házunkat rendesen kinem kaptuk bankjegyeink mellett koplaltunk volna eleget. Emlékezetes Karczag arról is, hogy sehol olly rossz ihatatlan s még is drága bort, mint itt nem kaptunk." *László Károly:* Napló katonai életemből. OSZK Kézirattár. Oct. Hung. 720. I. k. 23. f.
71 Téves tehát Kemény azon állítása, hogy „Követi interpellációk után sem említett Kossuth a váci proklamáció tartalmáról semmit. "*Kemény:* Forradalom után 349. o.
72 *Hunfalvy:* i.h.
73 *Kemény:* Emlékirat 66—67. o.
74 *Mészáros:* i.m. II. k. 3. o.

való alkudozásról esik szó, elhallgatta, mert ez, a Batthyány—Deák-féle követség kudarca óta időszerűtlenné vált; s egyébként is, a Perczel leveléről a január 12-i zárt ülésen adott ismertetés már kellőképpen megrémítette a békepártiakat. A kényesebb, az ország pénzügyi helyzetét illető kérdés elől lényegében kitért. Igaza van a maliciózus Mészáros Lázárnak: Kossuth „sokat s mindent s mégis mitsem mondott; de mivel más sem jobbat, sem okosabbat nem bírt mondani, azért megnyugodtak."[75]

Kossuth pedig várt. Várta, hogy Perczel megindduljon, s nem is hiába. Január 18-án Perczel jelentette, hogy megindul Szolnok felé.[76] Az eredmény ismeretes. Január 22-én Perczel Szolnoknál, majd 24-én Ceglédnél aratott jelentős győzelmet Ottinger tábornok dandára felett. Január 22—23-án a Klapka György vezette felsőtiszai hadtest aratott győzelmet Schlik előrenyomuló hadteste felett Tokajnál és Tarcalnál. Január 24-én végre hírek érkeztek a feldunai hadtestről is[77]. Ugyanezen a napon ismertté vált a váci nyilatkozat hiteles szövege is Debrecenben.[78] A megjavult katonai helyzet nem nyújtott reális esélyeket egy újabb Kossuth-ellenes támadásra, s valószínű, hogy a békepárt a szöveg tartalmát sem érezte erre alkalmasnak. A január eleji válságjelek szinte egy-két nap leforgása alatt eltűntek: a hadseregek győztek, a politikai és a katonai vezetés közötti összhang ismét helyreállt, s e helyzetben értelmetlen lett volna az ellenséggel való alkudozásról beszélni. Ily módon sem a bácskai hadtest felső vezetésében január közepén kialakult bizalmi válságnak, sem Bem január végi — február eleji kudarcainak nem volt komolyabb visszhangja az országgyűlésen.

E tanulmánynak nem feladata Görgei váci nyilatkozatának bővebb elemzése, de nem árt meg rámutatni néhány, a nevezetes Perczel-levéllel is kapcsolatos dologra:

1. Görgei váci nyilatkozatát a tisztikar morális válságán kívül ugyanaz a tényező motiválta, mint Perczel levelét: egyik tábornok sem volt biztos abban, hogy a polgári kormányzat a főváros elhagyása utáni helyzetben képes lesz megszilárdítani állását, ahogy a polgári kormányzat képviselői is szinte biztosra vették a feldunai hadtest feloszlását.[79] A váci nyilatkozatnak az OHB ellen intézett oldalvágásai egyrészt ezt fejezték ki, másrészt a hadsereg önbizalmának megszilárdítását szolgálták — eredményesen. Görgei még így is nagyobb önmérsékletről tett tanúbizonyságot, mint Perczel. Ugyanis az előbbi nyomban megjelölte azt a testületet, az (OHB-nak alárendelt) hadügyminisztériumot, amelynek a polgári kormányzat esetleges feloszlása esetén engedelmeskedni kész; s az országgyűlés törvényességét és joghatóságát nem kérdőjelezte meg, Perczel viszont egyszerre fenyegette meg az OHB-t és az országgyűlést, s csak önmagának szándékozott engedelmeskedni.

2. Görgei nyilatkozata ellen Kossuthnak — levelei tanúsága szerint — nem politikai kifogásai voltak, hiszen a nyilatkozat politikai állásfoglalása lényegében megfelelt Kossuth és az OHB 1849. januári megnyilatkozásainak; „csupán" az, hogy a tábor-

75 Uo.
76 Perczel — OHB 1849. január 18. OL H. 2. OHB 1849/725. sz.; *Borus:* i.m. 93. o.
77 Kossuth — Szemere 1849. január 24. KLÖM XIV. 211. o.
78 *Hunfalvy* naplója, jan. 24. Kemény tehát ismét téved, amikor azt állítja, hogy „a képviselők csak a világosvári nap után, midőn a forradalmi okiratok napfény elébe kerültek, olvashatták el nyilatkozványát a felső seregnek." *Kemény:* Forradalom után 249. o.
79 L. Perczel január 2-i levelének id. sorait. A kérdést bővebben kifejti Katona Tamás Görgei Arthur hiv. művéhez írott tanulmányában. Ezúton mondok köszönetet a szerzőnek, hogy tanulmányát kéziratban használhattam. — Hogy a polgári kormányzat számított a feldunai hadtest esetleges felbomlására, azt bizonyítja Kossuth Görgeihez írott jan. 10-i levele, amelyben a következőket olvashatjuk: „...méltóztassék a legszorosabb fegyelmet kérlelhetlenül feltartani, különben attól tartok, hogy serege ütközet nélkül fog szétfoszlani — még január 7-én is tele volt a Váczi út traineurökkel [kóborlókkal]". KLÖM XIV. 83. o. Ugyanerre mutat Csány Perczelhez írott január 11-i levele is. „Miután a java tiszt tőle [Görgeitől] elment, lehet, hogy lesz pártja, de nem gondolom, hogy serege valami enunciált lelkesedéssel ragaszkodjon hozzá — inkább hiszem azt, hogy seregének nagyobb része feloszlik — de egy része hozzánk csatlakozand — hol van most? — én nem tudom." OL H. 103. Csány László kormánybiztos iratai. 15. cs. 201—202. f.

nok az előbb említett okok miatt az OHB-ra hárította a felelősséget a dunántúli hadjárat kudarcáért, a főváros alatti csata elmaradásáért és a főváros kiürítéséért.[80]

3. A különbség a két megnyilatkozás között ezenkívül még az, hogy a hadseregek eltérő hátrálási iránya miatt a Perczel-levél előbb érkezett Debrecenbe, mint a váci nyilatkozat *híre*, s így kimutathatóan hosszabb időn át okozott kellemetlenséget Kossuthnak. A váci nyilatkozat *híre* viszont már csak akkor érkezett Debrecenbe, amikor már régen tárgytalanná váltak az OHB elleni oldalvágásai, eredeti szövege pedig csak akkor, amikor Görgei ismét felvette az addig technikailag is nehezen tartható kapcsolatot a legfőbb kormányszervvel.[81]

4. Perczel levelét és gyors iramú visszavonulását viszont nem az országgyűlés esetleges jobboldali fordulatától való félelem inspirálta, hiszen a levelet még akkor írta, amikor a január 9-i ülésen elhangzottak híre sem igen juthatott el hozzá,[82] Debrecenbe vonulását pedig még akkor határozta el, amikor a január 12-i zárt ülésen történtekről mit sem tudhatott.

S maradt még néhány probléma. Az egyik a Jókai által megőrzött levélvariáns kérdése. Mint már említettem, ennek első fele tökéletesen egybehangzik a Csány válaszlevelében megőrzött válaszlevél tartalmával, míg második fele Perczel későbbi leveleinek tartalmára utal. A megoldás valószínűleg az, hogy Jókai egyszerűen egybeolvasztotta az első levélről (talán Nyárytól) hallottakat és a későbbi levelekről Kossuth által a január 18-i zárt ülésen elmondottakat.[83]

A másik kérdés: Hogyan lehetséges az, hogy e Perczel-levél mindmáig elkerülte kutatók figyelmét? Véleményem szerint ez a következőknek tulajdonítható:

1. A levél nem maradt fenn, s teljes szövege a kortársak előtt sem volt ismeretes.

2. A levélről szóló, eleddig ismert források nagy része békepárti szerzők műve.

3. Kossuth és Perczel között a jó viszony hamar helyreállott, s így a levél további hatása nem volt észrevehető és kimutatható.

4. E levél, bár Perczel később is írt hasonlóan minősíthetetlen hangon a kormánynak, nem volt beleilleszthető azon republikánus tábornokról kialakított képbe, aki a legkétségbeejtőbb viszonyok közepette is hű marad a kormányhoz; az engedetlenség megmaradt Görgei „privilégiumának".

Perczel modora a későbbiekben is sok kívánnivalót hagyott maga után. A kormányzathoz intézett durva hangú levelekkel később sem fukarkodott, ezek azonban már nem jelentettek a január elejihez hasonló problémát Kossuth számára. Perczel gyorsan megfeledkezett e levélről, s a kormányzat türelmes magatartásáról. Görgei váci nyilatkozatát viszont jól eszébe véste; a későbbiekben sem szűnt meg léptennyomon felemlegetni tábornoktársának kényszer szülte lépését.[84]

A Perczel-levél azért érdemel ilyen hosszas elemzést, mert a január eleji nehéz napokban kétszeresen is groteszk helyzetet teremtett. Egyrészt a Perczelhez politikailag közel álló Kossuthot kényelmetlen helyzetbe hozta a Perczeltől politikailag távol álló békepárti képviselők előtt. Másrészt, éppen abban a kritikus két és fél hétben, amikor Debrecenben alig tudtak valamit Görgei hadtestének tevékenységéről, úgy tűnhetett, hogy Perczel majdnem akkora veszélyt jelent az országgyűlés és az OHB szempontjából, mint az a Windisch-Grätz, akinek serege ellen őket védelmezni a január 2-i haditanács határozata alapján köteles volt.

80 L. erre: *Várady Géza:* Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag Bp., 1976. 198—199. o.; *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848—49. Bp., 1983. 28—29. o.; Szövegszegű bizonyítására]. tőlem: Megjegyzések egy perújrafelvétel ürügyén. *Hevesi Szemle*, 1984/1. 44—45. o. és *Katona Tamás* hiv. tanulmánya.

81 Görgei legkésőbb január 19-én Ludvigh János kormánybiztos útján levélben értesítette az OHB-t serege állásáról és terveiről. L. Kossuth január 24-i levelét Szemeréhez. KLÖM XIV. 211. o. Ezután pedig szinte naponta tudósította az OHB-t és a hadügyminisztériumot mozdulatairól.

82 A január 8-i ülés híre is csak január 10-én jutott el Szolnokra. L. Kollár János jelentését Békés megye közönségéhez 1849. január 10-én. Közli *Oláh György:* Békés vármegye 1848—49-ben. Gyula. 1889. II. k. 171. o.

83 L. erre Csány id. sorait és Perczel id. leveleit.

84 L. erre *Thim József:* A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története III. k. Bp., 1940. 694—695. o. és KLÖM XV. 489—490. o.

MOLNÁR JÓZSEF

A KOSSUTH-HÍD EMLÉKÉREM

A köztársaság idején — 1946—1949 — alapított kitüntetések egyik legritkább és legkevésbé ismert darabja a Magyar Köztársaság Elnökének 303/1946. számú határozatával[1] életre hívott „Kossuth-híd emlékérem" (a továbbiakban — Hídérem).[2] Ismeretlensége azzal magyarázható, hogy napjainkig minden törekvés ellenére sem sikerült az elnöki határozat szövegét, a kitüntetés alapszabályait, a kitüntetettek hivatalos névsorát, vagy ezekre utaló hitelt érdemlő dokumentumot felderíteni.

A kitüntetések története általában az alapító törvény (rendelet, határozat), az alapszabályok, azok módosító és kiegészítő rendelkezései ismertetéséből, a jelvény és szalag tervezése és készítése (verése) körülményeinek leírásából, a kitüntetett személyek névsorának közléséből föltérképezhető és a sajátos történéseket föltáró kutatómunka eredményeinek kiegészítésével összeállítható.

A Hídérem történetét ezzel a módszerrel megírni — a fentebb említett dokumentumok hiánya miatt — nem lehetett. A korabeli események nyomon követése mellett tárgyi és írásos dokumentumok felderítését és azonosítását kellett elvégezni annak érdekében, hogy egy eredményekre reményt keltő összeállítás szülessen.

A budapesti Kossuth-híd építésének a felszabadulást követő hónapokban történő megkezdése, majd 1946. január 18-án a forgalomnak átadása történelmi tény.[3] Az ott dolgozó polgári erők, szovjet és magyar katonai alakulatok hősies munkájáról valamennyi korabeli újság megemlékezett. Tiszteletre méltó emléket állított magának — a többiek között — a magyar Műszaki Hadosztály is, amelynek katonái nem kevesebb, mint 112 000 munkaórát teljesítettek a híd építésén.[4]

A Hídérem alapítási éve, bizonyítást nem igénylően, egybeesik a Kossuth-híd építésével. A híd ünnepélyes felavatásán kiosztott kitüntetésekről a Szabad Nép 1946. május 1-i számában a következőket olvashatjuk:

„...Nagy Ferenc miniszterelnök rövid beszédében üdvözölte a Kossuth-híd mérnökeit és munkásait. Hangsúlyozta, hogy Európában ez az első új végleges felépített híd a háború befejezése óta. A magyar dolgozóknak ezt a nagy teljesítményét a nemzet sohasem felejtheti el, ezért alapította a Kormány a Kossuth-emlékérmet. Az első érmet Gerő Ernő közlekedésügyi miniszternek nyújtom át, — mondotta a miniszterelnök — aki nemcsak megálmodója, hanem első munkása is volt a Kossuth-hídnak.

Ezután Massik szovjet ezredesnek nyújtották át az érmet, aki a szovjet műszaki

1 *Dr. Besnyő Károly:* A Magyar Népköztársaság kitüntetései. Budapest, 1979.
2 A „Hídérem" megnevezést a szerző a „Kossuth-híd emlékérem" rövidebb megjelölésére önkényesen választotta.
3 Budapest Lexikon. Budapest, 1973. (Kossuth-híd címszónál).
4 *Mucs Sándor:* A Magyar Néphadsereg megszervezése (1944. december 21—1945. május. 8.) Budapest, 1946. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat, 19.

A Kossuth híd emlékérem előlapja

csapatokat vezette. Trainin ellentengernagynak Nagy Ferenc a magyar nép nevében megköszönte azt a segítséget, amelyet a Vörös Hadsereg csapatai nyújtottak a hídépítéshez. Majd átnyújtotta neki a szovjet katonáknak adományozott emlékérmeket. Ezután 84 ezüstérmet és 650 bronzérmet osztott ki a miniszterelnök és Gerő elvtárs a hídépítő munkások között..."[5]

A híd építésén dolgozó magyar polgári és katonai, valamint szovjet katonai erők számának felbecsülésére és — ezekből következtethetően — a szovjet katonáknak adományozott emlékérmek darabszámának megállapítására, de nem utolsó sorban a hídépítés gigászi munkájának és egyik tragikus eseményének emlékére idézzünk a Kossuth híd építési naplójának egyikéből:

„... 1945. június 27.

Vas Zoltán kiverekedett húsz orosz tehergépkocsit a hídépítéshez, állandó szolgálatra. Ma meg is jöttek. (...)

Augusztus 16.

A hídosztály főnöke dr. Szécsi, Győrben járt, az orosz parancsnoksággal együtt. Sürgette a vasszerkezetek szállítását. (...)

Szeptember 4.

Vas Zoltán Bécsbe utazott és ott sikerült elintéznie az orosz parancsnoksággal, hogy kaptunk másik (tehergépkocsi) osztagot. Nagy segítség. (...)

Szeptember 6.

...Hála a sok erőfeszítésnek, munkáslétszámunk ezer fölé emelkedett, ... sikerült elérni, hogy az I-ső magyar vasút és hídépítő zászlóalj is küldött egy nyolcvan főnyi hidászcsoportot állandó munkára, Eördögh főhadnagy vezetésével. (...)

5 *Szabad Nép*, 1946. május 1., 5. o.

Szeptember 26.

...Ma kaptunk Tótkomlósról 40 mázsa lisztet. Az utolsó pillanatban érkezett, két nap múlva már nem tudtunk volna főzni az embereknek. (...)

November 7.

Már 1500 emberrel dolgozunk. (...)

November 9.

Ma szomorú gyásznapunk van. Szabó András kömlői kubikos a Dunába fulladt... Fia is ott dolgozott, vele egy csoportban és tehetetlenül kellett néznie apja pusztulását. (...)

1946. január 10.

Erősödik a jégzajlás. Magyar és orosz robbantó különítmények védik az állványt a jégtorlaszoktól. (...)

Január 12.

Hajnalra elvitte a budai 55 méteres nyílás alól az állványt a jég. De baj nincs. Orosz jégtörő hozza ki a zajló Dunából az állványt hordó uszályokról az utászokat. (...)

Január 17.

Utolsó roham. Délután felhívom a minisztérium sajtóosztályát. Holnapra gondoskodjanak nemzetiszínű szalagról, amit a miniszterelnök úr elvág az ünnepélyes megnyitáskor. Éjjel takarítjuk a hidat és mosakodunk. (...)

Január 18.

Gerő Ernő miniszter úr a magyar kormány tagjainak jelenlétében átadja a hidat a forgalomnak. Délben díszebéd a Vasasok Székházában. Pohárköszöntők. Nem tudtam részt venni. Kimerülten aludtam az irodámban."[6]

A magyar hídépítőknek adományozott Hídérmek darabszáma a Szabad Nép híradásából már ismert. A szovjet katonáknak adományozott emlékérmek darabszámáról — az építési naplóban lévő utalások alapján — csak hozzávetőleges számvetést adhatunk a következő elképzelés szerint:

— tehergépkocsi csoport (20—20 gépkocsi) két alkalommal, létszáma	~100 fő
— robbantó csoportok létszáma	~ 30 fő
— jégtörő hajó személyzetének létszáma	~ 20 fő
Összesen:	~150 fő

Véleményünk szerint mintegy 100—150 db. emlékérem került a szovjet parancsnoksághoz a híd építésén dolgozó katonák kitüntetésére.

Az említett darabszám rendkívül kevésnek mondható, ha összehasonlítjuk más, egy alkalommal adományozott kitüntetések számával. Ez a magyarázata a Hídérem kivételes ritkaságának, amelyet említve szólni kell az újságcikkben közölt 84 darab ezüst fokozatú érem numizmatikai értékeléséről. Tudva az összehasonlítások és értékbecslések mindenkori viszonylagosságát, mégis idézzünk néhány rangos kitüntetést az adományozási időpontok és darabszámok megjelölésével, amelyek érzékelhetővé teszik a 84 ezüst fokozatú Hídérem „ritkasági fokát" és „eszmei" értékességét:

Vörös Zászló Érdemrend	1953—1977-ig 144 db.
Kossuth Érdemrend	1948—1950-ig 116 db.
Köztársasági Elnök Elismerésének Koszorúja	1948—1949-ig 306 db.[7]

6 Budapest. A székesfőváros történeti, művészeti és társadalmi képes folyóirata. 1946. február 52—56. o.
7 L. az 1. számú jegyzetet.

Mindez természetesen nem jelenthet rangsorbeli, érdembeli, vagy értékbeli megkülönböztetést.

A Hídérem részletes leírását — az alapszabályok ismerete hiányában — a következőkben idézeedő dokumentumok alapján hitelesnek tekinthetjük.

A Nemzeti Múzeum Éremtára egyik leltárkönyvében „76/1947—6 október 7. A Magyar Állami Pénzverő küldeménye" bejegyzéssel nyilvántartásba vett és tárlóban elhelyezett — A KOSSUTH HÍDÉRT 1946 — körfeliratú bronz érem található (328. oldal!).

Az Országos Hadtörténeti Múzeum és a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Éremtárában, valamint a budapesti és vidéki magángyűjteményekben mintegy 10—12 darab — a 328. oldalon ábrázolattal azonos — Hídérem létezéséről van tudomásunk. Ezüst fokozatú és anyagú éremmel egyetlen budapesti magángyűjteményben találkoztunk. A kitüntetettek névsorának ismerete hiányában eredménytelennek bizonyult minden kísérletünk, hogy olyan személyt találjunk, aki a Kossuth-híd építésénél dolgozott és oklevéllel, valamint a hozzátartozó emlékéremmel igazolni tudja kitüntetését.

A múzeumokban és a magángyűjteményekben lévő emlékérmekről sem a szakszemélyek, sem a magángyűjtők bővebb információ adásával nem tudtak segíteni.

A képen bemutatott érem leírása a következő: 4,1 cm átmérőjű 1,5 mm vastagságú bronz (ezüst) korong. Előlapján körbefutó 2 mm széles, háromlevél osztású koszorú övezi a figurális képet, amelynek előterében — töltésen állva — jobbról egy kalapácsra támaszkodó munkás, balról egy ásót fogó földmunkás domborképe látható. Az érem középrészén — átlós irányban — a Kossuth-híd, mögötte az Országház épületének képe. A munkás fejétől a földmunkás fejéig félkörívben 2 mm-es nagyságú betűkkel „A KOSSUTH HÍDÉRT 1946" felirat olvasható. A jobboldali töltés rézsűjének lábánál FB betűk láthatók. Az érem hátoldala sima (Nemzeti Múzeumi példány), vagy 28 mm hosszú és 3 mm széles, ruházatra tűzhető akasztóval ellátott.

A fentiekből kiindulva az érem tervezőjét és a készítési helyet próbáltuk megállapítani.

A Hídérem előlapjának kompozíciója kétséget kizáróan művészi alkotásról tanúskodik.

Feltételezésünk bizonyítására, mely szerint az emlékérmen lévő FB betűk Ferenczy Béni szobrászművész alkotását jelezhetik, elindultunk a művész munkái leírását ismertető könyvek és katalógusok tanulmányozására. A kutatás eredményeként a következőket találtuk:

„Ferenczy Béni: Írás és kép. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1961. Ferenczy Béni szobrai, domborművei és érmei. (A fenti kiadvány katalógusa) 273. (fsz.) Kossuth-híd, bronzérem, 1946. Átm. 4,1 cm. Bp. magántul."

Az információ azt bizonyítja, hogy egy Ferenczy Béni szobrászművész által 1946-ban készített 4,1 cm átmérőjű Kossuth-híd bronzérem valóban létezik. Sajnos, bővebb leírását, rajzát, vagy fotóját a katalógus nem tartalmazza. A katalógusban az előbbiek szerint szereplő és a 328 bemutatott érme azonosságát azonban 1984. november 23-án a Magyar Nemzeti Galéria illetékes szakembere kétséget kizáróan igazolta.

Az érem készítési helyének megállapításához a Nemzeti Múzeum Éremtára már említett leltárkönyvi bejegyzése: „A Magyar Állami Pénzverő küldeménye" szolgált kiindulási alapul.

A pénzverő „Központi Iktató Könyvének" 1946. évi január és február havi nyilvántartásában a következőket olvashatjuk:

Ikt. szám	A hivatal neve és ügyszáma	A fél neve és az ügyirat tárgykivonata	Előadó neve	Az elintézés módja	Jegyzet
I. 18.	Roxi József sajtó előadó	hídéremre ajánlat	Pesti I. 25	Roxi József Bp. 408/946	
II. 8. 408	P. M. II. 4. 63353	Közlekedésügyi Min. hídérem kiveréséhez engedélyt ad.	Pesti II. 8. Skn. III. 12.	Közlekedésügyi Min. SELEJTEZVE 1953. márc. Irattár	III. 14. III. 16.

A 408. folyószám alatti bejegyzés — a február havi keltezés (május 1-én történt az emlékérmek adományozása) és a Közlekedésügyi Miniszter engedélyezése — kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a Kossuth - híd emlékérem az Állami Pénzverőben készült. A továbbiakban a pénzverő egy szakemberének véleményezés céljából átadott Hídéremről a következő tájékoztatást kaptuk:

„...az érem az Állami Pénzverőben készült, olyan technológiai eljárással (sajtolás, darabonkénti peremesztergálás), amelyet csak alacsony példányszámú, eseményhez kötött egyszeri adományozású érmeknél (kitüntetéseknél) alkalmaznak."[8]

A Hídérem története kutatásával kapcsolatban jelentősnek ítéljük és szükségesnek tartjuk idézni azt a Magyar Közlekedésügyi Miniszter felírással fejlécezett 1946. április hó 30-án keletkezett és Gerő Ernő aláírásával ellátott névre szóló adományozási oklevelet, amelynek szövege a következő:

„Az ország újjáépítésének első nagyszabású alkotása, a Kossuth-híd kivitelezésénél példaadó szorgalommal végzett munkájáért, érdemei elismeréséül a Magyar Köztársaság Elnöke nevében Önnek a Kossuth-híd bronz emlékérmet adományozom."[9]

Igaz, hogy az oklevélen nincs bélyegző, vagy pecsét, de eredetiségét el kell fogadni, mert 1946-ban az ilyen és hasonló okiratok készítése nem volt kizárt. Az oklevél egy magángyűjtemény darabja; birtokosa állítása szerint az oklevélen megnevezett személy, kitüntetésekor, a képen bemutatott éremmel azonos emlékérmet kapott.

A felsorakoztatott dokumentumok bizonyítják, hogy a Köztársaság Elnökének 303/1946. számú határozatával „alapított" „Kossuth-híd emlékérem" azonos a 328. oldalon látható éremmel.

Az összeállítás, a hiányosságok ellenére is — úgy ítéljük — tartalmazza a Kossuth-híd emlékérem története legfontosabb momentumait.

8 A véleményezés a szerző gyűjteményében.
9 Az oklevél fotókópiája a szerző gyűjteményében.

MŰHELY

HERMANN RÓBERT

GONDOLATOK EGY KATONA ÉLETRAJZÁRÓL

Pusztaszeri László

GÖRGEY ARTÚR A SZABADSÁGHARCBAN

(Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984. 784 o. Nemzet és Emlékezet.)

Ha valamilyen oknál fogva Magyarország XIX. századi történetéről csak könyvcímek maradnának az utókorra, a későbbi kutató alighanem érthetően vonhatná le azt a következtetést, hogy e korszaknak három igazán jelentős szereplője volt: Kossuth, Széchenyi és Görgei. Ez az a három személyiség, akiknek életéről és tevékenységéről egymagában is kisebb könyvtárnyi irodalom szól már, s e nagy tömegű szak- és álszakmunkán belül a legszélsőségesebb vélemények csapnak össze személyiségük és működésük értékelésével kapcsolatban. S körülbelül ennyi az, ami hármójukat összeköti. Hiszen amíg Széchenyi és Kossuth közéleti tevékenysége évtizedekben mérhető csak, addig Görgei egész működése mindössze 16 hónapig tartott. Előtte szinte ismeretlen kilépett huszárfőhadnagy volt, Világos után pedig hosszú évtizedeken át teljes passzivitásban élte Kossuthéhoz hasonlóan hosszúra nyúlt életét. Ahogy Krúdy Gyula írja róla: „De hát mit is lehetett volna Görgey Artúrnak Magyarországon csinálni, aki emberöltőkön át programja volt a gyűlöletnek, az istentagadó nemzeti keserűségnek, okozója annak, ha a pipaszár eldugult, vagy megbukott a függetlenségi követ?"

S így válik igazán nyilvánvalóvá az az aránytalanság, amely a történelmi bibliográfiát lapozgató számára már kezdetben feltűnhet. Egy történeti jelentőségének *egészét* illetően jóval súlytalanabb egyéniség tevékenységével nagyobb mennyiségű szakmunka foglalkozik, mint pl. Batthyány Lajoséval, Deák Ferencével és Eötvös Józsefével együttvéve.

Görgeiről és a Görgei-kérdés egészéről utoljára fél évszázada jelent meg összefoglaló munka Kosáry Domokos tollából. Éppen ezért csak üdvözölni lehet Pusztaszeri László munkáját, amely „arra tesz kísérletet, hogy hadtörténeti jelleggel áttekintse a tábornok szabadságharc alatti tevékenységét, és felhívja a figyelmet azon fontosabb kérdésekre, amelyek köré az újabb vizsgálódásoknak fel kell épülniük. A politikai összefüggéseket csak annyiban érinti, amennyiben a vizsgált események megértéséhez elkerülhetetlen". Ugyanakkor „nem, vagy csupán a szükséges mértékben szándékozott állást foglalni a Görgey-kérdés vitáiban" (8. o.). Pusztaszeri ugyanakkor nem tekinti befejezettnek és teljesnek munkáját, hiszen utal arra, hogy a hazai forrásanyag feltárása mellett szükségesnek tartja a külföldi levéltárak idevonatkozó irategyütteseinek és az újabb külföldi szakirodalomnak a hasznosítását is. Lássuk tehát, mennyiben tudott a szerző megfelelni saját követelményeinek és célkitűzésének.

Pusztaszeri munkája hat nagyobb fejezetre oszlik, ezek mindegyike Görgei szabadságharc alatti tevékenységének egy-egy jól elhatárolható időszakát tárgyalja. „A konventbiztos" c. fejezet az 1848 nyarától az ozorai diadalig terjedő időszakot, „A schwechati tűzpróba" az 1848. október 10—31. közötti három hét történetét. „A diadalmas Cunctator" a feldunai hadsereg fővezérévé való kinevezésétől Dembinski leváltásáig terjedő időszakot ismerteti. „A visszavágás élén" c. fejezet a tiszafüredi zendüléstől Buda visszavételéig tárgyalja az eseményeket, „Az áttörés megszállottja" című az 1849. május 21-től a Komáromból való elvonulásig terjedő időszak eseményeit foglalja össze, végül „Az áruló" az 1849. július 13. és augusztus 13. közötti egy hónap történetét tárgyalja. A periodizáció szempontjából a szerző tehát eleget tett a hadtörténeti jellegű tárgyalás követelményeinek, bár vitára okot adó szempontok itt is vannak. A pándorfalvi (parndorfi) és schwechati események önálló fejezetben való ismertetése nem indokolt (mindössze 20 nap eseményeiről van szó), a Dembinski fővezéri kinevezésétől Görgei ideiglenes főparancsnoki kinevezéséig terjedő időszak eseményeinek tárgyalása viszont önálló fejezetet érdemelt volna. Görgei politikai

tevékenységével önálló alfejezet csak egy esetben foglalkozik; a Buda visszavétele és a Vág-menti hadjárat kezdete közötti három hét eseményeinek felidézésekor. A szerző minden más alkalommal a hadtörténeti fejezetek szövegébe illesztette az erről szóló részeket, s ezzel egyrészt a könyv tárgyalásmódját tette kissé szaggatottá, másrészt megakadályozta, hogy az olvasóban bármiféle összefüggő kép alakuljon ki Görgei politikai működéséről is. Ez utóbbi már csak azért is sajnálatos, mert Pusztaszeri ez esetben visszatért a Görgei—Kossuth ellentét hagyományos, politikai jellegű értelmezéséhez, tehát ahhoz, hogy Görgei és Kossuth ellentéteinek nagy része a két férfiú eltérő politikai nézeteiből veszi eredetét, s ezt az ellentétet már 1848 októberétől datálja — minden bizonyíték nélkül (35. o.). Véleményem szerint ez az „ellentét" folyamatosan nem létezett, s a két férfiú vitáit nem eltérő politikai nézeteik, a politikai helyzet eltérő megítélése, hanem a politikai-katonai helyzet követelte katonai intézkedésekről alkotott eltérő véleményük magyarázza. E véleményemben Pusztaszeri könyvének adatai csak megerősítettek. Hiszen az 1848 november—decemberi viták középpontjában a határvédelem módja állt, a téli visszavonulás idején a végzendő hadmozdulatokról folyt a vita; a váci nyilatkozat ellen Kossuth legfőbb kifogása az volt, hogy abban Görgei a kormányzatra hárította a visszavonulásért való felelősséget, a nyári összpontosítási viták során pedig szintén a koncentráció színhelyét és a követendő haditervet illetően tért el a két férfi véleménye. Hozzáteendő még, hogy e viták során Görgei általában beadta a derekát, így 1848 végén jobb meggyőződése ellenére a területvédelem mellett, 1849 júliusában, szintén annak ellenére, a levonulás mellett döntött. Egyedül a trónfosztás körüli nézeteltérés jelenthetne az alól kivételt, az azonban a Pusztaszeri által idézett forrásokból is kiderül, hogy Görgei, ha ellenezte, azért tette, mert 1. a sereg egységét féltette, 2. arra hivatkozott, hogy az ország területe még nem szabad, 3. hogy *talán* félt annak kedvezőtlen külpolitikai hatásától. A minden polgári forradalomban jelentkező katonai diktatúrai tendenciák és allűrök természetesen a magyar hadseregben is megvoltak, s ezek alól a Görgei-féle hadsereg tisztikara, s talán maga Görgei sem volt kivétel. Ez azonban az események természetes következménye volt, s e jelenség ugyanígy észlelhető volt Perczel vagy Bem esetében is.

Pusztaszeri könyvének hadtörténeti részeit már jóval nagyobb elismerés illeti. Az egyes hadműveletek és események tárgyalása általában arányos, jelentőségüknek megfelelő. Némi hiányérzetünk ugyan itt is támadhat, de ez inkább a mű egészének arányaira vonatkozik. A könyv első felében tárgyalja a szerző Görgei tevékenységét 1848 júniusától 1849 május elejéig (11 és fél hónap), a második felében pedig az utolsó három és fél hónap eseményeit. A szerző a téli hadjárat egészével foglalkozik akkora terjedelemben, mint az utolsó öt nap eseményeivel. Általában jól használta fel az idevonatkozó szakirodalom eredményeit, s ahol ilyenre nem támaszkodhatott, ott is viszonylag jól oldotta meg feladatát. Különösen érvényes ez a Vág-menti hadjárat leírására, s némi megszorítással a téli dunántúli hadjárat ismertetésére is. Ez utóbbi azért részletesebb tárgyalást is megért volna, nem csak a móri vereség vonatkozásában. Kitűnő a tavaszi hadjárat leírása, de nem mondható el ugyanez a nyári levonulásáról, amely kicsit halványra sikerült. A szerző túlságosan belegabalyodott a tárgyalási kísérletek, a fővezérség körüli vita ismertetésébe, s így ez esetben nem tudott kellő figyelmet szentelni a tábornok hadvezéri tevékenységének. Pedig érdemes lett volna, hiszen Görgei ebben a hadjáratban mutatta meg katonai képességeinek legjavát, amikor négy-ötszörös túlerő szorításában manőverezve vezette le seregét Komáromtól Aradig úgy, hogy közben mindvégig sikerült megmentenie azt a megsemmisüléstől. A kápolnai csatával és előzményeivel foglalkozó fejezet azonban már nagyon megkérdőjelezhető értékű, mivel a szerző következtetéseinek jó része egy enyhén szólva kétes megbízhatóságú forráson, Alfonz Danzer Dembinski-kiadásán nyugszik, s nagy ívben megkerüli Borus József alapos és adatgazdag monográfiáját e néhány hét történetéről.

S itt érkeztünk el a könyv egyik fontos problémájához, a forrásanyag és az irodalom felhasználásához. A szerző műve végén 13 oldalas bibliográfiát közöl, meglehetősen vitatható felosztásban, de hát „de gustibus..." Furcsa, hogy Kemény két röpirata az „Elméleti és összefoglaló munkák", Kovács Lajos emlékirata pedig a „Résztanulmányok" közé soroltatott. Pontatlan néhány cím és más bibliográfiai adat is. Az engesztelhetetlenül Görgei-gyűlölő publicista neve nem Kaczány, hanem Kacziány Géza volt, Görgey István munkája nem két, hanem három kötetben jelent meg, Steier könyvének címe nem „A trónfosztás előzményei...", hanem „Az 1849-iki trónfosztás...", „A feldunai hadtest visszavonulásának..." c. munka szerzője nem egyedül Berkó István hanem Rédvay István, Rubint Dezső stb. is. Az viszont már enyhén szólva furcsa, hogy Strobl von Ravelsberg munkája, amelyet a szerző először Anatole Wacquant néven tett közzé (Die ungarische Donau-Armee), mindkét név alatt szerepel, előbb az „Elméleti és összefoglaló munkák", majd a „Résztanulmányok" között.

Az átnézett anyag persze így is tiszteletet parancsol, de kénytelen vagyok azon, alább igazolandó gyanúmnak hangot adni, hogy a szerző az irodalomjegyzékében megadott művek nem mindegyikét olvasta át kellő alapossággal.

A levéltári források közül a szerző főleg a Hadtörténelmi Levéltár anyagára támaszkodott, ami, hadtörténeti jellegű összefoglalásról lévén szó, teljesen érthetőnek tűnik. Az viszont már nem az,

hogy az Országos Levéltár anyagából csupán három fondban kutatott. A Görgey-család levéltárának gazdag 1848—49-es anyagából mindössze három fasciculust nézett át, ami még csak érthető lenne, hiszen az anyag jó részét Görgey István, később pedig Barta István és Waldapfel Eszter, nemrég Katona Tamás közzétették. A Csány-iratokból mindössze az iktatókönyvet és az iktatott iratokat nézte át, a jegyzetanyagban viszont ezek jelölése is felületes, a csomószámot szinte soha nem közli a szerző. A harmadik átnézett fond Perczel Móré, főleg iratmásolatokból és az azokhoz fűzött kommentárokból áll. Teljesen kihagyta viszont a szerző vizsgálódásai köréből az OHB-iratokat, a Hadügyminisztérium iratanyagát, Klapka György és Dembinski Henrik irathagyatékát, pedig könyve bevezetőjében a gazdag hazai forrásanyag feltárását ígérte. Különösen Klapka iratanyagának figyelmen kívül hagyását sajnálhatja, mert ennek felhasználása biztosabb eligazodást tett volna számára lehetővé az 1849 februári illetve júliusi események között. Érthetetlen, hogy a Borus József által bizonyítottan kétes hitelességű Danzer-féle Dembinski-kiadás helyett miért nem Dembinski eredeti emlékiratát vette kézbe, még ha ez utóbbi messze is áll az olvashatóságtól és az ékes franciaságtól. Dembinski jól olvasható, német nyelvű igazoló jelentését viszont már mindenképpen fel kellett volna használnia.

A bibliográfiai pontatlanságok és az átnézett anyag nem teljes mivolta persze még nem minősíti a művet. Régi igazság az, hogy nem lehet úgy írni, hogy mindenki egyformán mosolyogjon az emberre, s különösen igaz ez a Görgeiről szóló művek esetében, főleg ha a szerzőnek a történetírás immáron fél évszázados adósságát kellett törlesztenie. A könyv megjelenése feletti örömöm azonban nem mentesíthet az alól, hogy bizonyos ténybeli tévedésekre, megfogalmazásbeli pontatlanságokra és következetlenségekre, esetleg kevéssé megalapozottnak látszó következtetésekre is felhívjam az olvasó figyelmét.

Pusztaszeri az első fejezetekben nem látszik teljes biztonsággal mozogni a különböző nemzetőri kategóriák között. Tévedés, hogy 1848 augusztus—szeptemberében „a hadügyi igazgatás elképzelése szerint a nemzetőrséget országosan négy kerületbe kellett összevonni" (13. o.). Ez csak az *önkéntes* mozgó nemzetőrségre igaz, amelynek alakulatai felszerelés és harcérték tekintetében elvileg megközelítették a honvédalakulatokat. Ugyanitt arról is olvashatunk, hogy Görgeinek tapasztalnia kellett a *népfelkelők* kedvetlenségét, amikor Szolnokra érkezett. Görgei Szolnokon nem a népfelkelés, hanem a tiszáninneni kerület önkéntes mozgó nemzetőrségének parancsnoka lett, s így az ide rendelt önkéntes mozgó nemzetőrök harci moráljáról és felszereltségéről szerzett kedvezőtlen tapasztalatokat. A schwechati csata leírásánál a szerző megjegyzi, hogy míg a komáromi nemzetőrök megfutottak, addig a gömöriek és a budaiak jól álltak a tüzet (44. o.). A megállapítás igaz, de a komáromiak *mozgósított* nemzetőrök voltak (gyakorlatilag népfelkelőknek megfelelő harcértékkel) a gömöriek és a budaiak viszont önkéntes *mozgók*, a pákozdi csata tapasztalataival a hátuk mögött.

Nem megalapozott a szerző azon megállapítása, hogy Görgei már „kezdettől fogva nem fűzött túlzott reményeket a népfelkeléshez" (24. o.). 1848 szeptember—októberi levelei tanúsága szerint ekkor még komolyan számolt annak értékével („Csak most erélyt, csak most erőfeszítést és mentve vagyunk mert a nép — könnyezve írom — a nép velünk tart!"), s csak később, Schwechat után ábrándult ki belőle végleg. A Pusztaszeri által is ismertetett ozorai diadalban döntő szerepet játszó népfelkelő tömegek előtt tisztelettel adózott s elismerte érdemeiket.

Félrevezető a szerző azon megállapítása, hogy a kormány Görgeit a schwechati csata másnapján jutalmazta tábornoki ranggal. (20. o.) Ezt maga a szerző kérdőjelezi meg azzal, hogy a jegyzetekben megemlíti Görgei október 11-i tábornoki kinevezését (699. o.). Utalni kellett volna arra, hogy Görgeinek ezen kívül van egy október 28-i keltezésű tábornoki kinevezése is.

Túlzottnak tartjuk mind a pákozdi csata utáni fegyverszünet, mind a Schwechat előtti tétovázás elítélését. Jellačić még a vesztett pákozdi csata után is kétszeres túlerővel rendelkezett, s a csata után biztonsági okokból elrendelt visszavonulás következtében a magyar hadsereg csaknem teljesen felbomlott. Schwechat előtt a katonai és politikai vezetés taktikai hibát követett el, de nem többet. A Windisch-Grätz-féle cs. kir. sereg egymagában elegendő volt a bécsi forradalom és a magyar hadsereg egyesült erejének felszámolására; a magyar hadsereg elvesztése viszont katasztrofális helyzetbe juttatta volna a magyar szabadságharcot.

A feldunai hadsereg felszereltségével kapcsolatban nagyjából osztjuk a szerző következtetéseit, (62. o.), de némileg megfeledkezik arról, hogy a volt sorezredi és honvédalakulatok ekkor még egészen tisztességes felszereléssel rendelkeztek, s csak ezek leszámítása után lehet következtetni a hadsereg többi részének ruházati és fegyverellátottságára.

Félrevezető a december elején történtek ismertetésénél az az állítás, hogy Bayer József „hamarosan hivatalos minőségben is felváltotta Pusztelnik Henrik vezérkari őrnagyot" (65. o.) .Ez csak a Vácról való elvonulás után, tehát január elején történt meg.

Túlzásnak tűnik a 220 000-es támadó osztrák hadsereg. Ez az összeg legfeljebb az alacsony harcértékű és nehezen mobilizálható román és szerb felkelő tömegek beszámításával jöhet ki.

Tévedés, hogy az osztrák fősereg zöme „alaposan kiképzett és részben az itáliai hadszíntéren harchoz edzett sorhadi alakulatokból állott..." (uo.) Windisch-Grätz seregét a csehországi cs. kir. haderő és Jellačić hadteste alkotta. Az itáliai hadszíntérről ekkor még nem dobtak át nagyobb cs. kir. csapattesteket.

Érthetetlen a dunántúli hadjárat történeténél a következő jelzős szerkezet: „A délvidéki sikerektől feltüzelt Perczel..." (86. o.) Perczel a Muraközben aratott győzelmeket, ez azonban nem a Délvidék. 1848 decemberében, az osztrák támadás megindulása után, a Délvidéken éppen hadászati patthelyzet alakult ki, ez pedig nem lehetett feltüzelő hatással, még Perczelre sem.

Pusztaszeri kijelenti, hogy „Csány iktatókönyve szerint nem ismeretes olyan levél, amely a móri csata előtti estén, tehát december 29-én íródott volna" (ti. Csánytól Perczelhez). (88. o.) Igaz, hogy Csány iktatatlan leveleket is szép számmal írt, de ez még nem lenne bizonyíték Pusztaszeri állításának téves mivoltára. Ám Csány december 29-i levelét közli Mészáros Károly — Pusztaszeri irodalomjegyzékének 763. oldalán szereplő — munkája a 41. oldalon.

Félrevezető az a fogalmazás, hogy Windisch-Grätz a váci nyilatkozat „kiadása után néhány nappal" jelentkezett követe útján Görgeinél, és felajánlotta a megegyezést. E néhány nap több mint három hét volt (január 5—január 28.), s közben gyökeresen megváltozott a hadihelyzet (107. o.). Túlzás az is, hogy a herceg hajlandó lett volna komoly árat fizetni a megadásért. A „komoly" ár: pénz és szabad külföldre távozás Görgeinek. Egyszerű blöff volt ez, csakúgy, mint Rüdiger főhadnagy és Katlarov kapitány 1849 júliusi akciója, s Windisch-Grätz is kis téttel akart nagy nyereséghez jutni.

Kossuth január 10-én még semmit sem tudott a váci nyilatkozatról, így e napról Görgeihez írott levelét nem lehet ennek következményeként feltüntetni. Az első hír a nyilatkozatról január 14-én érkezett Debrecenbe, s forrása Perczel Mór levele volt. Január 19-én, Szemeréhez írott levelében Kossuth nem nevezi Görgeit nyíltan árulónak. A pontos szöveg: „Görgei közel áll a szóhoz: áruló, ha nincs benne egészen". (114. o.)

Érthetetlen Görgei „vélt dinasztiahűségének" említése (115. o.) mivel a váci nyilatkozatban egy szó sincs a dinasztiáról, csak az alkotmányos monarchiát említi a tábornok. Monarchizmus és dinasztizmus azonban nem egymást fedő fogalmak. A magyar forradalom 1848 szeptembere után egyre inkább elhagyta a dinasztikus legitimáció talaját, s saját legitimálására a monarchizmus jóval rugalmasabb és tágabb fikcióját használta fel.

Tévedés, hogy Görgei vezérkarának javaslata ellenére döntött a bányavárosokba vonulás mellett. (121. o.). Maga írja le emlékirataiban, hogy Bayer javaslatára döntött így.

Tévedés az is, hogy „Kossuth és Mészáros hadügyminiszter még január 14-én levélben keresték fel Görgeyt selmeci főhadiszállásán" (126. o.). Görgei január 15-én kapta meg Kossuth január 8-i levelét, az elnök január 10-i levele viszont csak január 18-án érkezett Selmecre, a nem Mészárostól, hanem Vettertől származó január 12-i hadügyminisztériumi utasítással egyidőben.

A téli hadjárat leírásába súlyos topográfiai tévedés csúszott. Igaz ugyan, hogy „a Garam völgyéből a Vág völgyébe csak a Sturec-hágón keresztül lehetett eljutni", de január 23-ról 24-re virradó éjjel Körmöcbányáról Besztercebányára Görgeinek nem a Sturecen kellett átvezetnie Aulich hadosztályát, hanem a Szkalkán. Görgei a Sturecen csak Besztercebánya kiürítése után vonult át, január 26—27-én (127. o.). Zavaró nyomdahiba, hogy Görgei január 26-án indul el Besztercebányára, s január 24-én érkezik meg oda (127—128. o.).

A tiszafüredi események leírásánál túlzottnak tűnik a következő megállapítás: „A politikai vezetés nem volt képes többé maradéktalanul érvényt szerezni akaratának, amely végül is függetlenségi harcunk bukásának egyik fő okává hatalmasodott. A kormány tevékenységét kritizáló katonai ellenzék az összpontosítás és a csata előkészítése körüli kapkodás, tehetetlenség során felmérhette erőit és esélyeit a nyílt fellépés előtt" (180. o.). Az első megállapításban egy olyan általánosítás rejlik, amely éppen a példaként felhozott hadseregre nem igaz; a kormány ugyanis a Görgei-féle hadsereg engedelmességére mindvégig számíthatott. A második állítás azért téves, mert 1848—49-ben nem volt szervezett katonai ellenzék, még a Görgei-féle hadseregben sem. A kormány rendeleteivel szembeni engedetlenségben éppen azok a hadvezérek jártak elöl, akik vagy nem is voltak ott Tiszafüreden (Perczel, Bem), vagy, mint Dembinski, az itt történtek szenvedő alanyai voltak. A hadseregparancsnokok későbbi engedetlenkedéseit nem egy ilyen, nem is példa nélkül álló „puccs" (gondoljunk Kiss Ernő eltávolítására 1849 januárjában) inspirálta, hanem katonai sikereik, s saját személyük indokolt vagy indokolatlan túlértékelése.

Félrevezető a tiszafüredi események forrásainál külön említeni Horváth Mihály és Szemere munkáit. Horváth a Tiszafüredre (s általában Görgeire) vonatkozó szövegeinek jó részét — idézőjellel vagy anélkül — Szemere hírhedt jellemrajzából vette át, s így ez esetben is egy, és nem két forrásról van szó (187. o.). Tévedés, hogy a szereplők memoárjain kívül egyéb hitelesnek

mondható forrásunk nincs. Szemere Bertalan e napokban kelt kormánybiztosi jelentéseit már Steier Lajos is közzétette.

Szintén eléggé erőltetett az a magyarázat, mely szerint „Az ellenállás folytatása érdekében a dinasztiaellenes és »függetlenségi« erőknek kompromisszumra kellett kényszeríteniök az »alkotmányos skrupulusok« dédelgetőit" (208. o.). Tiszafüreden nem politikai kompromisszum született. A tisztikarnak nem a Dembinski képviselte politikai irányvonal, hanem az agg hős hadvezéri tényked ése ellen volt kifogása. A tét az volt, hogy hozzáértő, vagy a kormány utasításainak vakon engedelmeskedő katona kerül-e a hadsereg élére. A katonai diktatúrára vonatkozó szólamok pedig kb. annyi komolysággal és veszéllyel bírtak, mint Perczel hasonló jellegű fogadkozásai 1849 januárjában vagy májusában.

Igen jól összefogott az a summázás, amelyet Görgei 1848 októbere és 1849 februárja közötti működéséről olvashatunk (209—213. o.). Kár, hogy a szerző a későbbiekben nem alkalmaz ilyen összefoglalásokat. Félrevezető viszont, hogy Leiningent és Poeltenberget már ekkor tábornokként említi, illetve hogy előbbit a Görgei-hadtest parancsnoki karához sorolja (212. o.)

A tápióbicskei csata előtti diszpozíciók leírásába is hiba csúszott. Az Aulich-hadosztálynak április 4-én Jákóhalmáról nem Egerfarmosra, hanem Farmosra kellett vonulnia (241. o.). Jákóhalmától Egerfarmos kb. 60 km ÉK-i irányban, Farmos pedig kb. 25 km DNy-i irányban.

Gáspár András a hatvani csata napján még nem volt tábornok (243. o.). Tábornoki kinevezését éppen a hatvani csatának köszönhette.

Túlzottnak tűnik az a megállapítás, amely szerint a tápióbicskei csata miatt nem kerülhetett sor a gödöllő környéki bekerítő hadműveletekre és az ellenség megsemmisítésére (247. o.), s ezt maga a szerző is megkérdőjelezi (251. o.). Valójában Windisch-Grätz azért vonta vissza csapatait Isaszeg vonalába, mert a magyar főerők állásáról ellentmondó híreket kapott, s képtelen lévén tisztán látni, inkább a visszavonulás mellett döntött. A tápióbicskei csata tehát nem befolyásolta lényegesen az események alakulását.

Tévedés az, hogy Kossuth a tiszai átkelés után nem jelent meg a csapatoknál (264. o.). Ha ezt Pusztaszeri az egész hadseregre értette, akkor igaza van, de ezt Kossuth Gödöllő előtt semmiképpen sem tehette volna meg, mivel az összpontosításra is csak itt került sor.

Tévedés, hogy Klapka és Gáspár közül csak Klapka írta meg az emlékezéseit (265. o.). Gáspár élete végén szintén elkészítette memoárjait, de ezekből csak részleteket ismerünk, Bartha Albert közlésében, s jelenlegi hollétük ismeretlen.

A gödöllői haditanács és a függetlenségi nyilatkozat tervének felvetése kapcsán leírtak végkövetkeztetése több mint megkérdőjelezhető. Semmilyen jel nem utal arra, hogy Görgei provokatív jelleggel adta volna beleegyezését a detronizáció kimondásához, hogy ezzel kedvezőbb helyzetet teremthessen „egy katonai hatalomátvételre és a dinasztiával való méltányos kiegyezésre" (274. o.). Ha a tábornoknak ilyen szándékai lettek volna, ugyan miért kontrázott volna rá Kossuthra az április 10-i lévai kiáltvánnyal, később pedig az április 29-i komáromi szózattal, amikor ezzel legfeljebb „dinasztikus érzelmű" tisztikarát zavarhatta meg?

A váci csata leírásánál a szerző teljesen figyelmen kívül hagyta Rubint Dezső alapvető, a mű irodalomjegyzékének 769. oldalán szereplő tanulmányát. Ezt felhasználva ugyanis nem állíthatná azt, hogy Götz hadtestének teljes bekerítése Klapka késedelmeskedése miatt maradt el (287—289. o.). Damjanich ugyanis nem az I. hadtest egészét, csupán a Bobich-dandárt küldte az osztrák hadtest megkerülésére, a hadtest másik négy dandára tartalékban maradt és a fősereg Pest alatt maradt részeivel tartotta az összeköttetést.

A Függetlenségi Nyilatkozat hatásának leírásánál a szerző, sajnos, figyelmen kívül hagyta Ludvigh János április 18-i jelentését, ellenben felhasználta Szemere e tekintetben is minden hitelességet nélkülöző Görgei-jellemrajzát. A Ludvigh és Görgei között lezajlott párbeszédről Ludvigh említett jelentésén kívül Ludvigh — Pusztaszeri irodalomjegyzékében sajnos nem szereplő, de idevonatkozó részeiben Horváth Mihály munkájának II. kiadásában idézett — emlékirata nyújt tájékoztatást. Ezekből kiderül, hogy Görgei ugyan meglepődött a detronizáció hírére, de a Függetlenségi Nyilatkozatnak csupán időszerűségét kérdőjelezte meg, tartalmát nem, az ellene való fellépést pedig egyértelműen elutasította.

Téves az a Görgey István adatai alapján leírt állítás, hogy a VII. hadtest tisztjei nem keresték fel ellennyilatkozatukkal a fővezért, s hogy Görgei az április 29-i komáromi szózattal megelőzte őket (313—314. o.). Steier Lajos közölte azt a két emlékiratot, amelyet a hadtest tisztikara nevében Molnár Ferdinánd alezredes juttatott el a fővezérhez. Az április 29-i szózattal Görgei nemhogy nem előzte meg őket, hanem éppenhogy egyértelműen tudomásukra hozta: pártérdekek sérelme miatt nem hajlandó megbontani az ország és a hadsereg egységét. Nincs tehát semmi bizonyíték arra, hogy Görgei ekkor a tárgyalások gondolatával foglalkozott volna a Bécs elleni offen-

zíva helyett, s ezt olyan kortársi emlékírók adatai erősítik meg, mint Vukovics Sebő vagy Ludvigh János (315. o.).

A Buda ostromával kapcsolatos fejtegetései során a szerző többször is ellentmondásba kerül önmagával (1. pl. a Guyon által küldendő ostromágyúk kérdését, 318., 349—50., 368—69. o.). Nem értünk egyet azzal a megállapítással, hogy Buda bevétele katonai hiba volt (382. o.). A Bécs elleni közvetlen támadás nehézségeit maga a szerző is elismeri (326., 338—41. o.), s méginkább meggyőzhette volna őt erről a magyar és az osztrák hadsereg április 25-i illetve május 1-i hadrendje (HL 1848—49. iratok. 31/101 ill. 25/500.), amelyek szerint az osztrák hadsereg Bécs előtt mind tüzérségi, mind élőerő tekintetében kétszeresen felülmúlta a magyart.

Tévedés, hogy Kossuth Guyon és Lenkey tábornokot párhuzamosan nevezte ki komáromi várparancsnokká, azzal a feltétellel, „hogy az veheti át a parancsnokságot..., akinek előbb sikerül bejutnia" (317. o.). Kossuth ugyanis Guyont a vár, Lenkeyt viszont csak a várőrség parancsnokává nevezte ki, tehát Lenkeyt eleve alárendelte Guyonnak.

Tévedés az is, hogy Perczelt és Dembinskit azért távolították el, mert a hadügyminisztériumnak való alárendelésük ellen nyilatkoztak (424—425. o.).)Perczel leváltásának közvetlen oka a kátyi vereség volt (június 7.), Dembinski pedig már május 24-én lemondott (408—409. o.), még mielőtt Görgei említett rendeletét kiadta volna.

A komáromi összpontosítás vitája és Görgei „engedetlenségének" kérdése kapcsán leírtak egyszerűen zavarosak. Így pl. a szerző Görgei június 30-án Kossuthhoz írott első levelét kétszer is ismerteti (493—496. o. illetve 500. o.), előbb a Csány—Aulich—Kiss-féle küldöttség megérkezése előtt, majd annak távozása után, feltételezve, hogy a tábornok már a küldöttség megérkezése előtt tudott a június 29-i haditanács határozatairól. (494. ill. 497. o.). Hogy ez utóbbi állítás egyértelműen téves, az kiderül a levelek tartalmából és iktatószámából. Görgei június 30-i első levelét, amelyben a Komáromban maradás mellett nyilatkozott, még a kormány határozatának kézhezvétele előtt, Kossuth június 29-i, Bayerhez írott levelére írta válaszként. A második, a levonulást megígérő levelet már Kossuth június 29-i, a szegedi összpontosításra vonatkozó határozatára írta válaszként. A kormány és Görgei közötti félreértés oka az volt, hogy Görgei első levelét futár útján küldte a kormányhoz, míg a másodikat az említett küldöttség vitte Pestre. Kossuth ez utóbbit kapta meg előbb, s így érthetően, de nem jogosan, a második levélben foglalt ígéret visszavonásának tekintette, s ezért határozott Görgei leváltása mellett. Az viszont már egyszerűen képtelenség, hogy Kossuth június 30-án éjjel írott levelére Görgei még aznap válaszolt volna (500. o.).

A szerző az 520. oldalon Klapka harmadik emlékirata alapján ismerteti a főparancsnokság egy július 3-i levelét, s kijelenti, hogy ez valószínűleg nem létezett, holott a levél eredetije megtalálható az Országos Levéltárban (R 295. Klapka-iratok 1. csomó, 3. tétel, 1849. júliusi iratok 7—8. f.), magyar fordítását pedig közli Görgey István gyakran idézett munkája, Klapka első emlékirata alapján. Mészárosról a rendeletben egyszerűen azért nem esik szó, mert ő írta alá azt.

Megalapozatlannak tűnik az az állítás, hogy Görgeinek 1849 július végén az oroszokkal folytatott tárgyalások idején „ügyelnie kellett arra is, hogy a hadseregben egyre nyíltabban fellépő és a megadás mellett agitáló ellenzéket a többség erejével elszigetelje..." (560. o.). Ilyen „ellenzék" létére egyszerűen nincs bizonyíték.

A fővezéri vitáról leírtakban megint több a pontatlanság. A július 21-én megnyílt nyilvános ülésszakban a fővezéri kérdésről nem esett szó, azt ugyanis zárt ülésen vitatták meg.(577—578. o.). A július 21-i nyílt ülésen Hunfalvy csupán Buda ostroma és az országgyűlés Debrecenből Budára költözése indokairól érdeklődött, s csak utalt a fővezéri kérdésre, mint amely nyugtalanítja a népet, Görgeiről viszont egy szót sem szólt. Érthetetlen, hogy a szerző ezúttal miért Mészáros pontatlan emlékezéseire, s nem a július 21-i ülés jegyzőkönyvére támaszkodott. A Mészárostól idézettek nem a július 21-i nyílt és a július 25-i zárt, hanem a július 27-i zárt ülésre vonatkoznak. Ezt már Barta István tisztázta Hunfalvy Pál munkája és Szemere Kossuthhoz intézett július 27-i levele alapján a Kossuth Lajos összes munkái XV. kötetének 784. oldalán.

A debreceni csata kérdésében a szerző ismét nem tanulmányozta kellően az irodalomjegyzékében szereplő művek egyikét, Gyalókay Jenő akadémiai székfoglalóját (768. o.). Görgei Nagy Sándorhoz intézett eredeti parancsa ugyanis nem egyezik meg „tartalmilag pontosan" a Pongrácz István által 1867-ben közzétett változattal (608—609. o.). Görgei eredeti parancsa ugyanis nem támadásra utasította a tábornokot, csupán az ellenség visszaverésére, s ezt maga a szerző is elismeri (uo., illetve 611. o.). Utóbbi helyen ugyan némileg zavarossá teszi saját fejtegetését, amikor ellentétbe állítja az ellenség visszavetését és a védelmi pozícióból folyó ütközetet. Megjegyzendő még, hogy Görgei nem azért módosította az eredeti parancsot, mert tudomást szerzett az orosz főerők tiszai átkeléséről, hanem azért, mert Pongrácz a hadtestparancsnokság nevében maga javasolta az ütközetet, s Görgei csupán nyugtázta a javaslatot (uo.). Önellentmondásba keveredik a szerző ott is, ahol előbb — elfogadva Gyalókay Jenő egy korábbi, a bécsi levéltári anyag feldol-

gozása előtti tanulmányának értékelését — megrója Görgeit, mert az Nagy Sándorra bízta az elővéd feladatát, majd igazat ad Görgei „Gazdátlan levelek" c. művében leírt érveinek, amely e lépést teljesen korrektnek és érthetőnek mondja (610. illetve 616—617. o.).

Tévedés, hogy Szemere „Kossuth augusztus 4-én kézhez kapott leveléből értesült Dembinski szőregi vereségéről és újabb visszavonulásáról..." (619. o.). A szőregi csatavesztés ugyanis csak augusztus 5-én történt. Kossuth augusztus 1-i levelében csupán Szeged kiürítéséről és a hadsereg Szőregre vonulásáról értesítette a miniszterelnököt.

Újabb önellentmondás: A szerző előbb idézi Csány, Aulich és Vukovics közös lemondólevelét, majd kijelenti, hogy a közös lemondólevél nem ismeretes (661. illetve 665. o.).

Érthetetlen az a következtetés, hogy Kossuth „mintegy örökletes államfőként, további rendelkezési jogot helyez kilátásba önmagának" (664—665. o.). A szerző nyilván félreértette Kossuth búcsúkiáltványának sorait: „...addig, míg a nemzet hatósága szerint intézkednék, a legfőbb polgári s katonai kormányzati hatalmat Görgey Arthur tábornok úrra ruházom". Az első mellékmondat alanya ugyanis nem Kossuth, hanem a nemzet, Kossuth tehát egyszerűen visszaszármaztatta az intézkedés jogát a nemzetre, s csupán annak ellenkező értelmű intézkedéséig ruházta a teljhatalmat Görgeire.

Tévedés, hogy Zámbelly Lajos és Markovics Adolf, az osztrákok előtti fegyverletételre szavazó két törzstiszt, az osztrákoknak adta meg magát (678. o.). Ők is Rüdiger előtt tették le a fegyvert.

A Görgei által Rüdigernek átadott kérelmi lista pontjainak idézése szintén pontatlan. A szerző ezúttal is Görgey István munkájára támaszkodik, ahelyett, hogy a Pach Zsigmond Pál által egyszer már közzétett eredeti okmányt idézné, pedig ez a tanulmány is szerepel irodalomjegyzékének 769. oldalán. Így az eredeti okmányban nem esik szó az 1848-as alkotmány érdekében teendő cári közbenjárásról, s a hadsereghez csatlakozott polgári személyek részére adandó amnesztiáról (681—682. o.).

Sajnos, még az epilógusba is csúszott két tévedés. Görgei nem a lauril-, hanem a laurinsavat fedezte fel, s nem Visegrádon, hanem Budapesten hunyta le örökre szemét a XIX. század legnagyobb magyar hadvezére (692. o.).

Az előzőekben felemlített sajnálatos problémák és tévedések túlnyomórészt elkerülhetők lettek volna, ha a szerző ragaszkodik munkája előzetes szaklektorálásához — ha a kiadó ezt nem igényelte is.

Pusztaszeri stílusa tárgyilagos, látszólag szenvtelen, bár — mint ez már témaválasztásából is kitűnik — végig nagy rokonszenvvel szól Görgei tevékenységéről. Nem esik azonban a túlzott tömjénezés hibájába sem, s időnként utal hősének hibáira és emlékezetbeli tévedéseire is. Fogalmazásmódja gördülékeny ott, ahol maga beszél, de a forrásidézeteket nem mindig sikerült szerencsésen beépítenie szövegébe. Teljesen fölösleges és a szöveget indokolatlanul megterhelő volt a különböző hadfelszerelési kimutatások főszövegbe való beépítése; ezeket nyugodtan lehetett volna jegyzetben is közölni.

Bosszantóan sok a nyomdahiba a forrásidézetekben és az elírás a főszövegben. Így pl. a váci nyilatkozat szövegében határsértés *határvédés* helyett (104. o.), valamint *valamíg* helyett (105. o.), ónodi *ondódi* helyett (109. o.), „a fővárosok ágyúztatásnak tétessék ki", *„tétessenek ki"* helyett. A 162. oldalon Dembinski *Beniczky* helyett, a 227. oldalon április *március* helyett, az 520. oldalon június *július* helyett. Téves néhány név írása (Pöltenberg és Alsószély — *Poeltenberg* és *Alsószeli* helyett).

Pusztaszeri könyve nem igazán jó könyv. Mint e, talán kissé hosszúra nyúlt hibajegyzékből is kiderült, a szerző 1. nem nézte át a gazdag hazai forrásanyag könnyen hozzáférhető és a téma szempontjából nélkülözhetetlen részeit; 2. a felhasznált irodalom jegyzékében szereplő kulcsfontosságú tanulmányokat mellőzött a feldolgozásban, megoldott kérdések „tisztázását" vállalva magára; 3. könyve kétségkívül jó hadtörténeti részeinek színvonalát meg sem közelítik politikatörténeti fejtegetései.

Mégis, örülnünk kell ennek a könyvnek, mert a szerző olyasvalamire vállalkozott, amire immár 50 éve senki sem: Görgei Arthur 1848—49-es működésének aktuálpolitikai felhangoktól mentes bemutatására. S bár a pszichológia nem erős oldala a szerznek, végre nem egy megszemélyesített osztály- vagy rétegérdeket, hanem egy — tévedésektől nem mentes, de a szabadságharc ügyét szívvel-lélekkel szolgáló és vállaló — embert láttunk megelevenedni a könyv lapjain.

VITA

SÁRHIDAI GYULA

KIEGÉSZÍTÉSEK CSONKARÉTI KÁROLY: AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA HADITENGERÉSZETÉNEK HADMŰVELETEI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN C. TANULMÁNYÁHOZ

A Hadtörténelmi Közlemények 1985/2. sz.-ban Dr. Csonkaréti Károly által közreadott tanulmányhoz szeretnék pár kiegészítést fűzni, a flotta műveleteivel és helyzetével kapcsolatban, mivel az alkalmazott források nem térnek ki a bonyolult helyzet sok részletére.

Az 1906—1908-as parlamenti viták során (a „delegációk szabotálása") nem a flotta kérdése körül csaptak össze, ez csak ürügy volt. A közös hadügyminiszter már 1907-ben bejelentette a felemelt katonai költségvetést, amelyen belül a flotta is kapott volna több mint 100 millió koronát. Ezt a balkáni háború kialakulása és a romló helyzet mindenképpen kívánta, mert a flottát (és a partvédelmet is) elhanyagolták, az nem volt egyenértékű a hadsereg egyéb részeivel.

A Monarchia ugyan szárazföldi hatalom volt, a szárazföldi haderők állapotát tekintették elsődlegesnek, viszont a Monarchia súlyát az egész Balkánon és a Közel-Keleten, valamint egyenrangúságát Olaszországgal csak a flotta révén érvényesíthette. A partvédelem, főleg Cattaro — az ingatag Montenegróval a hátában —, Ragusa, Zara, Monfalcone stb. védelme nem volt megoldva. A szigetek védelme, a partvonal gyors megrövidítése, a védő aknazárak kirakása, elegendő anyag hiányában, nem volt előkészítve.

A flotta 1908-as fejlesztési programja csak a 4 VIRIBUS UNITIS, 4 SPAUN és 6 TÁTRA osztályú hajóra volt elegendő. A nagy nehezen 1913-ban megszavazott 101 millió koronás program már elkésett, mivel a tervezett hajóépítésekre 4 év sem lett volna elég. Ebben a tervben 4 erősebb csatahajó, 4 gyorscirkáló, 10 torpedóromboló és egy sor kisebb hajóegység, így 2 dunai monitor is szerepelt. Ez a program 1914 szeptemberében megszakadt: nagy hibának bizonyult, hogy a csatahajók építéséhez kezdtek hozzá, amelyek pedig nem voltak túl fontosak. A tengerészet vezetőinek szemléletében és műszaki felfogásában rejlett a legnagyobb hiba. A flotta ezt a költségvetést 1914—15-ben felemésztette, utána már a hadiköltségvetés tartotta fenn, de az anyaghiány miatt semmiféle nagy hajóegység építésére nem kerülhetett sor. Minden a háború utánra maradt. A szervezés nagy hiányosságait mutatja, hogy Kína részére a monfalconei gyárban 2 nagyobb és 1 kisebb parti cirkáló építés alatt állt, amelyeket át lehetett volna alakítani saját célokra, ha már 1915-ben átviszik Triesztbe és erőltetett ütemben befejezik őket. Nem történt meg, két nagy utasszállító gőzös hajótestével együtt 1918-ban is ott álltak, az olaszok bontották le mindhármat 1920 után.[1] Elveszett a felhalmozott építési anyag is.

1 L. *Hans Hugo Sokol:* Des Kaisers Seemacht 1848—1914. 1980, vagy *Conrad* ill. *Auffenberg* tábornok emlékiratainak vonatkozó részeit. Nyomasztó hiba volt az is, hogy mindig elavult típusú hadihajók épültek, pedig az ipari lehetőség nem volt ennyire rossz. A flotta irányítóinak szemlélete volt igen elmaradott.

A cattarói erődök és a flotta

A francia flotta 1914-es adriai manővereihez tudni kell, hogy csak azért közelíthették meg büntetlenül Cattaro erődeit és Ragusát is, mert ott régi 1902 M. tarackok és ágyúk voltak beépítve, amelyek csak 8000 m-re hordtak. A hajóágyúk 1914 augusztus—szeptemberében 15—16 km-re tüzeltek, a tengerről belőhették az erődöket.

Haus tengernagy elmulasztotta azt, hogy legalább a flotta 30,5 cm-es ágyúkkal ellátott sorhajóit (ERZHERZOG-osztály) oda vezényelje, mert ezek — a dombok felett, közvetett célzással — elérték volna a 18 km lőtávolságot. A flotta Polában állt, tétlenül, Cattaro pedig ütőképes tüzérség nélkül maradt.

Huber műszaki ezredes az Arza félszigeten 1915-ben kezdte meg 4 db modern 15 cm-es Skoda messzehordó löveg beépítését 10 cm-es páncélkupolák alá. Ezek 17 km lőtávval rendelkeztek, s amint a francia kémszolgálat erről tudomást szerzett, nagy hajók többé nem jöttek partközelbe.[2]

A Lovčen-tüzérség elsősorban 12 és 15 cm-es francia lövegekből állt, amelyek francia legénységgel harcoltak: a 8 löveg kezelésére a montenegrói legénység alkalmatlan volt. Ezek kezdték lőni 1914. október 19-én az erődöket és a hajókat.

Ez a tüzelés nem volt hatásos, de zavaró jellege miatt le kellett küzdeni, ezért vetették be a RADETZKY sorhajót. A fő nehézséget az jelentette, hogy az 1800 m magasságú hegyre a hajóágyúk, alacsony emelkedési szögük miatt, nem tudtak tüzelni. A meglévő fényképek szerint a RADETZKY-t a szénkamrákba engedett vízzel kb. 8—10°-ra megdöntötték, így egyik oldalra fordítható 2×2 30,5 cm-es és 2×2 24 cm-es lövegével meredekebb röppályával megnyitotta a tüzet. A hatást egy 2—300 m magasságba felengedett kötött ballon figyelte, amelyet a hátsó fedélzetről bocsátottak fel.

A tűz annyiban volt eredményes, hogy 21 fő veszteség után a francia legénységet visszavonták, a lövegeket otthagyták a montenegrói hadseregnek. Ez 1915 elején történt, a tüzelés ettől kezdve lecsökkent, mert a montenegróiak, a király parancsára, kerülték az osztrák-magyar erőkkel a vérveszteséges csatát.

1915 novemberében folyt a cs. és kir. 3. hadsereg felvonulása Cattaro felől a Lovčen elfoglalására. Decemberben hat 30,5 cm-es tarack és két 42 cm-es tarack érkezett vasúton Zelenikába. Utóbbiak 9 egységben, a 30,5-esek 3 egységben kerültek a műszaki csapatok által megépített hadiúton a kész tüzelőállásokba.

1915. január 8-án megdördültek az ágyúk, és hat órás tüzérségi előkészítés után a csapatok nekirohantak a hegynek. A francia és egyéb ütegek itt semmisültek meg, a montenegrói legénység visszavonult, majd 3 nap múlva letette a fegyvert.[3]

A tengeralattjárók alkalmazásáról

A Törökország megsegítésére kiküldendő tengeralattjárók kérdése korántsem olyan egyszerű, mint egyes osztrák szerzők, elsősorban Sokol és Aichelburg beállítják. Ebben a kérdésben a német Hochseeflotte parancsnokságának és a tengeralattjárók vezénylő parancsnokának (BdU) döntései voltak a meghatározóak.

Az első kérdés már 1915 februárjában felmerült: sürgős lőszerszállítmányt kell eljuttatni Törökországba, mert a Román Királyság lezárta területét minden kereskedelmi szállítás elől, amely Bulgáriába irányult. A Dunán való lőszerszállítás a szerb part ellenőrzése nélkül nem volt lehetséges. Ez a kísérlet a BELGRÁD csavargőzös és legénysége pusztulásába került.[4]

Ekkor fordult a német flottaparancsnokság először Haus tengernagyhoz, hogy egy gyorscirkáló, lőszerrel megrakva, éjjel törjön át Otrantónál, s vigyen legalább 50—60 t lőszert Szmirnába, ahonnan majd, földi úton, továbbviszik a Dardanellákhoz.

2 Magyar Műszaki Parancsnokságok, Csapatok és Alakulatok a Világháborúban 1814—18. (Szerk.: *Jacobi Ágost*) Budapest, 1938. 493., 488. o. Megemlíthető még a hasonló „Magyar Tüzér" c. kiadvány tengerészeti lövegekkel foglalkozó fejezete.

3 A RADETZKY fotóját közli pl. *Nikolaus von Martny* is: Bilddokumente aus Österreich—Ungarns Seekrieg 1914—18. Graz, 1939. de vannak fotók más gyűjteményben is, továbbá az idézett *Jacobi*-féle könyv megfelelő fejezete.

4 *Wulff Olaf:* Die Österreichisch—ungarische Donauflottille im Weltkrieg. Wien, 1934

Haus ezt elutasította: a cirkáló elveszne, vagy nem tudna visszatérni, s a SAIDA osztály egy hajóját sem nélkülözheti.[5]

1915. március 1-jén kérte a német fél a leggyorsabb segítségként egy tengeralattjáró, az U—4, vagy az U—5 kiküldését a Dardanellákhoz, mert a brit partraszállás megtörtént, a sorhajók ágyúi a régi török erődöket egymás után iktatták ki. A lőszerhiány miatt nem lehetett szó a brit expedíciós erők tengerbe szorításáról, így tengeralattjáró támadás szabadíthatta csak fel a partvidéket.

Ezért 2 kisebb UB osztályú német flandriai tengeralattjárót ajánlottak fel az U—4 (vagy az U—3) kiküldéséért, mert ez lehetett a leggyorsabb segítség. Haus tengernagy ezt is elvetette, de nem ragadta meg a lehetőséget arra sem, hogy cserében modern német dízel-motoros tengeralattjárót kérjen, vagy kérje az 5 db modern hajó leszállítását, (U—66—70) így a kérdés 1914 szeptemberében lekerült a napirendről.

Semmi hasonló nem történt, ez Haus tengernagy negatív hozzáállását mutatja a tengeralattjáró fegyvernemhez is, és a német flottával való együttműködéshez is. Utalhatunk itt a Thierry sorhajókapitánnyal való ellentéteire már 1913—14-ből, vagy a flotta kifutása körüli huzavonára 1914 augusztusában. Egy offenzív szellemű parancsnok alatt ez nyilván nem lett volna lehetséges. Az, hogy hozzájárult a német tengeralattjárók összeszereléséhez Polában, minimális lépés volt, ennél kevesebbet nem is tehetett, másrészt az uralkodó katonai irodája táviratilag utasította arra, hogy II. Vilmos német császár I. Ferenc Józsefhez intézett távirata miatt mindent kövessen el a török szövetséges megsegítésére.[6]

A német flotta parancsnoka, von Pohl tengernagy (Chef der Hochseestreitkräfte) és von Falkenhayn gyalogsági tábornok, a hadsereg vezérkari főnöke 1915. március első napjaiban már döntött: előre ismerhették A. Haus hozzáállását. A flandriai tengeralattjáró erők parancsot kaptak, hogy 3 kis partvédő tengeralattjárót az UB—7-et, az UB—8-at és az UB—3-at küldjék Brémába, emeljék ki a vízből és szétszedve, vonaton, azonnal indítsák Polába.[7]

Mivel ez nem haladt elég gyorsan, biztonsági okból tervezték egy legújabb, dízelmotoros, nagy hatótávú tengeralattjárú bevetését is, amelynek Nagy-Britannia megkerülésével a Gibraltáron át kellett volna behatolnia a Földközi-tengerre. (A német U-1—U-18 sz. tengeralattjárók még Körting petróleummotorosak voltak, az U—19-től indult a dízel-motorok beépítése.) A sorozat 3. hajóját, az U—21-et jelölték ki az útra, amely már egy ideje üzemelt, jól bevált egység volt, a tapasztalt Hersching sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt. 1915. április 10. körül avathatta be a tervbe a BdU a hajó parancsnokát és 1915. április 25-én futott ki az U—21-es Wilhelmshafenből.

Nem részletezve az utat, a legfontosabb dátumai: 1915. április végén a spanyol partoknál titokban olajat vesz fel, de ez használhatatlan, így 45%-os készlettel indul Cattaro felé, a legtakarékosabb menetben. 1915. május 13-án fut be oda, mindössze 1,8 t olajjal a tartályban. Feltöltés és vizsgálat után május 20-án este 18.30-kor kifut és május 25-én, megérkezése után pár órával, megtorpedózza a TRIUMPH sorhajót, amely egy óra alatt eltűnik a víz alatt. Őrjáratozás közben, május 29-én, megtorpedózza a MAJESTIC sorhajót, amely percek alatt elsüllyed. A Dardanellák megmenekültek, a brit flotta összes nagy hajója eltávozik a part elől, a csapatok tüzérségi fedezet nélkül, beásva maradnak.[8]

Az U—21 1915 teléig maradt Konstantinápolyban, majd javításra visszatért Polába, végül visszatért az Északi-tengerre.

Az UB—8-at 1915. március 20-án indították vonaton Polába, március 25-én érkezett meg, 3 részben. Huszonnyolcadikán kezdték az összeszerelését, április 15-től próbajáratokat tartott, parancsnoka von Woigt fregatthadnagy volt. Április 30-án kapta a NOVARA a parancsot, hogy vontassa le Sapienza szigetéig. A hajó álcázás-

5 Der Krieg zur See 1914—18. Berlin, 1928. (Der Krieg in den Türkischen Gewässern, I. Band.) 146—165. o., és a tanulmányban *Aichelburg*tól is idézett „Die Unterseeboote Österreich—Ungarns" I. k. vonatkozó része.
6 Utal rá *Tirpitz* tengernagy és *von Falkenhayn* gyalogsági tábornok emlékirata is.
7 L. az 5. sz. jegyzetet.
8 *Otto Hersing:* U—21 rettet die Dardanellen. Wien, 1932.

ként a 8-as cs. és kir. számot kapta (U—8). Május 2-án indultak Polából, 4-én a vihar Lesina szigetnél lesodort egy matrózt a feldélzetről, aki vízbe fulladt. Az utat megszakították, május 5-én, a „XI" tenderről történt üzemanyagpótlás után, délután újra kezdődött a vontatás. Május 6-án délután a cirkáló 8 tengeri mérföldre Ny-ra Kephalónia szigetétől elengedte. Még 475 tengeri mérföld volt hátra: május 17-én elérte Szmirna kikötőjét.[9]

A kis 142 tonnás UB hajók 1400 tengeri mérföld hatótávval rendelkeztek, de műszaki bajok sora lépett fel, s javítási lehetőség alig volt.

Az UB—7-március 28-án érkezett Polába vonaton, összeépítése szintén 20 napba telhetett. Május 11-én futott ki Polából a TRIGLAV romboló vontájában, Werner sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt. Vontatása zavartalan volt, a romboló május 16-án éjjel Otrantónál, az olasz csizma sarkánál elengedte. Négy nap múlva elérte a török partvidéket, és 20-án Orak kikötőbe futott be. Parti őrjáratozás után június 21-én futott be Konstantinápolyba. Jele a cs. és kir. kódban „7" (U—7) volt.

A harmadik hajó, az UB—3, április 20-án érkezett Polába vonaton, cs. és kir. jele „9" lett (U—9). Parancsnoka Siegfried Schmidt fregatthadnagy volt, összeépítése kb. május 10-re fejeződhetett be. Május 13-án (?) átadták, a TRIGLAV még 1915. május 23-án este kifutott vele Cattaróból. (Más adat szerint a WARASDINER vontatta és Kap Pali-nál engedte el, ám ez, a torpedónaszád kis hatótávolsága miatt, valószínűtlen.)

Erről a hajóról további biztos adat nincs. Csak német anyagban szerepel, hogy a TRIGLAV sikeresen vontatta és Otrantónál eleresztette, de Törökországba soha nem érkezett meg, eltűnt a tengeren, egész legénységével együtt. Az utolsó rádiójelentés május 24-én, 80 tengeri mérfölddel Szmirnától Ny-ra érkezett a hajóról, amely nem jelzett hibát. Mivel antant-hadihajók ebből a térségből nem jeleztek tengeralattjáró elleni műveletet, valószínű, hogy hirtelen műszaki, vagy navigációs hiba miatt elpusztult.[10]

Ez azt mutatja, hogy az UB—7 és UB—3 már két részletben tette meg az utat, előbb Polából Cattaróba, majd onnan az Otranto alatti elengedési pontig. A 33 csomó sebességű TRIGLAV visszafelé alig 10 óra alatt megtette az egész távolságot. Ezzel az első gyorssegély megvalósult Törökország helyzetének könnyítésére, mert Konstantinápolyban, illetve a tengerszorosokban állt a három (az U—21 nagy és az UB—8 és UB—7 kis) tengeralattjáró, amelyek elegendőek voltak a brit és francia nagy hadihajók visszavonásához. A fenyegető lőszerhiányon tengeralattjárón történő szállítással segítettek addig is, míg Szerbia leverésével a dunai út megnyitható lett és lőszert vonaton is lehetett továbbszállítani Konstantinápolyba.

Röviden kitérünk erre a műveletre, mert ez is Polából indult ki és a tengerészeti arzenál tisztjei és munkatársai szerelték össze ezeket a hajókat is.

Az UC—1 osztályú, 182 tonnás aknarakó tengeralattjárókat, amelyek 6 aknatárban 12 db UC aknát vihettek magukkal, átalakítottak szállítóhajókká. A tárakat lefedve 10—12 t rakományt tudtak szállítani (legfontosabb gépalkatrészek, géppuskák, távmérő műszerek, kémiai alapvegyszerek [pld. brómacetát a lőszergyártáshoz] tüzérségi gyújtók stb.) Négy hajón megnövelték az előhajó méretét és így max. 20 t rakomány volt rajtuk elhelyezhető.[11]

Az UC— (C—1.) sorozatból egymás után érkezett Polába vasúton az UC—14, 15, 12 és 13. Összeépítésük 1915. VI. 5-én, VI. 28-án, VI. 27-én, ill. VIII. 3-án befejeződött, s rövid próbautak után elindultak. Az UC—15 1915. VII. 7-én futott ki U—19 jellel, július 20-án ért a török partok elé, ott VIII. 9-ig javították, majd 15-én érte el a célját.

A második szállítóhajó az UB—14 volt, U—26 jellel szerepelt. Július 16-án futott ki Cattaróból von Heimburg sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt. Nem szállítótípus volt, az úton elveszett UB—3 pótlására indult el. A B—1 sorozatú kis hajó VII. 24-én érte el a török partokat.

Az UC—13 szállító tengeralattjáró U—25 jellel futott ki VIII. 17-én Polából

9 L. az 5. jegyzetet.
10 L. az 5. jegyzetet és az I. világháború hadihajóveszteségeiről a veszteségi jegyzéket.
11 Der Krieg zur See 1914—1918, Band 12. Tengerészeti eszközök műszaki adatai, tengeralattjáró fejezet.

Kircher fregatthadnagy parancsnoksága alatt. Terhelése már 30 t hadianyag volt, VIII. 26-án futott be Konstantinápolyba.

Az UC—12 hajó U—24 jellel szerepelt, nincs adat arra, hogy szállításra használták volna. Az UC—14 U—18 jellel szerepelt, egy útra kétségkívül bevetették, közelebbi adat nincs róla, 1916. X. 22-én tért vissza. Polában kiemelték, újra szétszedték és vasúton Flandriába szállították. Több szállító tengeralattjáró bevetésére nincs adat.

Polában építették össze a német UB—1-et és az UB—15-öt, amelyek a cs. és kir. flottában a U—10 és U—11 számot kapták, továbbá a Brémából közvetlenül rendelt cs. és kir, U—15, 16, 17 számú hajókat, amelyeket így az 5 nagy tengeralattjáró helyett küldtek Ausztria—Magyarországnak. 1916-ban a német BII-sorozat (UB—42, 43, 44, 45, 46, 47 sz.) tengeralattjáróit építették össze, s ezzel a polai arzenál ilyen jellegű munkája 19 hajó elkészítésvel befejeződött. Ez több mint a háború alatt befejezett 17 cs. és kir. tengeralattjáró.[12]

CSONKARÉTI KÁROLY

VÁLASZ SÁRHIDAI GYULÁNAK

Az Osztrák—Magyar Monarchia Haditengerészetének az 1914. július 28—1915. május 23. közötti hadműveleteit feldolgozó tanulmányomhoz Sárhidai Gyula több kiegészítést fűzött.

A magyar hadtörténetírás mostohán kezeli a cs. és kir. haditengerészetet, holott katonai múltunk históriájába beletartozik az osztrák—magyar flotta működése is. Az első világháború harcairól alkotott képünk csak az Adrián folyó csaták ismeretével válik teljessé. Ezért üdvözlöm örömmel Sárhidai Gyula hozzászólását. A helyes vélemények kialakításához ugyanis az eltérő álláspontok kifejtése és ismerete is hozzájárul.

Sárhidai Gyula hozzászólását a flottafejlesztéssel kapcsolatos költségvetési nehézségek bemutatásával indítja, s ismerteti a tervbe vett, de soha meg nem valósult hajóépítési programot. Ezután szemére veti a tengerészet vezetőinek e program meghiúsulását, illetve, hogy nem foglalták le s nem fejezték be a kínai megrendelésre épülő cirkálókat. Kétségtelen, hogy ezzel növelni lehetett volna a hajóállományt, de — amint a következő mondatban elismeri — nem volt rá fedezet (vissza kellett volna fizetni Kínának a hajók árát, hiszen a Monarchia nem állt vele hadiállapotban), illetve „...az anyaghiány miatt semmiféle nagy hajóegység építésére nem kerülhetett sor."

Nem világos, mit kell érteni azon, hogy a „...tengerészet vezetőinek szemléletében és műszaki felfogásában volt a legnagyobb hiba." A tervbe vett négy csatahajó — a tervek szerint — a modern technika minden vívmányával fel lett volna szerelve s nem a flotta vezetőin múlt, hogy nem készült el egyik sem. Talán azt, hogy csatahajót kezdtek építeni gyorscirkálók, rombolók helyett? Rombolók azonban épültek a háború alatt, a TÁTRA-osztály korszerűbb változatai (bár ez a romboló-osztály 1914-ben ugyanolyan modern konstrukció volt, mint német vagy brit stb. megfelelői). Közülük négy egység (LIKA II, TRIGLAV II, DUKLA, UZSOK) részt vett az 1917/18. évi harcokban. Vagy talán arra gondol, hogy későn kezdték kiépíteni a tengeralattjáró flottillát? Kétségtelen, hogy a háború kitörése után a Monarchia megérezte a búvárhajók hiányát. De korábban nemcsak a cs. és kir. tengerésztisztek zöme, elsősorban az idősebbek — tehát a felelős parancsnoki posztokat betöltők — idegenkedtek ettől az új, kezdetleges hajótípustól, hanem a brit, a német stb. flották tisztjei is. A háború előestéjén a két legnagyobb hajóhaddal rendelkező

12 L.: *W. Aichelburg:* Die Unterseeboote Österreich—Ungarns. II. k., a hajószámokat ismertető fejezet.

európai ország (Nagy-Britannia és Németország) alig bocsátott vízre több búvárhajót,mint a Monarchia, ha nem az abszolút számokat nézzük, hanem a felszíni hajóállományukhoz viszonyítjuk. (Németország: kb. 40 csatahajó, 13 csatacirkáló és páncélos cirkáló, 50 cirkáló; Nagy-Britannia: 65 csatahajó, 43 csatacirkáló és páncélos cirkáló, 65 cirkáló; Osztrák—Magyar Monarchia: 15 csatahajó, 3 páncélos cirkáló, 11 cirkáló. Tengeralattjárók: Nagy-Britannia: kb. 40; Németország: kb. 25; a Monarchia: 6.) Nem helyes a cs. és kir. flotta vezetőit utólag felelőssé tenni azért, mert nem láttak a jövőbe.

A kiegészítésben külön fejezet szól Cattaróról, illetve az öbölrendszer védelmi berendezéséről.

Valóban, a Bocche di Cattarót védő parti erődök ágyúinak lőtávolságát a francia hajólövegek felülmúlták. Ezt tudva és ezen segítendő kellett a cattarói támaszpont előtti vizek őrzését tengeralattjárókra ruházni, továbbá ezért állomásoztatták itt az 5. csatahajóosztály kimondottan partvédő páncélosait (MONARCH, WIEN, BUDAPEST), valamint a torpedónaszádokat. Véleményem szerint 1914-ben és 1915-ben a haditengerészet és egyúttal a hajóhad parancsnoka, Anton Haus tengernagy ennél többet nem tehetett; ebben az ügyben nem vádolható mulasztással, hanem inkább bölcs előrelátást tanúsított akkor, amikor nem vezényelte Cattaróba a 3. csatahajó osztályt (ERZHERZOG-osztály). Ezek még viszonylag harcképes egységek voltak, tanácsosnak tűnt kímélni őket a montenegrói és francia ütegek tüzétől, már csak azért is, mert egyre inkább fenyegetett Olaszország hadbalépése, s ezzel egy nagy tengeri összecsapás veszélye. Hogy ez aztán nem következett be, az kizárólag az olaszokon múlt, hiszen a hadüzenet után a csaknem teljes cs. és kir. hajóhad Olaszország partjai előtt manőverezett.

Továbbá: a Lovčen-magaslatokon mintegy páholyban ülő ellenséges ütegek miatt Cattarót nem lehetett nagy kapacitású bázissá kiépíteni. Hiányoztak onnan — éppen a Lovčen-ütegek miatt — a flottát kiszolgáló létesítmények, mint pl. a javítóműhelyek, a dokkok, nem lehetett biztosítani a szénellátást stb. Egyébként az ERZHERZOG-osztály egységein nem voltak 30,5 cm-es lövegek, hanem csupán 24 cm-es, 45 kaliberhosszúságú ágyúk, mint az ott horgonyzó partvédőkön (5. csatahajó-osztály) is. Viszont 3 db 30,5 cm-es, 35 kaliberhosszúságú ágyúja volt az öbölben álló KRONPRINZ ERZHERZOG RUDOLF páncélos toronyhajónak.

Sárhidai Gyula felrója Haus tengernagynak, hogy a flotta tétlenül feküdt Polában, mialatt Cattaro ütőképes tüzérség nélkül maradt. Ám, amint látjuk, az öbölrendszer mégsem maradt olyan védtelen. A nagy, modern csatahajók pedig azért horgonyoztak Polában, mert — sok egyéb indok mellett, amelyeket itt nem tartunk szükségesnek felsorolni — a cs. és kir. flotta parancsnoksága is alkalmazta a „fleet in being", azaz a létező flotta stratégiáját. Mint akkor a világ minden tengeri hatalma. A kikötőkben álló nagy hajók puszta létezésükkel fedezték a kisebb egységek hadműveleteit.

Vitába szállok Sárhidai Gyulának azzal a megállapításával, mely szerint, mihelyt a francia kémszolgálat tudomást szerzett Huber ezredes 15 cm-es messzehordó ágyúiról, „...nagy hajók többé nem jöttek partközelbe". Ugyanis a franciák csatahajóikat még 1914-ben, tüstént a JEAN BART megtorpedózása (1914. december 21.) után, kivonták az Adriáról, az ütegeket ellenben csak valamikor 1915-ben kezdték telepíteni Huber ezredes emberei. Nem tudom, miért nem lehet elfogadni, hogy a 12-es számú tengeralattjáró torpedótalálata nemcsak meglepte, de meg is döbbentette a franciákat, amint azt vonatkozó írásomban, francia forrásokat idézve, bizonyítottam. Heinrich Bayer von Bayersburg, tengerészeti szakíró, „Unter der k. u. k. Kriegsflagge" című könyvének 89. oldalán a JEAN BART-ról szóló részt a következő mondattal zárja: „Az antant flotta nagy egységei ettől a naptól mellőzték az Adriát". Ugyanerre a következtetésre jutott Wladimir Aichelburg szakíró, aki ezt így fogalmazta meg „Die Unterseeboote Österreich—Ungarns" című, hatalmas művében: „Ennek következtében (t.i. a JEAN BART megtorpedózása) ez volt az utolsó eset, hogy a francia hajóhadat az Adrián látni lehetett." (75. o.).

A Lovčenre telepített francia tengerészlövegek zömét az oda vezényelt RADETZKY csatahajó 1914. október 27-ig tette harcképtelenné; a megmaradatottakat az ütegek parancsnoka, Grellier fregattkapitány még 1914-ben átadta a montenegróiaknak s távozott. A még működőképes ágyúkat 1916. január 8-án és 9-én lőtték szét az öbölben horgonyzó BUDAPEST és három cirkáló közreműködésével (Sárhidainál az 1915-ös évszám nyilvánvaló elírás).

Visszatérve a RADETZKY csatahajóhoz, amely 1914. október 22—27. között foglalt tüzelőállást Teodo előtt, tehát az egyik belső öbölben, idézem sachsenfelsi Dietrich Richárdot, aki akkor sorhajóhadnagy volt. A Hadtörténelmi Levéltárban levő, „A cs. és kir. haditengerészet világháborús története és magyar hősi halottai" címet viselő kéziratában így ír: „Amikor francia tüzérség szállta meg a Lovčent és ott felállította 15 cm-es ütegeit, hogy azokkal nemcsak erődeinket, hanem a teodói haditengerészeti szertárat is tűz alá vegyék, az idejekorán, külön erre a célra a Cattaróí-öbölbe levezényelt RADETZKY csatahajó 30,5 cm-es toronyágyúival két nap alatt rombalőtte a francia ütegállásokat." (10. o.). Dietrich nem említi, hogy a csatahajót a szénkamráiba engedett víz segítségével döntötték volna meg, holott testvére az öbölben állomásozó KAISER KARL VI páncélos cirkáló tüzérparancsnoka volt, nyilván tudott volna a dologról, s azt elmondta volna öccsének.

De nem említi ezt „A Magyar Haditengerészeti Egyesület Közleményei" című folyóiratban, az 1938. évi 12. számban Merkt Reinhold haditengerészeti I. osztályú számvivő tisztviselő (sorhajóhadnagynak — századosnak — megfelelő rangosztály) sem, aki „Karácsonyest Őfelsége BUDAPEST hajóján" című cikkében erről így ír: „...a RADETZKY... október hó 22-én érkezett Teodo alá, ahol 11 km távolságra az ellenséges állásoktól horgonyt vetett és 30,5 cm-es toronyágyúival megnyitotta a tüzet a Kuk nyergen elhelyezett ütegekre. A RADETZKY csatahajó feladatát eredményesen oldotta meg, amennyiben az ellenséges ütegeket október 27-én elhallgattatta." (A Kuk ütegek tengerszint feletti magassága 1301—1336 méter volt.) De nem említi a szénkamrák vízzel történő elárasztását részletes jelentésében a RADETZKY parancsnoka, Vitus Voncina sorhajókapitány, sem Ernst Klein sorhajóhadnagy. Nem olvasható erről E. Sieche—L. Baumgartner—G. Pawlik: „Die »RADETZKY«-Klasse" c. 1984-ben megjelent könyvében sem, csupán utalnak arra, hogy a hajót meg kellett dönteni. De hogy miként, arról nem nyilatkoznak. Lehet, hogy valóban vízballasztot alkalmaztak és a szénre ráeresztették a vizet, bár inkább hihető, hogy az egyszerűbb megoldást választották: horgonyművelettel, és a szénkamrák alatti vízhatlan rekeszekbe szivattyúzott vízballaszttal dönthettek néhány fokot a hajón, hogy megemelhessék a 24 cm-es lövegek lövésszögét. A 30,5 cm-esek 13°50′ csőállásnál 15 km-re lőttek, míg a 24 cm-esek csöveit 12°11′-re lehetett emelni, s akkor érték el a 12 km-es maximális hordtávolságot. Egyébiránt a RADETZKY 14 órakor foglalta el tüzelőállását a teodói mólótól 1600 méterre, s már 16 óra 27 perckor leadta első lövését. Tehát nem sok idő állt rendelkezésére ahhoz, hogy a szénkamrákból kihordják a szenet és helyére vizet eresszenek, vagy a vizet ráengedjék a szénre.

A tengeralattjárók alkalmazásáról szóló kiegészítéshez az alapvető megjegyzésem a következő: tanulmányomban kizárólag az osztrák—magyar hadműveleteket akartam feldolgozni, elsősorban az események naplószerű előadásával, amit minél több adat felsorolásával kívántam elérni. Vizsgálódásom látószögét tudatosan nem irányítottam a német tengeralattjárókra. Velük csak akkor foglalkoztam, amikor kapcsolatba kerültek a cs. és kir. flotta hadműveleteivel. Ezért örülök Sárhidai Gyula tengeralattjárókkal kapcsolatos közléseinek, amelyek most kiegészítik és pótolják az általam elhagyottakat. Ezek előrebocsátása után a következőket jegyzem meg:

Az UB—7 és UB—8 hatótávolsága, 4,9 csomó sebesség mellett, felszínen 1200 mérföld volt. Az UB—7 1915. március 25-én, az UB—8 március 28-án ért Polába. Az UB—3-ról azért nem írtam, mert tanulmányom akkor fejeződik be, amikor a WARASDINER romboló a tengeralattjáróval elindult az Otrantói-szoros felé (a TRIGLAV-

ot ezen a napon a SZIGETVÁR cirkálóhoz osztották be és a SAIDA cirkálóval és a BALATON rombolóval biztosították az olasz partok elleni akciót).

Haus tengernagynak a tengeralattjáró-ügyben tanúsított magatartását másként ítélem meg, mint Sárhidai. Véleményem szerint Haus tengernagy helyesen járt el akkor, amikor nem engedte egyik gyorscirkálóját sem lőszerrel rakottan Szmirnába, nem futott ki 1914-ben a Messinai-öbölbe a két német hajó segítségére, s kizárólag csak az Otrantói-szorosig volt hajlandó lemenni hajóhadával. Jól tette, hogy nem küldte flottáját a Földközi- vagy a Fekete-tengerre. Bölcs előrelátását dicséri, hogy sem a 4-es, sem a 3-as számú búvárnaszádot (ezek voltak a cs. és kir. haditengerészet legnagyobb és legjobb tengeralattjárói) nem engedte ki 1915-ben a Dardanellákhoz. Haus tengernagynak ugyanis számolnia kellett Olaszország ingadozó magatartásával és a Monarchia közvetlen érdeke szempontjából *elsősorban ezzel kellett számolnia!* A flotta elsőrendű feladata ugyanis a saját partok védelme, a saját szállítmányok biztosítása volt. Hajói az Adriára épültek, kis hatótávolságuk miatt nem voltak alkalmasak Földközi-tengeri kalandokra. Haus nem volt hajlandó a Monarchia flottáját áldozatul dobni egy másik, bár szövetséges hatalom kívánságára olyan érdekért, amely nem volt a Monarchia érdeke. Nem szolgálta ki a németeket, hanem őrizte a hajóhadat egy várható összecsapásra, ami be is következett.

Itt inkább a német hadvezetést illeti a vád, amiért egyszerűen lefoglalták azt az öt nagy és minden követelményt kielégítő tengeralattjárót, amit a Monarchia megrendelésére építettek és amelyeket már kifizettek és amelyekre égető szüksége lett volna a cs. és kir. flottának! A hadijog értelmében csak ellenséges hatalom hajóit lehet lefoglalni, szövetségesét nem. A semlegesét pedig csak leszerelni lehet, elkobozni nem. Az öt tengeralattjárót akkor sem adták volna vissza a németek, ha Haus tengernagy kéri őket. Ezt mutatja, hogy két kicsi tengeralattjáróval akarták „kiszúrni a cs. és kir. hajóhad szemét", ha az U—3 vagy —4 kifut a Dardanellákhoz. Az öt nagy búvárnaszádnak egyszerűen visszaadták az árát és többet nem voltak hajlandóak tárgyalni róla.

Végezetül hadd fejezzem ki örömömet afölött, hogy Sárhidai Gyula hasznos kiegészítései a nyilvánosság elé kerülhettek, illetőleg vitatkozhattam velük, remélve, hogy az eseményekről így árnyaltabb képet kapunk s némely kérdést sikerült tisztáznunk.

SZEMLE

WÖRTERBUCH ZUR DEUTSCHEN MILITÄRGESCHICHTE

Az NDK Hadtörténelmi Intézetének kiadványa
A szerkesztő bizottság vezetője: Reinhard Brühl

(Militärverlag der DDR, 1—2. k., Berlin, 1985. 1120 o.)

Rendkívül jelentős vállalkozás nagyszerű eredménye látott napvilágot a közelmúltban. Az *NDK Hadtörténelmi Intézetének* kollektívája a *Friedrich Engels Katonai Akadémia*, az *NDK Tudományos Akadémiájának Központi Történettudományi Intézete*, a *Wilhelm Pieck Katonapolitikai Főiskola*, az *Ernst Moritz Arndt Egyetem Katonaorvosi Kara*, a *Hadseregmúzeum*, a *Hadilevéltár* és a *Katonai Kiadó*, valamint a *Nemzetvédelmi Minisztérium* és egyes alárendelt magasabb katonai parancsnokságok munkatársainak a bevonásával több évi előkészítő munka után megjelentette a *Német hadtörténelmi szótár* címet viselő kétkötetes művet. A szokatlanul gazdag szemléltető anyaggal (térképekkel, vázlatokkal, táblázatokkal, fényképekkel, művészeti alkotások fotóival, stb.) illusztrált, figyelemreméltóan szép kivitelű munka a közel hétszáz alap-címszóval olyan kézikönyvet jelent, amely minden, a hadtörténelem iránt érdeklődőnek azonnali segítséget nyújt az alapfogalmak megértéséhez, egyúttal pedig minden hadtörténelmi kutató számára tartalmazza a legfontosabb adatokat, meghatározásokat — és nemcsak a német múlttal kapcsolatosan.

A vállalkozást tíztagú szerkesztő bizottság irányította, amelynek élén *R. Brühl* állt. A különböző kutató és irányító helyeken tevékenykedő százhetvenöt címszóíró által elkészített szövegeket egy ugyancsak tíztagú tudományos feldolgozó bizottság öntötte végleges formába *K. Schützle* irányításával.

Időben a katonai demokrácia korától a fejlett szocializmus építésének időszakáig fogja át az előttünk fekvő mű a német hadtörténelem alapfogalmait, alapvető eseményeit. Az egyes témákat illetően figyelembe veszi a katonapolitika, a háborúk, a haderők, a haditechnika, a katonai viselet, a hadművészet, a hadiszokások, a katonai igazságszolgáltatás, a katonai orvoslás, a katonasport, a katonazene, a hadelméleti gondolkodás, a katonai könyvkiadás, a katonasajtó, a hadtörténetírás történetét egyaránt. Az osztályharc állandó szem előtt tartásával a német nép forradalmi és haladó katonapolitikai és katonai hagyományai, valamint az NDK szocialista katonapolitikája, honvédelme és szövetségi kapcsolatrendszere kapott tág teret. A másik oldalról ugyancsak bőven foglalkoznak a címszóírók a porosz-német militarizmus agresszív politikájával és haderőivel, beleértve az NSZK felfegyverzését és NATO-kapcsolatrendszerét.

A kétkötetes munka szerkesztőit a célszerűség vezette az egyes címszavak összeállításában. A címszavak szigorú német abc-rendben következnek, többtagú címszó esetében általában az első tagszó az irányadó. A címszavak megadásában az a praktikus elv volt az irányadó, hogy a keresett fogalom minél könnyebben megtalálható legyen, ezért számos esetben eltekintettek az egzakt meghatározástól a közismert megnevezés kedvéért. A csatatörténetben a tájékozódást a hely és év megadása teszi lehetővé. A földrajzi megnevezés a szokásos német nyelvű használatnak megfelelő, de az eligazodást a földrajzi névmutató a nem németeknek is megkönnyíti. A keresett fogalom fellelését számos utaló címszó segíti. Ugyancsak mutató segíti a használt rövidítések feloldását. Fontos figyelmeztetés, hogy a személynevek a legegyszerűbb formában szerepelnek, méltóságjelzők és egyebek nélkül, rendfokozatként pedig a címszóban tárgyalt időben viseltet adják meg a szerzők.

Az egyes címszavakhoz tartozó szövegben azonos módon az általános meghatározással és egyetemes történeti adatokkal indítanak a szerzők, ezután ismertetik a német vonatkozásokat, miközben szigorúan követik a történelmi fejlődés menetét. Példaként álljon itt az *Artillerie* (tüzérség) címszó felépítése: fogalmi meghatározás, a kifejezés etimológiája, előzmények a tűzfegyvereket megelőző időkből, első eszközök Európában a XIII. század-

ban, ezek elterjedése, a német haderőkben való betagolódás, a XIV—XVIII. századi fejlődés, az önálló fegyvernemmé alakulás, a XIX—XX. századi továbbfejlődés, mai eszközök, típus szerinti áttekintés az NDK Nemzeti Néphadseregében és az NSZK Szövetségi Véderejében rendszeresítettekről. A rendkívül világos szöveg megértését még 11 tábla 67 képe is segíti. A címszavak egységes szerkezeti felépítése nagyban megkönnyíti a csupán egyetlen adatot kereső kutató vagy csupán érdeklődő dolgát. Az élvezetes stílusú szöveg azonban bizonyára sok alkalmi használót arra fog ösztönözni, hogy ismeretei bővítésére az egész címszót elolvassa, sőt talán még arra is, hogy tovább lapozgatva, egyéni érdeklődésének megfelelően továbbiakat is áttanulmányozzon.

Ha magyar olvasóról van szó, akkor nagy örömmel fogja lapozgatás közben azt tapasztalni, hogy nemcsak a *huszár* vagy *Magyar Néphadsereg* címszóval találkozik, hanem ismerős címszavakban még sokkal több magyar vonatkozással. A múltban oly gyakori porosz—osztrák, illetve német—osztrák háborúk a legfontosabb eseményeket tárgyaló külön címszavakkal ugyanis bőséges terjedelemben szerepelnek e munka lapjain. Az egyszerűség kedvéért pedig csupán osztráknak nevezett hadakban, amelyek valójában császári—királyiak voltak, mindenkor jelentős számban szerepeltek magyarok is, így ezek a címszavak róluk is szólnak, rájuk is vonatkozó adatokat, tényeket tartalmaznak.

Amikor tehát őszinte örömmel üdvözöljük az NDK testvérintézményének közelmúltban megszületett, feltétlenül széles körben figyelemreméltó vállalkozását, ezt a rendszerezett ismereteket közlő művet, a benne szereplő német, egyetemes és magyar vonatkozású hadtörténelmi tények, adatok fontosságára tekintettel, azonnal határozottan ajánljuk is ismeretei elmélyítésére a hadtörténelem iránt érdeklődő és németül tudó minden magyar figyelmébe.

Zachar József

MAURICE KEEN

CHIVALRY

(Yale University Press, New Haven — London, 1984. 303 o.)

A szerzőnek, aki már sok értékes tanulmányt publikált a lovagságról, sikerült a témáról minden igényt kielégítő monográfiát írnia.

Meghatározása szerint a lovag olyan előkelő társadalmi helyzetű, rendszerint nemesi származású ember, aki képes magát hadi lóval és nehézlovas fegyverzettel felszerelni, s akit lovaggá avattak. A lovagság etikájában harcias, arisztokratikus és keresztény elemek olvadnak egybe.

A monográfiában az ideológiatörténeti és művelődéstörténeti fejtegetések a legbővebbek, de hadtörténelmi téren is sokat tanulhatunk a szerző érdekes előadásából.

Megállapítja, hogy bár a kengyel feltalálása már a VIII. század óta megnövelte Nyugat-Európában a lovasság fontosságát, mégis csak a XI. században fejlődött odáig a lovasság harceljárása, hogy a lándzsás nehézlovasok lovasrohama döntötte el a csaták kimenetelét. Egyes szerzők nézetével szemben úgy véli, hogy ez semmi esetre sem fejlődött ki 1000 előtt, inkább csak a XI. század végére.

A lándzsát a lovas négyféle módon használhatja: 1. Súlypontjánál megragadva szúr vele, úgy hogy a lándzsa *lejjebb* van a harcos vállánál. 2. Súlypontjánál megragadva szúr vele úgy, hogy a lándzsa *feljebb* van a harcos vállánál. 3. Dobja a lándzsát. E három használati formához *könnyű lándzsa* (dárda, gerely) a megfelelő. A negyedik módszer az új: a lándzsát hónalj alá fogják, s az egész test, sőt az ügető ló súlyát kihasználva döfnek vele. Ez utóbbi módszerhez kengyel, megfelelő formájú, a hátat megtámasztó nyereg és *nehéz lándzsa* (kopja) szükséges. Ilyenkor a lándzsát a súlypontnál *hátrább* kell megragadni. A képes ábrázolások szerint e harceljárás elterjedésében a XI. század második fele a döntő periódus.

A IX—X. századi ábrázolásokon a lándzsát még az első három módon használják. Egy-két XI. századi ábrázoláson azonban már a negyedik módszert láthatjuk, így az 1080-ban keletkezett admonti bibliában és főként a szintén 1080 táján készült Bayeux-i kárpiton. Ez utóbbin a lovasok mind a négyféle módon használják a lándzsát. Három lovagnak, kik lándzsájukat a negyedik módon használják, a többieknél nehezebb lándzsája van. Ezen zászlócska (pennon) van, ami hajítását lehetetlenné teszi.

Harminc évvel később a negyedik módszer már általánossá válik az ábrázolásokon, így a Bayeux-i kárpit fontos fejlődési szakaszt ragad meg.

A szerző szerint a képes ábrázolások félrevezetők is lehetnek, mert a művészek néha régebbi képeket másolnak, s így, ha kizárólag a képes ábrázolásokból indulnánk ki, a techni-

kai újításokat túlságosan későre datálnánk. Ez esetben viszont az írott források ugyanazt mondják, mint a képek.

Ha két lovas az újfajta lándzsatartással egymásnak rohant, annak vagy az volt a következménye, hogy mindkét lándzsa eltört, vagy az, hogy az egyik lovas lándzsája a másik testébe hatolt. Általában ez esetben is eltört a lándzsa, s a megsebzett lovas leesett a lóról.

A lándzsa újfajta használata ügyességet és gyakorlatot kívánt. Ezért terjednek el a XI. század vége óta a lovagi tornák, melyek ekkor még csoportosak, s lényegük a lándzsa újfajta használatának begyakorlása. A tornák emellett társadalmi-udvari összejövetelek is, noha bennük a kockázat nem kicsi. Elég sokan meghalnak, még többen megsebesülnek a tornák során, s a gazdasági kockázat sem csekély: a legyőzött harcos fogságba esett, lovát, fegyverzetét elvesztette és szabadulásáért váltságdíjat kellett fizetnie.

A „miles" szó eredetileg hivatásos harcost jelent, a XI. században azonban már *lovas* harcost. Emellett társadalmi helyzetet is jelöl. Eleinte szerény vagyonú birtokosokat, akik a nagyobb uraktól kapott földeken élnek. Franciaországban a XII. század elején már a nagyurak is „mileseknek" nevezik magukat. E század francia urainak udvarában alakul ki a lovagi divat, életforma és ideológia végleges formája. A lovagok nem feltétlenül műveletlenek. A kor nagy filozófusát Abélardot apja, a szegény breton lovag, taníttatta írásra.

A lovagi kultúra gyorsan terjedt, főként a normann lovagok hódításai, az Ibér-félszigeti és a szentföldi hadjáratok révén. A német nemesség, melynek alsóbb rétege nem szabad (miniszteriális) eredetű, rétegzett marad, de a XII. században már a német nemesek is mind „miles"-eknek nevezik magukat — fel egészen a császárig. A nagy német lovagköltők mind miniszteriális eredetűek. A német és spanyol lovagság mintája a francia, de vannak erős helyi hagyományok is. Fontos a lovagság Itáliában is, annak ellenére, hogy itt az arisztokrácia főként városlakó. A XII—XIII. században az itáliai városok vezetői földesurak, s harcaikat lovagi fegyverzetű vazalluscsapatok vívják. 1285-ben Firenzében *Villani* szerint 300 felavatott lovag élt.

Az egyházi befolyás, a keresztes háború eszméje fontos hatást gyakorolt a lovagság ideológiájára, de nem kizárólagosat. A keresztény egyház ideológiájában mindig feszültség volt a zsidó-keresztény tradíció békés és harcias elemei között, s ez csak a IX—X. századi barbár inváziók során dőlt el a harcias elemek javára. A XI. század végén az egyház már nemcsak megszentelte a háborút, hanem maga igyekezett azt irányítani. A lovagság keresztény gyökerei sokkal régebbiek a keresztes háborúk koránál, s a lovagi költészetben is kimutathatók (Chansons de geste, Beowulf, Heliand, Hildebrandslied). A keresztes eszme ezt csak megerősíti, kiegészíti.

A lovagság ideológiájában alapvetőek maradnak a világi-arisztokratikus vonások. A lovagi-keresztény morált a szerző szerint a teuton harci erények és az Ótestamentum militáns tradícióinak egyesülése jellemzi.

A szerző részletesen szól a lovaggá avatás szertartásairól, kiemelve, hogy az alap itt világi jellegű, az egyház csak formálja. A lovagság végig független — nem a vallási értékektől, hanem a papi prioritásoktól. A lovaggá ütés sosem rendelte alá a harcos energiát az egyházi szabályoknak és nem vált nyolcadik szentséggé.

A rendkívül érdekesen ismertetett lovagi tornák az egyház tilalma ellenére terjednek, ami szintén azt bizonyítja, hogy a lovagi magatartás és étosz a hivatalos egyházi felfogástól függetlenül fejlődött. Az egyházi tilalom nem véletlenül alakult ki. Volt olyan torna, melyen 80 lovag vesztette életét, részben megfulladtak páncéljukban a nagy hőségben. (Neuss, 1241).

Az egyház, látva, hogy a tornákat betiltani nem képes, 1316-ban megszüntette tilalmukat.

A szerző szerint a tornák szerepe a lovagi kultúra terjesztésében igen nagy volt, sokkal több lovag vett részt a tornákon, mint a keresztes háborúkban, dicsőséget ezeken is lehetett szerezni, s mégis csak veszélytelenebbek voltak. Külön fejezetekben foglalkozik a szerző a lovagság mondáival, a címerekkel, a nemesség eszmevilágával, a címerek, a nemesség és a becsület viszonyával s a XIV—XV. századi világi lovagrendekkel. Rendkívül érdekesen írja le a XIV. század óta erősen átalakult lovagi tornákat és ünnepélyeket, s cáfolja *Huizinga* nézetét, mely szerint a későközépkor lovagságának díszessége, ünnepélyessége hanyatlást jelent.

A későközépkor szerinte nem kevésbé harcias, mint a X—XI. század. A XIV. század második felében kialakult összefüggő lemezpáncél jelentős biztonságot nyújt a lovagnak. Előnye, hogy a páncélzat súlya jobban eloszlik a lovag testén, a fényes felületekről lecsúszik a nyíl és a lándzsa hegye; a mozgatható arcrészű sisak könnyebb, mint a régebbi fazékvagy csöbörsisak. De kockázat azért most is volt: a csata végén a páncél súlyától kimerült lovag vereség esetén könnyű zsákmánya lett ellenfelének. A fogságba esés súlyos anyagi kárt jelentett, olykor a család tönkremenését. Voltak, akik kivégeztették foglyaikat: a svájciak, flamand városok, törökök, sőt az Agincourt-i csata után V. Henrik angol király is (mert azt hitte, hogy friss francia sereg közeledik). A csatákat a hadvezérek azért nem kedvelték, mert igen nagyok voltak a veszteségek, így Poitiers-nél (1356) a francia lovasság 40%-a pusztult el, hasonló veszteségek voltak Courtrai-nál (1302), Cassel-nél (1328), Crécy-nél (1346), Najerá-nál (1367), Tannenberg-nél (1410).

Rendkívül értékes könyvének befejező részében a szerző szól a gyalogság előretöréséről

a XV. század végén. Bár még elevenen él a lovagság, I. Miksa, I. Ferenc még lovag, II. Fülöp még részt vesz lovagi tornákon, ám az 1489-ben Granada ellen felvonuló spanyol seregben 40 000 gyalogos mellett már csak 13 000 lovas van s ezeknek csak kisebb része nehéz fegyverzetű.

A lovagi ideálok bizonyos részének továbbéléséről is ír a szerző — a későbbi nemesség, s az állandó hadseregek tisztikarának körében. Szerinte a lovagság legfontosabb üzenete a későbbi korok számára a becsület és a személyes integritás követelménye. Mindez a XIX. század végéig hatott az európai társadalom felső rétegeiben. Ezeket a vitathatatlan értékeket azonban, állapítja meg sajnálkozva Maurice Keen, a XX. század már kétségbe vonja.

Borosy András

GEOFFREY PARKER

THE THIRTY YEARS' WAR

(Routledge and Kegan Paul, London, 1984. 340 o.)

A kötet szerzője, a koraújkori történelem professzora, már számos kitűnő munkával hívta fel munkásságára a szakma figyelmét. Különösen spanyol Németalföld történelmével, hadtörténetével, a holland szabadságharccal foglalkozó művei érdemelnek említést (legutóbb: „Spain and the Netherlands 1559—1659, London 1979). Jelen műve érdekes kísérletnek is tekinthető, a történészi teammunka igen jól sikerült alkotásának. Történész munkatársak bevonására azért volt szükség, mert a kontinentális méretű háború forrásanyaga és a rá vonatkozó feldolgozások számtalan nyelven íródtak, miként a levéltári kutatások is Madridtól Koppenhágáig, Prágától Rómáig váltak szükségessé.

A Habsburg-birodalom dinasztikus, vallási és politikai problémáinak és ezek európai hátterének bemutatása jó alapul szolgál a válságjelenségek időrendi nyomonkövetéséhez. A torinói angol követ a politika iránti meglehetős érzéktelenségét bizonyította, amikor 1617-ben azt jelentette, hogy Janus templomának kapui jó időre bezárultak és a béke évei következnek Európában — az évtizedek óta folyó háborús előkészületek ellenére. A könyv szerkezete a szerző által döntőnek ítélt fordulópontok szerint tagolja az események folyamát: a donauwörthi incidenstől a prágai eseményekig, Frigyes és Spanyolország konfliktusba való beavatkozásáig (1606—1619), majd Pomeránia svéd megtámadásáig (1630). Külön fejezet foglalkozik a Habsburg-párti sikerek korszakával, az abszolutikus hatalom gyakorlásából származó következményekkel, az abszolutizmus és katolicizmus kapcsolatával. A következő fejezetben a prágai békéig (1635) jut el, amely paradox módon csökkentette ugyan a Habsburgok ellenfeleinek számát, de ki is szolgáltatta őket a beavatkozó külföldi hatalmaknak. A kronológikus zárórészben pedig a katolikus párt kimerülésének és a békekötésnek a folyamatát követhetjük figyelemmel.

A téma kifejtése során érvényesül Sigfrid H. Steinbergnek 1947-es, azóta sokszorosan gyümölcsözőnek bizonyult elméleti útmutatása és kérdésfeltevéseinek hatása. Ennek szellemében a szerző az angolszász kutatóktól nem idegen mértéktartással, minimálisra csökkentve a küzdelmekben részvevő nemzetek önszempontú történetértékelésének örökségét, sokszempontú — gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési (propaganda), katonai — elemzésekkel bontja ki sorra az európai hatalmi harc szövevényeit. Sikerült bebizonyítania, hogy a napjainkban is örvendetesen gyarapodó résztanulmányok mellett lehet egy kis terjedelmű szintézissel is újat mondani, új összefüggésekre rámutatni.

A könyv zárófejezete — egyúttal az egyetlen tematikus fejezet — a hadseregek szerepével foglalkozik. A középkori Európában a korábbi időkben a harmincéves háborúban tapasztalt erőkoncentrációhoz hasonlíthatót nem tapasztaltak, még 1647-ben is 210 000 ember állt fegyverben a szembenálló felek seregeiben. Hasznos ismereteket tudhatunk meg a seregek mindennapjairól, az egyenruhaviselési szokások kialakulásáról, a háborús veszteségek méreteiről, a katonaság okozta pusztításokról, a katonai szolgálat céljairól, biztonságáról, a katonák hűségéről, fizetettségükről, utánpótlásukról, vagy az ütközetek lefolyásáról. A hadseregek stratégiai értékeléséről az időrendi fejezetben kapunk képet, itt a modern taktikának a holland hadseregben való megjelenését mutatja be. Orániai Móric reformjai nem maradtak papíron, a kor nem egy hadseregében követőre találtak. Nassaui János már 1616-ban hadi akadémiát állított fel a kálvinista seregek tisztjeinek új rendszerű kiképzésére, Svédországban a század elején János személyesen honosította meg a reformokat. Gusztáv Adolf breitenfeldi győzelme Tilly felett a holland reform egyik legnevezetesebb sikere. A pusztítások kétségkívül súlyosak voltak a Német-Római Birodalom te-

rületén, bár a közvetett csapások — éhínségek, járványok — jártak a legsúlyosabb következményekkel. A demográfiai csökkenés azonban mégis „csak" 15—20% körül mozgott, változó területi intenzitással. Még ha a történészek statisztikai táblázatai a pusztulás korlátozott mértéke mellett bizonyos fellendülést mutatnak is, a háborúban szenvedők, a túlélők jogosan ítélték e háborúk sorozatát a legszörnyűbbnek, amelyet valaha is átéltek. A háborúk rendkívüli elhúzódásának okát a szerző abban látja, hogy a reformációt és ellenreformációt követően kialakult helyzet alapvetően destabilizálta az államok közötti korábbi kapcsolatrendszert. A háború egyik legnagyobb nyeresége éppen az, hogy a vallás és politika összefonódottságát meglazította és nagyobbrészt fel is számolta. Nem kevésbé jelentős tényező volt, hogy a kormányoknak és hadseregnek hiányoztak a politikai, katonai eszközeik a végső győzelemhez, még a legnagyobb veszteséggel járó ütközetek sem jelentettek döntő vereséget a vesztes fél számára. Az évtizedes harcok a „bellum se ipse alet" folyamatának elrettentő példáivá válhattak.

Könnyű feladat lenne szóvátenni, elnagyoltnak ítélni az Erdély szerepét bemutató sorokat, oldalakat. A futó említések oka mindenekelőtt az, hogy Bethlen és Rákóczi György hadjáratai csak mellékhadszínterét jelentették — azt is csak rövid időre — az elhúzódó háborúnak. A szerző eljárása Nagy Lászlót igazolja, aki már korábbi műveiben leszámolt a Bethlent övező hazai légvárakkal, így azzal is, miszerint Bethlen kezében lett volna Európa egyik legnagyobb és legpontosabban fizetett hadserege, s amelynek taktikája még Wallensteint is megtörte. Az Erdéllyel kapcsolatos bizonytalanságok további oka, hogy a magyar nyelvű szakirodalom használhatatlan maradt a szerző — és munkatársai — számára. Láthatólag csak Benda Kálmán egy tanulmányát (European Studies Review, 1978) használta, és csak udvariasságból említi — exempli gratia — Angyal Dávid 1928-as francia nyelvű Bethlen tanulmányát, Nagy László és Bitskey István köteteit. Addig is, míg a magyar kutatás eredményei — köztük Perjésé — bekerülnek a nemzetközi kutatás vérkeringésébe, Geoffrey Parker munkájában értékeljük a nehezen hozzáférhető svéd, dán, holland és spanyol források és szakirodalom eredményeinek feldolgozását és közreadását.

Veszprémy László

KECSKÉS LÁSZLÓ

KOMÁROM, AZ ERŐDÖK VÁROSA

(Zrínyi Katonai Könyv és Lapkiadó, Budapest, 1984. 232 o.)

A Zrínyi Kiadó méltán népszerű „Magyar várak hadi krónikája" c. sorozatának egyik utolsó darabja, Kecskés László munkája, bizonyos mértékig mérföldkőnek tekinthető e sorozaton belül. Ez a kötet a sorozat első olyan része, amely, ha csak részben is, de a jelenlegi országhatárokon túlra tekint, hiszen Komárom erődítéseinek egy része a mai Csehszlovákia területén fekszik, s csak az ezeknél később épült jobbparti erődítéseket találhatjuk a mai Magyarország területén. Örvendetesnek mondható tehát e kötet megjelenése, mert arra mutat, hogy könyvkiadásunk egyre inkább szakít azzal a szemérmes gyakorlattal, amely, a nacionalizmus elleni rosszul értelmezett harc jegyében, múltunk kézzelfogható és látható emlékeit csak a jelenlegi országhatárokon belül kereste. Bár nemsokára kezünkben tarthatnánk más olyan, Komáromhoz hasonló, vagy nála kisebb jelentőségű várak hadi krónikáit is, mint Arad, Temesvár, Nagyvárad, Pétervárad, Trencsén, Nyitra, Zólyom stb!

Kecskés László e munkájában nehéz feladatot tűzött maga elé, hiszen egy olyan erődítményrendszer történetét kellett bemutatnia, amely kilenc évszázadon át épült, amely szinte valamennyi magyar várnál több átalakításon ment keresztül, s amely a XVI. és XIX. század között, időleges szünetektől eltekintve, szinte mindvégig egyformán fontos részét képezte a magyarországi vár-, illetve erődrendszernek. Nehéz volt feladata azért is, mert a vár és az erődítmények története szorosan egybeforrott a város történetével, s így a szerzőnek meg kellett találnia azt az arany középszert, amellyel sem túl részletes, sem túl szűkszavú, sem túl bőbeszédű, sem túl semmitmondó módon ábrázolja a vár és a város hétköznapjait is. Kecskés László e buktatók szinte mindegyikét sikerrel kikerülte, s vállalt feladatát jól oldotta meg.

Tizenegy fejezetre tagolt könyvében általában arányosan mutatja be a vár és az erődítmények történetét a kelták korától egészen

napjainkig, meg-megállva a vár történetének fontosabb eseményeinél. Dícséretre méltó dolog az is, hogy az első fejezetben a komáromi településcsoport neveinek s azok változásainak is szentel néhány oldalt. Ezáltal jelentősen megkönnyíti a környékről kellő topográfiai ismeretekkel nem rendelkező olvasó eligazodását is a vár történetének különböző szakaszaiban. Örvendetes az is, hogy a vár és az erődrendszer egyes részeinek leírásánál mindig utal a jelenlegi földrajzi és utcanevekre, s így az olvasó egy jelenkori térkép segítségével is viszonylag jól tájékozódhat; szinte történelmi útikönyvet tarthat kezében. Érdekes, bár megnyugtató megoldással nem szolgáló fejezet az, amely Komárom nevének eredetével foglalkozik.

A honfoglalás előtti erődítményeket ismertető fejezetben a szerző elsősorban településtörténetet ad, s legrészletesebben a római korral foglalkozik. Logikusan szerkesztett előadásában kijelöli a brigetioi erőd helyét a római határvédelem rendszerén belül, majd bemutatja az erődítmény és a település mindennapjait, utalva a korszak jelentősebb eseményeire is. A kelta, illetve az avar vonatkozások leírása jóval szűkszavúbb, s elsősorban a régészeti emlékanyagot ismerteti, de ez az írott források hiányában érthető is.

A „Középkor — királyok kedvelt vára" c. fejezetben a szerző nyomon kíséri a település és a vár történetét a honfoglalástól Mátyás haláláig. Az a verzió, amely szerint Komáromot Ketel kabar vezér és fia, Alaptolma alapította, s így a település kabar eredetű, eléggé kérdésesnek tekinthető. Egyrészt azért, mert egyetlen forrása Anonymus XII—XIII. századi krónikája. Másrész azért, mert Komárom már nem a gyepűelve közelében feküdt, s így kevéssé valószínű, hogy egy katonai segédnépet, mint a kabar, ilyen kiváló természeti adottságokkal rendelkező helyen juttatott volna szállásterülethez a magyar törzsszövetség. Harmadrészt azért, mert a 16—17. oldalon közölt településnév-listában nem találunk a kabarokra utaló jelet, ellenben a Jenő és a Kér kivételével valamennyi magyar törzs neve előfordul. A nemzetségekről és személyekről elnevezett települések között ott található Lél, Bulcsú és Sur neve, ők viszont mint magyar törzsi vezetők vettek részt a gyászos emlékű augsburgi ütközetben. E listához még csak annyit fűznénk hozzá, hogy a Nándor — Lándor név véleményünk szerint nem személy-, hanem népnév, mégpedig a bolgárok régi magyar neve (pl. Nándorfehérvár= Alba Bulgarica).

A vármegye alapítása körül sok a bizonytalanság. Az első tényszerű adat 1037-ből származik, s a korábbiakra nézve csak a szokásos — és nem mindig megbízható — analógiák állnak rendelkezésünkre. Kételyeink még csak erősödnek, ha a Katapán-nemzetségről szóló részt elolvassuk. A terület első birtokosai eszerint a Keteltől, és fiától, Alaptolmától származó Katapánok voltak. Első okleveles említésük 1009-ből származik és egy Catapran nevű egri püspökre vonatkozik. A szerző által említett következő Katapán 1138-ban volt székesfehérvári prépost. A közben eltelt 130 évben a nemzetségről mit sem hallunk, Komárommal való kapcsolatukra pedig mindössze néhány, tudj'isten mikori eredetű helynévből következtethetünk. Azt kell tehát mondanunk, hogy amíg nagyobb számú forrás nem áll rendelkezésünkre, addig a szerző verzióját Komárom IX—XI. századi történetéről csak az egyik lehetséges megoldásnak tekinthetjük.

A tatárjárás idején Komárom sikerrel ellenállt az ostromló mongol hadaknak. Ez is arra mutat, hogy a XIII. század közepére már valóban jelentős erődítménnyé vált. Az azt követő évtizedekben pedig megindult a várossá létel útján. A szerző ezt követően foglalkozik a város történetében szerinte jelentős szerepet játszó Katapán-nemzetség történetével, de a várossal való kapcsolatukat egyedül a Koppánymonostor (Katapán monostora [?]) alapításán keresztül szemlélteti.

Az Árpád-ház kihalását követően Komárom, hasonlóan a többi magyar városhoz, igyekezett úgy lavírozni az ország kiskirályai között, hogy közben megőrizze kiváltságait és anyagilag is gyarapodjon. Továbbra is jelentős erődítmény maradt, amit bizonyít az is, hogy Károly Róbert csak két hónapi ostrom után tudta elfoglalni. A Károly Róbert uralkodása és Mátyás halála közötti időszak, bár eseményekben nem szűkölködött, szintén a csendes gyarapodás időszaka volt. A szerző, örömteli módon, nem követi azt a helytörténetírói elvet, mely szerint a helytörténet körébe nem tartoznak bele az adott településen lejátszódott országos jelentőségű események, ha azok nem érintették alapvetően a település életét. De, mintha éppen a másik végletbe esne; így, minden élvezetessége ellenére is fölöslegesnek kell mondanunk azt az alfejezetet, amely elmondja a korona 1440. évi elrablásának történetét, csak azért, mert a koronát később Komáromban őrizték, illetve kiadatásáról is itt folytak a tárgyalások.

A leghosszabb (közel a könyv felét kitevő), s egyben legizgalmasabb fejezet a török háborúk korát mutatja be 1526-tól 1686-ig. A szerző e 160 év történetét a magyar történet egészébe beágyazva tárgyalja. Ügyesen és logikusan váltogatja a vár hadi krónikájáról, a vár életének mindennapjairól, a vár és a város viszonyáról szóló alfejezeteket. Fő forrásai Takáts Sándor munkái voltak (az e korszakra vonatkozó 65 jegyzetből 33 az ő műveire utal), s sikerült a nagy elődhöz méltóan olvasmányos és izgalmas módon bemutatnia a 160 év eseménydús történetét. A sajnálatos csak az, hogy kissé átvette Takáts Sándor történetszemléletét is. Ezért köztörténeti fejtegetéseit általában elfogult Habsburg- és idegenellenesség jellemzi, s így a közölt adatokból

levont következtetések nem mindig állnak logikai kapcsolatban magukkal az adatokkal. Félreértés ne essék, a recenzens nem habsburgizálást várt volna a könyvtől, csupán azt, hogy a szerző érthető, de nem mindig jogos érzelmi felhangjait mindig egyeztesse a tényekkel.

Így pl. már a 40. oldalon kijelenti, hogy „Szomorú nap Komárom történetében 1527. augusztus 9-e. Ekkor került a vár a Habsburgok kezére és az övék is maradt — a szabadságharc dicsőséges időszakát kivéve — négy évszázadon át". Az 59. oldalon a Siralmas Panasz c. XVII. századi röpirat kapcsán megjegyzi, hogy „Komáromban és Győrben úgy építették meg a vár bástyáit és azokon úgy állították fel az ágyúkat, hogy a várost ugyanúgy lőhessék és ronthassák, mint az ellenséget". Ugyanakkor a vár és az erődítmények kiépítésének ismertetéséből kiderül, hogy ez elsősorban azért történt így, mert a város felől volt a legsebezhetőbb a vár (pl. 66. o.). Szintén állandóan emlegeti a külföldi zsoldosok pusztításait, amiben természetesen igaza van. Ám ugyanekkor a magyar katonaságot e szempontból jobbnak tünteti fel, noha már 1569-ből megemlít egy olyan esetet, amikor a magyar naszádosok sarcolták meg a Komárom környéki magyar falvakat (87. o.) és idézi az 1659. évi országgyűlés 24. artikulusát, amelyből kiderül, hogy a vár őrsége nemzetiségi különbség nélkül sanyargatta a lakosságot (47. o.). Pálffy Miklós 1584. évi főkapitányi kinevezését a következőképpen ismerteti: „A sok középszerű idegen várparancsnok után végre minden szempontból megfelelő ember került a komáromi vár élére" (92. o.). Pálffy Miklós tehetsége kétségbevonhatatlan tény, de a szerző adatai ezúttal is mást mondanak a vár addigi parancsnokairól. Így pl. Kielman főkapitány 1583. október 11-i szerepléséből szintén kiváló katonára következtethetünk. (91. o.) 1578-ban Gimesi Forgách István volt a vár főkapitánya, aki bizony magyar volt, s akit a szerző is jó katonaként jellemez (99. o.). Az 1627-ben megkötött és 1628-ban ratifikált szőnyi béke utáni időszakból, 1629-ből közöl egy létszámadatot, amely szerint a komáromi vár őrsége mindössze 100 lovasból és 200 naszádosból állott, s így „nem nagyon vállalkozott portyázgatásokra" (124. o.). Ezután csak 1672-ből közöl létszámadatot (452 fő — 133. o.), de közben (128. o.) ismét megrója a vár német parancsnokait, mert azok „nem törődtek a környéket dúló török portyázásokkal".

A vár költségeiről közölt adatok is ellentmondásosak. A 46. oldalon közölt adat szerint a komáromi vár egyévi személyes szükséglete 1554-ben 85 776 forint volt, az 54. oldalon található adat szerint viszont két évvel később, 1556-ban csak a naszádosok szükséglete volt 69 456 forint. A 66. oldalon közölt adat szerint a komáromi vár 1554—1557 közötti helyreállítási munkálatai 85 776 forintba kerültek, s ez a szám kísértetiesen megegyezik a 46. oldalon a várőrség egyévi személyes szükségletéről közölttel.

A köztörténeti részekben is feltűnik néhány, régebbi keletű tévedés. Így pl. az 1566-os hadjárat ismertetésénél azt olvashatjuk, hogy „Gyula viszonylag könnyen megadta magát, Szigetvár azonban alaposan próbára tette a hatalmas török sereget" (84—85. o.). Gyula várát két hónapig védte Kerecsényi László, csaknem kétszer olyan hosszú ideig, mint Zrínyi Miklós Szigetvárt. Tévedés az is, hogy Miksa 100 000 fős serege „tétlenül szemlélte Szigetvár pusztulását" (85. o.), hiszen ennek ellene mond az is, hogy visszafoglalta Veszprémet, Pápát, Tatát és Gesztest (uo.). Természetesen nem kívánjuk feloldozni a császári hadvezetést Szigetvár felmentésének elmulasztása miatt, de tagadhatatlan, hogy Esztergom és Buda török birtoka miatt a Dunát nem használhatták volna hadtápvonalként, s egy ekkora hadsereg ellátását a török hódoltsági területeken való átvágás közben csak nehezen lehetett volna biztosítani.

Mindezek természetesen csak részletproblémák, s nem érintik a fejezet egészének színvonalát. Jó érzékre vall, hogy a szerző nem mondott le a kultúrtörténeti vonatkozások ismertetéséről sem, e szempontból Huszár Gál itteni tartózkodásának leírása figyelemreméltó.

A következő fejezet a vár és a város Rákóczi-szabadságharc alatti történetével foglalkozik. Komárom, hasonlóan az ország csaknem minden jelentős erődítményéhez, nem került a kuruc csapatok kezére. Ennek megfelelően a vár és a város története e nyolc év alatt nem volt túl mozgalmas, s így a szerző is inkább Komárom megye történetével foglalkozik. Érdekes kultúrtörténeti adalék a Szentháromság szobor történetének leírása, hiszen az egyszerre őrzi a Rákóczi-szabadságharc és az 1710—1712-es pestisjárvány emlékét.

A szabadságharc befejezése után Komáromot is utolérte a magyarországi erődök sorsa: feleslegessé válván szép lassan leszerelték. Az azt követő közel másfél évszázadban Komárom városa végre kiaknázhatta előnyös fekvéséből fakadó adottságait, s a békeévek alatt gyors gyarapodásnak indulhatott. Az osztrák—porosz háborúk alatt ugyan ismét megerősítették a várat, de az 1763-as földrengés után a kincstár szükségtelennek ítélte helyreállítását, és árverés útján értékesítette az erődítményt. Az 1745-ben szabad királyi városi rangot nyert Komárom felvásárolta a vár épületeit. A napóleoni háborúk, különösen az 1809-es hadjárat hatására azonban a hadvezetés ismét felismerte a komáromi erőd jelentőségét, és megkezdte kiépítését. A város lakossága nagy hasznot húzott az újabb kisajátításokból is. Általában a Habsburg-hatalom és a város polgárságának kapcsolata 1745—1848 között, a szerző által közölt adatok szerint, felhőtlennek volt mondható. Éppen ezért kissé furán hat, az 1848-as események ismertetésénél a komáromiakat

ért „sok szenvedés és megaláztatás" említése (166. o.).

A recenzens bevallja, hogy legnagyobb érdeklődéssel azt a 40 oldalt böngészte végig, amely Komárom történetének legismertebb korszakával, 1848—49 eseményeivel foglalkozik. E fejezet fő forrásai, a jegyzetanyag tanúsága szerint, Szinnyei József naplója, Klapka György utolsó emlékirata és Breit József monográfiája voltak. Az események bősége ellenére a szerzőnek általában sikerült kiválasztani közülük a leglényegesebbeket. Sajnos azonban itt is elég sok a tévedés, s mintha a szerző egy kissé kozmetikázni akarta volna Komárom 1848—49-es történetét. Így pl. megemlíti Kossuth október 19—20-i látogatását, de azt már nem, hogy a Kossuth által táborba vitt komáromi kaszások nem éppen dicsőségesen szerepeltek az október 30-i schwechati csatában. Kiemeli Mack József tüzér alezredes izzó hazafiságát és műveltségét (176. o.), de azt egy szóval sem említi, hogy 1849 áprilisában bűnös gondatlansága miatt Puky Miklós kormánybiztos lecsukatta, s augusztus végi szabadonbocsátása után néhány nappal Klapka ismét fogságba vetette, mert összeesküvést szőtt a vár feladása ellen. Téves néhány név írása is (pl. Jelačič, Knézich — Jellačić és Knézić helyett). Sajnálatos, hogy míg a törökkori részeknél a szerző gyakran ismerteti azt a szerepet, amit Komárom a magyarországi erődrendszerben illetve az egyes hadjáratok terveiben játszott, addig az 1848—49-es fejezetben ezt nem teszi meg. Igen életteli az ostrom hétköznapjainak bemutatása, s a csataleírások is jól követhetők. Érthetetlen viszont, hogy a kitörések sorából miért éppen az 1849. február 24-i ismertetése marad ki, jóllehet a kötet egyik képmelléklete is ezt ábrázolja, nem pedig az ostromgyűrű április 26-i szétzúzását. Tévedés, hogy az OHB azzal az utasítással küldte Komáromba Lenkey János és Guyon Richárd tábornokot, hogy „amelyik közülük előbb jut át az ostromgyűrűn, az veszi át a várparancsnokságot" (184. o.). Lenkeyt a *várőrség*, Guyont viszont a *vár* parancsnokának nevezték ki, tehát Lenkeyt eleve Guyon alá rendelték (ugyanúgy, mint pl. 1849. júniusától októberéig Asserman Ferenc volt a várőrség, Klapka György pedig a vár parancsnoka). Az osztrákok által szétlőtt hajóhíd pótlására készített talphíd építésében Thaly Zsigmond alezredes éppen nem irányító szerepével (186. o.), hanem távollétével tüntetett. 1849. júniusában a III. hadtest parancsnokaként Knézić már tábornok volt, s az őt felváltó Leiningen a hadtest vezetésének átvételekor már szintén az, nem pedig ezredes (190. o.). Az 1849. július 2-i csatában Görgei nem kardvágástól, hanem kartácsszilánktól segesült meg (192. o.). Tévedés az is, hogy a szegedi összpontosítási parancsnak Görgei arra való hivatkozással nem tett eleget, hogy Haynau hadserege elzárta előle az utat (193. o.). Görgei csupán azt jelentette a kormánynak, hogy július 3-a előtt nem tud elindulni, ha a Duna bal partján és a Vág mellett állomásozó csapatait is magához akarja vonni. A kormány parancsa, illetve az új fővezér, Mészáros Lázár utasításai az ellenségen való áttörésre vonatkoztak, tehát Görgei éppen hogy betű szerint értelmezte azokat, amikor a Haynau elleni újabb támadást sürgette. A július 11-i csata leírásánál nem ártott volna megemlíteni, hogy Pikéthy feladata nem az ágyúharc, hanem a lovassági támadás lett volna, s így a balsiker egyik oka éppen ő volt. Egyébként a tábornok nem lovashadosztályt, hanem az I., III. és VII. hadtest lovashadosztályaiból összevont lovashadtestet vezetett (194. o.). Görgei július 15-én Vácnál nem szenvedett vereséget, sőt, kiverte a városból az orosz csapatokat (195. o.). A várost csak július 17-én kényszerült feladni, de ekkor is sikerült kivonnia seregét az orosz túlerő szorításából. Kitűnő az augusztus 3-i kitörés leírása, az viszont már tévedés, hogy a világosi fegyverletétel és a kisebb honvédcsapatok felszámolása után „Már csak Komárom bástyáin lengett magyar zászló" (199. o.). A pétervaradi várőrség csak szeptember 7-én adta fel a várat. Tévedés az is, hogy a Klapka-légió bevetésére a königgrätzi csata után már nem került sor (206. o.) A július 3-i csata után egy hónappal a Klapka-légió Trencsén megye területére lépett, de a cs. kir. csapatok ellenintézkedései és a lakosság közönye miatt csakhamar kiszorult az országból. Ez az akció volt egyébként Klapka és Kossuth elhidegülésének egyik oka is.

A következő fejezet az erődrendszer kiépítésének befejezését ismerteti 1850—1877 között. Jó lett volna, ha a szerkesztők egy ezt szemléltető részletes térképvázlatot is mellékelnek a kötethez, mert így a szövegrész sokkal követhetőbb lett volna.

Az utolsó előtti fejezet az 1918—19-es eseményekkel foglalkozik, különös tekintettel az 1919-es „fekete" május 1-én történtekre. Izgalmas leírást olvashatunk arról a megejtően szép, bátor és felelőtlen akcióról, amelynek során egy mindössze 1500—1700 fős csoport megkísérelte megszerezni az erődöt a csehszlovák csapatoktól. A Befejezés a város és a vár 1919-től napjainkig terjedő történetével foglalkozik röviden és lényegretörően. Az erődítmény egy része ma is laktanyaként funkcionál, más részeit múzeummá alakították át, végül egy része a város(ok) növekedésének áldozatául esett.

Kecskés László munkája, viszonylag könnyen korrigálható tévedései ellenére is, hű képet ad az erődök városának történetéről, azon városról, amelynek történetéhez nemcsak Pálffy Miklós és Klapka György, de Huszár Gál, Csokonai Vitéz Mihály és Jókai Mór neve is fűződik.

Hermann Róbert

BOKOR PÉTER

ZSÁKUTCA

(RTV—Minerva, Budapest, 1985. 294 o.)

1985 decemberében és 1986 januárjában vetítette a Magyar Televízió ismét a Századunk c. sorozat 1944-ről szóló részeit. Az ezekhez felvett interjúk alapján jelent meg 1982-ben a Végjáték a Duna mentén c. kötet, nagy sikert aratva az érdeklődő olvasók körében.

Tulajdonképpen ennek folytatásaként került a könyvesboltokba 1985 végére Bokor Péter újabb interjúkötete, a Zsákutca, párhuzamosan az említett tv-sorozattal. Folytatásaként? Tág értelemben igen, hiszen ez a kötet is a Századunk számára felvett beszélgetések alapján készült. Szűken értelmezve azonban nem. Szerkezeti felépítése alapvetően új a Végjáték...-hoz képest. Az személyekre koncentrált, így visszaemlékezések alapján, egy-egy adott személy tevékenységének bemutatásán, portréjának felrajzolásán keresztül elemezte a kort, vázolta fel annak eseményeit.

A Zsákutca 10 fejezetével az 1944-es év csomópontjaira összpontosít, június végétől október közepéig, bár a kitekintések korábbi időpontokig is visszavezetnek, s az utolsó fejezet 1945 nyaráig kíséri figyelemmel a történéseket. A történeti folyamatok azonban — eltérően a Végjáték...-tól — nem egy-egy adott személy körül kristályosodnak ki, a középpontban nem ők, hanem maguk az események állnak, s ez az új ebben a műben elődjéhez képest. E tekintetben kivételt a Vörös János személyével foglalkozó fejezet jelent (A Főnök), de az sem igazában, ugyanis ott is több ember szólal meg, egyszerre emlékezve az egykori vezérkari főnökre és az adott eseményekre.

Az első fejezet a bárczyházi Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár ellen elkövetett, kevéssé ismert, sikertelen merénylettel foglalkozik; amely jelképpé válhatott volna, hasonlóképpen az az 1918-as Tisza István elleni merénylethez. Az a korábbi egy korszak letűnését jelképezte, ez pedig — tekintve, hogy Bárczy, 1928 óta betöltve beosztását, a király nélküli királyság egyik reprezentánsává vált — a szélsőjobb immáron nyílt hatalomra törésének jeladásává válhatott volna, ha nem is azonnal. A szerző a merénylet két résztvevőjének, valamint Bárczy egykori titkárnőjének megszólaltatásával szinte bírósági precizitással „nyomoz", s az így kibontakozó események során jut el a magasabb politika szintjére és a szélsőjobb szervezkedésének felvillantásához 1944 nyarán.

A második fejezet sem széles körben ismert, de az előzőnél jelentősebb eseményt boncolgat: az 1944 július elejei Baky-féle csendőrpuccsot. Már maga a szerkezet is rendkívül érdekes: a szerző Koszorús Ferenc vezérkari ezredes interjúját helyezi előtérbe, aki akkor, az I. budapesti páncélos hadtest vezérkari főnökeként, oroszlánrészt vállalt a csendőrpuccs meghiúsításában. Csakhogy a szerző soha nem találkozott Koszorússal! Az általa is képzeltnek nevezett interjút Koszorús egyéb írásai, a róla szóló feljegyzések, özvegyének levele, valamint mások visszaemlékezései alapján állította össze, ahogy fogalmaz is: „Tudom, mit kérdeznék tőle... s tudni vélem, hogy egy-egy kérdésre miképpen válaszolna." Érzékletesen mutatja be a csendőrpuccs meghiúsítását, azt, hogy akkor még a Honvédség tisztikarának nagyobb része komolyan vette Horthynak letett esküjét. Ez az egyik oldal. Talán nem ártott volna beledolgozni egy, vagy több olyan személy visszaemlékezését is, aki a másik oldalon vett részt az eseményekben — amennyiben a szerző rendelkezik ilyennel. S ezen túl kifejezetten hiányzik Koszorús Ferenc fényképe — ha már más személyek képei szerepelnek a fejezetben.

A harmadik, legrövidebb fejezet középpontjában egy küldetés áll, talán a legismeretlenebb az olvasó számára. Október elején a nyugati szövetségesektől Besztercebányán át Budapestre érkezett Magyary Gyula teológia professzor. Hogy ki küldte őt és mit hozott tarsolyában, azt teljes részletességgel rámondta arra a római lakásán őrzött 7 magnókazettára, amelyet felhasználni csak halála után enged. Kifejezetten érdekes, ahogyan Bokor Péter mégis meg tudja szólaltatni az eredetileg — kazettáira hivatkozva — hallgatásba burkolódzó papot néhány kérdésről.

A negyedik fejezet egy megrázó és értelmetlen eseményt tár fel két túlélő emlékei alapján: október 11-én Kiskunhalason magyarul jól beszélő SS-katonák lemészárolták a rendezetten, vasúton visszavonuló 101/322-es magyar munkaszolgálatos századot. 212 főből 14-en maradtak életben, csodával határos módon. Ehhez csak még egyet: az elmondottak alapján az a kép bontakozik ki az olvasó előtt, hogy a kötelékfegyelmet még megtartott századot akár fel is tudták volna használni, azaz dolgoztatni...

Az ötödik fejezet középpontjában egy levél áll, amit 1944. szeptember 16-i keltezéssel írt 40 hadifogoly magyar tiszt Dálnoki Miklós Béla vezérezredesnek, az 1. magyar hadsereg parancsnokának. A levél visszatérő motívuma a „Még lehet..." kifejezés. A visszaemlékezésekből képet alkothat az olvasó többek között a hadifogságról, az ott folyó felvilágosító munkáról és az emigráns magyar kommunisták

köztük kifejtett tevékenységéről (többek között Illés Béláéról). Kitűnik a hadifogoly tisztek szemléletbeli rétegződése a számonkéréssel fenyegetőzőtől az antifasiszta iskolára jelentkezettig. A levelet átjuttatók további sorsának felvillantásával az október 15-e előtti utolsó hónap belső viszonyaira is némi fény derül. Érdekesen bontakozik ki a később átálló tábornoknak küldött levél históriáján keresztül egy újabb elszalasztott lehetőség: „...még esetleg Horthyval együtt is..."

A hatodik fejezetben tér át a szerző a sokak által ismert eseményekre. Elemzi, mi történt a Kárpátokban lévő 1. hadseregnél október 15—16-án. Ebben a kiválóan sikerült fejezetben a snitt-szerűen összeállított visszaemlékezésekből plasztikusan rajzolódik ki az olvasó előtt, ami a Kárpátokban történt: az ottani hangulat, bizonytalanság, remények, álláspontok, döntések, intézkedések. Sok részletre és összefüggésre derül fény a Kéri Kálmán vezérkari ezredes által elmondottakból; ő akkor az 1. hadsereg vezérkari főnöke volt. Hiányzik ebből a fejezetből is a „másik oldal" bemutatása, holott szükséges volna annak teljes megértéséhez, hogyan vált a 16-án reggel még parancsnokának engedelmeskedő 1. hadsereg estére már a németbarátok és a nyilasok kiszolgálójává. S itt merül fel egy kérdés, többek között Kéri ezredes visszaemlékezéseiben is: Miklós Béla vezérezredes miért hagyta ott hadseregét, jóllehet eredetileg csak vezérkari főnökének kellett volna átlépnie a frontot a szovjet csapatokkal történő kapcsolatfelvétel céljából. A fejezetből kiérezhető, hogy az 1. magyar hadsereg egy pillanatra kulcsszerephez jutott — illetve juthatott volna.

A hetedik fejezet a Szovjetunióba küldött, báró Atzél Ede vezette „félhivatalos" delegáció történetét tárgyalja. Ahogyan a szerző is írja, kissé „zűrzavaros, nehezen nyomon követhető történet...", de pontosan ez mutatja be az adott, (a román kiugrástól a Szálasi-puccsig tartó) időszak egyre inkább elhatalmasodó belső zűrzavarát, valamint azt, hogy voltak emberek, akik ebben a helyzetben tenni akartak valamit az ország, a nép érdekében; csak éppen nem mindenki tudta pontosan: mit, hogyan és kivel. Bár a szerző nem mondja ki, érezhető sorai közt a kérdés, volt-e értelme ennek a delegációküldésnek, többek között azért, mert napokkal később, október 11-én, Horthy hivatalos küldöttsége már a fegyverszünetet is megkötötte Moszkvában.

A nyolcadik fejezet a budapesti Andrássy Laktanyában október 15-én történtek kapcsán arra próbál fényt deríteni — legalábbis részben —, hogy a fővárosban a kiugrási kísérlet idején volt-e számottevő katonai ereje Horthynak, s ha igen (a visszaemlékezők szerint igen), az hogyan csúszott ki órák alatt kezéből. Átállt Szálasihoz, mint Vaska ezredes 1. gépkocsizó lövész pótezrede, vagy semlegesítették, mint az Andrássy Laktanyában elhelyezett, Latorczay ezredes parancsnoksága alatt álló 3. gépkocsizó lövész pótezredet. Hasznos lett volna mindehhez — ha ez lehetséges — a szerzőnek számadatokat közölnie az akkori fővárosi erőviszonyokról.

A kilencedik fejezet Vörös János vezérezredes portréját vázolja fel. Vörös 1944. április 19-étől a Honvéd Vezérkar főnöke volt, akinek ebben a beosztásban október 15—16-án játszott szerepe bizonyos fokig ma is tisztázatlan. A szerző szinte nyomozóként jár utána az egyes momentumoknak, pl. Vörös és Veesenmayer kapcsolatának elemzésében, s többek között éppen ezáltal tárul az olvasó elé egy érdekes, árnyalt jellemrajz. Ezt egyben a korszak magyar vezetőtípusának bemutatásaként is fel lehet fogni (nem számítva természetesen a két végletet): „...távolról sem Vörös volt az egyetlen taktikázó, lavírozó, döntést halogató, változást félő magyar vezető..." Nagyon érdekesek a Vörös János naplójából idézett részletek, de talán a vezérkar főnökének személye és az események bemutatása szempontjából nem lett volna érdektelen idézni még a román átállás után (VIII. 23.) közvetlenül tett naplójegyzetekből, vagy annak a napnak a feljegyzéseiből, amelyen az akkori Magyarország területére léptek a szovjet csapatok (VIII. 31.), illetve az október 15-ét közvetlenül megelőző napokban írt gondolatait — ez utóbbiakra is csak utal a szerző.

Az utolsó fejezet a korona sorsának alakulását kíséri végig. A szerző szavaival élve „a korona szinte megtestesítette az ország sorsát...", hiszen akkor — 1944 végén, 1945 elején — „...bújt, menekült, sodródott az ország...". Az olvasó képet nyerhet a korona őrzésének mindennapjairól, eldugásának-visszacsempészésének viszontagságairól október első felében, a „mentés" eseményeiről — át az országhatáron —, az újabb elásásról, s az Eisenhower kezébe való kerülésről; ezek mellett adalékokat kaphat a kiugrás és a Szálasi-puccs eseményeihez is. Az egykori parancsnokhelyettes és három koronaőr visszaemlékezései szinte regényszerűen izgalmassá teszik a fejezetet.

A könyv tehát interjúkra épül — ez kimondott célja is. Éppen ebből fakad viszont egyik hiányossága: az egyes visszaemlékezésekből kimaradtak olyan részek, amelyek nem csupán az olvasói élmény, de a tartalom szempontjából gazdagították volna a művet. Ilyen például a Vas Zoltánnal készített interjúból kihagyott rész a Kossuth-hadtest megalakításáról, amelyre a szerző csak utal. Ez még akkor is igaz, ha a szerzőt terjedelmi korlátozások kötötték, illetve ha a példában említett riport másutt hozzáférhető.

Nagy szükség van a szerző által megírt kísérő, háttérmegvilágító, összefüggésmagyarázó, illetve tényközlő szövegrészekre. Egyes esetekben nem ártott volna több ilyen. Ezekkel,

valamint a különböző visszaemlékezésekkel, naplórészletekkel (pl. az OKH hadműveleti naplója) egy jól, átgondoltan és átfogóan megszerkesztett interjúkötet került az olvasó kezébe, amely érdekes, élményt adó olvasmány.

A Zsákutca több fejezetében is visszatér arra, hogy október 15-én mi történt. Érezni a gondolatot: ha akkor is lett volna akarat, határozott cselekvési készség — hiszen épp e könyvben látni, hogy erő volt —, talán másképp alakul az 1944/45-ös év története. Talán. De ez már más lapokra tartozik.

Ravasz István Dezső

G. L. ROZANOV

TITKOS DIPLOMÁCIA 1944—1945

(Kossuth Könyvkiadó—Kárpáti Kiadó, Budapest, 1985. 162 o.)

A szövetséges csapatok normandiai partraszállásával a hitleri Németország olyan kétfrontos háború folytatására kényszerült, amelynek végső kimenetele nem lehetett kétséges. Az uralkodó osztály Hitler-ellenes csoportjai a nemzetiszocialista rendszer megdöntésével akarták Németország pusztulását megakadályozni. Az összeesküvés sikertelensége azt jelentette, hogy a fasiszta rendszer tíz hónappal tovább élt. Ezalatt az idő alatt a náci vezetők megpróbáltak különtárgyalásokkal békét kötni a nyugati hatalmakkal abban a reményben, hogy pozícióikat és hatalmukat meg tudják tartani. Elképzeléseiket az antifasiszta koalíció felbomlására és éleződő ellentéteire építették.

E tárgyalásokról magyar nyelven első ízben jelent meg összefoglaló munka a Kossuth Könyvkiadó és a Kárpáti Kiadó közös kiadásában. A szerző, G. L. Rozanov, részletesen leírja a totális vereség elkerülését célzó titkos diplomáciai próbálkozásokat. Véleménye szerint a hitlerista diplomácia különböző ismert lépései, mint a „Ribbentrop-memorandum", a „Wolff-misszió", a „Himmler—Bernadotte tárgyalások", nem esetlegesek voltak, hanem egy részletesen kidolgozott külpolitikai cselekvési program részei, amelyek Hitler beleegyezésével és tudtával történtek. Bevonták e tevékenységbe a kormány különböző szerveit, így a Külügyminisztériumot, a Birodalmi Biztonsági Hivatalt, a nyugat-európai és az olaszországi frontok parancsnokságait. A feladat az volt, hogy az antifasiszta koalíció felbomlasztásával a nyugati hatalmakat rábírják arra, hogy különbékét kössenek Németországgal, s így az Keleten tovább vívhassa „keresztes hadjáratát a bolsevizmus ellen".

A vezetés utasítására a német Külügyminisztérium memorandumban vázolta fel a kötendő különbéke feltételeit. A javaslatok lényege az volt, hogy a nyugati fronton le kell állítani minden katonai akciót és a német hadsereget teljes egészében a keleti frontra kell „átdobni". Hitler jóváhagyta a memorandumot és közölte Ribbentroppal, utasítsa a svájci, svédországi, spanyolországi, vatikáni és portugál nagyköveteket, kezdjenek tárgyalásokat a nyugati hatalmak képviselőivel e memorandum alapján. A tárgyalások minél gyorsabb elkezdése érdekében Stockholmba küldték Fritz Hessét (1945. február 17-én), aki a német Külügyminisztérium Anglia-specialistája, s a memorandum egyik kidolgozója volt.

Hesse tárgyalásokat kezdett Jacob Wallenberg svéd bankárral, aki baráti kapcsolatban állt Churchillel és Roosevelttel, így nagyon jól ismerte az angolszász államok álláspontját. Wallenberg véleménye szerint a nyugati hatalmak összetartanak a Szovjetunióval és az antifasiszta koalíció felbontása teljesen kizárt. A többi tárgyaló sem ért el nagyobb sikert.

A „Ribbentrop-memorandum" kudarca után tovább folytak a diplomáciai manőverek, így került sor az ún. „Wolff-misszióra". Azok a feladatok, amelyeket a különböző csoportok szabtak ki Wolff számára, nem voltak összehangolva. Az a csoport, amelybe Hitler, Bormann, Goebbels és más náci vezérek tartoztak, a legkisebb mértékben sem számolt azzal, hogy Nyugattal folytatandó tárgyalások Németország feltétel nélküli kapitulációjával végződnek. A különtárgyalásokban olyan eszközt láttak, amellyel enyhíteni lehet a katonai helyzeten s ezáltal megszüntethetik a kétfrontos háború egyre fojtogatóbb szorítását. Másként látta a diplomáciai tárgyalások célját Himmler, Göring és a náci vezetés több más tagja. Abban egyetértettek Hitlerrel, hogy a tárgyalásokat fel kell használni a nyugati hatalmak és a Szovjetunió közötti ellentétek szítására, ugyanakkor úgy gondolták, hogy a megegyezés érdekében Németországnak is bizonyos „áldozatokat" kell hoznia: ideiglenesen le kell mondania az elfoglalt nyugati területekről, s ha szükséges, fel kell áldozni a Führert is. A megegyezés érdekében — első lépésként — azt tartották szükségesnek, hogy Nyugaton fegyverszünetet kössenek, miközben a német—szovjet fronton folytatják a harcse-

lekményeket. A nyugati kormányokkal elérhető megállapodást illetően reálisabb álláspontra helyezkedett egy harmadik csoport, amelybe a hadiipari konszernek és a nagybankok vezetői tartoztak, s főbb képviselői Speer és von Krosigk voltak. Ők úgy vélték, a legfőbb feladat az, hogy diplomáciai eszközökkel megakadályozzák a hadiipari potenciál tönkretételét, valamint a politikai szférában elérjék azt, hogy ne a szovjet hadsereg szállja meg Németország nagyobb területeit. E célok elérésének egyetlen útja — véleményük szerint — Németország angol—amerikai megszállása lett volna. Azzal azonban tisztában voltak, hogy a Nyugat Németországgal nem köthet különbékét a Szovjetunió háta mögött, így a „csöndes kapitulációt" tartották megoldásnak, azaz először egyes hadseregek, majd hadseregcsoportok, végül egész frontok tennék le a fegyvert.

Wolff és Allen Dulles első találkozójára 1945. március 8-án került sor Zürichben, ahol Wolff a következő feltételek mellett képzelte a megegyezést: a szövetségesek lemondanak az olaszországi fronton tervezett támadásról, s ennek fejében a német csapatok nem teszik tönkre az észak-olaszországi ipari bázisokat, az olasz fronton beszüntetik a harccselekményeket és a „C"-hadseregcsoport csapatai lehetőséget kapnak arra, hogy bántatlanul visszavonulhassanak Németországba. Dulles beleegyezett, hogy elfogadják alapnak ezeket a javaslatokat és március 19-én Bernben már a fegyverszünet technikai részleteit vitatták meg. A tárgyalások menetével mind Hitler, mind Himmler elégedett volt, s utasították Wolffot, hogy a hallgatólagos fegyverszünetet próbálja meg kiterjeszteni a nyugati frontra is. A tárgyalások elkezdéséről azonban a szovjet vezetés is értesült, s miután a szovjet kormány kérését elutasították, hogy a tárgyalásokra a szovjet hadvezetőség képviselőit is hívják meg, a szovjetek a tárgyalások azonnali beszüntetését követelték. A határozott szovjet tiltakozás és a szovjet hadsereg erőteljes támadása Bécs irányában — a szerző szerint — megakadályozta a nyugati hatalmakat abban, hogy a Szovjetunió háta mögött különbékét kössenek Németországgal, s ezáltal a nyugati fronton német hadosztályok szabaduljanak fel.

Wolff tárgyalásaival egyidőben az SS birodalmi vezetője, Heinrich Himmler is tárgyalásokat folytatott — a svéd Vöröskereszt elnökén keresztül — nyugati hatalmak képviselőivel. Himmler a részleges kapituláció helyett átfogóbb megállapodást ajánlott az Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának. Nevezetesen, hogy hagyják abba a hadműveleteket az egész nyugati fronton, és a szövetségesek segítsék Németországot a Szovjetunió ellen. Himmler a koncentrációs táborokban levő foglyok életét is felajánlotta, amennyiben a nyugati hatalmak elfogadják a német kapitulációt. A nyugati hatalmak elutasították a megegyezést, s 1945. április 28-án nyilvánosan is leszögezték, hogy feltétel nélküli kapitulációt követelnek valamennyi fronton, a három szövetséges hatalommal szemben. Rozanov szerint Himmler tárgyalásai is Hitler tudtával és beleegyezésével folytak. Hitler tehetetlen dühében, mert az Egyesült Államok és Nagy-Britannia az adott helyzetben nem volt hajlandó belemenni a német csapatok fegyverletételébe, letartóztatási parancsot adott ki Himmler ellen.

A náci Németország utolsó próbálkozását jelentette Krebs tábornok küldetése Csujkov vezérezredeshez, a 8. gárdahadsereg parancsnokához. Krebs Goebbels és Bormann javaslatát nyújtotta át, melyben a hadműveletek ideiglenes szüneteltetését javasolták, hogy ezáltal lehetőség nyíljon a Szovjetunió és Németország közötti béketárgyalások feltételeinek kidolgozására.

A könyv utolsó fejezete a Dönitz-kormány azon törekvését mutatja be, amely — a bolsevizmus veszélyére hivatkozva — a Dönitz-kormány és a nyugati szövetségesek összefogásának megteremtésére irányult.

A szerző állításainak bizonyítására — miszerint a titkos diplomáciai tárgyalások mindvégig Hitler beleegyezésével és tudtával történtek, illetve a nyugati hatalmak egyes politikusai készek voltak különbékét kötni a Szovjetunió háta mögött — levéltári forrásokra hivatkozik. Sajnos, a megadott jegyzetapparátusban egyetlenegy levéltári jelzetet sem sikerült felfedezni, így a recenzens véleménye szerint a szerző állításai történetileg nem mindig megalapozottak. Így pl. a berni tárgyalásokról mindezideig nem kerültek elő olyan dokumentumok, amelyek meggyőző módon bizonyítanák, hogy a tárgyalásokon többről is szó lett volna, mint az olaszországi német erők kapitulációjáról. Vitathatatlan tény az, hogy 1945 tavaszától kiéleződtek az ellentétek az antifasiszta koalíció tagjai között, s mind Churchill, mind Truman keményebb álláspontot képviselt a Szovjetunió ellen, de a különbéke megkötésére egyikük sem hajlott. Ennek oka egyrészt a kialakult katonapolitikai helyzet volt, másrészt pedig az, hogy nyugati országok vezetőinek figyelembe kellett venniök országuk közvéleményét, amely elítélt minden különmegállapodást Németországgal. A nyugati katonai vezetők nem támogatták a különbékét Németországgal, hiszen ez könnyen katonai konfliktushoz vezethetett volna, ezen kívül erősen kételkedtek a Szovjetunióval történő — esetleges — összeütközés kedvező kimenetelében is. Fontos szempont volt a különbéke elutasításában az is, hogy az Egyesült Államok vezetése számított a Szovjetunió hadbalépésére Japán ellen.

A könyv tudományos értékét tovább csökkenti a sok helyen előforduló fráziszerű megfogalmazás. Mindezek hangsúlyozása mellett a könyv hasznos ismeretterjesztő olvasmány mindazoknak, akik érdeklődnek a második világháború eseményei iránt. *Okváth Imre*

ADAM MARCINKOWSKI

POŁSKA W UKŁADZIE WARSZAWSKIM

(Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1985. 332 o.)

A Varsói Szerződés megkötésének 30. évfordulójára készített művek közül ezúttal a mind tartalmilag, mind módszertanilag figyelemreméltó lengyel monográfiára hívjuk fel a figyelmet. A Magyar Néphadsereg történetének komplex kutatási programjára tekintettel különösen fontosnak véljük, hogy a magyar kutatók megismerjék *Adam Marcinkowski* művét.

A rendkívül fegyelmezetten öt nagy fejezetre tagolt munka már címével jelzi a téma megközelítésének alapvető szempontját: *Lengyelország a Varsói Szerződésben.*

Az első fejezet Lengyelország Varsói Szerződésbe való belépésének történelmi előfeltételeivel foglalkozik. A szerző röviden áttekint az egész ezeréves lengyel államiságon. Sőt témája kifejtését egyenesen a 966-os lengyel—cseh szövetségkötéssel indítja, amikor a lengyel állam biztonságának történelmi tanulságairól szól.

A legújabb korhoz eljutva, felidézi a második világháború legfőbb eseményeit és Władysław Sikorski tábornok emigráns kormányának politikáját. Ezután elemzi a Lengyel Munkáspárt 1942. január 5-i nyilatkozatát, mint a Lengyelország újjászületését lehetővé tevő programot. E program megvalósítójaként mutatja be ezt követően a Szovjetunióban szerveződő Lengyel Hadsereget.

Külön alfejezet villantja fel a Szovjetunió területén az antifasiszta háborúba bekapcsolódott 550 000 lengyel harcos haditevékenységét, a népi Lengyel Hadsereg és a szovjet Vörös Hadsereg, valamint más kelet-európai szövetséges erők hadműveleti együttműködését, harcban született fegyverbarátságát. Ehhez kapcsolódva hangsúlyozza a szerző, hogy az antifasiszta koalícióban való tevékeny részvétellel alapozta meg a lengyel nép annak lehetőségét, hogy aktívan bekapcsolódhasson a háborús győzelmet követő politikai rendezésbe.

További alfejezetben ismerkedhet meg az olvasó Lengyelországnak a Szovjetunióval, Csehszlovákiával, Jugoszláviával, Bulgáriával, Magyarországgal és Romániával a felszabadulást követő években kétoldalú tárgyalások után megkötött együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményeivel.

Ezt követően tér rá Adam Marcinkowski Lengyelország biztonságának fokozódó veszélyeztetettségére, amely az imperialista hatalmak hidegháborús politikájából fakadt. Ezt a politikát Truman 1945-ös kongresszusi üzenetétől és Churchill 1946-os fultoni beszédétől a NATO megalakításán át az NSZK-nak az imperialista hatalmi tömbbe való betagolásáig, újrafelfegyverzéséig tekinti át.

A második fejezet foglalkozik a Varsói Szerződés létrehozásával. Számos új adat gazdagítja az olvasó ismeretét, milyen szerepet játszott Lengyelország az 1955. május 11—14. közötti varsói konferencia egyik kezdeményezőjeként és házigazdájaként. Megelevenedik e monográfia lapjain a tárgyalások krónikája.

Ezt követően bemutatja a szerző az alapvető határozatokat és ezek tükrében elemzi Lengyelország szövetségesi kötelezettségvállalásait. A Varsói Szerződés tagállamává vált Lengyelországról szükségesnek tartja közölni a legfontosabb, a demográfiai és gazdasági potenciált meghatározó adatokat. Összehasonlító módszert alkalmazva ezeket egybeveti a többi tagállam e vonatkozású adataival.

Miután így tisztázta a Lengyel Népköztársaságnak a szocialista védelmi koalícióban játszott szerepét, bemutatja a lengyel hatóságok és szervek koalíciós tevékenységét. Ismerteti Adam Marcinkowski a lengyel honvédelmi kiadásokat is. Ezeket nemcsak a nemzeti jövedelemhez arányítottan mutatja be, hanem összehasonlítja a NATO-tagállamok költségvetési adataival is.

Külön alfejezetben elemzi a Lengyel Népköztársaság honvédelmi doktrínáját. Eközben nagy figyelmet fordít arra, hogy a nemzeti és a koalíciós jelleget egyaránt a tényeknek megfelelő hangsúllyal mutassa be. Ehhez csatlakozva Lengyelország geopolitikai helyzetét is elemzi.

Terjedelmileg a legtekintélyesebb a harmadik fejezet, amely a Varsói Szerződés államainak békekezdeményezéseit és Lengyelországnak ebben játszott szerepét részletezi.

Bevezetőben az olvasó a Politikai Tanácskozó Testülettel, a szövetséges államok külpolitikáját koordináló legfőbb szervvel ismerkedhet meg. Ezután szó esik a később létrehozott egyéb koalíciós szervek hatásköréről, főbb feladatairól is.

Önálló alfejezet elemzi az európai kollektív biztonsági rendszer megteremtése érdekében kifejtett harmincéves tevékenységet. Kronológiai sorrendben ismerteti a Politikai Tanácskozó Testület ezirányú határozatait és indítványait. Így elemzi az 1969-es budapesti felhívást és részletezi a helsinki megállapodáshoz vezető folyamatban játszott szerepet. Ehhez csatlakozva bemutatja a Helsinki Egyezmény katonai vonatkozású passzusait.

Tekintélyes terjedelmű alfejezetben idézi

fel a szerző a leszerelés kérdésének a Varsói Szerződés államai politikai tevékenységében betöltött szerepét, külön kiemelve a lengyel leszerelési indítványokat. Ezekkel a következő csoportosításokban foglalkozik: az általános és teljes leszerelésre vonatkozó, az atomfegyver-kísérletek betiltására irányuló, az atomfegyverek továbbterjedésének megakadályozását célzó, a tömegpusztító fegyverek alkalmazásának korlátozását lehetővé tevő, az európai atomfegyvermentes övezetek megteremtését célzó, a stratégiai fegyverek csökkentésére és korlátozására irányuló, az eurostratégiai fegyverek korlátozását eredményező, a közép-európai fegyveres erők és fegyverek csökkentését célzó szocialista koalíciós kezdeményezések. Végig kiemelten hangsúlyozza a Szovjetunió meghatározó szerepét a Varsói Szerződés államának leszerelési politikájában.

További alfejezet foglalkozik a német kérdéssel. Az előzmények részletes bemutatását követően terjedelmes elemzés mutatja be azt a folyamatot, amelynek eredményeként az NSZK normalizálta a Varsói Szerződés tagállamaihoz fűződő kapcsolatait.

Egy további alfejezet a szocialista védelmi közösség államainak a helyi fegyveres konfliktusok megszüntetése érdekében kifejtett harminc esztendős tevékenységéről szól. Külön hangsúllyal szerepel ebben a vietnami háborúval és a közel-keleti válságsorozattal kapcsolatos koalíciós politika, Lengyelország kimagasló szerepe, lengyel katonai kontingenseknek ENSZ-erőkként való alkalmazása.

A negyedik fejezet a Lengyel Néphadsereggel, mint a koalíciós védelmi rendszer láncszemével foglalkozik. Bemutatja, milyen helyet foglal el a Lengyel Haderő a Varsói Szerződés egyesített fegyveres erői között, milyen fejlesztési fázisokon ment át az elmúlt harminc évben.

Önálló kérdésként elemzi e fejezeten belül a szerző a Varsói Szerződés tagállamainak hadseregei közötti szövetségesi együttműködés alapelveit, irányait és formáit. Kiemelten szól a védelmi erőfeszítések koordinálásáról, továbbá az ideológiai-politikai területen, a haditudomány és a haditechnika területén, valamint a katonai káderek képzése területén megvalósuló szoros együttműködésről.

Külön alfejezet tárgyalja az Egyesült Fegyveres Erők hadgyakorlatait, mint a koalíciós Lengyel Néphadsereg harci kiképzésének legmagasabb formáját. Megelevenednek a szövetségesi együttműködés e nagyszerű próbatételei az 1961-es „Októberi vihar" fedőnevű törzsvezetési gyakorlattól az 1984-es „Fegyverbarátság" fedőnevű komplex hadgyakorlatig.

Az ötödik, a zárófejezet „A Varsói Szerződés — Lengyelország biztonságának garanciája" címmel összegzi az elmúlt harminc év fejlődésének fő tanulságait. Ezek között méltán hangsúlyozza kiemelten Adam Marcinkowski, milyen szerepet játszik a Varsói Szerződés a béke megőrzésében, az európai szocialista országok és közöttük a Lengyel Népköztársaság függetlenségének megőrzésében, mennyire a szocialista koalíció tagállamai biztonságának garanciája a katonai területen is megvalósított szoros szövetségesi együttműködés.

Összefoglalásként csak azt hangsúlyozhatjuk, fontos munkát bocsátott útjára a szerző, jelentős alkotással gazdagította a lengyel, sőt az egyetemes hadtörténelmi irodalmat. Egyúttal, a testvéri lengyel nép sorsa iránt mindig meglévő különös magyar érdeklődésre is tekintettel, talán felvethetjük, hogy a koalíciós testvérhadsereg jobb megismerésére törekvés indokolttá tenné Adam Marcinkowski munkájának szélesebb körben való ismertté tételét, azaz magyar nyelvű kiadását.

Z. J.

VOENNO-ISZTORICSESZKIJ ZSURNAL
(Szovjetunió)
1985., 7—12. sz.

A folyóirat 7. száma közli annak a tudományos ülésszaknak az anyagát, amelyet a nagy honvédő háborúban aratott győzelem 40. évfordulója alkalmából tartottak, nevezetesen a referátumot és 11 korreferátumot. Ezek közül a referátummal foglalkozunk részletesebben, amelyet *V. I. Petrov* tartott „A szovjet fegyveres erők döntő szerepe a fasiszta Németország szétzúzásában" címmel (1985. 7. sz. 12—21. oldal).

A második világháború az emberiség történetének legnagyobb, legpusztítóbb és legvéresebb háborúja volt. Fegyveres harcok folytak Európában, Ázsiában és Afrikában, 40 ország területén, a tengerek és óceánok végtelen vizein. A harcoló országok hadseregeibe több mint 110 millió embert mozgósítottak.

A fasiszta szövetséggel folytatott harc központja 1941 nyarától a szovjet—német arcvonal volt. Ha megfelelően értékeljük is az antifasiszta koalíció népeinek helytállását, sok ország antifasiszta ellenállási mozgalmát, akkor is történelmi igazság, hogy a szovjet nép zárta el a fasiszta Németország világuralom felé vezető útját. Németország, amikor a Szovjetunió elleni támadásra készült, Európa országai-

ban hatalmas mennyiségű fegyvert, stratégiai nyersanyagot zsákmányolt, fémipari és hadiüzemeket foglalt el. A németek kezébe került 180 francia, belga, holland, angol, norvég és csehszlovák hadosztály fegyverzete. Csupán Franciaországban 4930 páncélost és páncélos szállító járművet, 3000 repülőgépet zsákmányoltak. A németek által elfoglalt 11 ország csaknem 6500 üzeme a Wehrmacht számára termelt.

A Szovjetunió elleni támadáshoz a fasiszta Németország a hadtörténelemben korábban nem ismert támadó haderőt összpontosított, amely a következőkből állt: 190 hadosztály, 47 200 löveg és aknavető, 4300 páncélos, kb. 5000 repülőgép. Ez azt jelenti, hogy a német hadrakelt sereg személyi állományának 77%-a, csaknem az összes páncélos és gépesített hadosztályok, az egész légierő részt vett a támadásban. Az ellenség személyi állománya tekintetében 1,9-szeres, harckocsikban 1,5-szörös, lövegekben 1,2-szeres, repülőgépekben több mint 2,3-szoros túlerőben volt azokkal a nyugati katonai körzetekkel szemben, amelyekre az első csapás irányult. Egyes irányokban három-négyszeres volt a fölény, a főirányban, a „Közép" hadseregcsoport élén, 4 szovjet hadosztállyal szemben 15 ellenséges hadosztály támadott. Ugyanakkor Norvégia, Dánia, Hollandia, Belgium és Franciaország területén csupán 47 német hadosztály volt, amelyek semmiféle harctevékenységet nem folytattak, hanem a keleti front sajátos tartalékát képezték.

A háború történetében a kezdeti szakasz volt a legnehezebb. A nagyarányú erőfeszítések következtében a hadászati arcvonal július közepére stabilizálódott, az ellenség kb. 100 ezer embert vesztett, valamint a támadásban részt vett harckocsijainak felét és 1248 repülőgépet. Július végére a szárazföldi csapatok vesztesége több mint 213 ezer fő volt. Hamarosan bebizonyosodott, hogy a „villámháború" eszméje téves.

1941. október elsejére az ellenség 1,8 millió embert, 1700 páncélost, több mint 14 ezer löveget és aknavetőt, kb. 1390 repülőgépet összpontosított Moszkva elfoglalásához. Ez a hadsereg azonban felmorzsolódott, kivérzett és a sikeres szovjet ellentámadás szétoszlatta a német hadsereg legyőzhetetlenségéről keltett mítoszokat. A moszkvai csata befejezésének időpontjáig a németek több mint 1,5 millió embert vesztettek, ötször többet, mint 1939—1941 között Lengyelországban, Nyugat- és Észak-Európában és a Balkánon.

1942 nyarán Németország, kihasználva a második front hiányát, ismét hatalmas támadást indított. A katonai-politikai események központja a sztálingrádi csata lett, amely több mint 6 hónapig tartott, egyes szakaszaiban a két fél részéről több mint 2 millió ember, 26 ezer löveg és aknavető, több mint 2000 páncélos és rohamlöveg és 2000 repülőgép vett részt. A csata folyamán az ellenség 1,5 millió embert vesztett halottakban, sebesültekben és foglyokban.

A sztálingrádi csatát nyugaton gyakran az észak-afrikai csatával hasonlítják össze. A németek azonban a sztálingrádi csatában 30-szor nagyobb veszteségeket szenvedtek, mint El-Alamein-nél. Ezen kívül repedések keletkeztek a fasiszta koalíción.

1943 nyarára a Szovjetunió katonai-politikai helyzete még inkább megerősödött. A kurszki csatában a németek több mint 500 ezer embert, 3000 löveget, 1500 páncélost, több mint 3700 repülőgépet vesztettek. A német vezetés kénytelen volt az egész fronton hadászati védelembe átmenni. A németek nagy erőinek szétzúzása kedvező feltételeket teremtett az olaszországi partraszálláshoz.

Az 1944-es hadműveletekben csaknem a Szovjetunió egész területe felszabadult a fasiszta megszállás alól. A szövetségesek is belátták, hogy nem húzhatják tovább a második front megnyitását. Az angol—amerikai parancsnokság nem sietett kihasználni a kedvező helyzetet. A németek mind újabb erőket irányíthattak át a keleti arcvonalra.

1945-re a szovjet fegyveres erők azt a feladatot kapták, hogy fejezzék be a fasiszta fegyveres erők szétzúzását, ami meg is történt.

A honvédő háború alatt a szovjet fegyveres erők szétzúztak 507 német és 100 velük szövetséges hadosztályt, 3,5-ször többet, mint a háború összes többi frontjain. A szovjet—német arcvonalon a németek 10 millió ember vesztettek halottakban, sebesültekben és foglyokban az egész 13,6 milliós veszteségükből. Itt semmisült meg a Wehrmacht haditechnikájának alapvető része: több mint 70 ezer (több mint 75%) repülőgép, kb. 50 ezer (kb. 75%) páncélos és rohamlöveg, 167 ezer (74%) löveg, több mint 2500 hadihajó, szállítóhajó. Mindez a Szovjetuniónak hatalmas áldozatokba került: több mint 20 millió állampolgárát vesztette el.

A szovjet—német arcvonalon a fegyveres harc rendkívül intenzív volt. Az 1418 háborús napból aktív harcokban telt el 1320 nap. Észak-Afrikában pl. 1068 napból csak 309 nap alatt, Olaszországban 663 napból csak 492 nap alatt folytak harci események.

A történelemben példátlanok voltak a katonai események térbeli méretei is. Az első napokban az arcvonal 4000 km hosszú volt. 1942 őszére viszont elérte a 6000 km-t. Ez 4-szer hosszabb mint az észak-afrikai, olaszországi és nyugat-európai arcvonal együttesen. A szovjet hadsereg Sztálingrádtól Bécsig és Berlinig több mint 2500 km-t tett meg harcolva, miközben felszabadított 1,9 millió km² szovjet és 1 millió km² kelet-európai területet.

Az utóbbi időben az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában túlértékelik a második front jelentőségét. Ez kétségtelenül változtatott az erőviszonyokon, de nem változtatott azon a tényen, hogy a szovjet—német arcvonal maradt a döntő arcvonal. 1944 júniusában a szovjet hadsereg ellen harcolt 181,5 né-

met és 58 vele szövetséges hadosztály, a szövetségesek ellen 81,5 német hadosztály; az 1945-ös döntő hadjárat előtt a szovjet csapatok ellen 179 német és 16 csatlós hadosztály, a nyugatiak ellen 107 német hadosztály.

Gyakran túlértékelik a lend-lease keretében kapott segítséget is. Ezek a szállítások azonban csak a hazai ipari termelés 4%-át tették ki, miközben a Szovjetunió is szállított 300 ezer tonna krómércet és 32 ezer tonna mangánércet, sok platinát és búzát a szövetségeseknek.

A szovjet fegyveres erők 1941 és 1945 között több mint 50 frontcsoport-méretű, kb.250 front-méretű hadműveletet, ezernyi kisebb nagyságrendű harctevékenységet hajtottak végre.

A 8. szám más cikkek mellett 7 tanulmányt közöl, amelyek a Japán felett aratott győzelem 40. évfordulója alkalmából a mandzsúriai hadműveletet elemzik. Ezek közül *Z. M. Tretyjak:* „A Kvantung-hadsereg szétzúzása a Távol-Keleten" c. (1985. 8. sz. 9—19. oldal) írását ismertetjük.

1945 május elején a fasiszta Németország feltétel nélkül kapitulált, Európában befejeződött a háború. A délkelet-ázsiai országokban, a Távol-Keleten, a Csendes-óceán medencéjében azonban a háború folytatódott. A Szovjetunió belépése a Japán elleni háborúba nemcsak szövetségesi kötelezettség volt, hanem összhangban volt a Szovjetunió állami érdekeivel is. Kína északkeleti tartományait és Koreát a japánok felvonulási területté változtatták, a Szovjetunió és Mongólia határán helyezkedett el a milliós Kvantung-hadsereg, amely 1945 augusztusában a következőkből állt: 2 front, 2 önálló hadsereg (24 gyalogoshadosztály, 9 vegyes dandár, 2 páncélosdandár, 1 kamikaze-dandár) a 2. légi hadsereg és egy folyami flottilla. Más egységekkel együtt itt állomásozott 1 millió ember, 1215 páncélos, 6640 löveg és aknavető, 1907 repülőgép, 26 folyami hajó. Ezen kívül itt voltak a mandzsukuói és a belső-mongóliai csendőr-, rendőr- és vasúti csapatok. A szovjet és a mongol határ mentén volt 17 megerősített körzet kb. 800 km hosszúságban és több mint 4500 erőd.

A Kvantung-hadsereg szétzúzására, valamint Mandzsúria és Észak-Korea felszabadítására a Legfelsőbb Főparancsnokság három frontot hozott létre, a Bajkálontúli Frontot, az 1. s a 2. Távolkeleti Frontot. A hadműveletbe bevonták a Csendes-óceáni Flottát és az Amuri Flottillát.

A szovjet és a mongol csapatok a következő erőkkel rendelkeztek: 1,5 millió ember, több mint 26 ezer löveg és aknavető (a légelhárító ágyúk nélkül), kb. 5300 harckocsi és önjáró löveg, 5200 repülőgép (a Csendes-óceáni Flotta és a légvédelem repülőivel együtt).

A mandzsúriai hadászati hadművelet alapgondolata az volt, hogy a Mongol Népköztársaság és a Tengermellék területéről egyidejűleg két, Mandzsúria közepe felé összetartó főcsapást mérnek, és ehhez járul még néhány kiegészítő csapás. A Kvantung-hadsereget bekerítik, részekre szabdalják és részenként megsemmisítik. A két főcsapást a Bajkálontúli és az 1. Távolkeleti Frontra osztották ki, ezért itt összpontosították a csapásmérő erők 60—70 százalékát.

A Bajkálontúli Front parancsnoka R. J. Malinovszkij marsall volt, az 1. Távolkeleti Fronté K. A. Mereckov marsall, a 2.-é M. A. Purkajev hadseregtábornok. Létrehozták a Szovjet Csapatok Távolkeleti Főparancsnokságát is. A főparancsnok A. M. Vasziljevszkij marsall lett.

1945. augusztus 8-án közölték a moszkvai japán követtel, hogy a következő naptól kezdve a Szovjetunió hadban áll Japánnal. Augusztus 9-re virradó éjjel a három szovjet front csapatai támadásba mentek át, átkeltek az Amuron, az Usszurin és az Argunyon.

Mivel a Bajkálontúli Fronttal szemben nem volt megerősített védelem, a támadás tüzérségi és légi előkészítés nélkül kezdődött és már az első napon jelentős sikert ért el. A 6. harckocsihadsereg két nap alatt 300 km-t nyomult előre.

Az 1. Távolkeleti Front elkeseredett ellenállásba ütközött a megerődített körzetekben. Négy nap alatt sikerült áttörni a védelmet és augusztus 14-re nyomultak be 120-150 km-re Mandzsúria belseje felé.

A 2. Távolkeleti Front csapatai 9-én és 10-én az Amuri Flottilla támogatásával átkeltek az Amuron, 14-re 50—200 km-t nyomultak előre.

Az elért sikerek alapján a Távolkeleti Főparancsnokság úgy határozott, hogy megkezdi Dél-Szahalin és a Kurili-szigetek elfoglalását. A dél-szahalini hadművelet augusztus 11-én kezdődött és augusztus 25-én ért véget, a kurili deszanthadművelet pedig augusztus 18-án kezdődött és szeptember 1-én fejeződött be.

A szovjet csapatok 24 nap alatt, 5000 km-es arcvonalon támadva, a Csendes-óceáni Flotta és az Amuri Flottilla közreműködésével szétverték a Kvantung-hadsereget. 200—800 km-t nyomultak előre, felszabadították Észak-kelet Kínát, Észak-Koreát, Dél-Szahalint és a Kurili-szigeteket.

Szeptember 2-án Japán aláírta a feltétel nélküli kapitulációt. Ezzel a második világháború befejeződött.

A Szovjetunió visszaszerezte a korábban tőle elvett területeket, jelentősen megerősítette határainak biztonságát, a flotta pedig kijáratot kapott a Csendes-óceánra.

A továbbiakban a szerző katonai szempontból elemzi részletesen a hadműveletet.

A folyóirat az utóbbi évek folyamán többször foglalkozott a nagy, „klasszikus" partizánterületek harcosainak tevékenységével, de nem közölt cikket a kisebb jelentőségű irányokról. Ezért hézagpótlónak tekinthető. *A Sz. Knyazkov:* „A partizánok tevékenysége a Karéliai

Front övezetében a nagy honvédő háború idején" c. (1985. 9. sz. 36—42. oldal) írása. A karéliai partizánok harctevékenységére a partizánharc általános vonásai voltak a jellemzőek, de ugyanakkor voltak sajátos vonásai is. A karéliai és sarkvidéki partizánharc bonyolult természeti-időjárási körülmények között folyt, rendkívül ritkán lakott területeken. Karélia megszállt területein alig 80 ezer lakos maradt, akiknek többségét a finnek koncentrációs táborokba zárták. Ezeken a területeken a partizánosztagok nem számíthattak feltöltésre a helyi lakosság köréből, és nem számíthattak élelmiszerellátásra sem. Ezért a bázisaikat kénytelenek voltak a köztársaság meg nem szállt területein kiépíteni, az arcvonal közelében, innen hajtottak végre meneteket az ellenség hátába, majd visszatértek a bázisaikra. Az osztagok gyakran 300—500 km-es, sőt ennél hosszabb meneteket hajtottak végre, amelyek folyamán minden harcos vitte a fegyverét, a lőszert, gyakran 30—40 napra való élelmet, összesen 40 kg mennyiségben. Bonyolult feladat volt a sebesültek és betegek visszaszállítása. A Karél—Finn SzSzK KP Központi Bizottsága, abból a célból, hogy biztosítsa az egységes vezetést, 1941. augusztus 11-én kinevezte M. J. Iszakovot, a köztársaság Népbiztosok Tanácsa elnökének helyettesét a partizánosztagok parancsnokává, s ezzel egyidejűleg létrehozta a partizánmozgalom köztársasági törzsét. Ez volt az első ilyen törzs a háború idején.

A karéliai partizánosztagok soraiba a murmanszki, arhangelszki területről, Leningrádból, sőt távoli nemzetiségi területekről is érkeztek harcosok, csaknem 30 nemzetiség fiai. 1941 augusztus végére Karéliában már 15 osztag működött, 1771 harcossal.

1942. május 30-án a vezetés egységesítése céljából a Főhadiszállás mellett létrehozták a partizánmozgalom központi törzsét, a Karéliai Fronton pedig a front törzsét. 1942. július 1-től az összes partizánosztagok katonai ellátást kaptak, ami lényegesen javította a fegyverekkel, különösen automata fegyverekkel való ellátásukat.

Jelentős lépések történtek a rádiókapcsolatok javítása terén. Minden harcfeladatra induló osztag rendelkezett rádióval és két tapasztalt rádióssal, ami lehetővé tette az operatív irányítást.

Az osztagok személyi állománya csak 1—2 menetszakaszra kapta meg a feladatot. A menet célját és vonalát titokban tartották, ezt csak az osztag parancsnokai ismerték. Az osztagok menetszervezésénél kerülték a sablonokat.

A meneteket rendszerint éjjel hajtották végre, ismeretlen ösvényeken, él- és hátbiztosítással és felderítéssel. Télen, amikor az osztag útvonalát elárulták a sínyomok, azokat elaknásították, az útirányt pedig gyakran változtatták. A pihenőket nappal tartották, nehezen áttekinthető helyeken.

A karéliai partizánok tevékenységének jelentős eseményei az 1941 decemberében alakult 1. partizándandár harcai. A dandár az egyik jelentős menetet 1942 nyarán hajtotta végre az ellenség hátában. A menetben 6 osztag vett részt, 648 emberrel. 57 napig tevékenykedtek az ellenség hátában, ezalatt megtettek 650 km-t, 26 összeütközésben vettek részt, megsemmisítettek 750, megsebesítettek 1200 ellenséges katonát és tisztet. A legelkeseredettebb harcok július 30—31-én zajlottak le, amikor két zászlóalj egy magaslaton bekerítette a dandárt. A négy sebesülést szenvedett Grigorjev parancsnok haláláig vezette a harcot. A dandár Arisztov komisszár parancsnoksága alatt kitört a bekerítésből és visszatért az arcvonal mögé. Mindazonáltal e példa azt mutatta, hogy a karéliai és sarkvidéki körülményeknek jobban megfelel az osztagok tevékenysége. A dandárt feloszlatták.

A partizánok tevékenységétől megrémült német és finn parancsnokság megerősítette a hátország védelmét. Azokon a helyeken, ahol lehetőség volt az arcvonalon való átkelésre, támpontokat hoztak létre, aknamezőket telepítettek, akadályokat, drótakadályokat építettek, erősítették a figyelést. A levegőben a repülőgépek rendszeresen járőröztek. A fontosabb vasútvonalak mentén erős helyőrségeket telepítettek, az utak mentén 250 m-es sávban kiirtották az erdőt. Az autók csak oszlopokban mozogtak, erős fedezet mellett, a vonatok pedig csak páncélvonatok kíséretében. A partizánokkal folytatandó harcra külön alakulatokat hoztak létre.

1943 nyarán a parancsnokság értékelte a fasiszták ellenintézkedéseit és határozatot hozott, hogy a tevékenységet kiterjeszti Finnország területére, ahol az ellenség kevésbé várt csapásokat és nem volt felkészülve. 18 osztagból 11 mélységi meneteket kezdett végrehajtani, különösen Észak-Finnország területén.

1944-ben a partizánokat bevonták a front hadműveleteibe is, pl. a szvirszk-petrozavodszki hadműveletbe. A nyári harcok 3 hónapja alatt Karélia és a Sarkvidék partizánjai kisiklattak 17 katonai szerelvényt, megsemmisítettek 306 vagont, sok fegyvert és lőszert.

1944 szeptemberének elején Finnország kilépett a háborúból. 5-én a Karéliai Front beszüntette a harcot a finnek ellen, a partizánok parancsot kaptak, hogy vonuljanak vissza az arcvonal mögé. Szeptember 12-én az osztagok a bázisaikon voltak, ahol a front határozata szerint 15-én Karélia és a Sarkvidék osztagait feloszlatták, a partizánok nagy része a hadsereg soraiban folytatta a harcot.

A karéliai partizánharcok 38 hónapig tartottak. Ezalatt nagy károkat okoztak az ellenségnek: szétzúztak 53 helyőrséget, kisiklattak 31 katonai szerelvényt, felrobbantottak 151 vasúti és közúti hidat, megsemmisítettek 314 gépkocsit, rengeteg hadianyagot zsákmányol-

tak, megöltek vagy megsebesítettek több ezer ellenséges katonát és tisztet.

A baráti hadseregek együttműködésének történetét tekinti át *A. M. Majorov:* „A Szovjetunió internacionalista segítsége a szövetséges országok baráti hadseregeinek kialakításához és fejlesztéséhez" c. (1985. 10. sz. 58—62. oldal) tanulmánya. A szovjet népek internacionalista szolidaritásának ereje világosan megmutatkozott a második világháború éveiben. A hitleristákra mért csapások ellenállásra lelkesítették Európa leigázott népeit. A szovjet fegyveres erők aktív részvétele a közép- és kelet-európai országok felszabadításában megszabadította ezeket a népeket a fasiszta elnyomástól és jelentősen meggyorsította a háború befejezését Európában.

A Szovjetunió határozottan támogatta a népek nemzeti-felszabadító harcát és sokoldalú segítséget nyújtott nekik. A háború alatt a Szovjetunió segítségével hoztak létre, fegyvereztek fel és képeztek ki 19 gyalogos, 5 tüzér- és 5 repülőhadosztályt, 6 gyalogos és légideszant-, 8 harckocsi- és gépesített lövész, 5 műszaki-utász, 12 tüzér- és aknavető dandárt és sok más alakulatot. Ezeknek az alakulatoknak a létszáma a háború végére elérte az 555 ezer főt. Felfegyverzésükhöz a Szovjetunió 16 500 löveget és aknavetőt, több mint 1100 harckocsit és önjáró löveget, több mint 2300 repülőgépet és más harci technikát adott.

A szovjet katonai parancsnokság nagy segítséget nyújtott a szakemberképzésben is. Több katonai-oktatási intézményben speciális csoportokat hoztak létre, ahol lengyel, csehszlovák és román katonák tanultak. A Lengyel Hadseregben a háború végén kb. 19 ezer szovjet tábornok és tiszt szolgált, valamint több mint 13 ezer alacsonyabb beosztású tiszt és közlegény, mind a műszaki csapatok szakemberei.

A háború menetében született meg a szovjet fegyveres erőknek, valamint Közép- és Délkelet-Európa népeinek fegyverbarátsága. Sokkal járult hozzá ehhez a jugoszláv nép és népi felszabadító hadserege, aztán a Lengyel Hadsereg és csehszlovák csapatok vettek részt hazájuk felszabadításában. A háború befejező szakaszában harcba léptek Bulgária és Románia hadseregei, Magyarország csapatai.

A szövetséges hadseregek katonai együttműködése a kölcsönös bizalmon, a nemzeti hagyományok tiszteletben tartásán alapult.

A háború után a szocialista építés útjára lépett testvéri népek katonai szövetsége tovább fejlődött és erősödött. A háború utáni első évtizedben az együttműködés kétoldalú, baráti, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződéseken alapult.

Ezeknek az országoknak a társadalmi átalakulása éles belső harcok, és az imperialista országok, elsősorban az Egyesült Államok részéről megmutatkozó állandó nyomás és beavatkozások közepette ment végbe. A részükről történő olyan kísérletek, hogy a nemzeti hadseregeket ellenforradalmi fordulathoz használják fel, szükségessé tették a forradalom és a szocializmus eszméitől áthatott igazi néphadseregek létrehozását.

A Szovjetunióval való katonai-politikai együttműködés több vonalon folyt.

A felszabadított országokban ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok, különösen a háború utáni első években, megbízhatóan védelmezték ezeket az országokat az imperialista országok részéről bekövetkező esetleges intervenció ellen.

A Szovjetunió sokoldalú segítséget nyújtott az újtípusú, valóban népi hadseregek kiépítéséhez. A legújabb típusú fegyvereket és technikát szállította részükre. A kormányok kérésére tanácsadókat és szakembereket küldött ezekbe az országokba.

A katonai-politikai együttműködés fejlődésének menetében alakultak ki a szocializmus kollektív védelmének az alapjai.

Az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején az imperializmus agresszivitása tovább növekedett. 1949-ben létrehozták a NATO-t, erősödött a fegyverkezési verseny. Szükség volt a kollektív védelem erősítésére: 1955-ben létrejött a Varsói Szerződés. A Szovjetunió és a szocialista országok és hadseregeik közötti együttműködésben fontos helyet foglal el a haditechnikai és katonai-gazdasági együttműködés. A szövetséges hadseregek technikai ellátásaban természetesen a Szovjetunióé a vezető szerep, amely hatalmas katonai-gazdasági és tudományos-technikai potenciállal rendelkezik. Az övé a szocialista védelmi szövetség rakéta-magfegyver felszerelése, az imperialista agresszió visszatartásának legbiztosabb eszköze.

Állandóan fejlődik az együttműködés a hadászati és harcászati felkészülés terén. A szövetséges hadseregek közös hadászati-hadműveleti és hadműveleti-harcászati gyakorlatokat tartanak.

Szoros az együttműködés a hadtudomány területén is. A hadtudomány és a hadművészet fejlesztése terén elsősorban arra törekszenek, hogy egységes nézeteket alakítsanak ki a fegyveres harc jellegére és módszereire vonatkozóan. A tisztikar felkészítése zömmel az országok oktatási intézményeiben folyik, de a Szovjetunió továbbra is támogatást nyújt ezen a téren.

V. K. Babics: „A szárazföldi csapatok közvetlen légi támogatása (A helyi háborúk tapasztalatai alapján)" c. tanulmánya (1985. 11. sz. 53—59. oldal) a második világháború utáni időszak tapasztalatait gyűjti össze. A módszereknek, az együttműködési formáknak minden tárgyalt háborúban voltak sajátos vonásaik.

A koreai háborúban (1950—1953) a szárazföldi csapatoknak a közvetlen légi támogatást főként a vadászbombázók nyújtották, amelyek a világháború után jelentek meg az Egye-

sült Államok légierejében. A háború kezdete előtt két csoport F—80-as Japánban, egy pedig a Fülöp-szigeteken állomásozott.

Az amerikaiak bevallása szerint a repülőmélyzet nem volt felkészülve ennek a feladatnak az elvégzésére. Korábban jól ismert bázisok közötti rövidebb útvonalakon repültek, teljes rádiókapcsolat mellett. Most hosszú, ismeretlen távon kellett repülni, rádióirányítás nélkül. A fegyverek, különösen a rakétafegyverek kezelését nem gyakorolták be eléggé. A nagy távolság miatt későn tudtak reagálni a hívásra, s lerepülve ezt a nagy távot, már csak kevés ideig tudtak a cél fölött tartózkodni. A nagy sebesség miatt nehéz volt megtalálni a kis célokat, különösen az arcvonal dinamikus mozgása mellett. Ezért kiépítettek 18 irányító pontot, amelyek a repülőgépeket rávezették a célra.

Az amerikai légierő új fegyvereket alkalmazott a harckocsik ellen, a 75, 127 és 155 mm-es reaktív tölteteket. Az utóbbi 280 mm-es páncélzatot is átütött. Harci körülmények között először alkalmaztak napalm-bombát, amely 24 m becsapódási távolságról semmisítette meg a harckocsit. Az igénybevétel igen nagy volt. A rossz kiképzés miatt előfordult, hogy a bombákat saját állásaikra dobták. Igen magas volt a veszteségi arány is. A veszteségek csökkentése és a támogatás hatékonysága céljából az F—80-asok újabb, jobb navigációs és célzóberendezéssel ellátott változatait hozták létre.

A háború befejezéséig az Egyesült Államok Távolkeleti övezetének és az 5 légi hadseregének alárendeltségében lévő vadászbombázók 352 023 harci felszállást hajtottak végre, ami az összes repülések kb. egyharmada, de ők szenvedték el a légierő veszteségeinek felét. Hiába volt a nagy sebesség, a nagy magasság, amelynek döntő változást kellett volna hozni. A földi támogatáshoz alacsonyra kellett ereszkedni és lassan kellett repülni, hogy meg tudják találni és támadni tudják a földi célokat.

A vietnami háborúban (1964—1973) a közvetlen támogatás szervezése és végrehajtása tovább fejlődött. Erős hatással volt az, hogy nem volt összefüggő arcvonal és „zárt" volt a terep.

Már a dél-vietnami harcok első évének végére világossá vált, hogy a közvetlen légi támogatáshoz nem felel meg a hadrendbe állított egyetlen repülőgéptípus sem. Vonatkozott ez mindenekelőtt a vadászbombázók második nemzedékére, amely a korábbiak negatív tulajdonságait örökölte. A hangsebesség feletti gyorsaság csak nehezítette a mozgó és álcázott célok felfedezését. Világossá vált, hogy a támogatás lehetetlen gondosan kiépített irányítási rendszer nélkül. A repülőgépek ennek kiépítése után is rendszerint elkéstek a büntető hadjáratok idején, aminek több oka volt: messze voltak a repülőterek, hosszú volt a felkészülési idő, többlépcsős volt az egyeztetés.

A támogatás lehetett tervszerű és hívásra végrehajtott. Ez utóbbiak aránya 1965-ben 15% volt, ami 1966-ra 50%-ra emelkedett, és ennyi maradt a háború végéig.

Nagy problémát jelentett a cél megjelölése. A sűrű trópusi erdők elrejtették az objektumokat. A hazafiak csapatainak nagy mozgékonysága miatt nem lehetett megállapítani, hogy melyik oldalról fenyeget a veszély, és hova kell irányítani a támogatást. Ilyen körülmények között a földi rávezetést kiegészítő felderítéssel kellett ellátni. A dél-vietnami harci övezetet 214 vizuális megfigyelési szektorra osztották és mindegyikben repülő őrjárat tartózkodott, egy kis sebességű, mozgékony repülőgép. A szektort jól ismerő felderítő könnyen észrevette a repülések között végbement változásokat. A célt rádión adta meg, majd kiegészítette speciális rakétákkal.

Továbbra is nagy probléma maradt az éjszakai támogatás, a hazafiak pedig igyekeztek éjszaka ténykedni. Ezen úgy próbáltak segíteni, hogy katonai szállító gépekre reflektorokat szereltek, s ugyanezek a gépek világító bombábak szórtak le, igyekezvén lehetővé tenni a vizuális megfigyelést. A külföldi szakemberek szerint ez kényszerű lépés volt és csak gyenge elhárítás mellett volt lehetséges.

Itt sem voltak ritkák a saját csapatoknak okozott károk. Az első vonalat rádió-visszajelzőkkel jelölték, de ezek jelzéseit csak a nagy magasságban repülő B—52-esek tudták fogni, az alacsonyan repülő gépek nem. A jelölésre ezért inkább füstgránátokat, nyomjelző lövedékeket, a terep színétől elütő vásznakat, pajzsokat használtak.

A tapasztalat azt mutatta, hogy ilyen célra csatarepülőgép kell, egyszerű, megbízható, mozgékony, többféle fegyverzettel felszerelve. Ehhez szükségtelen a hangsebesség feletti gyorsaság, a bonyolult célzó és navigációs felszerelés, stb.

Az 1973-as októberi háborúban a Közel-Keleten az izraeli légierők részéről a hangsebesség alatti A—4-es csatarepülők vettek részt. Ezek olyan körzetekben támadnak, ahol a légvédelmet korábban elfojtották, többször ráepülnek a célra különböző irányokból, kis szögű zuhanórepüléssel bombáznak és csapásmérés idején vadászok védik őket. Mivel az arab légvédelmet nem sikerült teljesen elfojtani, veszteségeket szenvedtek a légvédelmi rakétáktól és a 23 mm-es önjáró légvédelmi lövegektől.

A csatarepülők tevékenységében külön helyet foglal el a harckocsik elleni harc. A háború befejező szakaszában a harckocsik ellen az izraeliek a 30 mm-es ágyúk mellett alkalmazták az amerikaiaktól kapott „levegő—föld" televíziós irányítású rakétákat. Kb. 50 ilyen rakétát lőttek ki, amelyek közül 40 talált. A nyugati sajtó szerint új fegyverekkel (különböző típusú bombák) kb. 150 egyiptomi harckocsit semmisítettek meg. Mindezeket a nagypontosságú fegyvereket olyan helyeken alkalmazták, ahol gyenge volt a légvédelem.

Az 1973-as háborúban az izraeli légierő a

szárazföldi csapatok közvetlen támogatására fordította a harci felszállások felét.

Az 1982-es libanoni harcokban az agresszorok csapatainak légi támogatására a korábbiakhoz hasonlóan A—4-es csatarepülőket, valamint F—4-eseket alkalmaztak. A legnagyobb harcok idején a repülők „őrjárat a levegőben" állapotból indultak. A rávezetők a páncélos és gyalogos zászlóaljak harcrendjében tartózkodtak. A célravezetés rádión történt. Ezt egészítették ki jelzőrakétákkal, nyomjelző lövedékekkel, színes füsttel.

A légvédelem elfojtására tett kísérletek ellenére az A—4-esek nagy veszteségeket szenvedtek.

Az 1982-es angol—argentin konfliktusban a légierő a deszant ellen két, a kontinensen elhelyezkedő bázisról tevékenykedett. Az A—4-es csatarepülők számára a cél a hatósugár végén volt, ezért csupán néhány percet tartózkodhattak a cél fölött. Az argentin gépek felszállásáról az angolok felderítő műhold segítségével értesítést kaptak, a váratlanság tényezője tehát elveszett.

Az angol deszant légi támogatása a légifölény körülményei között történt. A kellő vadászbiztosítás nélkül tevékenykedő argentin csatarepülők a „Harrier" típusú gépek támadásainál szenvedték el a legnagyobb veszteségeket. Ezek felülmúlták a csatagépeket manőverező képességben és tökéletesebb „levegő—levegő" rakétákkal voltak felszerelve.

A helyi háborúk tapasztalata azt mutatja, hogy a közvetlen légi támogatás a harcászati légierő tevékenységének egyik alapvető formája. Erre fordították a harci felszállások legalább felét. A külföldi szakértők szerint azonban a támogatás nem mindig volt hatékony. Arra a következtetésre jutottak, hogy a hatékonyságot nem lehet csak a gépek számának növelésével emelni. Nagyon fontos az időben végrehajtott, pontos légi csapás, a fegyver jó megválasztása. Létre kell hozni a pontos irányító hálózatot, biztosítani kell a légi fölényt a tevékenység körzetében. A légelhárító eszközök tökéletesítése szükségessé teszi a messziről alkalmazható harci eszközök tökéletesítését, amelyeket a repülőgépek már a légvédelmi komplexumok hatótávolsága előtt kilőnek.

Tökéletesíteni kell az infravörös és lézertechnikával működő felderítő eszközöket.

Az év utolsó számából *Sz. I. Radzijevszkij:* „A Hitler-ellenes koalíciós csapatok harci tevékenységének koordinálása terén szerzett tapasztalatokból" c. (1985. 12. sz. 43—48. oldal) tanulmányát emeljük ki. A második világháborúban a fasiszta blokkal az antifasiszta országok és népek koalíciója állt szemben. A népek tömörítésének döntő tényezője volt a nagy honvédő háború igazságos jellege. A háború végére a koalícióba több mint 50 állam tartozott. A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia politikai szerződéseket írtak alá a közös harcról, amelyek a háború koalíciós vezetésének alapját képezték.

A koalícióhoz a hitleristák által megszállt országok is csatlakoztak. A Szovjetunió 1941-ben egyezményt írt alá Csehszlovákia és Lengyelország emigráns kormányával, kapcsolatot létesített a „Szabad Franciaország" Nemzeti Bizottsággal, helyreállította a diplomáciai kapcsolatot Norvégiával és Belgiummal, amelyeknek kormányai szintén emigrációban voltak.

A háború alatt keresték a katonai együttműködés koordinálásának megfelelő formáit és módszereit. A legfontosabb formát a kormányfők nemzetközi konferenciái képezték, ahol eldöntötték a legfontosabb politikai és katonai kérdéseket. A háború alatt három ilyen konferencia volt: a teheráni 1943 november—decemberében, a jaltai konferencia 1945 februárjában és a potsdami 1945 júliusában—augusztusában.

Ilyen forma volt a három állam vezetőjének levelezése. Ők egyidejűleg országaik fegyveres erőinek főparancsnokai is voltak. Ez a levelezés a követségeken keresztül, rejtjelezett táviratokkal folyt. A háború alatt több mint 800 titkos és szupertitkos adatokat tartalmazó dokumentumot váltottak. A levelezés lehetővé tette akár egyes katonai kérdések operatív eldöntését. Így történt pl. 1945 telén, amikor a szövetségeknél kritikus helyzet alakult ki az Ardennekben. Sztálin válaszolt Churchill kérésére, a szovjet parancsnokság 1945. január 20-ról 12-re hozta előre a visztula—oderai hadművelet kezdetét. A német parancsnokság csak január 15. és 31. között kénytelen volt keletre átcsoportosítani a támadásban részt vett 8 hadosztályt, 900 páncélosból és rohamlövegből 800-at.

Fontos formát képeztek a kétoldalú találkozók, a vezérkari főnökök és munkatársaik találkozói, valamint ezek levelezései konkrét katonai kérdésekben. Az Egyesült Államok és Anglia vezérkarainál, valamint De Gaulle törzsénél szovjet katonai missziók voltak, és ugyanilyen missziók voltak a szovjet vezérkar mellett is. A missziók feladata a kölcsönös információ a katonai eseményekről, a tapasztalatcsere, a kölcsönös szállítások, teljesítésének ellenőrzése és a szervezésben való részvétel. A Szovjetuniónak volt missziója Eisenhower tábornok expedíciós csapatainál Franciaországban, valamint az Egyesült Államok flottájánál a Csendes-óceánon.

Amint Stemenko írja emlékirataiban, amikor 1944 második felében a szovjet fegyveres erők nagy felszabadító hadjáratot kezdtek a Szovjetunió határain kívül és megnyílt a második front, a koalíciós erők együttműködését gyakorlatilag és teljes mértékben kellett megoldani. Naponta kellett tájékoztatni a szövetségeseket a csapatok helyzetéről, meghatározták a szövetséges és a szovjet légierők bombázásának objektumait és határvonalait, egyeztették a csapatok és flották tevékenységét.

Az Olaszországból és Angliából bombázásra induló angol—amerikai repülők számára kijelöltek néhány repülőteret Poltava környékén.

Szorosabb és sokoldalúbb volt az együttműködés a szovjet fegyveres erők, valamint a közép-európai és délkelet-európai országoknak a szovjet—német arcvonalon harcoló csapatai, valamint a Mongol Néphadsereg, a kínai csapatok és a koreai partizánok között.

Az egyezmények alapján a Szovjetunió területén hozták létre a Lengyel Hadsereg két hadseregét, harckocsi- és légi hadtestét, a csehszlovák hadtestet, két román gyalogos hadosztályt, jugoszláv gyalogos és harckocsidandárt, két repülőezredet, a „Normandia" francia repülőezredet. 1944. augusztus 23. után a fasiszta blokk ellen harcolt két román hadsereg és egy légihadtest, 1944. szeptember 9. után pedig még három bolgár hadsereg. Az európai háború befejező szakaszában a harcokban részt vettek magyar alakulatok is. Kialakították a kapcsolatot a szovjet hadsereg és Jugoszlávia Népi Felszabadító Hadserege között.

Keleten a japánok elleni háborúban a szovjet hadsereg együttműködött a Mongol Néphadsereggel, a Kínai Néphadsereggel és a koreai hazafiakkal.

A szövetséges hadseregek rendszerint a szovjet frontok és hadseregcsoportok hadműveleti alárendeltségében, vagy a szovjet hadsereggel együttműködve tevékenykedtek. Így pl. az 1. Kosciuszko lengyel gyalogos hadosztály a Nyugati Front 33. hadseregének keretei között tevékenykedett az 1943 októberi harcok idején, az 1. Lengyel Hadsereg az 1. Belorusz Front, a 2. Lengyel Hadsereg az 1. Ukrán Front alárendeltségében. Az 1. önálló csehszlovák gyalogos zászlóalj 1943 márciusában a Voronyezsi Front 25. gárda-lövészhadosztálya hadműveleti alárendeltségében volt, az 1. csehszlovák hadtest pedig az 1. Ukrán Front 38. hadseregének hadműveleti alárendeltségében. A Tudor Vladimirescu 1. román gyalogos hadosztály a 2. Ukrán Front 27. hadserege 33. lövészhadtestének keretei között harcolt. A levelezés a parancsnokságok közt rendszerint orosz nyelven folyt. A szovjet fél biztosította a fegyverzetet, a lőszert, a technikát és az ellátást. A felsőbb lengyel, csehszlovák és román parancsnokok hadműveleti és szervezési kérdésekben közvetlenül azoknak a hadseregeknek, frontoknak a parancsnokaihoz fordulhattak, amelyeknek közvetlenül alá voltak rendelve, vagy pedig egyenest a Főhadiszálláshoz.

A hadászati vezetés a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság kezében volt. Kollektív katonai vezetőszerveket sem hadászati, sem hadműveleti méretekben nem hoztak létre. A Szovjetunió tiszteletet és bizalmat tanúsított a szövetségesei iránt. Amikor a hadműveletek terveit kidolgozták, a Főparancsnokság rendszerint egyeztette ezeket a testvéri országok kormányaival és katonai patancsnokságaival. Ilyen egyeztetések voltak a visztula—oderai, a debreceni, a balatoni, a belgrádi, bécsi, mandzsúriai és más hadműveletek esetében.

A hitlerellenes koalíció csapataival közösen folytatott harcok koordinálásának és vezetésének tapasztalatai azt mutatják, hogy a közös célok és a kölcsönös jóakarat megléte esetén lehetséges az együttműködés az eltérő társadalmi berendezkedésű országok között.

A szocialista közösség hadseregeinek irányításában nagy jelentőségű az, hogy egységesek a politikai, katonai-hadászati nézetek. Ebben rejlik a szocialista országok baráti közösségének nagy előnye az imperialista országok bármiféle katonai-politikai szövetségével szemben.

Lengyel István

KRÓNIKA

ZALKA ANDRÁS

ÉS MÉGIS: „NO PASARAN!"
A Nemzetközi Brigádok brit önkéntesei emlékművének avatása, London, 1985. október 5.

Az 1986-os év a spanyol polgárháború kezdetének, a Nemzetközi Brigádok megalakulásának az évfordulója. A törvényesen megválasztott spanyol köztársasági kormány mellett harcoló spanyol nép segítségére sokan siettek a föld különböző országainak szabadságszerető, haladó gondolkodású emberei közül. Ott küzdött mintegy 1200 magyar „spanyolos" szabadságharcos is, akik közül minden második ott nyugszik a madridi romok alatt, az aragóniai olajligetekben, Estramadura hegyeiben, Guadalajara földjében, az Ebro mentén... A Nemzetközi Brigádok két parancsnokló tábornoka, Zalka Máté (Lukács Pál) és Gál János ugyancsak a magyarok hírnevét öregbítette.

Az évforduló alkalmából az Angliában élő egykori harcosok „Nemzetközi Brigádok Társasága" elnevezésű szervezete meghívót küldött a Magyar Antifasiszták és Ellenállók Szervezetének abból az alkalomból, hogy 1985. október 5-én szobrot lepleznek le a volt angol brigadisták emlékére a Nagy-London Város Tanácsának épülete előtt elterülő Emlékparkban, a Temze partján. Abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy a Magyar Antifasiszták és Ellenállók Szervezete engem küldött ki képviselőként az ünnepélyes alkalomra.

A Nemzetközi Brigádok volt angliai harcosai, a meghívott külföldi „spanyolosok" és nagyszámú közönség előtt avatták fel a pályázatot nyert Ian Walter szobrász által készített emlékművet.

A leleplezési ünnepségen az első szónok *Janet Vaughan* asszony volt — a spanyol polgárháborúban egészségügyi nővérként szolgált — aki emlékeiről beszélt, méltatta a demokráciáért, a szabadságért hősiesen és önfeláldozóan harcolt brit katonák tetteit. Felhívta a figyelmet, hogy a harc folytatódik, tovább, egy jobb világért.

„Az emlékezés, bármilyen szép és nagyszerű is, csak arra szolgáljon, hogy vezessen bennünket, előre, a jövőbe" — fejezte be szavait Janet Vaughan.

Ezután *Tony Banks*, Nagy-London Város Tanácsának elnöke, a Parlament tagja szólalt fel. Azzal kezdte beszédét, hogy a tory kormány jelenleg támogatja az Egyesült Államokat a Nicaragua kormányának megdöntését célzó kísérleteiben és ez nem más, mint annak megismétlése, ahogyan a toryk a spanyol fasizmust támogatták a harmincas években. Tony Banks elmondta, hogy történelmi mementóként tekinti a Nagy-London Város Tanácsának épülete előtt a Nemzetközi Brigádok volt tagjai tiszteletére emelt emlékművet: azoknak a tiszteletére emelték azt, akik a fasizmus ellen harcoltak és elsőkként figyelmeztettek Angliában a fasizmus veszedelmére.

„Azok, akik Spanyolországban a szabadságért harcoltak, figyelmeztették saját generációjukat, hogy azok a bombák, amelyek Madridra és Barcelonára hullanak, Londonra is hullhatnak egykor." És, sajnos, „igazuk volt" folytatta beszédét Tony Banks: „A brit kormány abban az időben »félreállt« és ezzel támogatta a fasisztákat Spanyolországban. Ma a brit kormány ugyancsak »félreáll«, amikor az Egyesült Államok által támogatott terroristák megkísérlik megdönteni Nicaragua törvényesen választott kormányát. A múlt visszhangja mindig kísért bennünket!" — figyelmeztetett.

A szoboravatáson részt vevő sokaság nagy tetszéssel fogadta a bejelentést, hogy Nagy London városa és a nicaraguai főváros testvérvárosi kapcsolatra lép.

Bill Alexander — a Nemzetközi Brigádok Emlékbizottságának elnöke, a volt „Angol zászlóalj" parancsnoka — a spanyolországi felhívást három szóban foglalta össze: Ellenállás, Harc, Egység. Elmondta, hogy a brit zászlóaljban munkások, munkanélküliek, értelmiségiek vettek részt minden haladó politikai pártból, akiknek egysége a fasizmus elleni harcokban edződött, kovácsolódott komoly erővé. Bill Alexander emlékeztette jelenlévő volt harcostársait a spanyol köszöntésre: a felemelt, ökölbe szorított kézzel oly sokszor felhangzott

„Salud" üdvözlésre, amit a résztvevők nagy lelkesedéssel elevenítettek fel.

Az emlékművet a Munkáspárt volt vezére, *Michael Foot* parlamenti képviselő avatta fel. Lerántotta a szoborcsoportot takaró vörös leplet és láthatóvá lett a tizenhárom láb magas, nagyszerű bronz műalkotás.

Az emlékmű márványtalapzatán négy oldalon feliratok olvashatók: a Nemzetközi Brigádok angol résztvevőinek méltatása; ott szerepel a szobor költségeinek viselői közül néhánynak a neve és az, hogy a szobrot 1985. október 5-én Michael Foot avatta fel.

A talapzat első oldalán ez olvasható: „Nemzetközi Brigád. Több, mint 1210 férfi és női önkéntes tiszteletére, akik elhagyták e partokat, hogy a spanyol nép oldalán küzdhessenek 1936—39-ben, hősies harcukban a fasizmus ellen. Sokan megsebesültek és nyomorékká váltak, 526-an elestek. Az ő példájuk lelkesítse a világot!"

Két oldalon: „Elmentek, mert nyitott szemmel ítéltek és nem láttak más kiutat", illetve „Legyen szabadság! A zászló, bár letört, mégis magasan lobog. Száguld a szél ellen, mint a mennydörgés."

A talapzat hátsó oldalán pedig e szavak olvashatók: „Ezt az emlékművet 1985. október 5-én avatta fel Michael Foot; felállítása több demokratikus szervezet, magánszemélyek és Nagy London Város Tanácsának támogatásával vált lehetővé."

„Az egész világon sok emlékmű hirdeti a Nemzetközi Brigádok emlékezetét — mondta avató beszédében *Michael Foot*. — Azokét az önkénteseket, akik különböző országokból és kontinensekről siettek a demokratikus Spanyol Köztársaság segítségére. A brit szigetekről több, mint 1200 brit és ír önkéntes állt a Nemzetközi Brigádok soraiba. Ha a mi brit kormányunk azokban a napokban, 1936-ban, olyan támogatást küldött volna a Spanyol Köztársaságnak, mint amilyet a Nemzetközi Brigád brit katonái nyújtottak, akkor nem lett

volna második világháború — jelentette ki Michael Foot.

— Angliában is több emlékművet emeltek a brit önkéntesek tiszteletére — folytatódott a beszéd —, Glasgow-ban, Edinburgben, Manchesterben, Swansea-ben, Halifaxben és több más városban, faluban. A brit lakosság tiszteli azokat a férfiakat és nőket, akik szabad akaratukból mentek el, hogy vállvetve harcoljanak a spanyol néppel a szabadságért, a demokráciáért. A fővárosban, Londonban, eddig még nem volt emlékmű, ezt a hiányt pótoljuk most. A londoniak, és azok a milliók, akik meglátogatják ezt a történelmi, nagymúltú várost, láthatják a londoniak hálájaként azoknak az emlékművét, akik egykor elhagyták e partokat, hogy a szabadságért harcoljanak."

A szakszervezetek nevében a főtitkár, *Norman Willis* szólalt fel. Elmondta, hogy néhai édesapja örökségül hagyott rá egy üveg whiskyt azzal, hogy akkor igya meg, ha a spanyol munkások felszabadulnak a fasizmus alól. „Örömmel és büszkeséggel állapítom meg — mondta —, hogy a spanyol szakszervezetek képviselői először Angliába jöttek a fasizmus elsöprése után és velük ünnepelve ihattam meg azt a whiskyt". A brit szakszervezetek tanácsának főtitkára a továbbiakban vázolta a brit szakszervezetek segítő munkáját, felsorolta a gyűjtéseket, szolidaritási akciókat. Végül a jelen voltak koszorúkat, virágokat helyeztek el a szobor talapzatánál.

A szoboravatási ünnepség után a még élő antifasiszta veteránok, családtagjaikkal és a meghívott vendégekkel, több mint ezren, részt vettek a Nagy London Város Tanácsa által a Queen Elizabeth Kultúrpalotában rendezett fogadáson, ahol felelegették a régi történeteket, eseményeket és új barátságokat kötöttek.

A résztvevők újságírók előtt elmondották, hogy a szoboravatási ünnepség megerősítette elhatározásukat: tovább harcolnak a békéért és a nemzetközi barátságért. „Megsokasítjuk harci tetteinket Britanniában a szocializmusért, mint ahogyan Spanyolországban tették hőseink! Soha többé nem engedjük meg azt, ami Spanyolországban történt 1936-ban!"

ZACHAR JÓZSEF

A MAGYARORSZÁGI FELSZABADÍTÓ HÁBORÚK ÉS EURÓPA
Konferencia Buda visszavívásának 300. évfordulója alkalmából, Esztergom, 1986. április 1—2.

A *Budavári Emlékbizottság* és *Esztergom Város Tanácsa* Buda oszmán uralom alóli felszabadítása 300 éves megemlékezéseinek nyitányaként a korszakkal foglalkozó hazai kutatók számára az ostromra készülő hadak gyülekezési térségében fekvő városban konferenciát rendezett.

1986. április 1-jén az esztergomi Technika Házában mintegy hatvan résztvevő előtt a rendezvénysorozatot *Brunszkó Antal*, Esztergom Város Tanácsának elnöke nyitotta meg.

Bevezetőben köszöntötte a megjelenteket, külön is az elnökségben helyet foglaló *Dr. Lékai László* bíboros, esztergomi érseket, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa elnökségének tagját, *Pach Zsigmond Pál* akadémikust, a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének tagját, a Budavári Emlékbizottság elnökét, *Dr. Pusztai Ferenc* művelődési miniszterhelyettest, *Garamvölgyi Józsefet*, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkárát, *Dr. Liptai Ervin* vezérőrnagyot, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatóját, *Mikó Balázst*, a Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának első titkárát.

Megnyitó beszédében ezt követően Brunszkó Antal felidézte az Esztergom és Buda közti középkori kapcsolatokat. Kiemelte, hogy rövidddel Budát követően Esztergomot is birtokukba tudták venni az oszmán hadak. Ez azzal járt, hogy 1543-tól kezdve, e várat előretolt bástyaként felhasználva, innen indultak a Komárom, Tata és Érsekújvár végvárakban elhelyezett magyar vitézek ellen. Felidézve a következő közel másfél évszázad harcait, bővebben szólt az előadó Esztergom ostromairól, 1595-ös időleges felszabadításáról, 1605-ös újólagos elvesztéséről. Befejezésül az 1683-as párkányi győzelmet és Esztergom ezt követő császári-királyi kézre kerülését idézte fel. Hangsúlyozta, hogy ezzel Buda kulcsát vesztették el az oszmán erők, ezért is igyekeztek minden áron ismét visszaszerezni. Ennek kudarca viszont lehetővé tette Buda 1684-es és 1686-os ostromát, az újabb, az ország életében meghatározó jelentőségű diadalt.

Az első ülés elnöki tisztét átvevő *Pach Zsigmond Pál* bevezetőjében mindenekelőtt köszönetet mondott a rendezvénynek helyet adó város vezetésének, a rendezőknek. Ezután kiemelte, hogy Budavár felszabadításának történelmi jelentősége indokolja azt a rendezvénysorozatot, amelynek szerves része és egyúttal nyitánya az esztergomi. Hangsúlyozta az évfor-

dulós megemlékezések történelmi tudatot formáló és ezáltal az egészséges nemzettudathoz hozzájáruló szerepét. A továbbiakban rátért arra, hogy Buda felszabadításának jelentősége a korábbi történeti művekben elhalványult a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc közötti időt tárgyalva. Ezért is fontos az újabb tudományos kutatások közreadása, amelyek szilárd alapot biztosítanak az esemény valós értékeléséhez.

A rendezvény helyszínéről szólva az üléselnök azt emelte ki, hogy mennyire Esztergom volt a kulcs Budához. Felvillantotta az 1683-as párkányi csatát és a város ezt követő felszabadulását, az 1684-es sikertelen budai ostromban játszott szerepét, az 1685-ös oszmán ellentámadás felfogását, az 1686-os ostromkészülődésben betöltött szerepét. Ehhez hozzátette, hogy az esztergomi érsekeknek és a pápai államnak az oszmánellenes háborúkban vállalt történelmi közreműködése ugyancsak azt indokolta, hogy a budavári megemlékezések nyitánya e városban legyen.

Befejezésül Pach Zsigmond Pál a konferencia témájáról szólt, miközben azt hangsúlyozta, milyen nagy jelentőségű, hogy nemzeti múltunkat az egyetemes történelmi fejlődés szerves részeként, az európai történelem menetébe ágyazva tárgyaljuk.

Első előadóként *R. Várkonyi Ágnes*, a történelemtudományok doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára kapott szót. *A Liga Sacra Európája* címmel elemezte a korabeli hatalmi erőviszonyokat.

A történelmi előzmények bemutatását követően az 1684-es Szent Ligát jellemezte. Hangsúlyozta, hogy a résztvevő hatalmak a kölcsönösen elfogadott alapelvekkel kimondták ugyan az egymás elleni háborúk és az egymás érdekeit figyelmen kívül hagyó békekötés kizárását, az Orosz Birodalom bevonásának szükségességét, de a korabeli Európa korántsem volt egységes, így további két évre volt szükség egyfajta egységteremtéshez. Kezdetben ugyanis jelen volt az oszmánellenes háborúra készülődést akadályozó lengyel—orosz háború, lengyel—osztrák ellentét, francia—osztrák ellentét, spanyol érdektelenség, velencei különérdek, Thököly kényszerű Habsburg-ellenessége, a pápai pénzforrások kimerültsége, továbbá a még nem eléggé feltárt francia—török közeledés, a Habsburg-ellenes német-római birodalmi szervezkedés.

Az 1686-os esztendő háborús eseményeit meghatározó momentumként az előadó azt emelte ki, hogy az európai hatalmakat megosztó kérdések zömén XI. Ince pápa személyes közvetítő tevékenysége eredményeként sikerült úrrá lenni. Bár több fontos nyugat-európai hatalom a háborútól távol maradt, legalább a harcokhoz szükséges pénzösszegekkel ezek is támogatták az európai összefogást. Így végülis katolikus és protestáns, illetve ortodox, továbbá nagy és kis államok egyaránt összefogtak a Szent Ligában. A háború fő terheit azonban éppen a hadszíntérként szerepelt régió népeinek kellett viselniök, mutatta be a továbbiakban R. Várkonyi Ágnes.

Befejezésül azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a Liga Sacra Európájához tartozott Erdély és a királyi Magyarország is, bár súlyosan esett a latba a hadrakelés mérlegelésekor, hogy minden korábbi európai kísérlet esetén a szövetségesként fogadott keresztények megsarcolták, az ellenséges oszmánok megbüntették, területét tovább csonkították. Azonban Apafi Mihály és Esterházy Pál is azonos ifjúkori élményeket szerzett Zrínyi Miklós mellett, így végülis vállalták az államhatalmi szinten való bekapcsolódást az újabb oszmánellenes háborúba. Ezt segítette a lengyel közvetítés és a pápai tolerancia is, amely lehetővé tette Thököly korábbi híveinek csatlakozását a császári-királyi hadakhoz, sőt az osztrák—erdélyi megállapodást. Mindennek eredményeként nemcsak a királyi Magyarország, hanem Erdély is szuverén államként lett a keresztény koalíció tagja. Az európai hatalmak közötti ellentétek felszámolása azonban csak időlegesen sikerült, ezek tovább lappangtak, és már a nagy közös diadallal járó 1686-os esztendőt követően újra napfényre kerültek. Különösen az vált azonnal nyilvánvalóvá, mennyire mellőzi a bécsi udvar a magyar érdekek figyelembevételére vonatkozó szerződéseket — fejezte be elemzését az előadó.

Dr. Haraszti György, Budapest Főváros Levéltárának tudományos munkatársa a Német-római Birodalomnak a felszabadító háborúkban játszott szerepét mutatta be. Ismertette e birodalom korabeli szerveződését, a császár és az egyes tartományok fejedelmeinek viszonyát, a császár és a rendek közti, illetve a tartományuralkodók és a rendek közötti kapcsolatrendszert, a birodalmi hatalmi szervek működését és hatáskörét. Ezután rátért a katonaállításra vonatkozó központi előírásokra, és ezek alapján ismertette, milyen kontingensekkel vettek részt egyes tartományuralkodók, illetve a birodalom az 1686-os háborúban. Ezzel kapcsolatosan külön kiemelte a Buda felszabadításába bekapcsolódott alakulatokat és azok létszámához viszonyítva részletezte veszteségeiket.

Dr. Beke Margit, az esztergomi Prímási Levéltár igazgatója, az esztergomi érsekeknek az oszmánellenes felszabadító háborúkban játszott szerepét elemezte a helyi levéltári források tükrében. A közel három évszázadon végigtekintő, nagylélegzetű előadás középpontjában az 1683-mal kezdődő háború állt. Részletes adatokat közölt az előadó a háborús kiadásokhoz való hozzájárulásról, bemutatta továbbá az egyházi méltóságok által kiállított magyarországi alakulatokat. Befejezésül az európai összefogás érdekében folytatott diplomáciai tevékenységre tért rá, és ezzel kapcso-

latosan részletesen szólt a székhelyét kényszerűen időlegesen Nagyszombatba áthelyezett, de ideje nagyobb részében Pozsonyban tartózkodott magyar prímás aktivitásáról.

Ezt követően *Hegyi Klára*, a történelemtudományok kandidátusa, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Budavári Emlékbizottság tudományos titkára tartott előadást *Válságok évszázada az Oszmán Birodalomban* címmel. Nagy figyelmet keltett gondolatmenete szerint nem a hagyományos megközelítéssel, egyoldalúan, mint a megtorpanás, stagnálás, hanyatlás korát tárgyalta a XVII. századi oszmán fejlődést, hanem emellett úgy is, mint egy, a további fejlődést megalapozó átmeneti korszakot.

Elsőként a gazdasági helyzettel foglalkozott. Kimutatta, hogy korábban a szokatlanul nagyszámú állami eltartottak (hadsereg, államapparátus, egyház) mellett is jól funkcionált az állami begyűjtési és elosztási rendszer. Miután azonban a kincstár egyre többet visszatartott a jövedelmekből, ugyanakkor egyre több birtoktestet adtak ki udvaroncoknak, ez zavart okozott. A földművelésnek a központi ellenőrzés alól való kikerülésével csökkent a mezőgazdasági termelés és ezzel az adó is, így kevesebb jutott a hadseregnek, nőtt az infláció. Csak a XVIII. században bontakozott ki ebből az átmenetből a magánbirtokos gazdálkodás.

A gazdasághoz kormányzati válság társult, az eltunyult szultánfiak egyrészt érdektelenséget mutattak az uralkodás iránt, másrészt kegyencrendszer alakult ki, amely mögött meghúzódott a szultánanyák által irányított, állandósult intrika, ez pedig mind gyakoribb személycseréket eredményezett. A felső ellenőrzés meglazulásával mód nyílt a hivatali visszaélések általánossá válására. Ez a kezdeti zűrzavar a továbbiakban a tartományok önállósodásának pozitív folyamatába torkollt.

Azután az előadó áttért a hadseregre. Korábban egységes vezetésű, központilag jól ellátott, ütőképes állandó hadsereg volt, amelynek felvonulását is biztosították, és amely feladatrendszerével az egyes harcosnak is értelmes célt adott. A központi hatalom meggyengülésével lazult a katonai fegyelem, hullámzóvá vált az ellátás, állandósultak a katonalázadások. Mivel a katonai vezetők mögött már nem álltak fegyelmezett katonatömegek, kérdésessé vált a háborús siker is. Így egyre kevéssé érte meg a kockázatot a nagy távolságra vitt háború áldozata. Ez a jól kiképzett katonaság elszéledését eredményezte, a helyettük felfogadottak pedig egyre inkább fosztogató bandákká züllöttek. Figyelmeztetett ezzel kapcsolatosan Hegyi Klára arra az ellentétes folyamatra, hogy míg Nyugat-Európában a zsoldosság korát írták, az Oszmán Birodalom már az első állandó hadsereggel rendelkezett, amikor pedig Nyugat-Európát az állandó hadsereg jellemezte, az Oszmán Birodalomban a zsoldosok kora következett el.

Befejezésül az előadó az 1683-as Bécs elleni oszmán támadás, az ezt követő vereségek, így Buda 1686-os elvesztésének belső hatásaival, az 1687-es szerájpucchoz vezető eseményekkel foglalkozott.

Ebédszünet után az üléselnöki tisztet *Benda Kálmán*, a történelemtudományok doktora, a Református Egyház Ráday Gyűjteményének igazgatója vette át.

Elsőként *Rázsó Gyula*, a történelemtudományok kandidátusa, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa tartott előadást, amelynek *Hadműveletek Bécs felmentése és Buda ostroma között* volt a címe, gyakorlatilag pedig a két időpont közti stratégiai áttekintés a mondanivalója.

Bevezetőben az előadó I. Lipót császárt idézte: „Ó, atyám, mennyire utálok dönteni!" Márpedig az ezt követő elemzés tanúsága szerint a császárnak súlyos kérdésekben folyamatosan döntenie kellett. Egész uralkodásán áthúzódott egyrészt a francia, másrészt a török veszély. A kétoldalú fenyegetettség egyúttal objektíve nehézzé is tette a döntést. Kezdetben a Nyugat felőli veszély látszott jelentősebbnek, ezért a császár fő figyelmét annak elhárítására fordította. Erre és az udvari frakcióharcokra is tekintettel teljes súlyával csak az oszmán hadak kahlenbergi vereségét követően léphetett fel egy török háború megszervezése érdekében.

Az 1683-as támadó háborúra rátérve Rázsó Gyula azt hangsúlyozta, hogy azt olyan jelentős hadvezérek jelenléte tette lehetővé, mint Lotharingiai Károly, vagy Sobieski János. A gyorsan bekövetkezett párkányi győzelem és Esztergom birtokbavétele ellenére a császár mégis még mindig határozatlan volt a további keleti háborúval kapcsolatosan, akár békére is hajlott volna, azt azonban éppen az oszmán hatalom utasította vissza. I. Lipót habozásával kapcsolatosan az előadó hangsúlyozta, hogy a francia veszély továbbra is reális volt, sőt számos szövetségesnek tekintett német államban is jelentős volt a francia befolyás. 1684-ben mégis, hármas célzattal, újabb támadó hadjárat következett: Buda felszabadítására, Thököly visszaszorítására és az oszmán hadaknak a hadműveleti hátországtól való elvágására. A hadvezérek tapasztalatlansága és az erők megosztottsága miatt Buda bevétele ugyan nem sikerült, mégis jelentős eredményekkel járt a császári-királyi haditevékenység. 1685-ben további bizonytalankodás mutatkozott a császári udvarban mind a hadicélok, mind a támadó erők nagysága tekintetében. A hadvezérek önálló ténykedése Buda ostromának elmaradása ellenére sikeres további térnyerést eredményezett, megvédték Esztergomot, továbbá felszabadították Érsekújvárt és Szolnokot.

Befejezésül arról szólt Rázsó Gyula, hogy az 1685-ös hadisikerekkel hárult el a kétfrontos háború veszélye, vált lehetővé a francia befolyás semlegesítése a német államokban, sőt e hadisikerek alapozták meg a következő évi nagy európai összefogást, az egyesített erőkkel való Buda ellen vonulást.

Varga J. János, a történelemtudományok kandidátusa, Budapest Főváros Levéltárának igazgatóhelyettese, csatlakozó előadásában a vármegyei nemességnek és a végvári katonaságnak a felszabadító háborúk első szakaszában játszott szerepével, 1683—1686 közti tevékenységével foglalkozott. Bemutatta, hogy a királyi Magyarországon a Habsburg-hatalom által mozgósított nemesi felkelés az oszmán túlerőre, a császári-királyi hadak távollétére tekintettel csak vonakodva gyülekezett. Sőt a Bécs ellen vonuló oszmán hadaknak sorra feladták a várakat, maguk a harcosok pedig Thökölynek hódoltak. 1684-re azonban megváltozott a helyzet. A császári-királyi és szövetséges hadak kahlenbergi diadala és magyarországi előrenyomulása azt eredményezte, hogy mind többen tértek vissza Habsburg-hűségre és csatlakoztak a törökellenes harchoz. Buda azévi sikertelen ostromában már mintegy nyolcezer magyar vett részt. Az 1686-os, immár sikeres ostrom idejére a fenti létszám végváriakból és mezei zsoldosokból már megkétszereződött, sőt további, egyes arisztokraták által kiállított, általuk vezényelt kontingensek csatlakoztak hozzájuk. Ha a sanyarú valóság miatt a magyar lakosság nem érezte is magáénak ezt a háborút, mégis tevőlegesen jelen volt annak sikeres megvívásában, — fejezte be fejtegetéseit az előadó.

Iványi Emma, a történelemtudományok kandidátusa, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa, Esterházy Pálnak a felszabadító háborúkban játszott szerepét elemezte. Hangsúlyozta, hogy a nádor a háborús párthoz tartozott, felterjesztéseivel az oszmánellenes harc előkészítését kívánta szolgálni. Indítványai közül kiemelést érdemel az, amely a magyar katonák számának szaporítására és ezredekké szervezésére irányult. Végső soron egyfajta magyar haderő élén kívánt volna bekapcsolódni a török háborúba. Ezért szorgalmazta 1683-tól a minél nagyobb számú magyar nemesi felkelés hadba szólítását. A bécsi udvar azonban nem támogatta ebbéli törekvésében, a fegyverbe hívottak pedig vonakodtak hadba szállni. Így 1683-ban mintegy hétezer magyar élén állhatott. Buda 1684-es ostroma idején azonban már összesen közel húszezer fő gyülekezett a magyarok közül, és 1686-ban ugyancsak nagyjából ennyi volt a magyar résztvevő. Befejezésül az előadó azt hangsúlyozta, hogy Esterházy Pál mindvégig Buda felszabadítását tekintette elsődleges célnak, ennek érdekében tevékenykedett, és Bécsben 1685-ben is ezt szorgalmazta.

A korábban is többször érintett kérdést *Magyar csapatok a felszabadító hadakban* címmel *dr. Czigány István* százados, a Hadtörténelmi Térképtár igazgatója elemezte. Bevezetőben felidézte azt a máig tovább élő sematikus képet, miszerint a hanyatlás állapotában lévő magyarságnak csak alárendelt szerep jutott, szomszédaira szorult az oszmánellenes felszabadító háborúban.

Ezt követően azt a fontos kérdést vizsgálta, hogy a hadipotenciál egyik reális fokmérője a lakosság lélekszámához viszonyítottan kimutatott katonatömeg. A magyar demográfiai kimutatások eltérő adatainak egybevetésével a magyarság összlétszámát 1680 körül 3—3,5 milliónyira becsülve a királyi Magyarországon kimutatható 10—15 000, az Erdélyben kimutatható 15—20 000 és a Felső-Magyarországon számba vehető 20—22 000 főnyi katonaság nemzetközileg is figyelemreméltó. Az 1,3—1,9 százaléknyi katona ugyanis magas értéket mutat. Akkoriban optimálisan általában a lakosság 1,5%-át tekintették hadrafoghatónak, de még a sokkal fejlettebb Francia Királyságban is a lakosságnak csupán 1,3%-a, míg az ugyancsak viharos múltú Lengyel Királyság lakosságának csak 0,68%-a állt fegyverben. Ha ehhez még azt is tudjuk, hogy 1,5%-nál több katonával csupán a parasztság tömeges felfegyverzése esetén számoltak, ezt viszont igyekeztek kerülni, akkor válik igazán világossá, milyen jelentős a magyar arány. A kortárs államok közül egyébként ehhez hasonlóan magas arányban egyedül a tőkeerős polgári Németalföld tudott, zsoldosok felfogadásával, a maximálisnak tekintettnél nagyobb százalékú katonát felmutatni.

A hadipotenciál másik korabeli fokmérőjét, a jól kiképzett, zömében gyalogosokból álló zsoldosság arányát vette ezután vizsgálat alá az előadó. Kimutatta, hogy e tekintetben a magyar hadipotenciál erőteljesen elmaradt a nyugat-európai államoké mögött, mivel a viszonylag nagyszámú katona zöme hagyományosan könnyűlovas és könnyűgyalogos, vagyis a zsoldosokhoz képest gyengébben felszerelt és kiképzett volt. Ugyanakkor ez a magyar haderő rendelkezett a törökellenes harcok minden tapasztalatával, és az ugyancsak könnyűcsapatokból álló oszmán hadak ellen korábban számos sikert aratott. Így a császári-királyi hadvezetés, ha másodlagosnak, miliciajellegű kiegészítő erőnek tekintette is, mégis számolt vele a felszabadító háborúkban.

Befejezésül Czigány István hadilevéltári forrásfeltárásai alapján megkísérelte pontosítani az 1686-os létszámadatokat. Ezek szerint a Buda alatti csoportosításban mintegy 15 000, a további császári-királyi erők között még mintegy 6000 magyar katonával kell számolni, de ehhez hozzá kell venni, hogy Thököly oldalán még mintegy 5000 harcos állt, Erdélyben pedig további mintegy 15 000 főnyi hadsereg állomásozott. A magyarságnak a fel-

szabadító hadakban kimutatható 1/5 arányát úgy minősítette, hogy ez az adott körülmények között a lehetséges maximumhoz közelített, jelentős volt, és mindenképpen méltó az utókor emlékezetére.

A hódoltság balkáni népességével foglalkozott ezt követően *Dr. Fenyvesi László*, a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársa. Kimutatta nyelvészeti elemzései alapján, hogy a betelepülő népesség nem egységesen ortodox szerb, hanem meglehetősen vegyes etnikumú és vallású volt, így számolni kell albán, görög, örmény lakosságtöredékekkel, mohamedán vallásúakkal is. Ezután a betelepülés folytonosságát és a betelepültek állandó észak felé húzódását emelte ki.

Április 2-án délelőtt a konferencia *Varga Jánosnak*, a történelemtudományok doktorának, a Magyar Országos Levéltár főigazgatójának elnökletével folytatta munkáját.

Kilián István, az irodalomtudományok kandidátusa, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa a törökellenes harcoknak a magyar drámairodalomban való tükröződését vizsgálta előadásában.

Dr. Ortutay András, a Komárom Megyei Levéltár igazgatója, Esztergom és régiója történetét mutatta be a felszabadító harcok időszakában. Részletes elemezte a vár, a királyi és az érseki város szerepét. Kiemelten foglalkozott az ostromok és védelmi harcok eseménytörténetével, ugyanakkor számos új adattal tárta a hallgatóság elé a harccselekményeknek az e régióra gyakorolt pusztító hatását. Befejezésül a harcok lezártával szükségessé vált újratelepítéssel foglalkozott.

Dr. Horváth István, az esztergomi Balassa Bálint Múzeum igazgatója, a török kor és a felszabadító háborúk esztergomi emlékanyagát mutatta be nagy érdeklődéssel kísért, vetítettképes előadásában.

Nemeskürty Harriet, a Magvető Könyvkiadó szerkesztője, a felszabadító háborúk német irodalmi visszhangjával foglalkozott.

Jászay Magda, az irodalomtudományok kandidátusa, a felszabadító háborúknak az egykorú olasz nyelvű irodalomban való tükröződését elemezte.

Hopp Lajos, az irodalomtudományok kandidátusa, az MTA Irodalomtudományi Intézetének osztályvezetője, a lengyel irodalom tükrében idézte fel a felszabadító háborúk visszhangját.

A tudományos ülésszak az elnöklő *Varga János* zárszavával ért véget, aki azt hangsúlyozta, hogy számos új ismerettel gazdagodtak a résztvevők, az egyes előadások számos új forrás bevonásával gazdagították a történettudományban eddig hangoztatott nézeteket. Az elhangzottak továbbgondolkodásra ösztönöznek, ez pedig bizonyos újabb kutatásokhoz fog vezetni.

A továbbgondolkodást tükrözték egyébként az egyes ülésekhez csatlakozó viták is. A második ülésen felszólalt *Zachar József* alezredes, a történelemtudományok kandidátusa, a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztője is. Felszólalásában hangsúlyozta: az elhangzott előadásokban háttérbe szorult az a kérdés, hogy miközben a nyugat-európai államokban már állandó hadseregszervezés volt, a királyi Magyarországon a Habsburg-hadvezetés még mindig a katonaállítás középkori módja szerint nyert magyar katonákat, a császári-királyi állandó hadseregben magyar szervezésű ezredek még egyáltalán nem voltak. Mivel a bécsi hadvezetés részéről állandó volt a magyarok elleni bizalmatlanság, erre való hivatkozással mellőzték azután a magyarokat az állandó hadsereg felső katonai vezetésében. Ezt követően arról szólt, hogy a különböző német-római államokból kiállítandó birodalmi kontingensekhez a felszabadító háborúk idején sokszor nem volt elég pénz vagy élőerő, ezért többször folyamodtak az olcsóbban és a hadműveletekhez közelebb felfogadható magyarokhoz. Így voltak magyar toborzású huszárezredek a bajor és a bádeni kontingensben, de máshol is lehetett találni magyarokat. Ugyancsak fellelhetőek voltak magyar katonák egyes magyar arisztokraták tulajdonában állt nem magyar szervezésű ezredekben a császári-királyi állandó hadseregben is, például gróf Pálffy Károly altábornagy 1681-ben alapított vértesezredében, vagy gróf Serényi Károly generális-főstrázsamester 1673 óta fennállt német szervezésű gyalogezredében. Végül vizsgálni kellene, mennyi magyart kényszerítettek, vagy fogadtak fel a felszabadító háborút megelőzően a királyi Magyarországon állomásoztatott nem magyar összetételű császári-királyi ezredekbe a távoli, drágább és nehézkes kiegészítés helyett.

Az esztergomi konferencia záróakkordjaként a résztvevők április 2-án délután megtekintették a Vármúzeumban az *Esztergom a török korban* című új kiállítást.

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1984. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

Magyarországon és külföldön megjelent magyar nyelvű és magyar vonatkozású irodalom

I. RÉSZ

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, sajtótörténet
Múzeumi, levéltári, könyvtári és térképtári gyűjtemények
A hadtudomány és a hadtörténelem elméleti kérdései
A hadtörténelem az ismeretterjesztésben és a honvédelmi nevelésben

II. A HADTÖRTÉNELEM ÉS A HADMŰVÉSZETTÖRTÉNET ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

Hadművészet története
A hírszerzés és kémkedés története
A haditechnika története
Vártörténet, helytörténet
Hadijog, háborús bűnök
Életrajzok, emlékezések

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM AZ ÓKORTÓL NAPJAINKIG

Ókor
Középkor 1500-ig
16—17. század
18. század
19. század
1900—1918.
Az 1918—1919. évi forradalmi események és a Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme
A két világháború közötti időszak hadtörténelme
A második világháború
Magyarország a második világháborúban
Hazánk felszabadulása
Ellenállási mozgalom és partizánharcok
A második világháború utáni időszak hadtörténelme
A Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek története 1945—1984.
Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom
Tudósítások, riportok a Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek életéről

A GYAKRABBAN ELŐFORDULÓ FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSÉNEK JEGYZÉKE

ÉT	Élet és Tudomány	Mo	Magyarország
HK	Hadtörténelmi Közlemények	N	Néphadsereg
Ho	Honvédelem	PK	Párttörténeti Közlemények
HSz	Honvédségi Szemle	Sz	Századok
ISz	Igaz Szó	TSz	Történelmi Szemle

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, sajtótörténet

1. Egyetemes történelmi kronológia az őstörténettől 1977-ig. (Segédkönyv az egyetemes történelem tanításához.) 4. kiad. Bp. Tankönyvk. 1984. 787 p.
2. Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1970-ig. Szerk. Gunst Péter. 5. kiad. Bp. Tankönyvk. 1984. 587 p.
3. Négy évtized. Magyarország történelme 1940—1980 között. Előadói vázlat és válogatott bibliográfia. Szerk. Rozsnyói Ágnes. Bp. TIT, 1984. 60 p. (Történelmi füzetek.)
4. *Bereczky* László: Magyar történelem, világtörténelem. 1945—1980. Bp. Múzsák, OSZK, KMK, 1984. 227 p. (Könyvtári kis tükör.) Ajánló bibliográfia.
5. Felszabadulás. Ajánló bibliográfia hazánk felszabadulásának 40. évfordulójára. Főszerk. Bereczky László. [Közread.] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. OSZK, KMK. 1984. 159 p.
6. *Tóth* Ilona: Csongrád megye története a felszabadulástól napjainkig. Válogatott bibliográfia 1945—1982. Szeged, Szegedi Akad. Biz., TIT Csongrád m. Szerv. 1983. 42 p.
7. Az 1981. évi magyar hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. A Magyarországon és külföldön megjelent magyar nyelvű és magyar vonatkozású irodalom. (Összeáll. *Viniczai* István, *Windisch* Aladárné.) — HK, 1984. 1. sz. 167—197. p.
8. Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma 1981. (Összeáll. *Damó* Csilla, *Viniczai* István.) — HK, 1984. 2. sz. 405—432. p.
9. Az 1982. évi magyar hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. A Magyarországon és külföldön megjelent magyar nyelvű és magyar vonatkozású irodalom. (Összeáll. *Damó* Csilla, *Viniczai* István.) — HK, 1984. 4. sz. 795—823. p.
10. A Magyarországon megjelent történelmi munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) válogatott jegyzéke. (1982. január 1—december 31.) Összeáll. *Rozsnyói* Ágnes, *Sz. Gyivicsán* Mária. — Sz. 1984. 1. sz. 190—270. p.
11. A Magyar Néphadsereg története, 1945—1980. Ajánló bibliográfia a 90/1982. HM sz. parancs alapján elrendelt MN története kutatásának elősegítéséhez. [Kiad. az] MN Honvédelem Szerk. [Bp.] 1983. 73 p.
12. A katonai szakirodalom bibliográfiája. 1983. Könyvek, fordítások és folyóiratlelőhelyjegyzék. (Összeáll. a Hadtudományi Könyvtár, HM Katonai Tudományos Könyvtár, ZMKA Tudományos Könyvtár munkatársai.) [Kiad.] MN Honvédelem Szerkesztősége. Bp. (Zrínyi K.) 1984. 146 p.
13. *Soós* Károly: Ajánló bibliográfia a tudománypolitika és a tudományszervezés témakörből. 1975—1983. — Ho, 1984. 1. sz. 120—123. p.
14. *Verseghi* Mária: A „Honvédorvos". 1888—1914. — Honvédorvos, 1984. 1. sz. 5—23. p.
15. *Bracsok* István: Emlékidéző. (Gyetvai Jánosnak, a Vörös Katona egykori szerkesztőjének emlékeiből.) — N, 1984. 11. sz. 12. p.
16. *Boldizsár* Iván: Az „Ellenállás" című lap rövid története. — Kritika, 1984. 11. sz. 3—6. p.
17. *Matthaeidesz* Konrád: Elődünk az Igaz Szó. (1942—1947.) — ISz, 1984. 9. sz. 8. p.
18. *Damó* László: A katonai elmélet fejlődéséről. (A „Honvédelem" 35. évfordulója elé.)— Ho, 1984. 7. sz. 3—10. p.
19. *Szabó* Egon: Köszöntő ürügyén. (A „Honvédelem" 35. évfordulója.) — Ho, 1984. 11. sz. 18—22. p.
20. *Horváth* István: Harmincöt esztendő a hadtudomány szolgálatában. (Számok — adatok a „Honvédelem" c. folyóirat megjelenésének 35. évfordulója alkalmából.) — Ho, 1984. 11. sz. 72—85. p.

Múzeumi, levéltári, könyvtári és térképtári gyűjtemények

21. Tarsoly. Vezérlő kalauz, különféle traktátumok. [Kiad. a] Hadtörténeti Múzeum (Szerk. Ésik Nóra. Fotó: Németh Ferenc. Bp. Kossuth ny.) 1984. 63 p. illusztr.
22. *Lugosi* József: „Szúrd és vágd!" (A

bronzkardtól a „Kossuth-kardig".) — Tarsoly, 1984—85. 25—27. p.

23. *Lugosi* József: Alabárd. — Tarsoly, 1984—85. 22—23. p.
24. *Lugosi* József: Egylövetű hátultöltő puskák a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében. — HK, 1984. 2. sz. 305—331. p.
25. *Halápi* László: Háborús emlékek — üzenet a jelennek. (A „Magyarország felszabadítása" kiállítás és a második világháború harceszközei a Hadtörténeti Múzeumban.) — Közalkalmazott, 1984. 4. sz. 1. p.
26. *Halápi* László: Partizánemlékek a brjanszki erdőből. — Tarsoly, 1984—85. 28—30. p.
27. *Kiss* István Géza: Csapatmúzeumok. — Tarsoly, 1984—85. 54—56. p.
28. *Kiss* István Géza: Fegyverek, makettek a csapatmúzeumokban. — Módszertani Közlemények, 1984. 4. sz. 7—11. p.
29. *Kiss* István Géza: Régi csapatzászlók a csapatmúzeumokban. — Módszertani Közlemények, 1984. 3. sz. 21—22. p.
30. *Kottra* Györgyi: A csapatzászlók históriája. — N, 1984. 39. sz. 16. p.
31. *Kottra* Györgyi: Az 1. honvéd aknakutató zászlóalj csapatzászlója. — Tarsoly, 1984—85. 16—17. p.
32. *Körömi* Joachim: Kapitányok, generálisok képmásai között járva. — Tarsoly, 1984—85. 9—11. p.
33. *Glázel* Izabella: Kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. — Magyar Rendőr, 1984. 50. sz. 14. p.
34. *Gaál* Attila: Az 1686. őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai. — Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, 1984. 157—210. p.
35. *Ságvári* György: Negyven év egyenruhái között. — Tarsoly, 1984—85. 44—45. p
36. *Rákóczy* Rozália: Önfigurák a Német Demokratikus Köztársaságból. Vándorkiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. — HK, 1984. 1. sz. 164—166. p.
37. *Makai* Ágnes: Gábor Áron rézágyúja... (Új kiállítás a várpalotai Tüzérmúzeumban.) — Tarsoly, 1984—85. 48—49. p.
38. *K[acsó]* L[ajos]: Rézágyú és rakéták. Szoboravatás és múzeumnévadás Várpalotán. — N, 1984. 40. sz. 13. p.
39. *Béler—Telepovszki:* A „Killián György" Repülő Műszaki Főiskola csapatmúzeuma. — Repülés, 1984. 1. sz. 11. p.
40. *Söptei* István: Huszárereklyék Sárváron. A Nádasdy-ezred emlékezete. — ÉT, 1984. 39. sz. 1219—1221. p.
41. *Zachar* József: A nemzetközi huszármúzeumról. — Tarsoly, 1984—85. 38—39. p.
42. *Katona* M. István: A Kossuth-relikviák gyűjtője. (Dobai János ny. alezredes.) — N, 1984. 15. sz. 13. p.
43. *Káplár* László: Ismerjük meg a numizmatikát. (Pénzek — érmék — gyűjtők.) Bp. Gondolat K. 1984. 338 p. 41 t. illusztr. Bibliogr. 330—337. p.
44. *Makai* Ágnes: Az első magyar katonai kitüntetés. — Tarsoly, 1984—85. 11—13. p.
45. *Rubini*, F. A.: A garibaldisták filatéliai és numizmatikai ábrázolása. — Rivista Militare, 1982. 3. sz. 81—90. p. Tüköry Lajos és Türr István a Magyar Posta bélyegein.
46. *Berényi* Iván: Címerek és társadalom. — História, 1984. 1. sz. 25—26. p.
47. *Hahn* Sándor: A Szent Korona útja és sorsa. 1944—1978. A királyi vártól Fort Knoxig. New York. Szerző, 1984. 340 p. 31 t.
48. *Kacsó* Lajos: A királysírok titkai. [A Magyar Néphadsereg segítsége a székesfehérvári ásatások során.] — N, 1984. 33. sz. 13. p.
48. *Csáky* Károly: A drégelyi Szondi-emlék története és a honti Szondi-kultusz. — Irodalmi Szemle (Pozsony), 1984. 4.sz. 345—350. p.
50. *Keszeli* Ferenc: „Hol sírjaink domborulnsk". (1848-as emlékművek Szlovákiában.) — Új Tükör, 1984. 12. sz. 10—11. p.
51. *Hajdú* Győző: Les fleurs de la reconnaissance. — Revue Roumaine, 1984. 11. sz. 13—14. p. [Második világháborús emlékművek Brassó, Torda, Kolozsvár, Nagybánya, Nagyvárad, Nagyszalonta, Marosvásárhely, Szatmár, Arad stb. városokban.]
52. *Matthaeidesz* Konrád: Hadtörténeti Múzeum Bukarestben. — N, 1984. 35. sz. 4. p.
53. *Papp* Gábor: Egy kiállítás tényei. („Negyven éve történt. Náci-nyilas rémuralom Magyarországon." A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum kiállítása.) — Népszabadság, 1984. 80. sz. 6. p.
54. *P[ataky]* I[ván]: Repülőgépek Phenjan és Peking múzeumaiban. — Repülés, 1984. 10. sz. 17. p.
55. *Tripolszky* László: A história szolgálatában. Beszélgetés Varga Jánossal, a Magyar Országos Levéltár főigazgatójával. — Népszabadság, 1984. 140. sz. 16. p.
56. *Szijj* Jolán: A magyar katonai nyelv fejlődése. (A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181—1981. 1. köt.) Bp. ELTE, 1984. 560—576. p.
57. *Galántai* József: Az első világháború alatti országgyűlési nyomtatványok forrásértékéről. (Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Bp. ELTE, 1980.) 89—97. p.
58. *Horváth* Ferenc: Osztrák levéltári források Nyugat-Dunántúl 16. századi történetéhez. — Vasi Szemle, 1984. 4. sz. 570—586. p.
59. *Szerdahelyi* Csaba: Hőstettek archívuma. (A Szovjet Honvédelmi Minisztérium

Központi Levéltára Podolszkban.) — Esti Hírlap, 1984. 223. sz. 5. p.

60. *Zachar* József: Ismeretlen korai hadelméleti hungarica. — HK, 1984. 2. sz. 332-353. p.
61. *Borsa* Gedeon: A magyarországi parasztháborúról szóló német tudósítások kiadásai és azok nyomdászai. — Magyar Könyvszemle, 1984. 1—2. sz. 24—33. p.
62. *Kovács* Sándor Iván: Zrínyi-dokumentumok egy római villában. — Népszabadság, 1984. 271. sz. 7. p.
63. (*Windisch* Aladárné): A hadtudományi tájékoztatás rendszere és segédkönyvei. [Kiad.a] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. [Bp.] (MNMK ny.) 1984. 43 p.
64. *Kacsó* Lajos: Kiadói műhely a honvédelem szolgálatában. (A Zrínyi Katonai Kiadó munkájáról.) — N, 1984. 17. sz. 13. p.
65. *Kacsó* Lajos: A magyar haditérképek históriája. — N, 1984. 48. sz. 16. p.
66. *Bezzegh* László: Hozzászólás Hárs József „1944-ben készült légifelvételek Sopronról" című cikkéhez. — Soproni Szemle, 1984. 2. sz. 170—172. p.

A hadtudomány és hadtörténettudomány elméleti kérdései

67. *Földesi* Tamás: Igazságosság, béke, háború. Konfliktus, jog, háború. — Világosság, 1984. 8—9. sz. 569—578. p.
68. *Somlyói Tóth* Tibor: Mennyei béke — földi háború. A háború keresztény megítélése a középkorban. Vallás és történelem. — Világosság, 1984. 2. sz. 98—105. p.
69. *Perjés* Géza: Clausewitz. Bp. Magvető, 1983. 506 p. Ism. Rázsó Gyula. — HK, 1984. 2. sz. 398—401. p. — Népszabadság, 1984. 86. sz. 7. p.
70. Válogatás a szovjet hadtudományi írásokból. (Vál., szerk. Kocsis Bernát.) Bp. Zrínyi K. 1984. 851 p. (Hadtudomány klasszikusai.) Bibliogr. a jegyzetekben 837—848. p.
71. *Hegedűs* Róbert: Sólyom László szellemi hagyatéka. — Ho, 1984. 1. sz. 101—105. p.
72. *Móricz* Lajos: Kiforrott és vitatott nézetek a hadtudomány általános elméletéről. — Ho, 1984. 4. sz. 99—107. p.
73. *Deák* Péter: A hadtudomány a tudományok rendszerében. (Tartalmi, strukturális és metodikai kérdések.) — Ho, 1984. 7. sz. 94—102. p.
74. *Damó* László: A hadtudományi kutatómunka és a szakirodalom. — Ho, 1984. 11. sz. 62—71. p.
75. *Juhász* Pál: Az elmélet és a gyakorlat jelentősége a hadművészeti kutatásokban. — Ho, 1984. 1. sz. 97—101. p.
76. *Oláh* István: Eredményeink és további fejlődésünk egyik forrása a hatékony katonai elméleti munka. — Ho, 1984. 11. sz. 12—18. p.
77. *Pach* Zsigmond Pál: Történettudomány a történelem viharában. — Élet és Irodalom, 1984. 47. sz. 5. p.
78. *Hanák* Péter: Módszer és koncepció megújulása a Történettudományi Intézet munkásságában. — Magyar Tudomány, 1984. 4. sz. 257—265. p.
79. *Glatz* Ferenc: Háborúk és történetírás. — História, 1984. 5—6. sz. 35. p.
80. *Kárpáti* László: Hadi múltunk tudománya. Beszélgetés Liptai Ervin hadtörténésszel. — Új Tükör, 1984. 49. sz. 20. p.
81. *Cséfalvai* Ferenc: Párbeszéd... a pozsonyi Hadtörténelmi Intézet munkatársaival. — Hét (Pozsony), 1984. 35. sz. 11. p.
82. *Zachar* József: „A 14—18. századi európai háborúk vonatkozásai." Nemzetközi tudományos ülésszak, Prato, 1984. május 4—9. — HK, 1984. 3. sz. 604—607. p.
83. A Horthy-rendszer megítéléséről. Kerekasztal-beszélgetés. (Résztvevők: Berend T. Iván, Bokor Péter, Juhász Gyula, Révész Ferenc, Sipos Péter, Száraz György, Lakos Sándor.) — Pártélet, 1984. 6. sz. 46—58. p.
84. *Fehér* Pál, E.: Meditálás az emlékekről. — Népszabadság, 1984. 146. sz. 13. p.
85. Magyarország 1944-ben. Tudományos tanácskozás Budapest, 1984. június 14. [Kiad. a] (MTA Történettud. Int., MSZMP KB Párttört. Int., Hadtörténeti Int. Szerk. Orbán Sándor. Bp. Kossuth K. 1984. 147 p.
86. *Szakály* Sándor: Magyarország 1944-ben. Tudományos ülés a Magyar Tudományos Akadémián. 1984. június 14. — HK, 1984. 3. sz. 607—611. p.
87. *Szita* Szabolcs: Magyarország 1944-ben. Beszámoló három történeti intézet tudományos konferenciájáról. (MTA Történettudományi Intézete, MSZMP KB Párttörténeti Intézet, Hadtörténeti Intézet.) — Társadalmi Szemle, 1984. 7—8. sz. 101—107. p. (Tóth Sándor: A Horthy-rendszer katonai vezetésének felelőssége.)
88. Magyarország 1944-ben. Tudományos ülésszakot rendeztek az Akadémián. — Népszabadság, 1984. 139. sz. 6. p.
89. Magyarország 1944-ben. Tudományos ülésszak az Akadémián. [Írta:] J. Gy. — Magyar Nemzet, 1984. 139. sz. 4. p.
90. Hét nyelven írt történelem. Liptai Ervin, Godó Ágnes és Tóth Sándor hadtörténészek „A második világháború 1939—1945" című műről. — N, 1984. 51—52. sz. 13. p.
91. Az ötvenes évek a magyar történelemben. Tudósklub '83. [Vitavezető:] Papp Zsolt. — Jel — kép. 1984. 2. sz. 126—133. p.
92. *Schiffer* Pál: Ötvenes évek...? — Kritika, 1984. 11. sz. 21. p.

93. *Szántó* Mihály: A hadseregtörténet kutatásáról. — HSz, 1984. 7. sz. 75—77. p.
94. *Szántó* Mihály: Hogyan politizáljunk a Magyar Néphadsereg történetének tapasztalataival? — Módszertani Közlemények, 1984. 4. sz. 1—4. p.
95. *Móricz* Lajos—*Ligeti* Rudolf: Az MNVK története és a tudományos munka fejlődése kutatásának néhány tapasztalata és módszere. — Ho, 1984. 1. sz. 73—78. p.

A hadtörténelem az ismeretterjesztésben és a honvédelmi nevelésben

96. Történelmi ismeret — történelmi tudat. A felszabadulás utáni történelem oktatásának feladatai. Országos elméleti tanácskozás, Budapest, 1983. [Kiad. az] (MSZMP KB Agit. és Prop. O., MSZMP Politikai Főisk., a Műv. Minisztérium. Szerk. Balogh Sándor.) [Bp.] Kossuth K. 1984. 221 p.
97. *Á[cs]* T[ibor]: Történelem és tudatformálás. Hadtudományi vándorgyűlés 1984. május 14—15. (Tóth Sándor, Gazsi József, Godó Ágnes, Vida István, Dombrády Lóránd, Mucs Sándor előadásainak rövid ismertetése.) — N, 1984. 21. sz. 13. p.
98. *Papp* Gábor: Történelemszemlélet — tegnap és ma. Beszélgetés Kosáry Domokossal. — Népszabadság, 1984. 59. sz. 15. p.
99. *Juhász* Gyula: Világháborús repeszek. — História, 1984. 4. sz. 27—29. p.
100. *Németh* György, G.—*Molnár* Károly: Történelem és önismeret. Beszélgetés Cseres Tibor íróval. — HSz, 1984. 8. sz. 92—102. p.
101. *Szabó* Miklós: Az éremnek valóban két oldala van. (Hozzászólás „Történelem és önismeret. Beszélgetés Cseres Tibor íróval" c. cikkhez.) — HSz, 1984. 11. sz 79—81. p.
102. *Tripolszky* László: Ifjúság és történelem. Beszélgetés Pölöskei Ferenccel, az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánjával. — Népszabadság, 1984. 47. sz. 16. p.
103. Történelem és ifjúság. Katona M.István interjúja Csepeli György szociálpszichológussal és Szabó Jánossal, a ZMKA szociológiai tanszékének munkatársával. 1—2. rész. — N, 1984. 11—12. sz. 13. p.
104. *Pető* György: A KISZ-ben folyó honvédelmi nevelő és felkészítő munkáról. — HSz, 1984. 12. sz. 65—68. p.
105. *Lakatos* András: A hazafias, honvédelmi nevelésről. [A fegyveres testületek, ifjúsági szervezetek és a pedagógusok tanácskozása a MN Művelődési Házában.] — Magyar Rendőr, 1984. 42. sz. 5. p.
106. *Szabó* Egon: A Magyar Néphadsereg részvétele a honvédelmi nevelőmunkában. — HSz, 1984. 12. sz. 1—5. p.
107. *Herczeg* Ottó: A honvédelmi nevelés és a katonai pályára irányítás. — HSz, 1984. 12. sz. 58—65. p.
108. *Kiss* Lajos: Az MHSZ szerepe a hazafias-honvédelmi nevelésben. — Magyar Hírlap, 1984. 164. sz. 5. p.
109. *Vámos* Károly: A honvédelmi nevelés időszerű kérdései. — MHSZ Élet, 1984. 20. sz. 22. p.
110. Szocialista hazafiság — nevelőtestületi értekezleten. Az MHSZ Élet cikksorozata az iskolai honvédelmi oktatás segítésére. [Vitaindító és hozzászólások.] — MHSZ Élet, 1984. 7. sz. 26—27., 8. sz. 22—23., 11. sz. 22—23., 12. sz. 19—20. p.
111. *Bellér* Béla: A személyiség a történelemtanításban. — Népszabadság, 1984. 244. sz. 7. p.
112. *Deák* Mihály: A szovjet katonai memoárok hasznosítása az akadémián folyó oktató-nevelő munkában. — Akadémiai Értesítő, 1984. 2. sz. 15—27. p.
113. *Deák* Mihály: Nem születtek katonának. — A szovjet háborús szépprózáról. — Akadémiai Értesítő, 1984. 3—4. sz. 5—18. p.
114. *Havas* Ervin: A katona a magyar irodalomban. („Fegyvert s bátor szívet." Bp. Zrínyi K. 1984.) [Ism.] — —. — Népszabadság, 1984. 143. sz. 7. p.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÉS A HADMŰVÉSZETTÖRTÉNET ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadművészet története

115. Szovjet Katonai Enciklopédia. 1—8. köt. [Szovetszkaja Voennaja Enciklopedija. Tom 1—8.] [Kiad. a] MNVK Tudományos Osztály — MNVK Szab. szerk. Osztály. Bp. Zrínyi K. 1979—1985. 24 db.
A címszavak betűrendes mutatója. Bp. 1985. 229 p.
116. *Pusztay* Sándor: Háborúk és áldozatok. [Statisztikai adatok az ókortól napjainkig.] — Népszabadság, 1984. 272. sz. 4. p.
117. *Serfőző* László—*Nagy* István György—*Szentesi* György: Mit kell tudni a háborúról és a korszerű hadseregekről? 2. átdolg. bőv. kiad. [Bp.] Kossuth K. 1984. 332 p. illusztr.
118. *Kuti* György: Hadművészeti tanulságok a hadtörténelem tükrében. — Ho, 1984. 10. sz. 12—24. p.
119. *Mórocz* Lajos: A szárazföldi csapatok

harcászatának fejlődése. — Ho, 1984. 11. sz. 23—37. p.

120. *Szanati* József: A tábori tüzérség históriája. — N, 1984. 2. sz. 16. p.

121. *Szanati* József: A tábori tüzérség az első és a második világháborúban. Bp. Zrínyi K. 1984. 241 p. 28 t.

122. *Groehler*, Olaf: A légi háborúk története 1910—1980. (Geschichte des Luftkrieges 1910 bis 1980. Ford. Nádai Gyula. 2. átd., jav., bőv. kiad. Bp. Zrínyi K. 1983.) 489 p. illusztr.

123. *Vetrov*, Ju. K.: A nagy pontosságú fegyverek-és a csapásmérő légierő harcászatának fejlődése. (Koreai és vietnami háborútól.) — Ho, 1984. 9. sz. 30—39. p.

124. *Stock* János: A légvédelmi csapatok hadművészetének fejlődése. — Ho, 1984. 11. sz. 37—44. p.

125. *Groehler*, Olaf: A néma halál. (Der lautlose Tod. Ford. Sörös Lajos.) Bp. Zrínyi K. 1983. 286 p. 12 t.
Bibliogr. a jegyzetekben.

126. A magyar katonai ellátó (hadtáp) szolgálat története. (Az őshazától 1949-ig.) (Írták: Nagy Sándor, Pisztrai László, Tóth József, Zimonyi István.) Bp. Zrínyi K. 1984. 631 p.

127. *Perjés* Géza: Hadsereg, háború, élelemellátás. (14—18. század.) — História, 1984. 5—6. sz. 24—26. p.

128. *Vaszil'ev*, G.: Hadműveleti művészet, új hadművészeti kategória az USA fegyveres erőinél. — Ho, 1984. 9. sz. 16—20. p.

A hírszerzés és kémkedés története

129. *Szili* László: Ünnepi megemlékezés. [A Cseka megalakulásának 66. évfordulóján.] — Magyar Rendőr, 1984. 2. sz. 5. p.

130. Titkos háborúk történetéből. A Cseka akciója. (1924.) — Belügyi Szemle, 1984. 12. sz. 78—84. p.

131. Titkos háborúk történetéből. Az órásmester. 1—2. r. [Náci hírszerzők tevékenysége Angliában 1933—1939.] — Belügyi Szemle, 1984. 10. sz. 84—89., 11. sz. 71—77. p.

132. Titkos háborúk történetéből. A svájci amerikai misszió történetéből. (1940—1945.) — Belügyi Szemle, 1984. 4. sz 78—83. p.

133. Titkos háborúk történetéből. Bevetés előtt. [Az angol hírszerzés tevékenységéről a Wehrmacht által megszállt francia területeken.] — Belügyi Szemle, 1984. 2. sz. 81—85. p.

134. *Papp* Gábor: A játszma nem ért véget. Brit hírszerzők a háborús Hollandiában. (A Különleges Akciókat Végrehajtó Szervezet /Special Operations Executive/ tevékenységéről.) — Népszabadság, 1984. 283. sz. 6. p.

135. Titkos háborúk történetéből. A Singapore-i epizód. [A japán hírszerzés tevékenysége Singapore elfoglalása előtt.] — Belügyi Szemle, 1984. 9. sz. 64—70. p.

136. Titkos háborúk történetéből. Az „átállás-akció. [A szovjet katonai elhárítás tevékenysége 1942-ben, a németek által megszállt területeken.] — Belügyi Szemle, 1984. 8. sz. 81—85. p.

137. *Koppány* József: Égető tűzben... [Titkosszolgálat Magyarországon 1944—1945. ben.] — Magyar Rendőr, 1984. 50—52. sz. 10. p.

138. *Szabó* Miklós: Csendes háború. (Előszót írta: Berecz János.) Bp. Zrínyi K. 1984. 422. p.

139. *Vajda* Péter: Csontváz a kamrában. A CIA titkos dossziéjából. Bp. Zrínyi K. 1984. 357 p.

140. *Barkovits* István: Az amerikai „Gestapo". 1—4. r. — Határőr, 1984. 6. sz. 11., 7—9. sz. 10. p.

141. *Gömöri* Endre: A CIA-dosszié. Dullestól Angletonig. — Interpress Magazin, 1984. 8. sz. 68—74. p.

142. *Guérin*, Alain—*Varin*, Jacques: A CIA emberei. (Avec la collaboration. Les gens de la C. I. A. Ford. Konok István. Bp.) Kossuth K. 1983. 343 p.

143. *Stockwell*, John: Angolai akció. Egy fejezet a CIA történetéből. (In search of enemies — a CIA story.) Bp. Zrínyi K. 1984. 286 p. 4 t.

144. Titkos háborúk történetéből. Egy CIA ügynök leleplezése Stockholmban. — Belügyi Szemle, 1984. 7. sz. 68—73. p.

145. Titkos háborúk történetéből. A CIA piszkos akciója Nicaraguában. — Belügyi Szemle, 1984. 3. sz. 54—57. p.

146. Titkos háborúk történetéből. A chilei puccs. (1973. szeptember 11.) 1—2. r. — Belügyi Szemle, 1984. 5. sz. 70—73., 6. sz. 72—76. p.

147. *Borovicka*, V. P.: Izraeli hírszerzők. (Vyzvedaci z Tel Avivu. Ford. Horváth Zoltán.) Bp. Zrínyi K. 1984. 375 p. Bibliogr. 375. p.

A haditechnika története

148. (*Orbán* József): A lövészfegyverek története és rendszertana. [Kiad. a] Munkásőr Parancsnoki Iskola. Bp. (KEP ny.) 1984. 216 p. illusztr.

149. *Bedő* István: Puskák és pisztolyok. — Mo, 1984. 31. sz. 32. p.

150. *Horváth* János: A magyar hadseregben rendszeresített golyószórók 1915—1945. — Haditechnika, 1984. 3. sz. 35—37. p.

151. *Domokos* György: Adalékok a török kori magyar tüzérség kategória- és típus-

problémáihoz. — HK, 1984. 1. sz. 117—149. p.

152. *Lugosi* József: A tüzérségi rakéták. — HSz, 1984. 7. sz. 84—86. p.

153. *Sárhidai* Gyula: Szegényes csodafegyverek. (Németország „csodafegyverei" a második világháborúban.) — História, 1984. 4. sz. 22—24. p.

154. *Borus* József: Atombomba — atomrakéták. — História, 1984. 1. sz. 4—6. p.

155. Régi páncélautók. [Kiegészítő képanyag „Az első magyar építésű páncélgépkocsik" c. cikkhez.] — Haditechnika, 1984. 1. sz. 29. p.

156. *Bajtos* Iván: A T—11 harckocsi Magyarországon. — Haditechnika, 1984. 2. sz. 26—27., 4. sz. 29. p.

157. *Schmidt* László: A Skoda LT—35 harckocsi. — Haditechnika, 1984. 2. sz. 28—29. p.

158. *Bonhardt* Attila: A V—3 és V—4, az első magyar szerkesztésű és gyártású harckocsik. — Haditechnika, 1984. 4. sz. 30—32. p.

159. *Lugosi* József: Páncélvonatok. — HSz, 1984. 5. sz. 87—88. p.

160. *Lugosi* József: Lövészpáncélosok. — HSz, 1984. 1. sz. 88—89. p.

161. *Kender* Antal—*Mikó* Lajos: Műszaki zárak telepítése és leküzdése. (Előszó: Hunyadi Ferenc.) Bp. Zrínyi K. 1983. 273 p.
(Tisztek könyvtára)
Bibliogr. 269—270. p.

162. *Bognár* Jenő: A magyar Duna-szakasz mágneses és indukációs aknáktól való mentesítése 1944—1948-ban. — Haditechnika, 1984. 2. sz. 22—26. p.

163. *Budintsevits* Andor: Magyarországi lokátor kutatás az 1945—1958-as időszakban. — Haditechnika, 1984. 1. sz. 26—29. p.

164. *Pap* János: Az első hazai léggömbkísérlet. Kétszáz éve bocsátotta fel ballonját Domin Ferenc József. — Népszabadság, 1984. 47. sz. 11. p.

165. *K[ozma] T[óth]* I[stván]: Lebegés ég és föld között. Az ejtőernyő története. — N, 1984. 12. sz. 16. p.

166. *Hehs* Ákos: A magyar ejtőernyő története. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1981. 27—31. p.

167. *Lugosi* József: Katonai repülőgépek. — HSz, 1984. 3. sz. 88—90. p.

168. *Winkler* László: Magyarok és az egyetemes repülés. — HSz, 1984. 2. sz. 70—74. p.

169. *Tóth* Sándor, G.: Iljusin, a konstruktőr. — N, 1984. 13. sz. 4. p.

170. *Markó* György: A magyar légierő csehszlovákiai repülőgép-beszerzései 1948—1950. — Haditechnika, 1984. 4. sz. 25—29. p.

171. *Markó* György: A Magyar Néphadsereg légierejének felségjelvényei és megkülönböztető jelzései 1948—1951. (MALÉV Repülés és Üzemtörténeti Kör. 75 éves a magyar motoros repülés. Kiad. a RÜK. Bp. MALÉV kiadó, 1984.) 12 lev.
Bibliogr. a tanulmány végén.

172. *Sárhidai* Gyula: Szovjet repülőgéptípusok az 1980-as évtizedre. (MALÉV Repülés és Üzemtörténeti Kör. 75 éves a magyar motoros repülés. Kiad. a RÜK. Bp. MALÉV kiadó, 1984.) 5 lev.

173. Hadihajók. Típuskönyv. (Írták) Bak József, Csonkaréti Károly, Lévay Gábor, Sárhidai Gyula. Bp. Zrínyi K. 1984. 536 p. illusztr.
Bibliogr. 535—536. p. Tárgymutatóval.

174. *Gulás*, Stefan—*Lescinsky*, Dusan: A vitorlás hajók története. (Plachetnice vsetkych cias. Ford. Poór József. Ill. Dusan Lescinsky. (Bp. Móra K.—Bratislava,) Madách K. (1984.) 122 p. illusztr.

175. *Ákos* György: Lyme — őfelsége 24 ágyús hadihajója 1740-ből. (A TIT Természettudományi Stúdió Hajózástörténeti és Modellező klubjának évkönyve 1983. Bp. TIT Rotaüzem, 1983.) 10—15. p.
(Hajózástörténet. Hajómodellezés.)

176. *Ákos* György—*Benczúr* László: A Baltimor clipper. (A TIT Természettudományi Stúdió Hajózástörténeti és Modellező klubjának évkönyve 1983. Bp. TIT Rotaüzem, 1983.) 115—132. p.
(Hajózástörténet. Hajómodellezés.)

177. *Aichelburg*, Wladimir: K.u.K. Dampfschifle. Kriegs, Handels und Passagierschifle in alten Photographien. (Wien) Orac Verl. (1982.) 223 p. illusztr.

178. *Bilzer*, Franz F.: Die Torpedoboote der k.u.k. Kriegsmarine von 1875—1918. Graz, Wieshaupt Verl. (1984.) 200 p. illusztr.

179. *Csonkaréti* Károly: A Szamos monitor. (A TIT Természettudományi Stúdió Hajózástörténeti és Modellező klubjának évkönyve 1983. Bp. TIT Rotaüzem, 1983.) 78—85. p.
(Hajózástörténet. Hajómodellezés.)

180. *Csonkaréti* Károly: A Bodrog és Temes monitorok átépítése 1915, 1916/17-ben. — Haditehcnika, 1984. 3. sz. 32—35. p.

181. *Csonkaréti* Károly: Tengeralattjáró Budapesten. (A TIT Természettudományi Stúdió Hajózástörténeti és Modellező klubjának évkönyve 1983. Bp. TIT Rotaüzem, 1983.) 74—85. p.
(Hajózástörténet. Hajómodellezés.)

182. *Béla* András: A hadiflották fejlődése a II. világháború után. (A TIT Természettudományi Stúdió Hajózástörténeti és Modellező klubjának évkönyve 1983. Bp. TIT Rotaüzem, 1983.) 35—53. p.
(Hajózástörténet. Hajómodellezés.)

Vártörténet, helytörténet

183. *Kiss* Gábor: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. (Ill. Pakurár István, Kiss Gábor. Fotó: Fehér István, Kiss Gábor. Bp.) Panoráma, (1984.) 591 p. illusztr.
Bibliogr. 585—588. p.

184. *Illés* György: Várak dicsérete. Magyarországi királyi várak. (Fotó: Borbás János, ill. Illés Éva, Erdőkürti Zsuzsa. -Bp.) Móra K. (1984.) 98 p. illusztr.

185. *Sebestyén* György: Unele cetati ale Banatului si desenele lui L. F. Marsigli. — Monumente Istorice si Arta, 1984. 1. sz. 41—49. p.
Bánáti várak. Erődítménytípusok a 17—18. században.

186. *Dömötör* Sándor: Dunaföldvár lakosai a félhold árnyékában. (Dunaföldvár története 1526—1686.) — Honismeret, 1984. 29—32. p.

187. *Hegedüs* Lajos: Edelény. (Kohary—Koburg várkastély.) — ÉT, 1984. 18. sz. 562—563. p.

188. *Tózsa* István: Füzér vára — ÉT, 1984. 14. sz. 434—435. p.

189. *Tózsa* István: Mentsünk meg három híres várromot! (Füzér, Regéc, Dédes.) — Népszabadság, 1984. 57. sz. 10. p.

190. *Sereg* József: A 650 éves város. (Gyöngyös.) 1—3. r. — Hevesi Szemle, 1984. 1. sz. 33—40., 2. sz. 42—49., 3. sz. 24—30 p.

191. *Gecsényi* Lajos: Katonák és polgárok a győri végvárban a 16—17. században. — HK, 1984. 4. sz. 664—686. p.

192. *Soós* Péter: A Körösköz végvára. (Gyula.) — Magyar Nemzet, 1984. 224. sz. 10. p.

193. *Blazovich* László—*Galántai* Erzsébet, Sz.: A gyulai vár 1528. július 17-én készült leltára. — Békési Élet, 1984. 1. sz. 105—115. p.

194. *Komjáthyné Kremnicsán* Ilona: A (hollókői) vár helyreállítása. — Honismeret, 1984. 2. sz. 8—9. p.

195. *Zákonyi* Ferenc: A kéthelyi végvárban. —ÉT, 1984. 52. sz. 1650—1652. p.

196. *Kecskés* László: Komárom az erődök városa. Bp. Zrínyi K. 1984. 231 p. 26 t.
Bibliogr. a jegyzetekben 222—230. p.

197. *Tóth* István György: Hajdúváros a Rába partján. Történelmi hétköznapok: 1646, Körmend. — ÉT, 1984. 14. sz. 426—427. p.

198. *Bakay* Kornél: Múltunk és jelenünk. Régészeti szempontok Kőszeg történetéhez. — Életünk, 1984. 9. sz. 997—1007. p.

199. *Gulay* István: Nagykereki, a hajdúfészek. — ÉT, 1984. 27. sz. 850—851. p.

200. *Tózsa* István: Elfelejtett sasfészkek. (A regéci vár.) — ÉT, 1984. 9. sz. 275—276. p.

201. *Raj* Tamás: Simontornya. A vár históriája. — Magyar Nemzet, 1984. 36. sz. 10. p.

202. *Hőgyész* László: Már a távolból... (A sümegi vár története.) — Mo, 1984. 21. sz. 22. p.

203. *Dávid* János: Szarvaskő. — ÉT, 1984. 22. sz. 690—691. p.

204. *Bártfai* Ilona: Tata és Tóváros az első világháború, a Tanácsköztársaság és az ellenforradalom kibontakozása idején. (Tata története. 2. 1727—1970. Szerk. Körmendi Géza. Tata, Városi Tanács, 1984.) 106—127. p.

205. *Szántó* Imre: A Zala vármegyei végvárak és mezővárosok lakosságának helyzete a 17—18. században. — HK, 1984. 1. sz. 3—33. p.

Hadijog, háborús bűnök

206. *Blum*, Howard: Bujkáló bűnösök. Náci gonosztevők nyomán az USA-ban. (Wanted a fawcett crest book. Ford. Lénárt Edna.) Bp. Európa K. 1984. 354 p.

207. *Hausner*, Gideon: Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története. (Justice in Jerusalem. Ford. Balabán Péter.) Bp. Európa K. 1984. 722 p.
Bibliogr. a jegyzetekben 637—686. p.
Név- és tárgymutató, kronológia.
Magyarországi tevékenységéről: 9. fejezet 193—229. p.

208. *Ember* Mária: Egy úr Eichmann stábjából. 7. r. — Magyar Nemzet, 1984. 147. sz. 4. p.

209. Mestersége a halál. (Walter Rauff SS Obersturmbannführer.) — Mo, 1984. 27. sz. 13. p.

210. *Horváth* J. Ferenc: A Thälmann-gyilkosság. 1—2. r. — Határőr, 1984. 32—33. sz. 10. p.

211. *Rényi* Péter: Mementó Kaunas felett. — Népszabadság, 1984. 211. sz. 7. p.

212. *Kovács* József: Az európai cigányság tragédiája a fasiszta uralom alatt. — Népszabadság, 1984. 181. sz. 6. p.

213. *Lakatos* Menyhért: A cigányok sorsa 1944-ben. (Magyarország 1944-ben. Bp. Kossuth K. 1984.) 54—58. p.

214. *Karsai* Elek: Magyarországi deportálások, 1944. 1—2. r. — Népszabadság, 1984. 112—113. sz. 6. p.

215. *Marosán* György: Ne felejtsünk! — Népszabadság, 1984. 114. sz. 5. p.

216. *Perlaki* Gyuláné: Kivégzés a Duna-parton. — N, 1984. 46. sz. 11. p.

217. *Simányi* József: Szörnyűségek hónapjai. — N, 1984. 20. sz. 11. p.

218. *Pethő* Tibor: Megindulnak a halálvonatok. — Népfront, 1984. 4. sz. 1—4. p.

219. *Pintér* István: Gettóba zárva. — N, 1984. 47. sz. 11. p.

220. *Ránki* György: A németek szerepe a magyar zsidók elpusztításában. — História, 1984. 4. sz. 18—22. p.

221. *Ságvári* Ágnes: Deportálások Magyarországon. — Határőr, 1984. 20. sz. 14—15. p.
222. *Száraz* György: A magyar zsidóság tragédiája. (Magyarország 1944-ben. Bp. Kossuth K. 1984.) 41—53. p.
223. *Száraz* György: Negyven év után. — Élet és Irodalom, 1984. 33. sz. 5—6. p.
224. *Gárdos* Miklós: Negyven éve történt. Elintézték egymás között. (Magyarországi deportálások.) — Interpress Magazin, 1984. 6. sz. 54—61. p.
225. *Gárdos* Miklós: Negyven éve történt. „Országosan és intézményesen." (Magyarországi zsidók elhurcolása. 1944.) — Interpress Magazin, 1984. 7. sz. 40—44. p.
226. *Gárdos* Miklós: Negyven éve történt. Csepel cserébe Chorinért. — Interpress Magazin, 1984. 8. sz. 164—170. p.
227. *Veress* D. Csaba: Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiájához. (A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 16. köt. 1982. Veszprém, 1983.) 399—412. p.
228. (*Andrássy Antal*): Zsidóüldözés Somogyban. (1944 március—július). (Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 15. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1984.) 333—360. p.
229. *Andrássy* Antal: A zsidó lakosság elhurcolása Somogyból. — Somogy, 1984. 6. sz. 81—89. p.
230. *Bodó* Judit: Adalékok a kőszegi gettó és munkaszolgálat történetéhez. — Vasi Szemle, 1984. 3. sz. 370—381. p.
231. *Szita* Szabolcs: Csatkai Endre munkaszolgálata (1944—1945). — Soproni Szemle, 1984. 4. sz. 332—345. p.
232. *Gárdos* Miklós: Negyven éve történt. Akasztófa Kőhidán. — Interpress Magazin, 1984. 11. sz. 118—125. p.
233. *Sándor* László, N.: Képek áldozatokról, gyilkosokról. (A nyilasok rémtettei Budapesten.) — Magyar Hírlap, 1984. 110. sz. melléklet 11—12. p.
234. *Papp* Gábor: Ketten, fehér zászlóval. (N. Sz. Steinmetz és Ilja Osztapenko.) — Népszabadság, 1984. 306. sz. 8. p.
235. *Kuti* Ferenc: A parlamenterek vértanúsága. — N. ,1984. 51—52. sz. 21. p.
236. *Fomin*, V.: Parlamenterek hőstette. — Fáklya, 1984. 24. sz. 12—13. p.
237. *Czank* Lajos: Háború és semlegesség. — Ho, 1984. 7. sz. 22—35. p.
238. *Bragyova* András: Nemzetközi konfliktus és a nemzetközi jog. Béke és háború. — Világosság, 1984. 10. sz. 637—642. p.
239. *Vargyai* Gyula: A legújabbkori magyar katonai igazságszolgáltatás néhány kérdése. (A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181—1981. 1. köt. Bp. ELTE soksz. 1984.) 539—559. p.

Életrajzok, emlékezések

240. *Csizmadia* György: Nagy idők tanúi. — Magyar Rendőr, 1984. 11. sz. 5. p.
1919-es veteránok életútja. *Müller* Vilmos, *Skodnitz* Béla, *Siskó* Kálmán, *Rosta* Károly, *Berwallner* Rezső, *Cservenka* Miklós.
241. *Szöghy* Katalin: Találkozás a történelemmel. A Veterán Vöröskatonák Bajtársi Körében. — Népszabadság, 1984. 263. sz. 4. p.
242. Hatvani vöröskatonák visszaemlékezései. [Közli:] Németi Gábor. — Heves m. Propagandista, 1984. különszám, 73—104. p.
Harich Lajos, *Karácsony* József, *Mikula* János, *Molnár* Béla, *Papp* József, *Svába* János, *Szuh* János, *Tóth* Lajos, *Tóth* József, *Vajda* István.
243. [Évfordulók 1984. Kiad. a] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. [Bp.] 1984. 7 lev.
Bojti Imre, *Gavró* Lajos, *Klauber* József, *Kronovitz* Mátyás, *Madarász* Emil, *Pálffy* György, *Szimonidesz* Lajos arcképe és életrajza.
244. *K[ékesdi]* Gy[ula]: Emlékezés *Ajtai* Miklósra. Születésének 70. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 116. sz. 6. p.
245. Jurij Vladimirovics *Andropov*. (1914—1984.) — Népszabadság, 1984. 35. sz. 3. p.
246. *Asztalos* István: Író a Hadakútján. Bp. Magvető, (1983.) 153 p.
(Tények és tanúk.)
247. Kortársak *Bajcsy-Zsilinszky* Endréről. (2. bőv. kiad. Szerk. Vigh Károly.) Bp. Magvető K. (1984.) 492 p. 16 t.
(Nemzet és emlékezet.)
248. *Vadász* Ferenc: Együtt a felszabadítókkal. *Balázs* Zsigmond. — Munkásőr, 1984. 5. sz. 20. p.
249. *Dobrossy* István: Rang nélkül... *Bán* János tokaji internacionalista visszaemlékezései. Bp. Zrínyi K. 1984. 229 p. Bibliogr. a jegyzetekben.
250. *Vadász* Ferenc: Együtt a felszabadítókkal. „Magyar Tánya." (*Bauer* Tatjana.) — Munkásőr, 1984. 6. sz. 20. p.
251. *Bona* Gábor: Ostrolenkától Piskiig. Százkilencven éve született *Bem* József. — Népszava, 1984. 62. sz. 5. p.
252. *Hajdú* Sándor: Tisztelettel emlékezünk. (*Bojti* Imre születésének 75. évfordulója.) — Magyar Rendőr, 1984. 35. sz. 4. p.
253. Az új rend védelmében. [*Bojti* Imre születésének 75. évfordulóján. Írta:] S. B. — N, 1984. 34. sz. 7. p.
254. Partizán apa munkásőr és rendőr fiai. (*Borbola* Mihály ny. alezredes életútja.) — Magyar Rendőr, 1984. 13. sz. 15. p.
255. *Vadász* Ferenc: Együtt a felszabadítókkal. *Borhegyi* Balázs. — Munkásőr, 1984. 7. sz. 20. p.
256. *Kun* Miklós: Egy regényes élet. Száz éve

született Andrej Szergeevics *Bubnov*. — Népszabadság, 1984. 79. sz. 6. p.

257. Megemlékezés *Csatári* Józsefről. (Születésének 75. évfordulóján.) — Népszabadság, 1984. 55. sz. 9. p.

258. 40 év a nép szolgálatában. Az ellenállási mozgalomról, a rendőrségnél eltöltött évekről. Interjú *Csillik* Gábor ny. rendőr ezredessel. — Belügyi Szemle. 1984. 12. sz. 25—29. p.

259. *Zsalus Zajovits* Ferenc: A bátrak legbátrabbja. (*Damjanich* János.) — Népszabadság, 1984. 235. sz. 19. p.

260. *Kálmán* Gyula: Apró helyesbítések. (Zsalus Zajovits Ferenc: A bátrak legbátrabbja c. cikkével kapcsolatban. *Damjanich* János — *Földváry* Károly.) Népszabadság, 1984. 243. sz. 6. p.

261. *Vadász* Ferenc: Együtt a felszabadítókkal. *Derecskei* Sándor. — Munkásőr, 1984. 8. sz. 20. p.

262. Partizán emlékek. (*Eged* András.) — Munkásőr, 1984. 2. sz. 7. p.

263. *Erdős* László: Böllérbicskák éjszakája. Bp. Magvető K. (1984.) 553 p. (Tények és tanúk.)

264. *Ács* Zoltán: *Esze* Tamás földjén. — ÉT, 1984. 5. sz. 146—148. p.

265. *Nagy* Ferencné, V.: Emlékezés egy partizánra. (*Fábry* József születésének 75. évfordulója.) — N, 1984. 22. sz. 7. p.

266. *Pintér* István: *Fábry* Józsefre emlékezve. Születésének 75. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 130. sz. 6. p.

267. *Vadász* Ferenc: Együtt a felszabadítókkal. *Fábry* József. — Munkásőr, 1984. 10. sz. 20.'p.

268. *Kékesdi* Gyula: Harcolt és gyógyított. (*Felkai* Dénes életútja.) — Népszabadság, 1984. 65. sz. 4. p.

269. *Sánta* György: Akiért a munkások sztrájkoltak... (*Fiedler* Rezső születésének 100. évfordulója.) — N, 1984. 23. sz. 11. p.

270. *Vadász* Ferenc: A népbiztos szemlét tart. Száz éve született *Fiedler* Rezső. — Népszabadság, 1984. 138. sz. 6. p.

271. *Strassenreiter* Erzsébet: Egy amerikai kommunista életútja. Emlékezés Noel H. *Field*re születésének 80. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 19. sz. 6. p.

272. *Földes* Mihály halálára. [Írta:] R. A. — Népszabadság, 1984. 44. sz. 7. p.

273. *Hetés* Tibor: Egyszerre volt a miénk és a nemzetközi munkásmozgalomé. *Frankel* Leóról. — Népszava, 1984. 48. sz. 7. p.

274. *Kálmán* Gyula: Az ágyúöntő székely. (*Gábor* Áron.) — Népszabadság, 1984. 241. sz. 19. p.

275. Elhunyt *Gábor* István. — Népszabadság, 1984. 113. sz. 8. p.

276. *Gali* Sándor: Hat évtizedes küzdelem. (*Gádorosi* Ferenc életútja.) — Népszabadság, 1984. 29. sz. 6. p.

277. *Györkei* Jenő: A Nagy Október magyar katonája. Emlékezés *Gavró* Lajosra. — HSz, 1984. 12. sz. 85—86. p.

278. *Kékesdi* Gyula: A forradalom tábornoka. Kilencven éve született *Gavró* Lajos. — Népszabadság, 1984. 303. sz. 6. p.

279. *Szalipszki* Endre: A nemzetköziség katonája. (*Gavró* Lajos születésének 90. évfordulóján.) — N, 1984. 51—52. sz. 9. p.

280. *Vadász* Ferenc: Együtt a felszabadítókkal. A hős orvos. (*Gellén* István.) — Munkásőr, 1984. 9. sz. 18. p.

281. *Fehér* Pál, E.: Petru *Grozá*ról. Születésének századik évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 287. sz. 6. p.

282. *Vadász* Ferenc: Együtt a felszabadítókkal. *Gurin* Gáspár. — Munkásőr, 1984. 1984. 11. sz. 20. p.

283. *Verbai* Lajos: Hű volt az eszméhez és osztályos társaihoz. *Harustyák* József születésének 90. évfordulóján. — Népszava, 1984. 219. sz. 5. p.

284. *Gali* Sándor: Egy parasztpolitikus útja. (*Hegyesi* Sándor, volt vöröskatona.) — Népszabadság, 1984. 288. sz. 4. p.

285. *Kékesdi* Gyula: Két front között. (*Herencsár* Lajos ny. ezredes életútja.) — Népszabadság, 1984. 101. sz. 4. p.

286. *Györkei* Jenő: A nemzetköziség hős katonája. (*Hevesi* Ákos). — N, 1984. 27. sz. 11. p.

287. *Kiss* István: Száz éve született *Hevesi* Ákos. — Debreceni Szemle, 1984. 1. sz. 141—147. p.

288. *Salgó* László: *Ho Si Minh*. [Kiad. a] (Magyar Történelmi Társulat.) Bp. Akad. K. 1984. 166 p. 10 t.

289. *Hodosán* Imre: Cselédkönyvtől a tölgyfalombig. Bp. Zrínyi K. 1984. 311 p. (Élmények és gondolatok.)

290. *Pusztay* Sándor: Exkluzív interjú Hunya Istvánnal. — ISZ, 1984. 9. sz. 4—5. p.

291. *Vadász* Ferenc: *Hunya* István kilencvenéves. — Népszabadság, 1984. 229. sz. 4. p.

292. *Vadász* Ferenc: Együtt a felszabadítókkal. *Ihász-Kovács* Sándor. — Munkásőr, 1984. 12. sz. 20. p.

293. *Cserhalmi* Imre: Alezredes, rokkantnyugdíjban. (*Jankovits* Ferenc életútja.) — Népszabadság, 1984. 88. sz. 8. p.

294. *Milei* György: Küzdött a forradalomért. (*Jaross* Béla születésének 100. évfordulója alkalmából.) — N, 1984. 44. sz. 7. p

295. *Vadász* Ferenc: A történelem viharában. *Jaross* Béláról, születésének 100. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 262. sz. 6. p.

296. *Kádár* Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. 1—2. köt. 2. kiad. Bp. Magvető K. 1984. 2 db.

297. *Kállai* Gyula: Életem törvénye. 1—2. köt. (Visszaemlékezés.) 2. kiad. Bp. Magvető K. 1984. 2 db. (Tények és tanúk.)

298. *Kállai* Gyula: Két világ határán. (Vissza-

emlékezés.) [Bp.] Kossuth K. 1984. 278 p. 13 t.

299. *Kéri* J. Tibor: Az összekötő. (*Karagics* Miklós.) — Munkásőr, 1984. 6. sz. 20—21. p.

300. (*Csörgits* József): Az első ellenálló magyar volt. Megünnepelték *Kiss* Ernő születésének 75. évfordulóját. — Magyar Képes Újság (Eszék), 1984. 43. sz. 4. p.

301. *Kiss* Sándor: *Kiss* János altábornagy. Emlékezés. — Budapest, 1984. 12. sz. 25—27. p.

302. *Koltai* Jenő: Egy honvédtiszt visszaemlékezései. Korkép a XX. századból. Calgary, Szerző, 1984. 712 p.

303. *Cs[izmadia]* Gy[örgy]: Forradalmi életút. (*Korvin* Ottó születésének 90. évfordulója alkalmából.) — Magyar Rendőr, 1984. 12. sz. 2. p.

304. *Kékesdi* Gyula: Emlékezés *Kossa* Istvánra. Születésének 80. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 77. sz. 4. p.

305. *Regös* László: Egy ember elindult. (*Kovács* Dénes határőr ezredes visszaemlékezései.) — Határőr, 1984. 49. sz. 14. p.

306. *Köves* Lajos: Amíg az ember él... [Önéletrajz.] (Bp.) Kossuth K. 1984. 184 p. 8 t.

307. *Györkei* Jenő: Az internacionalizmus hős katonája. (*Kronovitz* Mátyás születésének 75. évfordulóján.) — N, 1984. 43. sz. 7. p.

308. *Nemes* Dezső: *Kun* Béla és a Tanácsköztársaság. — PK, 1984. 1. sz. 3—51. p.

309. *Nemes* Dezső: *Kun* Béla Tanácsköztársaság utáni tevékenységéről. — PK, 1984. 2. sz. 3—38. p.

310. *Ács* Tibor: „A kard és a toll munkásságával..." (*Lakos* János vezérőrnagy. 1776—1843.) — Határőr, 1984. 12. sz. 14. p.

311. *Magyarossy* Sándor vezérezredes emlékíratai. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1984. 17—22. p.

312. *Krausz* Tamás: Történész és diplomata. Száz éve született I. M. *Majszkij*. — Népszabadság, 1984. 14. sz. 6. p.

313. *Polevoj*, B(orisz) [Nikolaevics]: Egy igaz ember. (Alekszej *Meresz'ev*.) [Dokumentumregény.] (Poveszt' o nasztojascsem cseloveke. Ford. Madarász Emil. Ill. Szőnyi Gyula. 3.kiad. Bp.) Móra K. — Zrínyi K. (1983.) 258 p.

314. *Kékesdi* Gyula: Viharos karácsony. (*Meskó* Sándor életútja.) — Népszabadság, 1984. 302. sz. 4. p.

315. *Turtegin* Elek: Vjacseszlav Rudolfovics *Mezsinszkij*. (A szovjet állambiztonsági szervek kiemelkedő vezetője. 1874—1934.) — Határőr, 1984. 37. sz. 14. p.

316. *Ránki* György: *Molnár* Erikről. Születésének 90. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 294. sz. 6. p.

317. *Nógrádi* Sándor, a munkásmozgalom harcosa.— MHSZ Élet, 1984. 9. sz. 5. p.

318. *Boros* Vince: Egy igaz ember emlékére. (*Nógrádi* Sándor születésének 90. évfordulója.) — N, 1984. 19. sz. 9. p.

319. *Botos* János: *Nógrádi* Sándor. — Pártélet, 1984. 5. sz. 91—92. p.

320. *Kékesdi* Gyula: Emlékezés *Nógrádi* Sándorra. Születésének 90. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 110. sz. 6. p.

321. Alkotó életút. (*Otta* István születésének 75. évfordulóján.) — N, 1984. 30. sz. 7. p.

322. *Imre* Gábor: Az ellenállástól a bitófáig. 75 éve született *Pálffy* György. — Magyar Hírlap, 1984. 217. sz. 4. p.

323. *Kovács* Jenő: *Pálffy* György emlékezete. — Határőr, 1984. 37. sz. 5. p.

324. *Köves* Rózsa: Emlékezés *Pálffy* Györgyre. — Magyar Nemzet, 1984. 217. sz. 4. p.

325. *Szalipszki* Endre: A legjobb katonaerények megtestesítője. (*Pálffy* György születésének 75. évfordulóján.) — N, 1984. 37. sz. 9. p.

326. *Száraz* György: A tábornok. Részletek egy készülő kor- és életrajzból. Bp. Magvető K. 1984. 475 p.

327. *Száraz* György: A tábornok. (*Pálffy* György.) 32—35. r. — Életünk, 1984. 1. sz. 47—63., 2. sz. 138—143., 3. sz. 226—232., 4. sz. 339—360. p.

328. *Tóth* Sándor: *Pállfy* György. 1909—1949. — HSz, 1984. 9. sz. 83—85. p.

329. *Vadász* Ferenc: Hűséggel, emberséggel. *Pálffy* Györgyről, születésének 75. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 217. sz. 6. p.

330. *Verbai* Lajos: Életútja, hűsége példa. *Pálffy* György születésének 75. évforulóján. — Népszava, 1984. 218. sz. 5. p.

331. *Falus* György — *Dohány* Zoltán: A megbízott. Dokumentumregény. 1—2. köt. [Bp.] BM Határőrség Pol. Csfség. 1983. [! 1984.] 2 db.
(*Pataki* Ferenc. 1892—1944.)

332. *Kovács* Jenő: A hős felderítő emlékezete. (*Pataki* Ferenc.) — Határőr, 1984. 36. sz. 8—9. p.

333. *Györkei* Jenő: Emlékét a feledés homálya fedi... (*Rabinovics* András gárdafőhadnagy.) — Új Tükör, 1984. 14. sz. 9. p.

334. *Hajdú* Tibor: Egy a százezer közül. Száz éve született *Rabinovits* József. — Népszabadság, 1984. 273. sz. 6. p.

335. *Hegyi* Gyula: A tudós forradalmár. Nyolcvanöt éve született *Radó* Sándor. — Magyar Hírlap, 1984. 260. sz. 4. p.

336. *Botos* János: *Rajk* László. 1909—1949. Emlékezés. — Pártélet, 1984. 3. sz. 86—89. p.

337. *Csizmadia* György: A kommunista életmű. (*Rajk* László születésének 75. évfordulóján.) — Magyar Rendőr, 1984. 10. sz. 4. p.

338. *Strassenreiter* Erzsébet: *Rajk* Lászlóról. Születésének 75. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 57. sz. 4. p.

339. *Strassenreiter* Erzsébet: A párthoz tartozó

forradalmár. (Emlékezés *Rajk* Lászlóra, születésének 75. évfordulóján.) — N, 1984. 10. sz. 7. p.

340. *Mátó* György: *Rezi* Károlyról. Születésének 75. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 288. sz. 11. p.

341. *K[öves]* R[ózsa]: *Rózsa* Richárd emlékezete. — Magyar Nemzet, 1984. 162. sz. 4. p.

342. *Gárdos* Miklós: Negyven éve történt. Pisztolylövések egy cukrászdában. (*Ságvári* Endre). — Interpress Magazin, 1984. 9. sz. 40—47. p.

343. *Szabó* Ágnes: *Ságvári* Endre. Emlékezés mártírhalálának 40. évfordulójára. — HSz, 1984. 7. sz. 93—94. p.

344. *Anderle* Ádám: Augusto César *Sandino* életútja. „Szabad férfiak tábornoka." — Népszabadság, 1984. 43. sz. 6. p.

345. *Sándor* Kálmán: A 129913-as volt fogoly meséli. — N, 1984. 51—52. sz. 18—19. p.

346. *Hajdu* Sándor: Igaz forradalmárra emlékezünk. [*Sós* György vezérőrnagy, Budapest egykori rendőr-főkapitánya születésének 75. évfordulóján.] — Magyar Rendőr, 1984. 32. sz. 5. p.

347. *Splény* Béla emlékiratai. 1—2. köt. (Közread. és vál. Kendi Mária. Sajtó alá rend. és jegyz. írta Fábri Anna.) Bp. Magvető K. (1984.) 2 db.
(Nemzet és emlékezet.)

348. *Pap* András: Katonaként élt. (*Szalvay* Mihály.) — ISz, 1984. 8. sz. 8. p.

349. *Gábor* Sándorné: *Szamuely* György. Egy elfelejtett forradalmár emlékére. — Kritika, 1984. 3. sz. 6—8. p.

350. *Vadász* Ferenc: Fegyverrel és tollal. *Szekeres* György születésének 70. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 159. sz. 7. p.

351. *Sziklai* Sándorné: Lobogó élet. (*Sziklai* Sándor.) Bp. Zrínyi K. 1984. 278 p.
(Élmények és gondolatok.)
Bibliogr. a jegyzetekben 275—[279.] p.

352. *Fehér* Pál E.: Az elfelejtett *Szimonidesz* Lajos. Születésének századik évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 260. sz. 7. p.

353. *Kun* József: Megalkuvás nélkül. Száz éve született *Szimonidesz* Lajos. — Magyar Nemzet, 1984. 260. sz. 7. p.

354. *Kun* József: A történetíró tábori püspök. (Emlékezés *Szimonidesz* Lajosra, születésének 100. évfordulóján.) — N. 1984. 44. sz. 7. p.

355. *Abinéri* Ottó: ...és mindig él! (*Szőnyi* Márton.) — Határőr, 1984. 36. sz. 10. p.

356. *Dobó* János: Egy kis kiegészítés. (Strassenreiter Erzsébet: *Szőnyi* Tibor emlékére. Népszabadság, 1983. dec. 30.) — Népszabadság 1984. 11. sz. 6. p.

357. *Szügyi* Zoltán vezérőrnagy. 1896—1967. — Magyar Szárnyak, (Oshawa), 1982. 71—72. p.

358. *Pándi* Pál: *Táncsics* Mihály. Halálának 100. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 150. sz. 7. p.

359. *Kékesdi* Gyula: Emlékezés *Tisza* József-re. (1914—1980.) Születésének 70. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 48. sz. 4. p.

360. *Kékesdi* Gyula: Számvetés. „...mindig nehéz feladatot kértem." (*Uszta* Gyula ny. altábornagy születésének 70. évfordulójára.) — Népszabadság, 1984. 146. sz. 4. p.

361. Dmitrij Fjodorovics *Usztyinov*. (1908—1984.) — Népszabadság, 1984. 300. sz. 3. p.

362. *Tóth* Sándor: A budai önkéntesek parancsnoka. (*Variházy* Oszkár.) — HSz, 1984. 2. sz. 91—93. p.

363. Hazafi és internacionalista. (*Wallisch* Kálmán.) [Írta:] H. K. — ISz, 1984. 2. sz. 9. p.

364. Magyar internacionalistának emeltek emlékművet Nyugat-Kazahsztánban. (*Wienermann* Lajos.) — Népszabadság, 1984. 139. sz. 8. p.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM AZ ÓKORTÓL NAPJAINKIG

365. Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. Borus József. (Bp.) Zrínyi K. 1984. 671 p. 92 t. 10 térk.
Bibliogr. 617—627. p. Időrendi-, név- és földrajzi mutatóval.

366. *Liptai* Ervin: ... dedikálom... [Megjelent a „Magyarország hadtörténete" c. mű első kötete.] — N, 1984. 40. sz. 13. p.

367. *Diószegi* István: A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok. Bp. Gondolat K. 1984. 419 p.
Bibliogr. a tanulmányok végén.

368. *Hoensch*, Jörg K.: Geschichte Ungarns 1867—1983. Stuttgart — Berlin—Köln—Mainz, Kohlhammer, (1984.) 287 p.
Bibliogr. 269—277. p.

369. Hungarian history—world history. Ed. by György Ránki. Bp. Akad. K. 1984. VIII. 315 p.
(Indiana University Studies on Hungary 1.)

370. *Száraz* György: Történelem jelenidőben. Tanulmányok. Bp. Magvető K. (1984). 873 p.

371. *Száraz* György: Erdély múltjáról — jelenidőben. — Népszabadság, 1984. 29. sz. 13., 53. sz. 15. p. 77., 101., 152., 176., 223., 259., 282., 306. sz. 13. p.

372. *Ceausescu*, Ilie: Transilvania. Stravechi

pamint romanesc. Bucuresti, Ed. Militara, 1984. 181 p. 24 térk.
Bibliogr. a lábjegyzetekben. Névmutatóval.

373. *Erényi* Tibor: Magyar szociáldemokrácia és a nemzeti kérdés. — Társadalmi Szemle, 1984. 7—8. sz. 152—155. p.

374. *Kővágó* László: A magyar kommunisták és a nemzeti kérdés. — Társadalmi Szemle, 1984. 7—8. sz. 156—159. p.

Ókor

375. *Hahn* István: Egy militarizált társadalom anatómiája. (Spárta.) — História, 1984. 5—6. sz. 3—5. p.

376. *Nepos*, Cornelius: Híres férfiak. [De viris illustribus.] Ford., az utószót és a jegyz. írta Havas László. (Bp.) Európa K. 1984. 254 p.

377. *Forrai* Péter: Légiós tábor Óbudán. — ISz, 1984. 8. sz. 22—23. p.

378. *Mócsy* András: Légiók a Birodalom határán. — História, 1984. 5—6. sz. 6—8. p.

379. *Várady* László: Epochenwechsel um 476. Odoaker, Theoderich d. Gr. und die Umwandlungen. Anhang: Pannonica. Bp. Akad. K. Bonn, Habelt, 1984. 123 p.

Középkor 1500-ig

380. *Szádeczky-Kardoss* Samu—*Olajos* Teréz—*Farkas* Csaba: Az avar történelem forrásai VIII. Az avarok Maurikios császárságának utolsó éveiben (597 végétől 602 őszéig). — Archaeológiai Értesítő, 1984. 1. sz. 53—70. p.

381. *Szádeczky-Kardoss* Samu: Figyelembe nem vett források a protobolgárokról. Dunai bolgárok a Bizánccal harcoló avar seregekben. 598—600. — Bulgarian Historical Review (Szófia), 1983. 2. sz. 76—79. p.

382. *Daniss* Győző: A honfoglalás, 892—900. Beszélgetés Kristó Gyula történésszel. —ÉT, 1984. 1. sz. 6—7. p.

383. *Schmutzer*, J.: A 933. évi mereseburgi csata évfordulójára. — Militärgeschichte, 1983. 1. sz. 97—98. p.

384. *Kristó* Gyula: Koppány, a „herceg". — ÉT, 1984. 21. sz. 643—645. p.

385. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1—2. köt. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal, Bp. Akad. K. 1984. 2 db. illusztr. (Magyarország története tíz kötetben. 1.) Bibliogr. 1555—1714. p. Kronológia, személy-, helységnévmutató.

386. *Rázsó* Gyula: A magyar állam megalapítása. — Revue de Hongrie, 1984. 4—5. sz. 105—111. p.

387. *Mednyánszky* Alajos: Regék és mondák. (Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit. Vál. Fried István, Hana Ferková. Ford., jegyz. Soltész Gáspár.) Bp. — (Bratislava) Európa K. — (Tatran K.) 1983. 148 p. illusztr.
(Bibliotheca Saeculorum.)

388. *Borosy* András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. (Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Bp. Zrínyi K. 1984.) 13—56. p.

389. *Borosy* András: A kora Árpád-kori kíséret és testőrség szerepének historiográfiai áttekintése. — HK, 1984. 2. sz. 290—304. p.

390. *Borosy* András: A fekete kereszt. (Fegyveres egyházi rendek.) — Mo, 1984. 31. sz. 22. p.

391. *Sweeney*, J. R.: Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12—13. században. — Sz, 1984. 1. sz. 114—124. p.

392. *Magyar* István Lénárd: Bizánc és a keresztesek. — ÉT, 1984. 6. sz. 172—174., 7. sz. 205—207., 8. sz. 246—247. p.

393. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. — Fontes byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium. Összegyűjtötte, ford., bev. és jegyz. ellátta Moravcsik Gyula. Bp. Akad. K. 1984. 363 p. Bibliogr. a jegyzetekben. Görög és magyar mutatóval.

394. *Kristó* Gyula: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. 1—2. r. — Magyar Könyvszemle, 1984. 3. sz. 159—175., 4. sz. 285—299. p.

395. *Váczy* Péter: Etnikum, felekezet, hadszervezet. — História, 1984. 5—6. sz. 8—10. p.

396. *Eszes* Máté: Párbajok és viadalok. 5—8. r. (Párbajok és lovagi tornák története az Árpádkortól a 19. századig.) — ISz, 1984. 1—4. sz. 18—19. p.

397. *Engel* Pál: Hadsereg és társadalom a lovagkorban. — História, 1984. 5—6. sz. 64—65. p.

398. *Sternberg*, Ja. I.: Az orosz—magyar kapcsolatok története a XI. század közepén. — Ukrainszkij Isztoricsnij Zsurnal, 1983. 12. sz. 84—91. p.

399. *Szántó* Tibor: Hódító Vilmos. — Interpress Magazin, 1984. 11. sz. 74—79. p.

400. *Benkő* Mihály: Állam és hadsereg. Dzsingisz kán állama. — História, 1984. 5—6. sz. 61—63. p.

401. *Petkova*, I.: Északnyugat Bulgária a magyar Balkán-politikában a 13. században. Magyar—bolgár harcok és szövetségek Északnyugat Bulgária birtoklásáért. — Bulgarian Historical Review (Szófia), 1983. 1. sz. 57—65. p.

402. *Rázsó* Gyula: A magyar feudális hadsereg fénykora. (Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Bp. Zrínyi K. 1984.) 59—132. p.

403. *Rázsó* Gyula: Királyok zsoldosai. — História, 1984. 5—6. sz. 14—16. p.

404. *Housley*, Norman: King Louis the Great of Hungary and the Crusades 1342—1382. — The Slavonic and East European Review, 1984. 2. sz. 192—208. p.
405. *Szücs* Jenő: Hadügyi reform és köznemesség. (1396-tól 1439-ig.) — História, 1984. 5—6. 11—13. p.
406. *Palacky*, Frantisek: A huszitizmus története. Fejezetek a cseh nemzet történetéből. (Dejiny národu ceského v Cechách a v Moravé. Ford. Benedek Gábor, Farkas Géza, Holka László. Vál., a jegyz. összeáll. és az utószót írta Benedek Gábor.) Bp. Európa K. 1984. 726 p.
407. *Mályusz* Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387—1437. [Bp.] Gondolat K. 1984. 338 p. 8 t.
Bibliogr. a jegyzetekben 275—326. p.
Az ország védelme: 102—132. p.
408. *Niederhauser* Emil: Az erdélyi parasztfelkelésről. — Magyar Hírlap, 1984. 256. sz. 6. p.
409. *Kartous*, P.: A Habsburg—Jagello kettős hatalom Magyarországon 1440—1444 között. Giskra katonai tevékenységének kezdete a szlovákiai területen. — Historické Studie, 1980. 267—286. p.
410. *Held* József: Hányan és kik harcoltak Nándorfehérvárnál? — História, 1984. 5—6. sz. 66. p.
411. *Held*, J[ózsef]: The defense of Nándorfehérvár (Belgrade) in 1456: a discussion of controversial issues. (Hungarian history — world history. Ed. by György Ránki. Bp. Akad. K. 1984.) 13—26. p.
412. *Báling* József: Szemtanú a nándorfehérvári győzelemről. (Pál, a veszprémi egyházmegye prépostja.) Pécsi kutató felfedezése egy bécsi levéltárban. — Magyar Nemzet, 1984. 11. sz. 9. p.
413. *Demeter* Zsuzsanna: Honvédő parasztok és vezérük. (Hunyadi János.) — História, 1984. 5—6. sz. 67. p.
414. *Lungu*, R.: Észrevételek Vlad Tepes havasalföldi fejedelem dél-dunai törökellenes harcával kapcsolatban. 1461 tele — 1462. — Revue Roumaine d'Histoire, 1983. 2. sz. 147—158. p.
415. *Kardos* Tibor: Ki volt Mátyás király? (Előszó, jegyz. Szigethy Gábor.) Bp. Magvető, (1983.) 65 p.
(Gondolkodó magyarok.)
416. *Teke* Zsuzsa: Corvin János. — Interpress Magazin, 1984. 5. sz. 4—9. p.

16—17. század

417. *Szakály* Ferenc: Hadügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában. (Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Bp. Zrínyi K. 1984.) 135—178. p.
418. *Unger* Mátyás: XVI—XVII. századi történelmünk jellemzése az 1918 utáni osztrák történetírásban. (Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Bp. ELTE, 1980.) 331—349. p.
419. *Erdődy* János: Bocskorosok hadinépe. A nagy európai parasztháborúk. 4. kiad. Bp. Móra, 1984. 162 p. 4 t.
(Képes történelem.)
420. *Kovássy* Zoltán: Dózsa máramarosi nemesei. — ÉT, 1984. 46. sz. 1450. p.
421. *Nagler*, D.: Az 1514. évi parasztháború a Bruckenthal Múzeum 16—18. századi krónikáiban. — Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Bucuresti), 1982. 1—2. sz. 60—63. p.
422. *Barta* Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. 2. kiad. Bp. Gondolat, 1984. 279 p.
(Magyar História.)
423. *Barta* Gábor: A Sztambulba vezető út (1526—1528). (Bp. Magvető, 1983.) 248 p.
(Gyorsuló idő.)
424. Török hadak Magyarországon 1526—1566. Kortárs török történetírók naplórészletei. Thury József fordítását vál. és jegyzeteit bőv. Kiss Gábor. (Bp.) Panoráma [1984.] 237 p. 20 t.
425. *Marosi* Endre—*Nagy* László: Habsburg és törökellenes harcok. (Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Bp. Zrínyi K. 1984.) 181—336. p.
426. *Generál* Tibor: Az oszmán—török haderő szervezete és vezetése a birodalom fénykorában. — HK, 1984. 4. sz. 617—663. p.
427. *Szakály* Ferenc: Határvédelem és társadalom a török korban. — História, 1984. 5—6. sz. 17—19. p.
428. *Szakály* Ferenc: Török uralom és reformáció Magyarországon a 16. század közepe táján. — Világosság, 1984. 1. sz. 51—59. p.
429. *Gecsényi* Lajos: Katonák és polgárok a végvárakban. — História, 1984. 5—6. sz. 22—23. p.
430. *Sugár* István: Bornemissza Gergely deák élete. Eger, Dobó Vármúzeum, 1984. 132 p. 27 t. illusztr.
(Studia Agriensia 4.)
431. Levelek az ostromlott Szigetvárról. (Forrásközlés.) Közli: Ujkéry Csaba. — Somogyi Honismereti Híradó, 1984. 2. sz. 27—32. p.
432. *Gömöri* György: Angol szemtanú Pest 1542-es sikertelen ostromáról. — Magyar Nemzet, 1984. 182. sz. 10. p.
433. *Nagy* László: A rossz hírű Báthoryak. [Bp.] Kossuth K. 1984. 248 p. illusztr.
434. *Nagy* László: Báthori István (1533—1586.) — Interpress Magazin, 1984. 7. sz. 66—73. p.
435. *Moser*, Alexius: Der Türkeneinfall in Dobschau vor vierhundert Jahren. — Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 1984. 1. sz. 45—46. p.
436. *Howart*, David: Az Armada pusztulása. (The voyage of the Armada. The Spa-

nish story. Ford. Félix Pál. Bp.) Kossuth K. 1984. 278 p. illusztr.

437. *Ujváry* Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között." A hosszú háborútól Bethlen Gábor haláláig. (Bp.) Gondolat K. 1984. 292 p.
(Magyar história.)
Bibliogr. 275. p., Kronológia.

438. *Benda* Kálmán: Letelepített katonák. Hajduk a magyar történelemben. — História, 1984. 5—6. sz. 20—21. p.

439. *Nehring*, K.: Hungary and the treaty of Zsitvatorok — a short outline. (Hungarian history—world history. Ed. by György Ránki. Bp. Akad. K. 1984.) 27—30. p.

440. *Horváth* Csaba: A Bolotnyikov-féle parasztháború ábrázolása az orosz történeti irodalomban. 1. r. — Sz, 1984. 5. sz. 998—1037. p.

441. *Nagy* László: A „bibliás őrálló" fejedelem. I. Rákóczi György a magyar históriában. Bp. Magvető K. (1984.) 235 p.
(Nemzet és emlékezet.)
Bibliogr. a jegyzetekben 205—233. p.

442. *Várkonyi* Ágnes, R.: A nemzetközi törökellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György fejedelem. — TSz, 1984. 1—2. sz. 67—79. p.

443. *Várkonyi* Ágnes, R.: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660—1711. Bp. Magvető K. (1984.) 521 p.
(Nemzet és emlékezet.)
Bibliogr. a jegyzetekben 445—490. p. Név- és földrajzi mutató.

444. *Várkonyi* Ágnes, R.: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen, 1663-ban. — TSz, 1984. 3. sz. 341—369. p.

445. *Molnár* Imre: Latin nyelvű gyászbeszéd Franciaországból a katonaköltő Zrínyi Miklósról 1665-ből. — Akadémiai Közlemények, 106. sz. mell., 1984. 1—41. p.

446. *Köpeczi* Béla: Hongrois et Francais. De Louis XIV. á la Révolution francaise. [Bp.] Corvina K. (1983.) 451 p. 8 t.
Bibliogr. a jegyzetekben 388—426. p.
Névmutató, kronológia.

447. *Köpeczi* Béla: The hungarian wars of independence in the 17th and 18th centuries in their european context. (Hungarian history — world history. Ed. by György Ránki. Bp. Akad. K. 1984.) 31—40. p.

448. *Csáky* M.: Thököly az osztrák historiográfiában. — Österreichische Osthefte, 1982. 4. sz. 407—417. p.

449. *Cernovodeanu*, P.: Thököly Imre kapcsolatai a román területekkel. — Revue Roumaine d'Histoire, 1982. 1. sz. 59—68. p.

450. Internationaler Kongress für Militärgeschichte. — International Congress of Military History. — Congres International d'Histoire Militaire. Wien 6—10. Juni 1983. Beiträge, communications, papers. Wien, 1983. 451 p.
Tartalomból: *Nagy* László: Ungarn im Jahre 1683. 187—198. p.

451. *Hazai* György: Európa az oszmán törökök szempontjából. A törökök 1683. évi vereségének okai. — Pannonia (Eisenstadt) Kismarton), 1983. 2. sz. 12—13. p.

452. *Mack*, K. H.: Az 1683. évi nagy fordulat. Bécs török ostroma és ennek hatása a Balkánra. Nemzetközi kutatói tanácskozás, 1982. november 24—25. Wien. — Österreichische Osthefte, 1983. 1. sz. 145—150. p.

453. *Molnár* Imre: Bécs ostroma és felszabadítása 1683-ban. — Akadémiai Közlemények, 103. sz. 1983. 222—234. p.

454. *Wimmer*, Jan: Wieden 1683. Dzieje kampanii i bitwy. (Ed. Wojskowy Instytut Historyczny. Warszawa,) WMON, (1983.) 480 p. illusztr.
Bibliogr. 437—443. p.

455. *Várkonyi* Ágnes: Vienna, Buda, Constantinople. — The New Hungarian Quarterly, 94. sz. 1984. 101—109. p.

456. *Beke* Margit: Esztergom felszabadulása 1683-ban. — Vigilia, 1984. 1. sz. 64—66. p.

457. Híradás Szeged visszafoglalásáról 1686-ban. [Közread. és bev.] Balogh István. — Somogyi-könyvtári műhely, 1984. 1—2. sz. 69—70. p.

458. *Várkonyi* Ágnes, R.: Buda visszavívása. 1686. (Bp.) Móra K. (1984.) 374 p. illusztr.
Bibliogr. 365—366. p., időrendi áttekintés és szómagyarázat 367—[375.] p.

459. *Tálasi* István: A gyulai ostromzár migrációs kihatásai. (Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Bp. ELTE, 1980.) 319—329. p.

18. század

460. *Heckenast* Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc. (Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Bp. Zrínyi K. 1984.) 339—399. p.

461. *Theuer*, Franz: Brennendes Land. Kuruzzenkriege. Ein historischer Bericht. Wien—Köln—Graz, Verl. Böhlau, 1984. 347 p. 12 t.

462. *Várkonyi* Ágnes, R.: Rákóczi hadserege. História, 1984. 5—6. sz. 26—28. p.

463. *Kiss* István, N.: A kuruc hadsereg társadalmi-gazdasági bázisa (1703—1711). — HK, 1984. 4. sz. 687—715. p.

464. *Benda* Kálmán: II. Rákóczi Ferenc fejedelem diplomáciai kapcsolatai Velencével 1704—1709. — TSz, 1984. 1—2. sz. 103—110. p.

465. II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete. — Testament politique et moral du prince Francois II. Rákóczi.

Ford. Szávai Nándor, Kovács Ilona. A tanulmányt és a tárgyi jegyz. írta Köpeczi Béla. Bp. Akad. K. 1984. 555 p. 9 t. A háborúkról, a háborúskodásról és a hadseregtartás indokairól. 390—397. p. (Archivum Rákóczianum. III. osztály: Írók: II. Rákóczi Ferenc művei 3.)

466. D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése. (1725—1727.) Sajtó alá rend., bev., jegyz. Köpeczi Béla. Leveleket ford. Német Miklós. (Kiad. a Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok igazgatósága, Nyíregyháza, a Vay Ádám Múzeum Baráti Kör.) Vaja, 1984. 232 p. illusztr. (Folia Rákócziana 7. sz.) Név- és helymutatóval.

467. *Borus* József: A kuruc szabadságharctól ezernyolcszáznegyvennyolcig. (Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Bp. Zrínyi K. 1984.) 403—445. p.

468. *Barta* János: A kétfejű sas árnyékában. Az abszolutizmustól a felvilágosodásig 1711—1780. (Bp.) Gondolat K. 1984. 230 p. illusztr. (Magyar história.) Bibliogr. 223—224. p.

469. *Zachar* József: Idegen hadakban. Bp. Magvető K. (1984) 496 p. (Nemzet és emlékezet.) Bibliogr. a jegyzetekben 474—493. p. Ism. Pelle János — Népszabadság, 1984. 194. sz. 7. p. Kovács Sándor Iván. — Népszabadság, 1984. 207. sz. 7. p.

470. *Bajomi Lázár* Endre: Kurucok francia földön. — Magyar Nemzet, 1984. 159. sz. 5. p.

471. *Praznovszky* Mihály: Vitam et sanguinem Nógrádban. Inszurrekciós költségek 1744-ben. — História, 1984. 5—6. sz. 28—29. p.

472. A Horea vezette 1784. évi parasztfelkelés a források tükrében. (Forrásokat gyűjt. Nicolae Edroiu, Magyari András.) Közzéteszi: Magyari András. Bukarest, Kriterion K. 1984. 359 p. Bibliogr. a jegyzetekben 321—325. p. Név- és földrajzi mutató.

473. *Kiss* Károly: Magyar alvitézek hőstettei az újabb üdőszakban. (Szerk., vál., és a jegyz. írta Juhász István.) Bp. Magvető K. (1984). 369 p. 15 t. Bibliogr. 366—[367.] p. (Magyar Hírmondó.)

19. század

374. *Balogh* György: Újoncállítás Heves megyében a francia háborúktól 1847-ig. Eger Heves m. Levéltár, 1983. [!1984.] 68 p. (Tanulmányok Heves megye történetéből. 7.)

475. *Kávássy* Sándor: Fegyverben a magyar nemesség. — História, 1984. 5—6. sz. 29—31. p.

476. *Kaszap* András: Bolivar és Dél-Amerika. (Függetlenségi küzdelem, 1813—1826.) — Föld és Ég, 1984. 1. sz. 11—14. p.

477. *Ács* Tibor: Batthyány Lajos katonai szolgálatának története. (1826. augusztus 5.—1831. április 30.) — HK, 1984. 4. sz. 716—752. p.

478. *Erdős Szánka* Péter: Emlékezés az 1831. évi parasztfelkelésben elesett szabófalviakra. — Korunk, 1982. 3. sz. 222—224. p.

479. *Nagy* László, J.: Abd el Kader a francia gyarmati hódítás elleni harc élén. (1832—1847.) — Világtörténet, 1984. 2. sz. 102—110. p.

480. *Temini*, A.: Abd el Kader kapcsolata a portával és Angliával 1840—1841-ben. —Világtörténet, 1984. 2. sz. 110—115. p.

481. *Bona* Gábor: Szabadságharc 1848—49-ben. (Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Bp. Zrínyi K. 1984.) 449—549. p.

482. *Márkus* István: Forradalom és szabadságharc, 1848—49. 5. kiad. Bp. Móra K. 1984. 155, [10] p. 4 t. illusztr. + mell. (Képes történelem.)

483. *Németh* György, G.: Események, sorsok, tanulságok. Beszélgetés Spira György történésszel. — HSz, 1984. 2. sz. 105—107. p.

484. *Barany*, G.: Two revolutions in 1848: Vienna and Pest. (Hungarian history — world history. Ed. by György Ránki. Bp. Akad. K. 1984.) 59—83. p.

485. *Urbán* Aladár: A Batthyány-kormány megalakulása és kinevezése. — Sz, 1984. 6. sz. 1085—1113. p.

486. *Urbán* Aladár: Pákozd. 1848. (Bp.) Móra K. (1984.) 198 p. illusztr. Bibliogr. 198—[199.] p.

487. *Józsa* György Gábor: Pákozdtól Világosig. — Magyar Nemzet, 1984. 269. sz. 9. p.

488. *Lukács* László: 1848 legutolsó ütközete. A móri csata emléke a néphagyományban. — ÉT, 1984. 11. sz. 328—329. p.

489. *Varga* János: A szabadságharc hadinépe. — História, 1984. 5—6. sz. 31—34. p.

490. *Matthaeidesz* Konrád: Legendájuk ma is él. — ISz, 1984. 3. sz. 8. p.

491. *Scserbatov*, A. P.: Paszkevics Magyarországon. (Ford. Gerencsér Zsigmond. Az okmánytár francia iratait ford., a jegyz. és a magyarázatot írta Katona Tamás.) Bp. Európa K. 1984. 445 p. 1 t. Bibliogr. a jegyzetekben 399—418. p. Névmutatóval.

492. *Rosonczy* Ildikó: Orosz forrás a szabadságharc végnapjairól. Rüdiger tábornok segédtisztjének visszaemlékezése. — HK, 1984. 4. sz. 761—787. p.

493. *Karch* Pál: Pest-Buda katonazenéje 1848-ban. (Katonazenekarok és karmesterek.)

Kiad. az MTA Zenetudományi Intézet. Bp. 1983. 106 p. 18 t.
(Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez. 3.)
Bibliogr. 50—51. p. Névmutatóval.

494. Riadj magyar! 1848—1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái. (Szerk., utószó, jegyz. Pogány Péter.) Bp. Magvető K. (1983.) 667 p. illusztr.
(Magyar Hírmondó.)
Bibliogr. 645—659. p.

495. *Lukácsy* András: A szabadságharc vezető férfiai. — Magyar Hírlap, 1984. 144. sz. 12. p.

496. *Ács* Tibor: „Éljen Mészáros s éljen a nyakravaló"? Az első hadügyér. — ÉT, 1984. 39. sz. 1224—1225. p.

497. *Pusztaszeri* László: Görgey Artur a szabadságharcban. Bp. Magvető K. (1984.) 775 p.
(Nemzet és emlékezet.)
Bibliogr. a jegyzetekben 694—774. p.

498. *Hermann* Róbert: Megjegyzések egy perújrafelvétel ürügyén. — Hevesi Szemle, 1984. 1. sz. 41—46. p.
Kovássy Zoltán „Adatok a Kossuth—Görgey történelmi perhez" c. cikkhez.

499. *Bona* Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848—49. Bp. Zrínyi K. 1983. [Ism.] Vörös Károly. — HK, 1984. 2. sz. 393—396. p., — Kovács Béla. — Történelemtanítás, 1984. 5. sz. 30—31. p.

500. *Bona* Gábor: Vas megyei 48-as honvéd törzstisztek nyomában. — Vasi Szemle, 1984. 3. sz. 394—409. p.

501. *Bona* Gábor: Petőfi Sándor, honvéd szá zados. — Élet és Irodalom, 1984. 10. sz.-2. p.

502. *Kovássy* Zoltán: „Petőfi utolsó üzenete az isaszegieknek." (Link Herman feljegyzései az isaszegi csatáról.) — Magyar Nemzet, 1984. 149. sz. 6. p.

503. *Horváth* Béla: Hertelendy Miklós az 1848—49-es magyar szabadságharcban. Vasi Szemle, 1984. 2. sz. 246—263. p.

504. *Papp* Kálmán: A kökösi hős. (Gábor Áron, 1814—1849.) — HK, 1984. 4. sz. 753—760. p.

505. *Kovássy* Zoltán: Lenkey visszatér. — Interpress Magazin, 1984. 8. sz. 122—124. p.

506. *Csorba* László: A tizenötödik vértanú. (Lenkey János.) — Interpress Magazin, 1984. 3. sz. 4—20. p.

507. *Pásztor* Emil: Kazinczy Lajos zsibói fegyverletétele 1849-ben. — Korunk, 1982. 2. sz. 145—155. p.

508. *Katona* Tamás: Az aradi vértanúk. — N, 1984. 40. sz. 13. p.

509. *Dián* Éva, G.: Forradalom és szabadságharc Tatán, 1848—1849. (Tata története 2. köt. 1727—1970. Tata, Városi Tanács, 1984.) 45—56. p.

510. *Belitzky* János: Az 1200 fős nógrádi önkéntes mozgó nemzetőr zászlóalj felszereléssel való ellátása. (1848. augusztus 21. —szeptember 13.) — Nógrád m. Múz. Évkönyv, 1984. 39—61. p.

511. *Böhm* Jakab: Losonci gerillák 1849 tavaszán — nyarán. — HSz, 1984. 3. sz. 86—88. p.

512. *Ugróczky* Mihály: A keszthelyi Georgikon hallgatói a pákozdi csatában. — Magyar Nemzet, 1984. 226. sz. 6. p.

513. *Bona* Gábor: Magyarok és nemzetiségiek a szabadságharcban. — Magyar Nemzet, 1984. 41. sz. 9. p.

514. *Spira* György: A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1849-ben. — Österreichische Osthefte, 1983. 2. sz. 197—222. p.

515. *Váradi-Sternberg* János: Zsidók a szabadságharcért. — História, 1984. 3. sz. 19—20. p.

516. *Hörcsik* Richárd: A békés együttélés útján. Nicolae Balcescu és az 1849-es magyar—román megegyezés. — Napjaink, 1984. 3. sz. 28—30. p.

517. *Kovács* István: A magyarországi lengyel légió és a róla szóló emlékiratok. (A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok. Kiad. az ELTE Bölcsészettud. Kara. Bp. 1984.) 309—326. p.

518. *Balázs* József: Magyarok az olasz szabadságharcban és az észak-amerikai polgárháborúban. (Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Bp. Zrínyi K. 1984.) 553—581. p.

519. *Lukács* Lajos: Magyar politikai emigráció 1849—1867. (Bp.) Kossuth K. 1984. 378 p. 15 t.
Bibliogr. a lábjegyzetekben. Név- és földrajzi mutatóval.

520. *Vörös* Károly: Adatok a belgiumi Kossuth emigráció történetéhez. (Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Bp. ELTE, 1980.) 367—383. p

521. *Borsi-Kálmán* Béla: Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez. Bp. Magvető K. (1984.) 227 p.
(Nemzet és emlékezet.)
Bibliogr. a jegyzetekben 219—[228.] p.

522. *Delureanu*, S.: Mazzini és Garibaldi tervei egy új Közép-kelet-Európáról. (1859—(1870.) — Revue Roumaine d'Histoire, 1983. 2. sz. 159—168. p.
[Kossuth, Klapka, Türr, Pulszky, Frigyesy tevékenységéről is.]

523. *Spira* György: Táncsics és az „olasz segély" kérdése. — Magyar Tudomány, 1984. 9. sz. 671—680. p.

524. *Zöldi* László: Klapka légió. — Népszabadság, 1984. 114. sz. 7. p.

525. *Wright*, M.: Sir William Fenwick Williams, Karsz védője. — The Army Quarterly, 1983. 1. sz. 74—80. p.
[Kmety György tevékenységével is foglalkozik.]

526. *Papp* Gábor: A császár elrablásának terve. (Noszlopy Gáspár.) — Népszabadság, 1984. 236. sz. 6. p.
527. *Rajna* György: Ápolják emléküket. (Hozzászólás Papp Gábor: A császár elrablásának terve c. írásához.) — Népszabadság, 1984. 247. sz. 8. p.
528. *Varsányi* Péter István: Ez történt Olmütz után. — Életünk, 1984. 8. sz. 917—921. p.
529. *Ágoston* László, T.: Lenkey Albin tizedes. (Miksa császár seregében. Mexikói tudósítás 1865-ből.) — Mo, 1984. 3. sz. 22. p.
530. *Heiszler* Vilmos: Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikája 1867—1882 között. [Kiad. a] (MTA Történettud. Intézete.) Bp. Akad. K. 1984. 135 p.
(Értekezések a történeti tudományok köréből. US. 105.)
Bibliogr. a lábjegyzetekben.
531. *Dangl*, V.: Az osztrák—magyar hadsereg szervezete, különös tekintettel Szlovákiára. 1868—1914. — Historie a Vojenstvi, 1983. 4. sz. 78—98. p.
532. *Diószegi* István: Hungarians in the Ballhausplatz. Studies on the Austro-Hungarian common foreign policy. (Transl. by Kornél Balázs. Bp.) Corvina K. (1983.) 363 p. 8 t.
Bibliogr. a fejezetek végén. Névmutató.
533. *Csonkaréti* Károly: A császári és királyi haditengerészet és a Magyar Királyság. (1867—1914.). — HK, 1984. 2. sz. 203—255. p.
534. *Rausch*, J.: 113 és 100 évvel ezelőtti felkelések Ausztria—Magyarország déli részén. 1—2. r. — Truppendienst, 1982. 5. sz. 466—470., 6. sz. 564—570. p.
535. *Kos*, Franz-Josef: Die Politik Österreich—Ungarns. während der Orientkrise, 1874/75—1879. Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung. Köln—Wien, Böhlau, 1984. 462 p.
(A politikai és katonai vezetés viszonyáról.)
536. *Czövek* István: az 1876-os szerb—török háború hatása az orosz közgondolkodásra. — HK, 1984. 1. sz. 95—116. p.
537. *Parádi* József: A határszéli csendőrség (1891—1914). (Tanulmány a magyar határőrizet történetéből.) Kiad. a BM Határőrség Pol. Csfség Agit. Prop. Oszt. [Bp.] 1984. 95 p. 18 t.
Kézirat. Bibliogr. 69—77. p.

1900—1918

538. *Vego*, M.: Az Ausztria—Magyarország és Olaszország közötti haditengerészeti fegyverkezési verseny kezdete. 1904—1905. — Marine — Gestern, Heute, 1982. 2. sz. 54—59. p.
539. *Szász* Zoltán: A Tisza-féle magyar—román „paktumtárgyalások" feltételrendszere (1910—1914). — TSz, 1984. 1—2. sz. 182—191. p.
540. *Dangl*, V.: A militarizmus fokozása Magyarországon a Balkán-háborúk idején. — Ceskoslovensky Casopis Historicky, 1980. 3. sz. 377—398. p.
541. *Nojkov*, Szt.: A német és az osztrák—magyar vezérkar értékelése a bolgár hadseregről az 1912—1913. évi Balkán-háborúban. — Voenno—Isztoricseszki Szbornik, 1983. 2. sz. 34—49. p.
542. *Szabó* Miklós: A „nagy háború". — HSz, 1984. 7. sz. 77—80. p.
543. *Hajdú* Tibor: From Sarajevo to Trianon. — The New Hungarian Quarterly, 93. sz. 1984. 89—95. p.
544. *Papp* Gábor: Egy világháború képeskönyvéből. — Népszabadság, 1984. 176. sz. 6. p.
545. *Józsa* György Gábor: Az első világégés. — — Magyar Nemzet, 1984. 175. sz. 9. p.
546. *Diószegi* István: Az első világháború mérlege. (Gólyavári esték. Bp. RTV— Minerva, Közgazd. és Jogi K. 1984.) 117—127. p.
547. *Diószegi* István: Tisza István és a világháború. (Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Bp. ELTE, 1980.) 75—87. p.
548. *Hanák* Péter: Az első világháborúhoz vezető utak. (Gólyavári esték. Bp. RTV— Minerva, Közgazd. és Jogi K. 1984.) 106—116. p.
549. *Jindra*, Zdenek: Nemecko a Rakousko—Uhersko na prahu cervencové krize 1914. — Ceskoslovensky Casopis Historicky, 1984. 4. sz. 523—546. p.
550. *Galántai* József: Mire a falevelek lehullanak. Miért tört ki az első világháború? — Magyar Hírlap, 1984. 176. sz. 9. p.
551. *Ritter* Aladár: Szarajevó. A főherceg drámája. — Mo, 1984. 28. sz. 21. p.
552. *Sági* Ervin: Ott voltam Szarajevóban. — — emlékezéseiből. — Új Tükör, 1984. 34. sz. 8—9. p.
553. *Kulcsár* László: Halálos nyár, anno 1914. — Magyar Hírlap, 1984. 146. sz. mell. 2—4. p.
554. *Baróti* Judit: Mozgósítás! (1914 július utolsó napjai.) — Budapest, 1984. 7. sz. 26—27. p.
555. *Ritter* Attila: Zimony, 1914. július 28. — Mo, 1984. 30. sz. 21. p.
556. *Farkas* Márton: Az első tűzpróba. Az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregének veresége a Drina—Száva mentén 1914 augusztusában. — HK, 1984. 3. sz. 439—474. p.
557. *Baumgartner*, L.: A „Zenta" kiscirkáló pusztulása 1914. augusztus 16-án. — Marine — Gestern, Heute, 1982. 4. sz. 143—152. p.

558. *Vego*, M.: Az osztrák—magyar partvédelem 1914-ben. — Marine — Gestern, Heute, 1983. 2. sz. 52—59. p.
559. *Lalkov*, M.: A bolgár nemzeti—területi probléma Ausztria—Magyarország Balkán-politikájában, 1914. augusztus—szeptemberi időszakban. — Izvesztija, 35. köt. 1983. 202—218. p.
560. *Lalkov*, M.: A bulgáriai osztrák—magyar katonai attasé, Wladimir Laxa jelentéseiből. (1915. január—október.) — Voenno—Isztoricseszki Szbornik, 1982. 2. sz. 130—144. p.
561. *Baumgartner*, L.: Ausztria—Magyarország Dunkerque-je? Ellentmondó híradások a szerb hadsereg Albániából történő átcsoportosításáról 1915—1916 telén. — — Marine —Gestern, Heute, 1982. 2. sz. 46—53. p.
562. *Lebegyev*, V.: Fehér zászló a lövészárkok felett. (Orosz és magyar katonák háborúellenes akciói az első világháború utolsó éveiben.) — Fáklya, 1984. 6. sz. 12—13. p.
563. *Merényi* László: A cattarói matrózfelkelés. (Bp. Kossuth K. 1984.) 186 p. 4 t. (Népszerű történelem.)
Bibliogr. 185—[187.] p.
564. *Radmanovic*, M.: Zendülés az osztrák—magyar hadihajókon a kotori öbölben. 1918. február 1—3. — Vojnoistorijski Glasnik, 1983. 3. sz. 203—226. p.
565. *Ráthonyi* János: Halálugrás Tirolban. (Boksay Antal, 1918.) — Mo, 1984. 41. sz. 32. p.
566. *Deák* István: Hazátlan honvédők. A Habsburg Monarchia tisztikara. — História, 1984. 5—6. sz. melléklete.
567. *Bihl*, W.: Ausztria—Magyarország kapcsolata az Oszmán Birodalommal az első világháborúban. — Österreichische Osthefte, 1982. 1. sz. 33—52. p.
568. *Pitsch*, E.: Az osztrák—magyar hadsereg légvédelme az első világháborúban. 1—2. r. — Truppendienst, 1982. 2. sz. 145—148., 3. sz. 244—247. p.
569. *Boksay* Antal: Magyar tengerészrepülő fegyvertények. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1982. 26. p.
570. *Vareska* György: Az Osztrák—Magyar Monarchia haditengerészeti repülői. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1982. 27—29. p.
571. *Winkler*, H.: A k.u.k. dunai flottila gőzösei az első világháborúban. — Marine — Gestern, Heute, 1983. 1. sz. 16—17. p.
572. *Csikós* S.—*Baumgartner*, L.: Kórházhajók a Dunán, 1914—1918. — Marine — Gestern, Heute, 1982. 1. sz. 10—13. p.
573. *Mucsi* Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. — TSz, 1984. 1—2. sz. 192—202. p.
574. *Hrabál* László: Újabb megállapítások az első világháború tábori postájával kapcsolatban. — Philatelica, 1984. 2. sz. 29—33. p.
575. *Pisztora* Ferenc: Az első világháború főbb károsító pszichés hatásai a kor vezető elmegyógyászi tapasztalatainak a tükrében. — Honvédorvos, 1984. 4. sz. 295—302. p.
576. *Faragó* Jenő: A palermói emlékmű. (Szicílián elhunyt magyar hadifoglyok emlékműve. Szabó Sándor emlékezése a doberdói és isonzói csatákra.) — Népszabadság, 1984. 190. sz. 6. p.
577. *Bonhardt* Attila: A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után. — HK, 1984. 3. sz. 475—495. p.
578. *Csicserin*, G.: Lenin és a külpolitika. — Népszabadság, 1984. 94. sz. 4. p.
579. *Jászi* Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. (The dissolution of the Habsburg Monarchy. Ford. Zinner Judit. Bev. Hanák Péter.) Bp. Gondolat, 1983. 596 p.
Bibliogr. 562—582. p. Névmutatóval.

Az 1918—1919. évi forradalmi események és a Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme

580. Magyarország története, 1918—1919., 1919—1945. 1—2. köt. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Lóránt. 3. jav. kiad. Bp. Akad. K. 1984. 2 db. illusztr.
(Magyarország története tíz kötetben. 8.)
581. *Liptai* Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentőségéről. — Akadémiai Közlemények, 106. sz. 1984. 5—15. p.
582. *Liptai* Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság harca a békéért. (A magyar Vörös Hadsereg honvédő háborújára emlékezve.) — Pártélet, 1984. 3. sz. 36—41. p.
583. *Gányi* László: A magyarországi tanácsköztársaság forradalmi honvédelmének igazságos jellege. — Akadémiai Közlemények, 106. sz. 1984. 17—26. p.
584. *Szabó* Miklós; A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének forradalmi hadművészete. — Akadémiai Közlemények, 106. sz. 1984. 27—37. p.
585. *Hetés* Tibor: A magyar kihívás. A Tanácsköztársaság 65. évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 68. sz. 5. p.
586. *Gellért* Tibor: Forradalmi tavasz 65 évvel ezelőtt. — MHSZ Élet, 1984. 6. sz. 2—3. p.
587. *Esti* Béla—*Balog* Ilona, S.—*Szántó* Tibor: A magyar munkásmozgalom képeskönyve. [Bp.] Kossuth K. 1984. 462 p. illusztr. (1918—19-es forradalmak 87—148. p. Második világháború 242—283. p.)
588. *Petra* József: A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 65. évfordulójára. Tu-

dományos emlékülés Miskolcon. — Borsodi Szemle, 1984. 3. sz. 35—41. p.

589. *Botos* János: A Magyarországi Tanácsköztársaság. — Magyar Rendőr, 1984. 11. sz. 3. p.

590. *Csizmadia* György: Hatvanöt éve történt. — Magyar Rendőr, 1984. 8., 20—24., 29., 31. sz. 2. p.

591. *B[otos]* J[ános]: A munkáshatalom közrendjének védelmezői. A Belügyi Népbiztosság politikai nyomozó osztálya. — Magyar Rendőr, 1984. 11. sz. 8—9. p.

592. *Rákóczy* Rozália: Sajtóirányítás és hadseregpropaganda a Magyar Tanácsköztársaság ideje alatt. — HK, 1984. 3. sz. 521—539. p.

593. *József* Farkas: Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban. [Bp.] Kossuth K. 1984. 296. p. 16 t. illusztr.

594. *Varga* László: Repülés a polgári demokratikus forradalom szolgálatában és a Tanácsköztársaság védelmében. — Heves m. Propagandista, 1984. különszám. 65—71. p.

595. *Kacsó* Lajos: A rendíthetetlen tízezer. (A 80. nemzetközi dandár a Tiszafüred környéki harcokban.) — N, 1984. 11. sz. 12. p.

596. *Bocskay* László: Az orosz internacionalisták részvétele a Magyar Tanácsköztársaságban. — Akadémiai Közlemények, 106. sz. 1984. 73—92. p.

597. *Kemény* Barna: Eltéphetetlen gyökerek. (Magyar internacionalisták a szovjet hatalomért, orosz hadifoglyok a Magyar Tanácsköztársaságért.) — N, 1984. 11. sz. 5. p.

598. *Z[alai]* I[stván]: A proletár internacionalizmus példája. Az Izvesztyija a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatairól. — Népszabadság, 1984. 70. sz. 6. p.

599. *Kun* Béla: Öt esztendeje történt. — — cikke 1924-ben a proletárdiktatúra győzelméről a Harkovban megjelent Kommuniszt c. lapban. — Népszabadság, 1984. 68. sz. 5. p.

600. *Kővágó* László: A Magyarországi és a Szlovák Tanácsköztársaság kapcsolatáról. — PK, 1984. 2. sz. 142—153. p.

601. *Veress* D. Csaba: A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulójára. (Munkásmozgalom- és helytörténeti kiadványok. Veszprém, TIT, 1979. [1984.]) 9—26. p.

602. *Pintér* László: Sümeg 1919. (Munkásmozgalom- és helytörténeti kiadványok. Veszprém, TIT, 1979. [1984.]) 27—72. p.

603. Fejezetek Szentes forradalmi múltjából. Szerk. Gaál Endre. [Kiad.] Szentes Városi Tanács VB. Művelődésügyi O. Szentes, Városi Tanács, 1984. 270 p. 16 t. illusztr.

604. *Fogarassy* László: A Tiszántúl elvesztése 1919 áprilisában. (Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1982—1983. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1984.) 245—256. p.

605. *Sereg* József: Az első magyar proletárdiktatúra dicsőséges napjai Gyöngyösön. — Gyöngyös, 1984. 9. sz. 7—12. p.

606. *Sereg* József: Véres vasárnap Hatvanban. (1919. augusztus 3.) — Heves m. Propagandista, 1984. különszám. 31—43. p.

607. *Kende* János—*Sipos* Péter: Román csapatok Magyarországon. — História, 1984. 5—6. sz. 36—40. p.

608. *Bajomi Lázár* Endre: Szeged és a franciák. — Magyar Nemzet, 1984. 155. sz. 6. p.

609. A fehérterror Pápán a Tanácsköztársaság után. (Munkásmozgalom- és helytörténeti kiadványok. Veszprém, TIT, 1979. [1984.] 111—126. p.

A két világháború közötti időszak hadtörténelme

610. *Turtegin* Elek: A Lockhart-ügy. (Angol kémtevékenység a Szovjetunió ellen 1917—1918.) — Határőr, 1984. 1. sz. 14. p.

611. *Kun* Miklós: Robbanás a Leontyev utcában. (Moszkva, 1919. szeptember 19.) Anarchisták a szovjethatalom ellen. — Népszabadság, 1984. 218. sz. 6. p.

612. A két világháború közötti Magyarországról. (Monográfiák, tanulmányok. Szerk. Lackó Miklós.) [Kiad.] (MTA Történettud. Int. Bp.) Kossuth K. 1984. 505 p. (Vélemények, viták.)
Bibliogr. a jegyzetekben a tanulmányok végén.

613. *Blaskovits* János: A Horthy-rendszer diagnózisa. — N., 1984. 40. sz. 9. p.

614. A magyar ellenforradalmi korszak néhány fontosabb vonásáról. — Nógrádi Szemle, 1984. 3. sz. 3—11. p.

615. *Bandur* Károly: A magyar ellenforradalmi korszak néhány fontosabb vonásáról. — Nógrádi Fórum, 1984. különszám, 7—22. p.

616. *Sipos* Péter: Tisztikar és politika Magyarországon 1919—1944. — HSz. 1984. 1. sz. 71—75. p.

617. *Sipos* Péter: Tisztikar és politika 1919—1944. — História, 1984. 5—6. sz. 46—47. p.

618. *Szakály* Sándor: Az ellenforradalmi Magyarország hadseregének felső vezetése. (1919—1944.) Történelmi-statisztikai tanulmány a katonai elitről. — HK, 1984. 1. sz. 34—71. p.

619. *Szakály* Sándor: Az ellenforradalmi Magyarország hadseregének felső vezetése (1919—1944.) Adattár. 1. A—K. 2. L—Z. — HK, 1984. 2. sz. 354—392., 3. sz. 567—598. p.

620. *Szakály* Sándor: Politizáló hadsereg? A honvédség főparancsnoka a tisztikar-

ról, 1936-ban. — História, 1984. 5—6. sz. 48—51. p.

621. Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918—1945. Bp. Kossuth K. 1983. Ism. Szakály Sándor. — HK, 1984. 2. sz. 396—398. p.

622. *Balogh* László: Altábornagy — szélárnyékban. (Shvoy Kálmán.) Tóth Sándor hadtörténész egy titkos naplóról és emlékiratról. — Esti Hírlap, 1983. 303. sz. 12. p.

623. *Gergely* Jenő: Történelem és emlékek — retussal. (Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékiratai 1918—1945. Bp. Kossuth K. 1983.) [Könyvism.] — Népszabadság, 1984. 21. sz. 7. p.

624. *Ormos* Mária: A fasizmus társadalmi bázisa a Duna-medencében. — Jelenkor, 1984. 6. sz. 588—594. p.

625. *Pelle* János: A Rongyosgárda fantomja. (A Rongyosgárda tevékenysége 1919—1945-ig.) — Élet és Irodalom, 1984. 31. sz. 4. p.

626. *Zsiga* Tibor—*Pelle* János: A Rongyos-gárda eredetéhez. (Kiegészítések az Élet és Irodalom 1984. 31. számában megjelent cikkhez.) — Élet és Irodalom, 1984. 36. sz. 4. p.

627. *Ormos* Mária: Padovától Trianonig. 1918—1920. 2. kiad. [Bp.] Kossuth K. 1984. 451 p. illusztr.

628. *Sakmyster*, T.: A Habsburgok admirálisából Magyarország kormányzója: Horthy Miklós politikai átalakulása 1918—1921. — East European Quarterly, 1983. 2. sz. 129—148. p.

629. *Gerhartl*, G.: Bécsújhely és Burgenland megszállása 1921-ben. Harcok a fehér különítményekkel. — Österreich in Geschichte und Literatur mit Geographie, 1983. 3. sz. 129—147. p.

630. *Ádám* Magda: A „király-puccsok" és a Kisantant. A szövetséges hatalmak tiltakoznak. 1—2. r. — História, 1984. 1. sz. 19—22., 2. sz. 24—26. p.

631. *Papp* Gábor: A királypuccsok és Benes. — Népszabadság, 1984. 77. sz. 16. p.

632. *Gurov*, A.: Az 1923-as bolgár felkelés magyar sajtóvisszhangjáról. (Bolgár tanulmányok. 4. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, [Hajdú-Bihar m. Múz. Ig. 1984.] 13—18. p.
(Hajdú Bihar megyei múzeumok közleményei. 41.)

633. *Noakes*, J.: A nácik útja a hatalomhoz. — Világtörténet, 1984. 2. sz. 77—84. p.

634. *Kerekes* Lajos: Az első osztrák köztársaság „párthadseregei". (1919—1934.) — História, 1984. 5—6. sz. 55—58. p.

635. *Kerekes* Lajos: Ágyúk Bécs utcáin. Ausztria, 1934. február. — Magyar Nemzet, 1984. 34. sz. 9. p.

636. *Máté* György: Bécs, 1934. 1. r. Február 12.: Fasiszta puccs. 2. r. Február 13.: Az utolsó töltényig. 3. r. Február 14.: A Karl Marx Hof példája. — Népszabadság, 1984. 33—35. sz. 6. p.

637. *Bokor* László: Bécs 1934. — Határőr, 1984. 2—5. sz. 14. p.

638. *Ormos* Mária: Merénylet Marseille-ben. 2. jav. és bőv. kiad. (Bp. Kossuth K. 1984. 235 p. 4 t.
(Népszerű történelem.)
Bibliogr. 219—221. p. és a jegyzetekben 223—234. p.

639. *Novobátzky* Sándor: Lövések a vendégre. Marseille, 1934. október 9. — Mo, 1984. 40—41. sz. 21. p.

640. *Bokor* Péter: Az Emil, a Jelka meg a Dragec. Beszélgetés egy ötven év előtti merényletről. (Úsztasák kiképzése Jankapusztán.) — Élet és Irodalom, 1984. 32. sz. 7. p.

641. *Rajcsányi* Iván: A Teutonkard akció. — Határőr, 1984. 41. sz. 14. p.

642. *Rónai* Mihály András: Merénylet Marseille-ben. — Népszabadság, 1984. 235. sz. 16. p.

643. *Józsa* [György Gábor]: Hétköznapi antifasizmus. Beszélgetés Horváth Jenő történésszel. (Az olasz antifasiszta egységpolitika 1933—1939 közötti története.) Magyar Nemzet, 1984. 121. sz. 9. p.

644. *Richardson*, R. Dan: Comintern Army. The International Brigades and the Spanish Civil War. (Lexington,) Univ. Press of Kentucky, (1982.) 232 p.
Bibliogr. 217—223. p. Név- és tárgymutatóval. Magyar résztvevőkkel is foglalkozik.

645. *Sebestyén* Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endrének és pártjának németellenes antifasiszta egységfront-törekvései 1936-ban. — Tájékoztató, (Művelődési Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztály.) 1984. 4. sz. 22—40. p.

646. *Vargyai* Gyula: Sisak és cilinder. A katonai vezetés és a politika Magyarországon a második világháború előestéjén. (Bp.) Kozmosz K. (1984.) 191 p.

647. *Vargyai* Gyula: A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években. Bp. 1983. Ism. Szakály Sándor, — HK, 1984. 1. sz. 154—156. p.

648. *Füzi* Imre: A Horthy-hadsereg felkészítésének lehetőségei és állapota a Szovjetunió elleni hadba lépést megelőzően a magyar katonai nézetek és haditapasztalatok tükrében. Egyetemi doktori értekezés. [Bp.] 1982. 128, 8 lev.
Bibliogr. a jegyzetekben. Kézirat.

649. *Godó* Á[gnes]: Vnesnaja politika hortisztszkoj Vengrii nakanune vtoroj mirovoj vojnü. (Pricsinü voznikovenija vtoroj mirovoj vojnü. Moszkva, Nauka, 1982.) 241—251. p.
Bibliogr. a jegyzetekben.

650. *Mares*, A.: Francia katonai attasék működése a második világháború kitörése előtti években Magyarországon, Jugosz-

láviában, Romániában, Csehszlovákiában és Lengyelországban. — Revue Historique des Armées, 1983. 1. sz. 60—71. p.

651. *Ádám* Magda: Magyarország és a müncheni egyezmény. — Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale, 132. sz. 1983. 1—21. p.

652. *Kovács* Endre: Nové Zámky — Érsekújvár 1938. (A magyar hadsereg bevonulása.) — História, 1984. 1. sz. 22—24. p.

653. *Harmat* Endre: Történelmi lecke Halhin Golnál. A „Láma" japán kém volt. — Ország Világ, 1984. 38. sz. 8—9. p.

Összeállította:
Damó Csilla, *Viniczai István*

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS — Perdöntő párviadalok Magyarországon — — — — 231
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ — A kanizsai csata, 1600. október 7—13. — — — — 253
KISS JÓZSEF — Hadkötelezettség és hadiadó egy koronabirtokon 1731-től 1745-ig — — — — — — — — — — 272
BÉNYEI MIKLÓS — A Ludovika Katonai Akadémia kérdése a reformkori országgyűléseken — — — — — — — — 300

KÖZLEMÉNYEK

HERMANN RÓBERT — Kossuth és Perczel nézeteltérése 1849 januárjában 313
MOLNÁR JÓZSEF — A Kossuth-híd emlékérem — — — — — — 327

MŰHELY

HERMANN RÓBERT — Gondolatok egy katona életrajzáról
Pusztaszeri László: Görgey Artúr a szabadságharcban 332

VITA

SÁRHIDAI GYULA — Kiegészítések *Csonkaréti Károly:* Az Osztrák—Magyar Monarchia haditengerészetének hadműveletei az első világháborúban című tanulmányához — — — — 339
CSONKARÉTI KÁROLY — Válasz Sárhidai Gyulának — — — — — — 343

SZEMLE

* * * — Wörterbuch zur deutschen Militärgeschichte *(Zachar József)* — — — — — — — — — — — 347
MAURICE KEEN — Chivalry *(Borosy András)* — — — — — — — 348
GEOFFREY PARKER — The Thirty Years War *(Veszprémy László)* — — 350
KECSKÉS LÁSZLÓ — Komárom, az erődök városa *(Hermann Róbert)* — — 351
BOKOR PÉTER — Zsákutca *(Ravasz István)* — — — — — — 355
G. L. ROZANOV — Titkos diplomácia 1944—1945 *(Okváth Imre)* — — 357
ADAM MARCINKOWSKI — Polska w Ukladzie Warszawskim *(Z. J.)* — — — 359
* * * — Voenno-isztoricseszkij Zsurnal, 1985/7—12. *(Lengyel István)* — — — — — — — — — — 360

KRÓNIKA

ZALKA ANDRÁS — És mégis: „No pasaran!" A Nemzetközi Brigádok brit önkéntesei emlékművének avatása, London, 1985. október 5. — — — — — — — — — — — 368
ZACHAR JÓZSEF — A magyarországi felszabadító háborúk és Európa. Konferencia Buda visszavívásának 300. évfordulója alkalmából, Esztergom, 1986. április 1—2. — — — — — 370

BIBLIOGRÁFIA

* * * — Az 1984. évi magyar hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. I. rész. *(Damó Csilla—Viniczai István)* — — — 375

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

АНДРАШ БОРОШИ — Решающие поединки в Венгрии — — — — — — — — 231
ШАНДОР ЛАСЛО ТОТ — Битва при г. Канижа, 7—13. октября 1600 г. — — — 253
ЙОЖЕФ КИШШ — Воинская повинность и военный налог на одном владении короны с 1731 по 1745 годы — — — — — — — 272
МИКЛОШ БЕНЬЕИ — Вопрос Военной Академии Людовики на государственных собраниях эпохи реформ — — — — — — — 300

ПУБЛИКАЦИИ

РОБЕРТ ХЕРМАНН — Расхождение во взглядах между Кошутом и Перцелем в январе 1849 года — — — — — — — — — — 313
ЙОЖЕФ МОЛЬНАР — Памятная медаль «Мост имени Кошута» — — — — 327

МАСТЕРСКАЯ

РОБЕРТ ХЕРМАНН — Мысли о биографии одного солдата *Ласло Пустасери:* Артур Гёргеи в национально-освободительной борьбе 1848/49 гг. — — — — — — — 332

ДИСКУССИЯ

ДЬЮЛА ШАРХИДАИ — Дополнения к статье *Кароя Чонкарети* «Операции военно-морского флота Австро-Венгерской Монархии в первой мировой войне» — — — — — — — — — — 339
КАРОЙ ЧОНКАРЕТИ — Ответ Дьюле Шархидаи — — — — — — — — — 343

ОБЗОР

* * * — Wörterbuch zur deutschen Militärgeschichte *(Йожеф Захар)* — — — — — — — — — — — — 347
МОРИС КИН — Chivalry *(Андраш Бороши)* — — — — — — — — — 348
ДЖЕФРИ ПАРКЕР — The Thirty Years War *(Ласло Веспреми)* — — — 350
ЛАСЛО КЕЧКЕШ — Комаром, город фортов *(Роберт Херманн)* — — — 351
ПЕТЕР БОКОР — Тупик *(Иштван Дежё Равас)* — — — — — — — 355
Г. Л. РОЗАНОВ — Секретная дипломатия 44—45 гг. *(Имре Окват)* 357
АДАМ МАРЦИНКОВСКИ — Polska w Układzie Warszawskim *(Й. З.)* — — — — 359
* * * — Военно-исторический журнал, 1986/7—12 *(Иштван Лендель)* — — — — — — — — — — — — — 360

ХРОНИКА

АНДРАШ ЗАЛКА — И всё же «No pasaran!» Открытие памятника интернациональным бригадам, Лондон, 5 октября 1985 года. 368
ЙОЖЕФ ЗАХАР — Венгерские освободительные войны и Европа. Конференция по случаю 300-летней годовщины отвоевания Буды, Эстергома, 1—2 апреля 1986 года. — — — — 370

БИБЛИОГРАФИЯ

* * * — Библиография венгерской военно-исторической литературы 1984 года. Часть I. *(Чилла Дамо—Иштван Виницаи)* — — — — — — — — — — — — — — 375

INHALT

STUDIEN

ANDRÁS BOROSY — Den Prozeß entscheidende Duelle in Ungarn — — 231
SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH — Die Schlacht von Kanizsa, 7—13. Oktober 1600 — — 253
JÓZSEF KISS — Kriegsdienstpflicht und Kriegssteuer an einem Krongut vom Jahre 1731 bis zum Jahre 1745 — — — — 272
MIKLÓS BÉNYEI — Die Frage der Militärakademie "Ludovika" an den Ständeversammlungen der Reformzeit — — — — 300

MITTEILUNGEN

ROBERT HERMANN — Mißverständnisse zwischen Kossuth und Perczel im Januar 1849 — — — — — — — — — 313
JÓZSEF MOLNÁR — Die Gedenkmünze für die Kossuth Brücke — — — 327

WERKSTATT

RÓBERT HERMANN — Gedanken über den Lebenslauf eines Soldaten *László Pusztaszeri:* Artur Görgey im Freiheitskampf von 1848—49 — — — — — — — — — — 332

DISKUSSION

GYULA SÁRHIDAI — Ergänzungen zur Studie von *Károly Csonkaréti:* Die Kriegsoperationen der Kriegsmarine der Österreichisch—Ungarischen Monarchie im ersten Weltkrieg — — — 339
KÁROLY CSONKARÉTI — Antwort an Gyula Sárhidai — — — — — — 343

RUNDSCHAU

* * * — Wörterbuch zur deutschen Militärgeschichte *(József Zachar)* — — — — — — — — — — 347
MAURICE KEEN — Chivalry *(András Borosy)* — — — — — — 348
GEOFFREY PARKER — The Thirty Years War *(László Veszprémy)* — — — 350
LÁSZLÓ KECSKÉS — Komárom, die Stadt der Festungen *(Róbert Hermann)* 351
PÉTER BOKOR — Holzweg *(István Dezső Ravasz)* — — — — — 355
G. L. ROSANOW — Geheime Diplomatie 44—45 *(Imre Okváth)* — — — 357
ADAM MARCINKOWSKI — Polska w Ukladzie Warszawskim *(J. Z.)* — — — 359
* * * — Voenno-istoritseskij Journal, 1986/7—12 *(István Lengyel)* — — — — — — — — — — — 360

CHRONIK

ANDRÁS ZALKA — Doch: „No pasaran!" Die Einweihung des Denkmals der internationalen Brigaden. London, 5. Oktober 1985 368
JÓZSEF ZACHAR — Die Befreiungskriege in Ungarn und in Europa. Konferenz zum Anlaß der 300-te Jahreswende der Rückeroberung von Buda. Esztergom, 1—2 April 1986 — — 370

BIBLIOGRAPHIE

* * * — Die Bibliographie der ungarischen kriegsgeschichtlichen Literatur vom Jahre 1984. Teil I *(Csilla Damó—István Viniczai)* — — — — — — — — — — 375

Ára: 16,– Ft